

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**STRATFORD CANNING'İN İSTANBUL BÜYÜKELÇİLİĞİ
(1841-1847)**

İrşat Sarıalioğlu

Doktora Tezi

Ankara, 2017

STRATFORD CANNING'İN İSTANBUL BÜYÜKELÇİLİĞİ
(1841-1847)

İrşat Sarıalioğlu

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

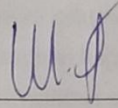
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

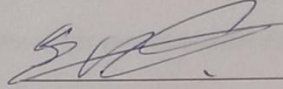
Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

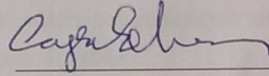
İrşat Sarıaloğlu tarafından hazırlanan "Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)" başlıklı bu çalışma 13.01.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

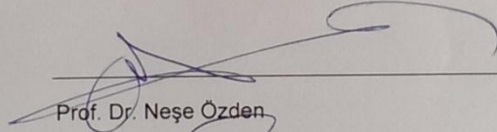
Prof. Dr. Mehmet Öz (Başkan)

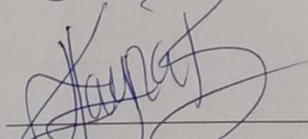
Doç. Dr. Fatih Yeşil (Danışman)

Prof. Dr. Çağrı Erhan [(İkinci Danışman)]

Prof. Dr. Neşe Özden

Yrd. Doç. Dr. Hakan Kaynar

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Sibel Bozbeyoğlu

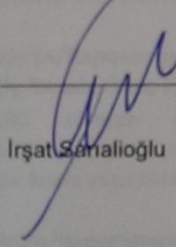
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

13.01.2017

İrşat Sarıoğlu

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- Tezimin/Raporumun .....tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- Tezimin/Raporumun 13.01.2020 tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

- Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

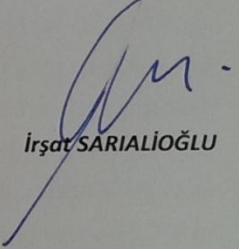
10/02/2017

İrşat SARIALIOĞLU

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Doç. Dr. Fatih YEŞİL danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

İrşat SARIALIOĞLU

Bu alışma,
sonsuz bir şükranla annem Nurten
ve babam Faik Ahmet Sarıalioğlu'na
ithaf edilmiştir.

TEŞEKKÜR

Yolumun Hacettepe Tarih'e düşmesiyle başlayan "tarihçilik maceram" süresince ne mutlu bana ki teşekkür borçlu olduğum birçok insan girdi hayatıma. Bunların başında şüphesiz ki tez danışmanım Doç. Dr. Fatih Yeşil gelmektedir. Fatih Hoca'yla doktora tezi yazmak benim için büyük bir şanstı. Çalışmayı başından sonuna ilgiyle takip etmesinin, yönlendirmesinin ve kontrol etmesinin yanı sıra hiçbir zaman vaktini, sabrını, bilgisini, yaklaşımını, mesleki tecrübesini ve de en önemlisi desteğini benden esirgemedi. Kendisinden çok şey öğrendiğim kıymetli hocama minnettarım.

Uluslararası İlişkiler alanında yaptığım lisan ve yüksek lisans öğreniminin ardından attığım cüretkâr tarih doktorası adımda, benzer bir yolu benden önce kat etmiş olan Prof. Dr. Çağrı Erhan'ın ikinci danışmanlığımı üstlenmesinin çalışmanın disiplinler arası bir nitelik kazanmasında payı büyüktür. Ayrıca Prof. Dr. Çağrı Erhan'ın yürütücülüğünde tamamlanan ve benim de çalışma ekibinde yer aldığım "Osmanlı Modernleşmesinin Kökenlerinde Anglosakson Etkisi (1830-1856)" isimli TÜBİTAK 1001 Projesi olmasaydı bu çalışmanın vücuda gelmesi için gerekli olan İngiliz arşivi evraklarına ulaşmam mümkün olmayacaktı. Prof. Dr. Çağrı Erhan'a çok teşekkür ederim. Bu vesileyle TÜBİTAK'a da teşekkür ederim.

Hacettepe Tarih'e adım attığım ilk günden itibaren Prof. Dr. Mehmet Öz'ün desteğini her zaman yanımda hissettim, kendisine minnettarım. Ayrıca Mehmet Öz hocanın şahsında bana sundukları samimiyet için tüm Hacettepe Tarih bölümüne teşekkür etmek; Yrd. Doç. Dr. Hulusi Lekesiz'in adını ise özellikle zikretmek isterim. Osmanlıca öğrenmemdeki emeği ve katkısı büyüktür.

Bu tez çalışması ve akademik gelişim konusunda şükran duyduğum bir diğer isim ise Doç. Dr. Tuncay Önder'dir. Çalışma içerisinde takip edilen bakış açısında Tuncay Hoca'yla yaptığımız sohbetlerin payı büyüktür. Verdiği akademik desteğin yanı sıra gösterdiği ağabeylik için de Doç. Dr. Tuncay

Önder'e çok teşekkür ederim. Doç. Dr. Gültekin Yıldız'ın da bu çalışmadaki emeği ve desteği büyüktür. Kendisine teşekkür etmek benim için bir borçtur.

Hacettepe tarihe adım attığım ilk gün, mülakat sırasına tanıştığım Rümeyza Kalem ile doktora sürecinin her bir dönemecini birlikte atlattık, o günden bugüne iyi ve kötü her günümde yanımda oldu. Birlikte 19.yüzyıl diploması tarihi öğrenirken, hayatı ve dostluğu da öğrendik. Sürecin her aşamasında beni sabırla dinledi, görüşlerini paylaştı ve muazzam bir arkadaşlık sundu. Teşekkürün yerine başka bir kelime bulmak lazım. Kıymetli dostum Dr. Ömer Gezer'in bu çalışmadaki emeği büyüktür. Metni okuyarak değerli önerilerini benimle paylaştı, yaptığı eleştiri ve düzeltmelerle çalışmanın daha anlaşılır bir hal almasını sağladı ve her zaman bana destek oldu. Bu noktada metindeki mevcut tüm hataların sorumluluğunun bana ait olduğunu belirtmek ve Dr. Ömer Gezer'e katkılarından dolayı çok teşekkür etmek isterim. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kocaoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Melahat Kutun Gürgen her zaman yanımda oldular. Yurtdışında buldukları dönemde Türkiye'den ulaşamadığım kaynakları bulup bana gönderdiler. Dostlarıma minnettarım. Necmettin Durmuş'a da eline geçen kaynaklarda rastladığı Canning anekdotlarını bıkıp usanmadan benimle paylaştığı için teşekkür borçluyum. Ayrıca Gösterdikleri güler yüz ve arkadaşlıkla çalışma sürecimi kolaylaştıran Ayşe Kalem, Volkan Zengin, Reyhan Akdoğan, Sakine Çıkmaz ve Ahmet Ayyıldız'a da teşekkür ederim.

Son olarak ömrünü çocuklarına vakfeden annem Nurten Sarıalioğlu ve babam Faik Ahmet Sarıalioğlu ile tez yazan bir ablayla aynı evi paylaşmak sabrını ve özverisini gösteren biricik kardeşim Hasan Sarıalioğlu'na teşekkür ederim. Ailemin desteği her zaman yanımda olmasaydı bu çalışmayı tamamlamam mümkün olmazdı.

Ayrancı, Şubat 2017.

ÖZET

SARIALIOĞLU, İrşat. *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Doktora Tezi, Ankara, 2017.

Tipik bir 19. yüzyıl Britanya diplomatı olan Stratford Canning 1786-1880 yıllarını kapsayan doksan dört yıllık ömrünün hayli uzun sayılabilecek bir evresini Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirmiştir. Canning'in Osmanlı mesaisi sadece payitahtta yaşadığı uzun yıllarla değil, bu yılların İmparatorluğun geçmekte olduğu kritik süreçlere denk gelmesiyle de önem kazanmaktadır. Napolyon Savaşları, Rusya ile imzalanan Bükreş Antlaşması, Yunan bağımsızlığı, Mısır meselesi, II. Mahmud dönemi islahatları, Tanzimat Dönemi ve İmparatorluğu'nun "gençleştirilmesi" politikası, Kırım savaşı, İslahat Fermanı'nın oluşum süreci gibi Osmanlı İmparatorluğunun 19. yüzyılda yaşadığı mühim gelişmelere bizzat şahit olan Canning, dönemin dünya hegemonunun bir temsilcisi olarak bu süreçlerde bazı roller de üstlenmiştir. Bu çalışmada Canning'in Dışişleri Bakanı Aberdeen'in emrinde çalıştığı 1841-1847 yılları arasındaki görevine odaklanılmıştır. Buradaki en önemli sorun alanımız bir veri olarak değil de bir sorunsal olarak gördüğümüz İmparatorluğun toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma politikasının içerisinde cereyan eden imparatorluğun "yenileşmesi/gençleştirilmesi" meselesi olmuştur. Çalışma dâhilinde ekonomiden, devlet-fert ilişkisine, askeri yeniden yapılanmadan Cebel-i Lübnan'daki idarî değişime tüm merkezi idareyi kapsayan bu alana dair literatürde hâkim olan öğretmen-öğrenci, vasi- çocuk karşıtlığına dayanan bakış açısına karşı çıkmış ve sürecin ortaklığın yanı sıra çatışmayı da içerisinde barındıran, "işbirliği ve irtibat"a dayanan, "interaktif ve karşılıklı" bir ilişkiyi işaret ettiği kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Stratford Canning, Britanya Dış Politikası, Osmanlı-İngiliz İlişkileri, Tanzimat Dönemi, Osmanlı Modernleşmesi / Gençleşmesi.

ABSTRACT

SARIALIOĞLU, İrşat. *Stratford Canning as an Ambassador to Istanbul (1841-1847)*, PhD Thesis, Ankara, 2017.

Stratford Canning, a typical nineteenth century British diplomat and lived between 1786 and 1880, spent many of his 94 years in the Ottoman Empire. Not only his service time that he spent in the capital city of the Ottoman Empire was important, but it was crucial because his incumbency overlapped distinct stages of development that the Ottoman Empire went through. Canning himself witnessed pivotal developments in the Ottoman Empire in the 19th century such as The Napoleonic Wars, The Treaty of Bucharest with Russia, Mahmud II's Reforms, The Tanzimat Era, The Rejuvenation Policy of the Ottoman Empire, The Crimean War, and The Preparation Process of the Royal Edict of Reform (1856). He also took part in these developments as a diplomat of the world hegemon.

This study focused on Cannings' incumbency between 1841 and 1847 when he worked as a diplomat under Foreign Secretary Aberdeen. The main focus of the study is the problem of the Rejuvenation of the Ottoman Empire which was a part of the policy of protecting the territorial integrity and independence of the Ottoman Empire that we think that it is not a simple matter but a very intricate issue. On the one hand, the study challenges a commonly held assumption that explains the Rejuvenation of the Ottoman Empire that regulated economy, state-individual relationship, the restoration of the army, the reassignment of administrative body in Cebel-i Lübnan, and the entire central administrative body by grounding it on dualisms such as teacher-student, parent-child in the literature. On the other hand, the study argues that the Rejuvenation Process was "interactive" and "reciprocal" and it was comprised of not only partnership but also disagreements and it was based on "collaboration and communication".

Keywords

Stratford Canning, British Foreign Policy, Anglo-Ottoman Relations, Tanzimat Era, Ottoman Modernization / Rejuvenation.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
TABLolar DİZİNİ	xiv
GİRİŞ	1
A. STRATFORD CANNING'İN (1786-1880) BRİTANYA DİPLOMATI OLARAK PORTRESİ.....	1
B. KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	12
1.BÖLÜM	16
VİYANA RESTORASYONU DÖNEMİNDE BRİTANYA DIŞ POLİTİKASI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU (1815-1848)	16
1.1. BRİTANYA DIŞ POLİTİKASININ DÜŞÜNSEL ARKA PLANI	16
1.1.1 Küresel Bir İmparatorluk Olarak Britanya Fikri	17
1.1.2. Aydınlanma Düşüncesi ve İlerleme Fikrine Duyulan İnanç	22
1.1.3. Uluslararası Hukuk ve Ülkesel Yetkinin Ülke Dışına Uzaması (Extraterritorial Jurisdiction)	28
1.1.4. Ticaret.....	33
1.1.5. Protestanlık ve Misyonerlik	35
1.2. DIŞIŞLERİ TEŞKİLATI VE PERSONELİ.....	37

1.2.1. Dış politika İle İlgili Bakanlık ve Birimler	40
1.2.2. Dışişlerinde Karar Alma Süreci	45
1.2.3. Bakanlık ve Diplomatlık Kariyerleri	47
1.3. STRATEJİ VE DIŞ POLİTİKA YÖNELİMLERİ	52
1.3.1. Viyana Sistemi ve 19. Yüzyıl Britanya Dış Politikasının Oluşumu	52
1.3.2. Palmerston Dönemi ve Küresel Dış Politika (1830-1841)	68
1.3.3 Aberdeen Dönemi (1841-1846).....	81
1.4. DOĞU SORUNU VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN VARLIĞI MESELESİ	91
1.4.1. Değişen Dengeler ve Britanya'nın Doğu Sorunu'na Dâhil Oluşu	91
1.4.2. Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Koruma Politikasının Oluşumu	100
1.4.3. Britanya Projesi Olarak Osmanlı Modernleşmesi	118
2. BÖLÜM	127
STRATFORD CANNING VE TANZİMAT SİYASETİ (1841-1847)	127
2.1. LONDRA'DAN İSTANBUL'A, İSTANBUL'DAN İMPARATORLUĞA BAKMAK	127
2.1.1. İlk Talimatname.....	130
2.1.2. İlk İzlenimler.....	135
2.2. CANNİNG VE OSMANLI SİYASİ ELİTİ.....	141
2.3. CANNİNG'İN MODERNLEŞME PERSPEKTİFİ.....	168
2.4. DEVLETİN FİNANSMANI VE KÜRESEL EKONOMİYE ENTEGRASYON	184
2.4.1. Osmanlı Maliyesinin Reformu	186
2.4.2. Ticari Sistem Ve Küresel Ekonomiye Entegrasyon	197
2.5. TEBAADAN VATANDAŞLIĞA GEÇİŞ	218
2.5.1. İşkence Ve Kötü Muamelenin Önlenmesi	220
2.5.2. Mürted Meselesi.....	225

2.5.3. Karma Mahkemeler'in Tesisi Ve Hukuki Eşitlik	245
2.6. İMPARATORLUĞUN GÜVENLİĞİ: ORDU	254
2.7. CEBEL-İ LÜBNAN'IN TANZİMİ	264
2.7.1. Cebel-i Lübnan'ın Küreselleşmesi Ve Britanya	267
2.7.2. Canning'in Kriz Yönetimi	273
2.7.3. Britanya'nın Nüfuz Araçları: Protestanlar	297
SONUÇ	305
KAYNAKÇA	310
EK-1: ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	341
EK-2: TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK FORMU	342

KISALTMALAR DİZİNİ

Add. Mss 43139: Aberdeen's Papers: Additional Manuscripts

Bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çev. : Çeviren

der: Derleyen

Ed.: Editör

FO: National Archives, Foreign Office Belgeleri

HR. SFR. 3: Hariciye Nezareti Sefaretler Evrakı Londra

HR. MKT: Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı

İ.HR.: İrade / Hariciye

İ. MTZ. (05): İrade/ Eyalet-i Mümtaze Mısır

İ.MTZ. CL: İrade/ Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan

İ.MSM.: İrade/ Mesail-i Mühimme

Krş. : Karşılaştırınız

NARA: National Archives and Records Administrations Belgeleri

s. : Sayfa

ss. : Sayfalar

vb.: Ve benzeri

vd. : Ve devamı

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo I: Britanya Dışışleri Bakanlığı Siyasi Departman Yapılanması (1841).....	39
Tablo II: Britanya Diplomatik Servisinin Sosyal Kökeni 1815-1860.....	49
Tablo III: Diplomatların babalarının ait olduğu meslek grupları (1815-1860)....	50
Tablo IV: Cebel-i Lübnan Nüfus Oranları (1846-1861).....	303

GİRİŞ

A. STRATFORD CANNING'İN (1786-1880) BRİTANYA DİPLOMATI OLARAK PORTRESİ

1880 tarihinde hayata veda eden Stratford Canning'in ölümünden dört yıl sonra J.Edgar Boehm tarafından hazırlanıp Londra'nın merkezinde bulunan West Minister Abbey Katedrali'nin içerisine yerleştirilen Stratford Canning heykelinin altına dönemin meşhur kraliyet şairi Alfred Tennyson "İngilterenin Doğudaki sesi" diye not düşerek günümüze değin anlatılagelecek olan Canning mitini başlatmaktaydı. Alexander William Kinglake'in "The Invasion of Crimea" adlı eserinde hoş bir sözcük oyunuyla Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı görevler neticesinde "Büyük Elçi"¹ (The Great Eltchi) olarak adlandırıldığını belirtmesi de bir tarihsel mit olarak Stratford Canning'in doğuşuna hizmet etmek amacı taşıyordu. Kinglake'in kelimelerin arasına hususi bir boşluk koyarak yaptığı bu sözcük oyununun akisleri muazzam olmuştu. Oysaki "büyükelçi" biçiminde yazılan söz konusu terim Türk diplomasi jargonunda yabancı devletlerin en üst düzey diplomatik temsilcilerini işaret etmek için kullanılmaktaydı ve Canning de dâhil hiçbir temsilciye herhangi bir ululuk yüklememekteydi. Payitahttan Ankara'ya Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde görev yapan tüm en üst düzey diplomatik temsilciler Canning kadar "büyük"ken bu sözcük oyununun Stratford Canning'i gelmiş geçmiş en önemli yabancı temsilci olarak sunmak amacı taşıdığı ortadaydı.² Her ne kadar "büyükelçi" terimini yanlış kullandığını belirtse de Kinglake'in "Canning fikrini" ödünç alan Stanley Lane Poole ise Canning üzerine yazılan ilk ve en kapsamlı

---

¹ Alexander William Kinglake, *The Invasion of Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress Down to The Death of Lord Raglan*, Vol:I, New York Harper & Brothers, 1868, s:79.

² Stanley Lane Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford De Redcliffe*, Vol:II, London: Longmans, ss:54-55; Steven Richmond, *The Voice of England in the East: Stratford Canning and the Diplomacy With Ottoman Empire*, London: I.B. Tauris, 2014, ss:1-17.

biyografide benzer bir Canning portesi çizip algılarımıza yerleştirmektedir. Canning mitinin günümüzde de nefes alıp vermesini sağlayan Lane Poole ile birlikte Stratford artık “esas sultan” ve “padişahların padişahı”ydı.³

Oysaki Canning'in ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği İstanbul'daki muhatapları kendisine ne Kinglake'in kullandığı anlamda bir büyüklük yüklemektedir ne de meşhur sefirin esas sultan olduğunu düşünmektedir. Canning'le oldukça benzer sosyo-ekonomik taban ve dünya algısına sahip diğer Britanya diplomatları da Britanya'nın üzerinde güneş batmadığı zamanlarda dünya hegemonununun Doğu'daki birer sesine dönüşmüşlerdir.

19.yüzyıl diplomasi tarihinde mühim görevler üstlenmiş bir Britanya diplomatı olan Stratford Canning'i bir Britanya mitine dönüştüren Oryantalist düşünce sistemi,⁴ Aydınlanma fikrinin içerdiği bazı girdaplar ve 19.yüzyıl tarih yazımının genellikle tarihsel/toplumsal yapıları ihmal eden “kahraman” odaklı üslubudur.⁵ Oysaki yaşadığı zaman ve mekânın bir ürünü olan Canning, diğer Britanya diplomatları ile oldukça benzerdir, fakat ne var ki *kahramanımızın* İstanbul'daki görev yılları dünya siyasetindeki kritik düğüm noktalarına denk gelmiştir.⁶ Nitekim bu çalışmanın temel amacı da tarihsel toplumsal yapıları görmezden gelip kahraman odaklı bir yöntemle mit üretimine katkıda bulunan anlatıma bir alternatif olarak, Canning'i toplumsal tarihsel yapılar içinde anlamlandırmak ve bir 19.yüzyıl Britanya diplomatı olarak Canning'in, İstanbul'daki görev yıllarından bir kesit içinde, tam olarak 1841-1847 yılları arasındaki büyükelçilik görevini inceleyerek gerçeğe daha yakın bir portresini çizmektir.

Britanya İmparatorluğu fikrine hizmet eden birçok politikacı, devlet adamı, entelektüel ve sanatçının anısının yaşatıldığı Westminster Abbey'de Canning'in

³ Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vo.II, s: 55.

⁴ Oryantalizm konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev: Berna Ülner, İstanbul: Metis, 2010.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim, 2005, ss:49-64; R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Ankara:Gündoğan, 1996, ss:182-185.

⁶ Bu noktada dönemin ve yazarın tarih yazımına dair fikir edinmek için Lane Poole'un kaleminden çıkan ve Canning gibi kritik zamanlarda Çin ve Japonya'da Britanya hükümetini temsil eden Harry Parkes biyografisine bakılabilir: Stanley Lane Poole, *The Life of Sir Harry Parkes*, Vol:I-II, London: 1894; Ayrıca yazarı ve doğuya bakışını daha yakından tanımak için şu esere de bakılabilir: Stanley Lane Poole, *The Story of Turkey*, London: G.P. Putnam's Sons, 1893.

heykeli, katedralin kuzey transeptinde bulunan “politikacı-devlet adamı” bölümünün içerisinde üçlü bir görsel anlatının içerisinde sunulmaktadır. Stratford Canning, tam ortada bulunan George Canning’in solunda yer alırken yeğeni Charles Canning, Hindistan genel valisi olması hasebiyle, George Canning’in sağına yerleştirilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere 4 Kasım 1786’da Londra’da doğan Stratford Canning, Britanya’nın 19. yüzyıl politikasında mühim roller oynamış bir aileye mensuptur. Stratford Canning’in genellikle amcası olarak bilinen; fakat aslında amcasının oğlu –kuzeni- olan George Canning (1770-1827), meşhur bir İngiliz devlet adamıdır. Siyasi kariyerinde dışişleri bakanlığı ve başbakanlık gibi mühim görevler üstlenen George Canning’in oğlu Charles Canning (1812-1862) ise Britanya’nın Hindistan genel valiliği görevini yürütmüştür.

Canningler 19. yüzyılın diğer önemli siyasi figürlerinin aksine Britanya’nın aristokrat sınıfına mensup değillerdir. Zira George Canning ve Stratford Canning’in babaları yaptıkları evlilikler sebebiyle dedeleri tarafından asalet unvanlarından mahrum edilmiş ve bunun neticesinde Londra’ya yerleşip ticaretle uğraşmaya başlamışlardır.⁷ 19.yüzyıl Britanyası’nda asalet unvanından mahrum kalmak Stratford Canning’in kariyerinde bir şansızlık olarak birçok defa karşına çıkacaktır. İleriki bölümlerde de görüleceği üzere, aristokrasinin hâkimiyetinin hüküm sürdüğü Britanya Dışişleri Bakanlığı’ndaki memuriyeti süresince Canning bir avam tabakası mensubu olarak bakanlık hiyerarşisindeki aristokrat ayrıcalığından mustarip olacak ve önde gelen Avrupa başkentlerinden birinde görev yapamayacaktır. Hatta Canning’in İstanbul’daki görevi Avrupa başkentlerinin ardından gelen önemli bir diplomatik merkez olarak teşkilat tarihi kitaplarına nadir istisnalardan biri olarak geçecektir.⁸

George Canning, henüz altı aylıkken babasını kaybeden Stratford Canning için küçüklükten itibaren önde gelen bir otorite figürü ve rol modeli olmuştur. Stratford’un evinde düzenlenen ve George Canning’in siyaset ve Cambridge’deki modern tarih profesörleri de dâhil olmak üzere bilim

⁷ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol:I, ss:1-8.

⁸ Raymond A. Jones, *The British Diplomatic Service 1815-1914*, Buckinghamsire: Gerrards Cross, 1983, s:20.

camiasından ahbablarıyla birlikte katıldığı akşam yemekleri kahramanımızın anılarında edebiyat ve siyaset anlayışının şekillendiği ilk ortamlar olarak geçmektedir. George Canning'in Stratford'un hayatı üzerindeki belirleyicilik rolü sadece zihni gelişim düzeyinde de kalmayacaktır.⁹ Eton ve Oxford'dan mezun oluşunun ardından 1793 yılında aktif siyasi hayatın içine giren George Canning, amcasına olan vefa borcunu¹⁰ kuzenin eğitimini üstlenerek yerine getirecek, Stratford Canning'i devam etmekte olduğu, kendi deyimiyle alelade bir okul olan Hackney Okulu'ndan alıp Eton'a yerleştirecektir. Stratford Canning, Eton kolejinin ardından, dönemin meşhur deyişiyle, *Eton'la hükümet arasındaki geçilmesi mecburi ara yol'a*¹¹ girecek ve Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Kings College'de okuyacaktır.

Eton College'da aldığı eğitimin ardından Cambridge'de yükseköğrenim görmeye başlayan Canning artık bürokrasinin yüksek kademelerinde köşe başlarını tutan "İngiliz Elitleri" arasına katılmaya hazırdır. İngiliz yüksek bürokrasisine elit ve memur yetiştiren Oxbridge Ekolü'nün,¹² bu ekolün rahle-i tedrisinden geçen diğer tüm İngiliz siyasetçileri¹³ gibi, Canning'in de dünya ve siyaset algısındaki yeri büyüktür. Bazı teferruatlarda farklı bakış açılarından bahsedilebilecekse de söz konusu ekolün dünya algısına dair kabaca birkaç genelleme yapılabilir. Bunların başında şüphesiz ekolün Aydınlanma felsefesiyle, liberalizmle ve bu

⁹ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol:I, ss:12-13.

¹⁰ Küçük yaşta babasını kaybeden George Canning'in eğitimini Stratford Canning'in babası üstlenmiştir. Bknz: George Canning, *George Canning and His Friends*, Vol:I, ed: Captain Josceline Bagot, London: John Murray, 1909, ss:16-17.

¹¹ Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirşi*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2009, s:205.

¹² Oxford ve Cambridge kelimelerinin birleşiminden oluşan "Oxbridge Ekolü" terimi, Eton'ın ardından Oxford veya Cambridge'de eğitim gören İngiliz siyasi eliti için kullanılmaktadır. Oxbridge ekolü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bknz: Ayrıntılı bilgi için bknz: Paul R. Deslandes, "The Foreign Element: Newcomers and the Rhetoric of Race, Nation, and Empire in 'Oxbridge' Undergraduate Culture, 1850-1920", *Journal of British Studies*, Vol. 37, No. 1, Jan., 1998, ss:54-90; W. D. Rubinstein, "Education and the Social Origins of British Élites 1880-1970", *Past & Present*, No. 112, Aug., 1986, ss:163-207; Fritz K. Ringer, "The Education of Elites in Modern Europe" Author(s): *History of Education Quarterly*, Vol. 18, No. 2, Summer, 1978, ss:159-172.

¹³ Odasını daha sonra Stratford Canning'in kullandığı ilk İngiliz başbakanı Robert Walpole, William Pitt, Dük Wellington, Lord Derby, Gladstone, Geroge Canning, 20. Yüzyıla gelindiğinde meşhur James Balfour ve George Curzon hep bu ekolünün içerisinden çıkmıştır. Buna ilaveten ekol İngiliz sanatına ve bilimine de oldukça önemli isimler yetiştirmiştir. Bunlardan ilk akla gelenler; R. G. Coolingwood, Benedick Anderson, Charles Darwin, Isaac Newton, John Maynard Keynes, George Owell gibi isimlerdir. Ayrıca "The Great Eltchi" yakıştırmasının sahibi Alexander William Kinglake de bir Oxbridgelidir.

dönemde etkin olan İngiliz imparatorluğu fikrinin düşünsel temelleriyle olan bağı gelmektedir. Bu haliyle Canning'in de mensubu olduğu Oxbridge ekolünü, ileride daha etraflıca anlatılacak olan dönemin Britanya'sının hâkim siyasal paradigmalarının üreticisi ve yetiştirdiği devlet adamları vasıtasıyla da yürütücüsü olarak değerlendirmek mümkündür. Söz konusu ekole mensup olanların *Doğu* algısına dair birkaç cümle etmek gerekirse, dönemin oryantalizm anlayışının bu noktada oldukça belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Jale Parla "Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik" adlı eserinde Doğu'nun Batı için nesnel bir gerçekliği olan bir yerden ziyade bir metin olarak tanımlandığını öne sürmektedir.¹⁴ Böylelikle şarkiyatçılık dediğimiz şey, nesnel bir gerçekliğe tekabül etmekten ve onunla ilgilenmekten uzaklaşarak zaman içerisinde metinlerden örülmüş bir dünyaya dönüşmektedir. Canning'in *Doğu* algısı Parla'nın söz konusu tespitine oldukça uygun örneklerden biridir. Ekole mensup hemen herkes gibi Stratford'un da doğu imgesi Eton ve Cambridge yıllarında ve büyük ölçüde de Bin Bir Gece Masallarının gölgesinde oluşmuştur. İstanbul'daki ilk yılları ise metinsel ve düşsel doğu ile mekânsal ve gerçek doğunun karşılaşmasına sahne olacaktır. Örneğin genç diplomatımız İstanbul'daki ilk görev yılında Cambridge'deyken Avrupa'nın Doğu'suna dair okuduğu literatürün etkisiyle rüyalarında kırk haramileri görmektedir. Oryantalizmin sınırları ve zamanları muğlâk ve amaç odaklı geçişken bırakan tipik karakteristiğine uygun olarak Canning, 19. yüzyıl İstanbulu'ndaki dükkânlardan camilere, şehir halkının oturduğundan kalkışına günlük hayatta rastladığı hemen her şeyin aklına bin bir gece masallarını getirdiğini belirtmektedir.¹⁵

Yukarıda bahsettiğimiz anekdotlar Britanya Hariciyesi'nin henüz iki yıllık üyesine aittir. 1807 yılında kuzeni George Canning'in Dışişleri Bakanı olması ile henüz Cambridge'de eğitimine devam eden Starford Canning de Britanya hariciye teşkilatına dâhil olmuştur. Zira bahis konusu olan dönemde aristokrat sınıfına mensup olmayan birinin İngiliz hariciyesine girişi zor olduğundan kuzeni, Stratford'un okulunu bitirmesini beklemek istememiştir. İlk görevi 1807 yılında Kopenhag'a giden misyonda ikinci kâtip olarak yer almak olan Canning, 1808

¹⁴ Bknz: Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim, 1985.

¹⁵ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol:1, ss:70-71.

yılında Britanya'nın İstanbul büyükelçiliğine birinci kâtip olarak atanmıştır. 1810 yılında Robert Adair'in¹⁶ Viyana büyükelçiliğine görevlendirilmesi üzerine İstanbul büyükelçiliğine iki yıl boyunca maslahatgüzar unvanıyla vekâlet etmiş ve bu süreçte Osmanlı ile Rusya arasında imzalan Bükreş antlaşmasında arabuluculuk görevi yürütmüştür.¹⁷

İstanbul görevinin ardından 1814 yılında İsviçre'ye orta elçi olarak atanan Canning 1819 yılına kadar bu görevi sürdürecektir. Canning'in bu zaman aralığındaki en önemli diplomatik faaliyeti 1815 yılında Viyana Kongresi'nde Britanya'yı temsil eden Lord Castlereagh'a¹⁸ refakat eden ekipte yer almasıdır.¹⁹ 1820-1824 yılları arasında ABD'de orta elçilik görevi yürüten Canning, 1824 yılında dönemin Dışişleri Bakanı George Canning tarafından, ilk defa İstanbul büyükelçisi olarak atanmıştır. Canning'in 1824-1827 arası tarihleri kapsayan bu görevinin temel gündem maddesini ise Yunan ihtilali diplomasisi oluşturmuştur. Britanya hükümetinin dönemsel dış politikası ve İngiliz kamuoyu baskılarına ek olarak Oxbridge'den miras kalan antikite sevdası Canning'in İstanbul'da izlediği diplomasiye sirayet etmiş ve Navarin Baskını'nın ardından 1827'de İstanbul'u terk ederken ardında "Yunan bağımsızlığının müsebbibi" lakırdılarını bırakmıştır.²⁰

1828 ile 1831 yılları arasında, Avam Kamarasında "Old Sarum" ve "Stockbride" bölgesinin temsilcisi olarak iç politikaya giren Canning, 1831 yılında yeniden dış politika hizmetine çağırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile yeni kurulan Yunan Krallığı arasındaki sınır sorunlarının çözümü için özel bir misyonla üçüncü kez İstanbul'a gönderilen Canning'in bu görevi hem kahramanımızın kişisel tarihi hem de Britanya tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Zira Canning bu tarihten sonra çağdaşı olan birçok Britanyalı gibi –örneğin Urquhart-

¹⁶ Robert Adair 1808-1809 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğunda görev yapmış Britanyalı bir diplomattır.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Allan Cunningham, "Stratford Canning and the Treaty of Bucharest", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays, Vol:I, Ed: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:144-188.

¹⁸ 1869-1822 yılları arasında yaşamış Britanyalı siyasetçi ve devlet adamıdır, 1812-1822 yılları arasında Britanya Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol:I, ss:222-254.

²⁰ Harold Temperley, *England and The Near East: The Crimea*, London: Longmans, 1936, s.52.

Yunanistan'ı bir kenara bırakıp Osmanlı İmparatorluğu'nu keşfedecek ve 19. yüzyıl Britanyası'nın temel dış politika stratejilerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma politikasının en ateşli savunucularından olacaktır. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hamleleri, Mısır Meselesi ve Rus tehdidi gibi konularla yakından ilgilenen Canning'in bağlı bulunduğu bakanlığa gönderdiği 19 Aralık 1832 tarihli memorandum²¹ ise söz konusu politikanın temel dayanak metinleri arasında yerini alacaktır.

Çağdaş birçok İngiliz devlet adamı gibi bu süreçte evvela Rusfobik ardından da Türkofil olan Canning, çok geçmeden bu değişiminin bedelini ödeyecek ve 1832 yılında büyük bir diplomatik sansasyonun öznesi olarak Rusya'da "istenmeyen adam" (persona nan grata) ilan edilecektir. 1832 yılında Palmerston²² tarafından Britanya'nın Petersburg Büyükelçisi olarak atanan Canning'in Rus Çarı I. Nikolay tarafından kabul edilmemesi Britanya ve Rusya ilişkilerini bir krizin eşiğine sokmuş ve iki ülke karşılıklı olarak temsilcilik düzeyini maslahatgüzarlık seviyesine indirmiştir. Britanya ile Rusya arasındaki ilişkilerin bu hadise üzerinden ne denli geriliği 1832 yılı bitmeden Madrid'e atanan Canning'in buradaki görev süresinde Britanya'nın Rusya elçisi resmi unvanını kullanmasından da anlaşılabilir.²³

Madrid görevinden döndüğü tarih olan 1835 ilâ 1841 yılları arasında avam kamarasında "Lynn"ın temsilciliğini yürüten Canning'i kader -her ne kadar istemese de- yeniden İstanbul'a sürüklemiştir. Genelde, 19.yüzyıl Britanyası'nda diplomatik görevlere ülke içerisinde daha iyi bir makam sahibi olmak için gidilmekteydi. Canning de yurtdışı görevlerinin tamamını bu ümitte üstlenmişti.²⁴

²¹ NA, FO 78/211, Stratford'dan Palmerston'a, 19 Aralık 1832.

²² 1784-1865 yılları arasında yaşamış meşhur bir İngiliz devlet adamı ve siyasetçidir. Meslek hayatı boyunca başbakanlık ve dışişleri bakanlığı gibi mühim görevler üstlenmiştir.

²³ Ayrıntılı bilgi için Cyrus Hamlin, "The Political Duel Between Nicholas, The Czar of Russia and Lord Stratford De Redcliffe, The Great English Ambassador", *American Antiquarian Society*, Oct. 1893 – Oct.1894, ss:451-460; Franklin A. Walker, "The Rejection of Stratford Canning by Nicholas I." *Historical Research* 40.101, 1967, ss:50-64.

²⁴ Jones, *The British Diplomatic Service*, s:7.

1841 yılında Robert Peel²⁵ başkanlığında yeni bir kabine kurulurken Canning, Peel ile görüşmüş ve kendisinden ülke içinde –parlamentoda- bir görev istemişti. Fakat genel kanı Canning'in parlamentoda görev yapmaya uygun olmadığı yönündeydi.²⁶ Peel'in mektuplarından anladığımız kadarıyla oldukça gergin geçen bu görüşmede Canning'e üç teklif sunulmuştu.²⁷ Bunlardan ilki kolonilerde görev yapmasıydı; Canning Aberdeen'in²⁸ taltif olarak değerlendirdiği bu teklifi peşinen reddetmişti. İkinci teklifin iç politika alanında olduğu belirtilse de tam olarak ne olduğu yazışmalarda bulunmamaktadır. Yazışmalarda bu konuda yer alan en önemli ayrıntı Peel'in Canning'e "bir avam"a yapılabilecek en iyi öneriyi yaptığını fakat kendisinin bunu kabul etmediğini belirterek hayıflanmasıdır. Son teklif ise Peel tarafından "İstanbul'un önemi ve Doğu sorunu göz önüne alındığında Canning'in gelebileceği en yüksek mertebelerden biri" olarak tanımlanan İstanbul büyükelçiliğidir.²⁹ Peel ve Aberdeen, Canning'in bu teklifi de reddetme ihtimali üzerinde dursalar da³⁰ netice korktukları gibi olmamıştır. Canning, iç politikada etkin bir görev ve önemli bir makam için bir süre daha yurtdışı görevinde bulunması gerektiğine inanmış olacak ki, kendisine sunulan İstanbul Büyükelçiliği görevini kabul etmiş ve Ekim 1841'de talimatnamesini alıp İstanbul yoluna çıkmıştır.

1841 yılında iç politikada önemli bir yerlere gelme hayaliyle görevi kabul eden Canning, meslek hayatının geri kalanında peş peşe iki kere daha İstanbul Büyükelçisi olarak atanacak ve kariyerini de iç politikada görev yapmadan, Majestelerinin İstanbul Büyükelçisi olarak noktalayacaktır. Canning'in çeşitli fasıllarla 1841-1857 yılları arasında kapsayan İstanbul görevlerinin ilki, bu çalışmanın da kronolojik sınırlarını çizen, 1841-1847 yılları arasında

²⁵ 1788-1850 tarihleri arasında yaşamış Britanyalı devlet adamı ve politikacıdır. Mesleki hayatı boyunca önemli görevler üstelenen Peel çalışmamızın kronolojik sınırlarını ihtiva eden 1841-1846 döneminde Britanya Başbakanı olarak görev yapmıştır.

²⁶ Lord Stanley'den Peel'e, 2 Eylül 1842, Peel, *Sir Robert Peel: From His Private Papers*, Vol:II, ed: Charles Stuart Parker, London: John Murray, 1899, s:485.

²⁷ Robert Peel konu ile ilgili Canning ile yaptığı yaklaşık 45 dakikalık görüşmede Canning'in hem kendisine hem de kendisi ile iletişime geçen herkese ne denli eziyet ettiğini fark ettiğini belirtmektedir. Bknz: Peel'den Stanley'e, 21 Eylül 1842, Peel, *Sir Robert Peel*, s:485.

²⁸ 1784-1860 yılları arasında yaşamış meşhur bir İngiliz devlet adamı ve siyasetçi olan Aberdeen 1841-1846 yılları arasında Britanya Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır.

²⁹ Peel'den Stanley'e, 21 Eylül 1842, Peel, *Sir Robert Peel*, s:485.

³⁰ Peel'den Stanley'e, 21 Eylül 1842, Peel, *Sir Robert Peel*, s:485.

kapsamaktadır. Büyükelçinin bu dönemdeki çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu Tanzimat sürecine paralel olarak merkezî idarenin yeniden *tanzimi* ile Cebel-i Lübnan'daki uluslararası krize odaklanmaktadır. Zira, dönemin Dışişleri Bakanı Aberdeen tarafından atama kararı ile birlikte kendisine verilen ilk talimatnamenin esasını ve önemli bir bölümünü de Osmanlı İmparatorluğu'nun reform süreci ile başta Lübnan olmak üzere iç idare alanındaki sorunların çözümü oluşturmaktaydı. Böylelikle çalışmamızın kapsamı da Canning'in söz konusu zaman aralığındaki görevi ve iç politika-dış politika bağlantısı, bir diğer ifadeyle Canning'in 1841-1847 yılları arasındaki İstanbul büyükelçiliği döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhili siyasetine olan etkisi olarak belirmektedir.

İstanbul görevinin ardından 1847-1848 döneminde özel bir misyonla İsviçre'de bulunan Canning, 1848 yılında Palmerston tarafından yeniden İstanbul Büyükelçisi olarak atanacaktır. Büyükelçi'nin bu dönemdeki temel uğraşı ise Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yürütülen rekabet, kutsal yerler problemi ve Macar mültecileri sorunu olmuştur. 1848-1852 yılları arasında kapsayan bu görevinin ardından Londra'ya dönen Canning'i ise kariyerinin en önemli hayal kırıklıklarından biri beklemektedir. Zira Canning kabineyi kurma görevi verilen Lord Derby'nin³¹ kendisine verdiği söze binaen Londra'ya Dışişleri Bakanı olma umuduyla gitmiştir. Fakat beklenen olmamış ve Canning'in yerine Lord Malmesbury³² yeni kabinenin Dışişleri Bakanı olarak seçilmiştir. Üstelik yeni hükümet kendisine verilen bir diğer söz olan Paris Büyükelçiliği'ne de Henry Wellesley'i³³ uygun görmüştür. Tüm bunlar Canning için ağır bir darbe olmuştur. Her ne kadar aksi iddia edilse de bu dönemde Lord

³¹ Lord Derby olarak bilinen Edward Smith Stanley, meslek hayatı boyunca birçok kez Britanya Başbakanlığı yapmış meşhur bir 19.yüzyıl devlet adamıdır.

³² 1807-1889 yılları arasında yaşamış olan Lord Malmesbury Şubat 1852- Aralık 1852 ve 1858-1859 tarihleri arasında Britanya Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüştür.

³³ Lord Cowley olarak da bilinen Henry Wellesley Britanya'nın meşhur 19.yüzyıl diplomatlarından biridir. Canning'in gidişinin ardından 1847 ve 1848 yılları arasında İstanbul'da da görev yapan Wellesley asıl ününü 1852 ile 1867 yılları arasında kapsayan uzun Paris Büyükelçiliğine borçludur.

Derby tarafından kendisine verilen “Viscount” unvanının da tutulamayan sözlerin bir özrü olduğu düşünülebilir.³⁴

Artık 66 yaşında olan Canning’in, Viscount Stratford de Redcliff olarak Lordlar kamarasına ayak bastığı günlerde İstanbul, 19. yüzyılın en kritik süreçlerinden birine sahne olmaktadır. Kutsal yerler problemi sebebiyle Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşın eşiğine gelmesi, Britanya Dışişleri Bakanlığı’nın diplomatik tecrübelerine bağlı olarak Stratford Canning’i yeniden İstanbul Büyükelçisi olarak atamasını beraberinde getirmiştir. Bu görev Canning’in en son ve en sansasyonel görevi olarak tarihe geçecektir.³⁵ Bu süreçte Canning, bizce yeniden tartışılmaya muhtaç olmakla beraber, Kırım Savaşı’nın sorumlusu olarak gösterilecek ve ardından da Islahat Fermanı meşhur sefirin “*magnum opus*”u olarak değerlendirilecektir.³⁶

Fakat bu büyük nüfuza işaret eden tüm değerlendirmelere rağmen Stratford Canning İstanbul’dan yenik, İngiliz hariciyesinden de kırgın ayrılmıştır. Zira, şehirdeki sosyal hayatta olduğu gibi siyasal hayatta da paradigma geçişleri yaşanan Kırım Savaşı günlerinde -askeri meselelerin öncelikli konumunun da etkisiyle- uluslararası politikanın rüzgârları Manş’ın diğer tarafından esmeye başlayacaktır. Fransa’yı İstanbul diplomasisinde ön plana çıkaran bu rüzgâr Stratford’u savuracak olan rüzgârdır. Değişen uluslararası dengeler dönemin Fransız büyükelçisi Eduard Thouvenel’in marifetiyle birleşince Canning’in prestij kaybettiği bir dönem ortaya çıkacak,³⁷ söz konusu prestij kaybına Bâb-ı Âli’nin Londra nezdinde izlediği Canning aleyhtarı diplomasi ve Britanya hükümetinin

³⁴ Edmund D’auvergne, *Envoys Extraordinary: The Romantic Careers of Some Remarkable British Representatives Abroad*, London: George G. Harrap & Co. Ltd, 1937, s:245.

³⁵ Bu konuda bkz: Harold Temperley, “Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War” *The English Historical Review*, Vol. 48, No. 192, Oct., 1933, ss: 601-621; Harold Temperley, “The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-8”, *The English Historical Review*, Vol. 47, No. 186, Apr., 1932, ss: 216-259; J. L. Herkless, “Stratford, the Cabinet and the Outbreak of the Crimean War”, *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 3, Sep., 1975, ss: 497-523.

³⁶ Klaus Kreiser, Christoph K. Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi*, Çev: Yunus Emre Gürbüz, İstanbul: İletişim, 2008, s:267.

³⁷ Canning ile Thouvenel arasındaki rekabet için bkz: Lynn M. Case, “A Duel of Giants in Old Stambul Stratford versus Thouvenel”, *The Journal of Modern History*, Vol. 35, No. 3, Sep., 1963, ss: 262-273

kendi içerisinde yaşadığı siyasi değişimler de eklenince İstanbul'un "altıncı büyük devlet"³⁸ tarihe karışacaktır.

Geri gelmek beklentisiyle 1857 yılında İstanbul'dan ayrılan Canning Londra'da kendisi aleyhine işleyen -Palmerston'un iktidardan uzaklaştırıldığı- bir siyasi ortamla karşılaşacak ve ardından yeni hükümetin İstanbul'a Henry Bulwer'i³⁹ atamasıyla da Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmaya karar verecektir.⁴⁰ Bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bir hariciye memuru olarak değil, bir yazar olarak Times'da çıkan makaleleriyle⁴¹ desteklemeye devam eden Canning, 14 Ağustos 1880 tarihinde hayata gözlerini yumacaktır.

Bu çalışma, Stratford Canning'in İstanbul memuriyetleri ile dolu kariyerinin 1841-1847 arası dönemine odaklanmaktadır. Söz konusu seçimin yapılmasını belirleyen saikler arasında evvela 1841-1847 arasının Tanzimat dönemi olarak bilinen tarihi kesite denk gelmesi ve bu dönemdeki modernleşme çabalarında Canning'in oynadığı rolün tarihî hakikate uygun olarak değerlendirilmesi amacı gelmektedir. Zira bu dönemde İstanbul Büyükelçisi olarak atanan Canning'in temel görevi imparatorluğun modernleşme sürecine nezaret etmektir. İç politika-dış politika etkileşimine dair merakın yanı sıra literatürde 1841-1847 yılları arasında Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu politikasının Londra'dan ziyade İstanbul'dan, dönemin büyükelçisi tarafından yürütüldüğü görüşünün hâkim oluşu da kronolojik sınır belirleme esnasında belirleyici olmuştur. Zira söz konusu dönemde, ileride de görüleceği üzere, Londra'daki hükümetin öncelik sıralamasında geriye düşen Büyük Oyun stratejisi, Osmanlı İmparatorluğu gibi oyunun sahnelendiği ülkelere dair yürütülen dış politikada Londra'dan ziyade

³⁸ Bu yakıştırmaların sahibi Thouvenel'dir. Bknz: D'auvergne, *Envoys Extraordinary*: s:266.

³⁹ 1801-1872 yılları arasında yaşamış Britanyalı diplomat Henry Bulwer 1858-1865 yılları arasında İstanbul'da görev yapmıştır.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bknz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol:II, ss:445-453.

⁴¹ Canning'in Doğu Sorunu'na dair kaleme aldığı makalelerin birçoğu şu kaynakta bulunabilir: Viscount Stratford De Redcliffe, *The Eastern Question: A Selection from His Writings During The Last Five Years of His Life*, ed: Arthur Penrhyn Stanley, London: John Murray, 1881.

ilgili merkezlerdeki temsilcileri ön plana çıkarmaktaydı.⁴² Ayrıca meşhur sefirin İmparatorluğun iç ve dış politikasındaki rolünü belirlerken, Osmanlı İmparatorluğu politikası ve modernleşme anlayışı açısından ayrılığa düştüğü Peel hükümeti dönemindeki İstanbul büyükelçiliğine odaklanmanın belirtilen alanlarda oldukça benzer siyasi duruşa sahip olduğu Palmerston'la beraber çalıştığı dönemlere odaklanmaktan daha faydalı olacağı ve araştırmacıyı bu konuda daha sağlam çıkarımlara yöneltebileceği de düşünülmüştür.

B. KAYNAK VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmada birincil kaynaklar olarak İngiliz ve Osmanlı arşiv belgelerinden çokça yararlanılmıştır. Bunların başında İngiliz ulusal arşivinde bulunan Foreign Office belgeleri gelmektedir. Günümüzde Osmanlı İmparatorluğu'nu konu alan siyasi tarih çalışmaları için neredeyse vazgeçilmez bir veri tabanı haline almış olan FO/78 (Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire) fonu temelde Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan büyükelçinin merkeze yolladığı raporları, kendisine merkezden gönderilen talimatları, büyükelçinin imparatorlukta bulunan Britanya temsilcileriyle ve Osmanlı İmparatorluğu görevlileriyle yaptığı yazışmalar ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra'da bulunan temsilcilerinin Britanya Dışişleri Bakanlığı'yla olan yazışmalarını kapsayan defterlerden oluşmaktadır.

Çalışmada sıkça kullanılan bir diğer fon ise Stratford Canning'in kişisel arşivinden oluşan FO 352 fonudur. Dosya usulü tasnif edilmiş olan FO 352 fonu Canning'in resmi yazışmalarının yanı sıra, bazı anıları, özel yazışmaları ve mektupları içermektedir. Bunların yanı sıra çalışma içerisinde kullanılan FO 881/185 tasnif numaralı fon münhasıran mürted meselesindeki yazışmaları kapsarken, FO 881/226 ve FO 881/226A incelenen döneme ait ticari ilişkiler

⁴² F. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, New York: Howard Ferting, 1970, s:207; Paul Hayes, *The Nineteenth Century 1814-1880*, New York: St. Martin's Press, 1975, s:285.

konusundaki yazışmaları, FO 406/7 ve FO 406/8 ise Cebel-i Lübnan hadiselerine dair yazışmaları içermektedir. Söz konusu fonlarda Londra'daki bakanlığın İstanbul'daki büyükelçiliğin yanı sıra, konuyla ilgili diplomatik merkezlerdeki büyükelçiliklerle olan yazışmaları da kapsamı araştırmanın perspektifinin genişlemesine fayda sağlamıştır.

Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan HR. SFR.3 (Hariciye Nezareti Sefaretler Evrakı-Londra) ve İ.MSM. (İrade Mesail-i Mühimme) fonlarından çokça yararlanılmıştır. Hem Canning'in İstanbul'daki devlet görevlileriyle yaptığı görüşmelerinin tutanaklarını hem de Londra'da bulunan Osmanlı büyükelçilerinin Britanya makamları nezdinde yaptıkları görüşmelerin tutanaklarını barındırması ve oldukça ayrıntılı bilgiler ihtiva etmesi bakımından HR. SFR.3 fonu çalışmadaki bulguların elde edilmesinde azami öneme sahip olmuştur. İ.MSM. fonu ise özellikle mürted, Lübnan, Protestan meselelerine dair gelişmelerin iç ve dış politika dâhil olmak üzere çeşitli boyutlarını ihtiva eden kapsamlı bir kaynak işlevi görmüştür.

19.yüzyıl tarihi ve diplomasisine dair hemen her çalışmada ismi zikredilen Straford Canning'e dair oluşan literatüre bakıldığında ilk göze çarpan unsur söz konusu literatürün hem referans hem de fikir olarak büyük ölçüde Stanley Lane Poole'un *The Life of The Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe* isimli iki ciltlik eserine dayandığıdır. Can Yücel'in *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*,⁴³ ismiyle özet çevirisini yapıp Türkçeye kazandırdığı bu eser, yolu 19. yüzyıl Osmanlı tarihi veya diplomasisinden geçenleri dönemin meşhur sefiri Canning ile tanıştırma gibi bir önceliğe sahiptir. Biz de bu sebeple literatür değerlendirmesi kısmına Lane Poole ve eseriyle başlamak ve yazar ve yapıtına akademik alanda taşıdığı ağırlığa uygun bir yer vermek istedik.

Eserin değerlendirilmesine, Edward Hallet Carr'ın "*olguları incelemeden önce tarihçiyi inceleyin*"⁴⁴ önermesine paralel olarak Stanley Lane Poole'un kısaca tanıtılmasıyla başlamanın daha doğru olacağını düşünmekteyiz. 1854-1931 tarihleri arası yaşamış olan Lane Poole meşhur bir İngiliz tarihçi, oryantalist ve

⁴³ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara: Yurt, 1988.

⁴⁴ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 27.

arkeologdur. İlgili alanları arasında Mısır arkeolojisi, İslamiyet, Hindistan ve Osmanlı tarihi yer almaktadır. Lane Poole, Bin Bir Gece Masallarını İngilizceye aktaran ve Arapça-İngilizce sözlük yazarı olan bir diğer meşhur İngiliz tarihçi ve oryantalist William Lane'nin yeğenidir ve İngiliz hükümetinden aldıkları destekle amca yeğen dönemin mühim oryantalist çalışmalarına imza atmışlardır. Ayrıca Lane Poole'un, Stratford Canning dışında Büyük Oyun coğrafyasında görev yapan, İngiliz ordusunda görevli Richard Church, Francis Rawdon Chesney ve Afyon Savaşları sırasındaki görevleriyle bilinen ve "açık kapı politikası"nın oluşumuna büyük katkı sağlayan Harry Smith Parkes biyografilerinin de yazarı oluşu yazarı tanımamız açısından anlamlıdır. Lane Poole, eserlerindeki üslubu ve Avrupa'nın *doğu*'sunu aydınlanmacı/misyoncu bir bakışla incelemesiyle de tipik bir 19. yüzyıl İngiliz entelektüeli portesi çizmektedir.

Lane Poole'un Canning biyografisine dair bilmemiz gereken bir diğer önemli husus ise yazarın söz konusu eserini Britanya Dışişleri Bakanlığı tarafından yetkilendirilerek vücuda getirdiğidir.⁴⁵ Münhasıran İngiliz arşivlerine ve Canning'in kişisel anılarına dayanarak kaleme aldığı bu eserde Poole, dayandığı arşiv verileriyle kahramanının altını fazlaca çizdiği "üstün" diplomasi yeteneklerini harmanlayarak bir taraftan 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin Osmanlı politikasını, İmparatorluğun bekâsı için en önemli unsur haline getirmekte; diğer taraftan da söz konusu dönemde yaşanan tüm gelişmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun hayrı ve selameti için Canning'in insanüstü çabaları neticesinde ortaya çıkmış ilerleme kademeleri olarak sunmaktadır. Ayrıca çizilen Canning portresi, uyandırdığı kesinlik hissini arşiv belgelerinden aldığı için tarih yazımı, metot ve felsefesi yardımıyla seyreltilmedikçe arşiv belgesinin nerede sustuğu nerede Poole'un konuştuğunu ayırt etmek güçleşmektedir. Bu durum ise kaçınılmaz olarak Canning'i İngiliz arşiv belgelerinden, bilimsel çalışmaların doğası gereği yazara ve fikrine bağlı bir seçim işlemine tabi tutularak ve bir İngiliz tarihçinin zihinsel süzgecinden geçerek tanımamıza yol açmaktadır.

---

⁴⁵ Allan Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Eastern Question in the Nineteenth Century*, Ed: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s:108.

Lane Poole'un ardından Canning'in hayatı ve kariyerine dair yayınlanan literatür ise Elizabeth Malcolm Smith'in *The Life of Stratford Canning*,⁴⁶ Michael Warr'ın *A Biography of Stratford Canning Mainly His Career in Turkey*,⁴⁷ Leo Gerald Byrne'in "*The Great Ambassador*",⁴⁸ Steven Richmond'ın *The Voice of England in The East: Stratford Canning and The Diplomacy with the Ottoman Empire*⁴⁹ adlı biyografi çalışmaları ve James Henry Skene'nin⁵⁰ Canning ile olan Kırım Savaşı anılarını naklettiği hatırat mahiyetinde bir kitabından oluşmaktadır. Poole'un eserinin uyandırdığı yankının oldukça uzağında kalan bu eserlerde büyük ölçüde Poole'un bakış açısı kullanılmıştır. Malcolm Smith ve Steven Richmond ise çalışmalarında İngiliz arşivinden yararlanırken, Gerald Byrnen ve Michael Warr'ın arşiv belgelerine yer vermedikleri eserleri ise Lane Poole'un kitabının birer özeti mahiyetindedir.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz çalışmalar gibi bir biyografi ya da monografi çalışması olmamakla ve doğrudan Canning'e odaklanmamakla beraber Allan Cunningham'ın Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Doğu Sorunu'na dair makalelerinin toplandığı "*Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*" "*Eastern Questions in the Nineteenth Century*" adlı eserlerindeki ilgili makaleler Canning'in tarihsel bağlam içerisine değerlendirildiği ender çalışmalardan olması sebebiyle konumuz açısından önem taşımaktadır. Son olarak çalışmamızın kronolojik sınırlarının dışında kalsa da Canning'e dair literatüre ait olması sebebiyle Harold Temperley'in "*Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War*" ve "*The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-58*" adlı makalelerinden de bahsedilebilir. Canning'in son büyükelçilik dönemine ve Kırım Savaşındaki rolüne odaklanan yazar çalışmalarını vücuda getirirken Cunningham gibi sadece İngiliz arşivinden yararlanmıştı.

⁴⁶ Elizabeth Malcolm Smith, *The Life of Stratford Canning*, London, 1993.

⁴⁷ Michael Warr, *A Biography of Stratford Canning Mainly His Career in Turkey*, Oxford: Alden Press, 1989.

⁴⁸ Leo Gerald Byrne, *The Great Ambassador*, Ohio: Ohio State University Press, 1964.

⁴⁹ Steven Richmond, *The Voice of England in The East: Stratford Canning and The Diplomacy with the Ottoman Empire*, London: I.B. Tauris & Co. Ltd, 2014.

⁵⁰ James Henry Skene, *With Lord Stratford in The Crimean War*, London: Richard Bentley and Son, 1883.

1.BÖLÜM

VİYANA RESTORASYONU DÖNEMİNDE BRİTANYA DIŞ POLİTİKASI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU (1815-1848)

1.1. BRİTANYA DIŞ POLİTİKASININ DÜŞÜNSEL ARKA PLANI

Britanya siyasi kültürünü açıklarken kullanılan argümanlar genellikle endüstri devrimi etrafında şekillenmektedir. Oysaki Britanya toplum ve ekonomisinin endüstrileşme birlikte ile yaşadığı dönüşüm İngiliz siyasi düşüncesini ve dolayısıyla da dış politika anlayışını temelden etkilese de ortaya çıkan durumda endüstri devriminden önceki deneyimlerin ve konjonktüre bağlı gelişmelerin de payı büyüktür. Bu açıdan Britanya siyasi geleneğinin, Britanya siyasi tarihinin bir sentezi olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu perspektiften bakıldığında mühim tarihsel gelişmelerin uzun dönemli etkilerinin merkezinde gelişen söz konusu geleneği, altı önemli tarihi kesit ve her bir kesitin genel sürece tesiri üzerine oturtmak mümkündür. Bunlardan ilki İngiltere'nin Katolik milletler ailesinden koparak coğrafi bir bölge olmaktan öte politik bir varlık olarak da tanınmasının önünü açan, on altıncı yüzyılda yaşanan dini ayaklanmalar ve reform sürecidir. İkincisi ise iç savaşa varan on yedinci yüzyılın siyasi ayaklanmalarıdır. Bu ayaklanmaların en önemli mirası tahta ait mutlakıyetin kırılması ve Britanya siyasi kültürünün temel figürleri olan Whig ve Tory partilerinin ortaya çıkmasıdır. Egemenliğin parlamentonun eline geçtiğini bildiren haklar beyannamesinin (*The Bill of Rights*) ilanı gelişim sürecini etkileyen üçüncü faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Parlamentonun iktidarı ele almasının ardından başlayan on sekizinci yüzyılın siyasi istikrar üzerine kurulu oluşu bir diğer önemli gelişmedir. İskoç ayaklanmaları bir kenara bırakılırsa, Britanya adasındaki İngiliz hâkimiyetinin istikrara kavuştuğu on sekizinci yüzyıl ve bu dönemde iyice hız kazanarak iki yüzyılı aşkın süreye damgasını vuracak olan endüstri devrimi Britanya siyasi düşüncesinin şekillenmesinde büyük bir öneme sahiptir. Nihayet

birinci dünya savaşı ve ikinci dünya savaşı ile başlayan imparatorluğun mirası sorunsalı, Britanya siyasi düşüncesini ve Londra'nın dış politikadaki pozisyonunu iki kutuplu dünyada belirleyen son gelişmelerdir.⁵¹ Çalışmamızın kronolojik sınırları göz önünde bulundurulduğunda, beraberinde getirdiği problemleri de içine alacak biçimde endüstri devriminden Birinci Dünya Savaşı'na kadar ilerleyen süreç ve bu sürecin Britanya siyasi kültürüne tesiri büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmada tercih edilen yaklaşım, Britanya siyasi geleneği ve onun içerisinde oluşan 19. Yüzyıl Britanya diplomatik tutumunu, endüstri devrimi ve ticaret odaklı ele alan geleneksel yaklaşımdan biraz daha farklı olacaktır. Bu konudaki literatürde gözlemlenen konvansiyonel yaklaşımın bir adım ötesine geçilmeye çalışılarak endüstri devrimini önceleyen siyasi kırılmaların yansımaları da (Protestanlık, aydınlanma ve ilerleme anlayışı ile Liberal Britanya İmparatorluğu mitinin dünyaya bakışı gibi) bu çalışma çerçevesinde dikkate alınacaktır. Nitekim incelenen dönemin entelektüel ve zihinsel alt yapısı, doğal haklar doktrini, Whigizm, Adam Smith ve İskoç aydınlanmasında anlamını bulan politik ekonomi, evanjelik Hıristiyanlık, idealizm ve biyolojik evrim teorisi etrafında çeşitlenmekte ve tüm bu faktörler bir arada dönemin ideolojisinde kendine yer bulmaktaydı.⁵²

1.1.1 Küresel Bir İmparatorluk Olarak Britanya Fikri

18. Yüzyılın sonundan itibaren yeni teknolojilerin öncüsü olarak rakipleriyle arasındaki farkı açan Britanya, dünya ekonomisini ve uluslararası güç dengesini dönüştürmek için buhar ve demir gücünü kullanan sanayi devriminin ön saflarında yer alıyordu. Britanyalılar dünyadaki mevcut ticaret tonajının yaklaşık üçte birine sahipti. Bu ticari güç, okyanuslar üzerinde 19. Yüzyılın ortalarına kadar dünya tarihinde eşine rastlanmamış Britanya hâkimiyetinin doğal

⁵¹ Robert Leach, *British Political Ideologies*, London: Philip Allan, 1991, ss: 28-53.

⁵² Richard Bellamy, "Introduction", *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, s:2.

sonucuydu.⁵³ Gerçekten de tarihte hiçbir düzen, 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın başlarında Britanya İmparatorluğu'nun başardığı ölçüde malların, sermayenin ve iş gücünün serbest dolaşımını ileriye götürmemişti. Aynı zamanda Avrupa'nın hukuk, düzen ve yönetim normlarını dünya genelinde benimsetme konusunda da daha fazla ısrarcı bir düzen olmamıştı.⁵⁴ Tüm bunlar “*centilmence kapitalizm*”⁵⁵ adı altında sunuluyor ve ticaret ve endüstri toplumunun – ve tabii bunun en mükemmel örneği olan Britanya'nın- tarihin son noktasını teşkil ettiği tezi Britanya'nın dış politika hedefleri çerçevesinde inceliklerle işleniyordu.

Bir diğer taraftan da bütün bu gelişmeler küreselleşme demektir ve dönemin Britanyalı düşünür ve siyasi karar alıcılarının önünde daha önce hiç tanımlanmamış bir anlamda ve ölçekte küresel olma, küreselleşme sorunu bulunmaktaydı. Bilindiği üzere 19. Yüzyılda yaşanan hızlandırılmış göç çağı, dünyanın tek bir birlik altında birleşmesi fikrine giderek daha fazla ilgi gösteren bir kültür oluşturmuştu. Kökenlerini daha geriye götürebileceğimiz bu yaklaşım, küresel seyahatlerin kolaylaşmasıyla birleştiğinde⁵⁶ öğrenme açlığı duyan geniş bir kitle yaratmıştı. Askeri fetihler ve istihbarat diğer yanda da evrensel uyum vizyonu için vazgeçilmez bir bilim olarak coğrafyanın devletler tarafından desteklenmesi ve bu alanda gerçekleşen ilerlemeler on dokuzuncu yüzyılın küresel çapta bir gelecek siyaseti yakalama arzusuna katkıda bulunmaktaydı. Böylelikle kendi içinde bağlantılı bir bütün olarak dünya bilinci, buharlı gemilerden, demiryollarından, telgraftan, hava gücünden ve hiç görülmedik bir teknolojik ilerleme çağından geçiyor olma duygusuyla birleşmekte ve yüzyılın ortasına gelindiğinde uluslararası bir “izm” oluşturmaktaydı. Bu uluslararası “izm”; burjuvazinin, mesleklerin, imalatın ve ticaretin yükselişinin ve bunların ilk olarak Napoléon sonrası dünya restorasyonunda ortaya çıkan güçlü yeni

⁵³ Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirşi*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2009, s:168.

⁵⁴ Ferguson, *İmparatorluk*, s:20.

⁵⁵ P. J. Cain ve A. G. Hopkins'in ortaya attığı *centilmence kapitalizm* tezine göre mali yatırımlar ve uluslararası ticaret sistemi sayesinde Britanya 19. Yüzyılda bir dünya gücü haline almıştır. Cain ve Hopkins'e göre emperyal genişlemede mali yatırımlar ve ticaret hükümetlerin belirlediği hedef ve politikalarından daha etkili birer araçtır. Bknz: Peter J. Cain, and Anthony G. Hopkins, "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas I. The Old Colonial System, 1688-1850." *Economic History Review* 39, 4, 1986, ss:501-525.

⁵⁶ Bakınız: Jules Verne, *80 Günde Devri Alem*, Çev: Pınar Güzelyürek, İstanbul: İthaki, 2014.

toplumsal felsefeler biçimindeki ideolojik ifadelerin radikal bir projesiydi.⁵⁷ Bu açıdan, sanayi devriminin öncüsü olarak bünyesinde barındırdığı güçle Britanya'nın söz konusu "izm" in en ateşli savunucusu olması ve kendini bu ütopyayı gerçekleştirmeye en yakın aday olarak görmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Napoléon savaşlarını takiben başlayan ve özellikle de 1830 ve 1840'ları içine alan döneme Avrupa'nın liberal nesli damgasını vuracaktı. 1830'larla birlikte liberalizmin yükselişi, milliyetçilik ve milli karaktere dair olan fikirlerle birleşerek merkantilizmden serbest ticarete geçişi ve demokrasinin ağır fakat istikrarlı gelişim sürecini başlatmıştı.⁵⁸ Bu dönemde dünyanın en önemli güçlerinden biri haline gelen Britanya'da yetişen düşünürler, az önce tasvire çalışılan gelişmeleri kendi ülkelerinin "yeni imparatorluk" hedef ve anlayışı çerçevesinde ve bununla uyumlu olarak küresel bir söylem içerisinde düşünüyorlardı.

19. yüzyıl Britanya'sında yaşanan ideolojik dönüşmeler de tabiatıyla küreselleşme fikrinin birer neticesiydi. Bu bağlamda küreselleşmenin büyük bir paya sahip olduğu devrin ideolojik pozisyonları bir taraftan küreselleşmeye ve onun beraberinde getirdiği ütopyanın gerçekleştirilmesine hizmet ederken diğer taraftan da ona karşı bir tepki olarak doğmuştu. Tepkiydi; çünkü dönemin değişen ekonomik ve politik şartlarının ortaya çıkardığı kaygıya cevaben yeni bir tip politika üretmenin elzem olduğuna inanılmaktaydı. Aynı zamanda da üründü; çünkü giderek aratan küresel ekonomi, karşılıklı bağımlılığa destek veren iletişim/ulaşım teknolojileri, imparatorluğun dağınık haldeki etki alanlarının bir ve tek bir millet olarak görülmesine sebep olmakta ve bu da Britanya siyasetinin dünya algısını değiştirmekteydi.⁵⁹

Bu algı değişikliği çerçevesinde tarihinde ilk defa dünya çapında böylesi bir etki ve gücü elinde bulunduran Britanya'nın yeni çıkar ve ihtiyaçlarına karşı ürettiği

⁵⁷ Mark Mazover, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*, Çeviri: Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları, Ocak 2015, ss. 38-43.

⁵⁸ Duncan Bell, "Victorian Global Order: an introduction", *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss:2-10.

⁵⁹ Duncan Bell, "The Victorian Idea of a Global State", *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss:176-177.

siyasi düşüncesinin merkezinde, bu dönemde yeniden tanımlanan *imparatorluk* ya da *Britanya İmparatorluğu* fikri yer almaktadır. 19. yüzyıl İngiliz siyasi düşüncesinin ayırıcı özelliği de *Britanya İmparatorluğu* ile kurduğu dolaysız ve destek olucu bağıdır. Bu dönemde yetişen düşünürler, sivil toplum ve hükümete dair fikir ve uygulamaların uluslararası yayılımında kilit rol oynamış ve *imparatorluğu* o ya da bu biçimde savunmuşlardır.⁶⁰

19. yüzyılda Britanya’da tanımlandığı biçimiyle imparatorluk fikrinin veya *Britanya İmparatorluğu* fikrinin tanımı ve içerdikleri hususunda Sir John Robert Seeley’nin 1883 tarihinde yayınlanan *The Expansion of England* adlı eserine başvurulabilir. Ofisinde Kilise Misyoner Derneği’nin toplantılarını düzenleyen evanjelik bir yayıncının oğlu olan ve kendisi de eserini yayınladığı dönemde Cambridge’de Modern Tarih Kürsüsü’ nün başında olan Seeley’nin söz konusu eseri, Britanya İmparatorluğunu anlatan birçok kaynağın temel başvuru kitabıdır. Yayın yılı olan 1883’te şaşırtıcı derecede ilgi çeken bu eserin 20. yüzyılın ortalarına kadar defalarca basımı yapılmıştır. Aslında Seeley kitabında bir ihtiyaca karşılık veriyor, dönemin İngiliz siyasi düşüncesine içkin unsurları Britanya dünya politikası odaklı bir anlatımın içinde eritiyor ve bu anlamda da bir nevi “*Britanya İmparatorluğu*” fikrinin dayandığı teorik alt yapıyı okura sunuyordu. Pratikte ise yaptığı şey on dokuzuncu yüzyılda Britanya dış politika üreticilerinin temel problemi olan *bir dalgınlık anında ortaya çıkan*⁶¹ Britanya İmparatorluğu’nun yeni büyük güçler olan ABD ve Rusya arasında kaybolmasını engellemenin yollarını aramaktı.⁶²

Seeley, imparatorluğun teorik alt yapısını oluştururken işe modern devleti tanımlamakla başlamıştır. Seeley’e göre teknolojik ve idari gelişmeler, teritoryal sınırlara hapsedilmiş ülke değil milleti ihtiva eden modern devletin evrensel

⁶⁰ Sandra der Otter, “ ‘A legislating Empire’: Victorian political theorists, codes of law and empire” *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s: 89.

⁶¹ John Robert Seeley, *The Expansion of England*, Boston: Little, Brown and Company, 1905, s:8.

⁶² Herfried Münkler, *İmparatorluklar Eski Roma’dan ABD’ye Dünya Egemenliğinin Mantığı*, Çev: Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: İletişim, 2009, s.23; Susie L. Steinbach, *Understanding the Victorians Politics, Culture and Society in Nineteenth-Century Britain*, London: Routledge, 2012, s:60.

kullanımı için elverişli bir zemin sunmuştur. Devletin anavatan sınırlarının dışına çıkan gerek diplomatlar gerekse göçmenler de bu vasıtalar aracılığı ile çağın bu yeni devlet anlayışını yanlarında götürmüş ve böylelikle modern devlet organizasyonu ve düşüncesi hudutsuz bir toprak genişlemesine olanak tanıyan bir hale gelmiştir.⁶³ Yeni tip devlet organizasyonunun küresel kullanıma açılması ise yeni imparatorluk anlayışının çekirdeğini oluşturmuştur. Dünyayı Seeley'in açtığı pencereden görenler için, teknoloji, ticaret ve göç gibi bütünleştirici güçlerin sahne almasıyla birlikte, insanlar ve devletler arasında ayrışmaya sebep olan coğrafi, kültürel ve dini faktörler aşılmıştır. İngilizlerin yapması gereken ise milliyetçilik, dil ve din gibi karşı/önleyici baskılar bertaraf olduktan sonra bu yeni imparatorluk anlayışı dâhilinde etkilerini inşa etmektir. Büyük bir bölümü devlet inşası süreci olan insanlık tarihinde, 19. yüzyılın bahsettiği teknolojik ilerlemenin de yardımıyla eskisine nazaran çok daha sofistike hale gelen devletler, daha büyük bir sahaya hükmetme imkânına sahip olmuştur.⁶⁴

Seeley'e göre, 19. Yüzyıldan itibaren Büyük Britanya İmparatorluğu düşüncesi sadece İngiliz milletinin değil, Britanya Devleti'nin de genişlemesi, yayılmasına uygun bir zemin hazırlamıştır. Zira Britanya tarzı devletin yayılması en az İngiliz milli özelliklerinin yayılması kadar dikkat çekici bir durumdur ve yeni bir imparatorluk fikri olarak Britanya İmparatorluğu fikri de bu temel üzerinde yükselmektedir.⁶⁵ Yedi Yıl Harplerinin ardından ele geçirilen Amerika'daki kolonilerin kaybedilmesi Seeley ve takipçileri için "eski imparatorluk sisteminin" zamanın şartlarına artık uymadığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu kayıpla beraber Londra'daki karar vericiler, eski kolonyal sistemin yeni dünya sistemi ile uyum sağlamadığını fark ederek yeni bir sistem arayışı içine girmişlerdi. Londra'nın siyasi mahfillerinde üretilen yeni sistemi, modern koloni ve etki alanları anlayışı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Buna göre bir millet/topluluk –Britanya- barındırdığı değer ve yapılar vasıtasıyla, territorial sınırlarını aşarak, dolayısıyla diğer milletlerin/toplulukların üzerine "taşarak" onları şekillendirmekteydi.⁶⁶ Bu açıdan yeni sistemin sürekliliğe atıf yapmadığı

⁶³ Seeley, *The Expansion*, s:49.

⁶⁴ Seeley, *The Expansion*, ss:345-348.

⁶⁵ Seeley, *The Expansion*, s:54.

⁶⁶ Seeley, *The Expansion*, ss:178-184.

aksine, kendisini geçici çözümler üzerine kurduğu da gözden kaçmamaktadır. Sistem, daimi ve mutlak bir kolonyal sahiplikten ziyade anavatanla geçici ve gevşek bir yapıyı öngörmektedir. Bu anlayış çerçevesinde etki alanlarının doğrudan Londra'ya bağlanması ya da Britanya sınırlarına dâhil edilmesine gerek yoktu. Bu durum aynı zamanda Britanya'daki siyasi, ekonomik ve sosyal yapının da korunmasına hizmet etmekteydi. Nitekim bu şekilde, siyasi ya da iktisadi nüfuz kazanılarak imparatorluğa dâhil edilen ülkelerin, medeniyeti temsil eden Britanya'yı var olan sınırları dâhilinde, siyaseten veya iktisaden geriletme; gayr-ı medeni/oryantal/geri (uncivilized) hükümet metot, düşünce ve eğilimlerini Britanya'ya bulaştırma riski de ortadan kalkacaktı. Bu çevre/geri/gayr-ı medeni ülkelerin her anlamda kendi kendine yetebilen yapılar haline getirilmesi ve bir anlamda gençleştirilmeleri (rejuvenating) bir taraftan kaderlerinin Britanya'ninkinden ayrılmasını sağlarken diğer taraftan da sürdürülebilir bir iktisadi ve siyasi ilişkinin kurulmasını sağlayacaktı.⁶⁷

1.1.2. Aydınlanma Düşüncesi ve İlerleme Fikrine Duyulan İnanç

Aydınlanma Immanuel Kant'ın tanımıyla "insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu olgun olmama durumundan kurtulmasıdır."⁶⁸ Fakat aynı zamanda 18. yüzyılda rasyonalite, teknoloji ve bilginin otoritesi üzerinden Avrupa modernliğini başlatan bir süreç ve siyasi bir sorun olarak; aklın özgür, evrensel ve kamusal kullanımlarını da içermektedir.⁶⁹ Aydınlanmanın hedefi insanlığı, batıl inançların, kuruntuların, mitlerin ve korkunun temsil ettiği "köleleştirici" ve "kötü" olduğuna inanılan "eski düzenden" kurtararak, rasyonalite ve bilginin egemen olduğu, "iyi" ve "özgürleştirici" olduğu peşinen kabul edilen "aklın düzeni"nde "efendi konumu"na getirmektir. Bu anlamda aydınlanma insanların, kendi

⁶⁷ Seeley, *The Expansion*, s:354.

⁶⁸ Immanuel Kant, " 'Aydınla Nedir?' Sorusuna Yanıt (1784)", *Seçilmiş Yazılar*, Immanuel Kant, çev: Nejat Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, s:213.

⁶⁹ Michel Foucault, "Aydınlanma Nedir? (1983)", Michel Foucault, *Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2*, Çev: Işık Ergüden-Osmanhay, İstanbul: Ayrıntı, 2000, s:171; Michel Foucault, "Aydınlanma Nedir? (1984)", Michel Foucault, *Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2*, Çev: Işık Ergüden-Osmanhay, İstanbul: Ayrıntı, 2000, s:179.

kendilerini mahkûm ettikleri zincirlerden, aklın rehberliğinde kurtularak özgürleşmesi/emancipation olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla aydınlanma için her hal ve şartta bir rehber ihtiyacı duyulması ve tanımı gereği aydınlanmış/medeni/rehber toplumlar ve aydınlanmamış gayr-ı medeni toplumlar arasında bir kategorizasyonu da beraberinde getirmektedir.⁷⁰

Aydınlanma hareketinin, mevcut düşünce tarzında meydana getirdiği en önemli değişimlerden birisi zaman algısına dairdir. Tarım toplumlarında gözlemlenen toplumsal değişimin döngüsel/çevrimsel olduğu yolundaki görüş artık yerini çizgisel ve ilerlemeci -nitelikteki algı etrafında çeşitlenen- bir bakış açısına bırakmıştır.⁷¹ Aydınlanma ile beraber insanın ve toplumların ilerlemesine kaçınılmaz değilse bile kuvvetle muhtemel olarak bakılmaya başlandı ve bu ilerlemenin birbirini mekanik bir biçimde izleyen süreçlerden oluştuğu farz edilmeye başlandı.⁷² Dönemin “aydınlanmış” entelektüelleri Avrupa’nın o tarihe kadar görülmüş en büyük ilerleme noktasını, diğer kabile ve ulusların ise ilerlemenin adım adım geride bıraktığı noktaları temsil ettiği yolundaki inancı benimsediler.⁷³ Ayrıca doğa bilimlerindeki pozitivist başarının etkisiyle sosyal hayat dâhil olmak üzere evrendeki değişimin doğal ve tek biçimli olduğu kabul edilmeye başlandı. Bu ön kabulden hareketle “bir bütün olarak” düşünülen muhayyel uygarlığın bünyesindeki değişme aşamalarının izlediği rota Avrupa’ya bakılarak anlaşılabilirdi. Böylelikle kendiliğinden ortaya çıkan zorunlu aydınlanma rotasındaki süreçlerin, daha geri toplumlar tarafından, aydınlanmış toplumların rehberliğinde birer birer izlenmesiyle tüm toplumların bir gün medeniyetin son noktasında buluşabileceği fikri devrin *leitmotifi* haline geldi.⁷⁴

Aydınlanma fikrinden Britanya siyasi düşüncesine düşen payı, Britanya ekonomik üstünlüğünün gölgesinde üretilen mitte açıkça görmek mümkündür. Wallerstein bu miti şu biçimde özetler:

⁷⁰ Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev: Nihat Ülner, Elif Ö. Karadoğan, İstanbul: Kabcı, 2010, ss: 19-67.

⁷¹ Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Çev: Sema Önal, Ankara: DoğuBatı, 2007, ss:450-491.

⁷² İmmanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, Çev: Taylan Doğan, İstanbul: Avesta, 1999, s:76.

⁷³ Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları”, Çev: Aydın Uğur, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ed: Tom Bottomore- Robert Nisbet, Ankara: V Yayınları, 1990, s:63

⁷⁴ Bock, *İlerleme, Gelişme*, ss:73-77.

“Bir zamanlar Avrupa feodaldi. “Karanlık” çağlarda yaşamıştı. İnsanların çoğunluğu köylüydü ve geniş topraklara sahip olan lordlar tarafından yönetilmekteydi. Bazı süreçlerin sonucu olarak, orta tabakalar, özellikle şehir burjuvaları ortaya çıktı. Yeni düşünceler doğdu ya da yeniden ortaya çıktı (Rönesans), ekonomik üretim genişledi, bilim ve teknoloji filizlendi. Nihai olarak bu süreçler bir “sanayi devrimine” yol açtı. Büyük ekonomik değişimle birlikte, politik bir değişim de gündeme geldi. Burjuvazi süreç içinde özgürlük alanını genişletti. Bütün bu değişimler birlikte gerçekleştiler. Bununla birlikte her yerde eş zamanlı olarak meydana gelmediler. Bazı ülkeler ilerlemeyi, diğerlerinden daha önce tamamladılar. Dünya-ekonomisindeki Britanya hegemonyasının himayesi altında evrilen bir mitin bağlamında böyle olması doğal olduğu için, en önde koşan favori aday uzun süre Büyük Britanya oldu. Diğer ülkeler daha “geri” ya da daha az gelişmişlerdi. Ancak bu mitin temel iyimserliği verili olduğuna göre, umutsuzluk için bir neden yoktu; çünkü geri halklar öndeki ya da ilerleyen halkları taklit edebilir (ve etmelidir) ve böylece ilerlemenin sağladığı aynı meyvelerden onlar da tadabilirlerdi.”⁷⁵

Napoléon’un kesin olarak sürgün edildiği, ittifaklar sisteminin kurulduğu ve Britanya hegemonyasının tesis edildiği yıl olarak kabul edilen 1815 tarihinden sonra, Britanya siyasi düşüncesinin kendisini bu mitin daha da merkezine çekme çabası içine girdiğini görmek mümkündür.⁷⁶ Bu açıdan dönemin Britanya siyasi düşüncesinin temel uğraşı, kendine özgü durumunu (Protestanlık, ticaret) ve hedeflerini (Britanya imparatorluğu fikri) söz konusu mit içerisinde eritme amacı etrafında şekillenmiştir. Bunun ilk örneğini henüz daha Napoléon Savaşları sona ermeden Edmund Burke (1729-1797) vermiştir. Devrine damga vuran düşünürlerden birisi olmasının yanı sıra Avam Kamarasında uzun yıllar görev yapan Burke, aydınlanma düşüncesiyle beraber Avrupa’nın yeniden tanımlandığını ileri sürmektedir. Zira Burke’e göre Avrupa, 18. Yüzyılın ortalarından itibaren gayr-ı medeni devletlerin medenileştirilmesi konusunda rol üstlenmesi gereken, ticaret ve görgü temelleri üzerinde yükselen bir üst kimlik halini almıştı. Fakat “aydınlık” Avrupa’nın kalbinde meydana gelen Fransız Devrimi ve ardından kıtaya hâkim olan fanatik atmosfer, Avrupa’yı dinin yerini ideolojinin aldığı bir dizi *din* savaşına sürüklemişti. Bu süreçte Avrupa’da var olan üst kimliğin zedelediğini⁷⁷ belirten Burke, Fransız politikalarını

⁷⁵ Wallerstein, *Sosyal Bilimleri*, ss:76-77.

⁷⁶ Wallerstein, *Sosyal Bilimleri*, s:100.

⁷⁷ J. G. A. Pocock, “What Do We Mean By Europe?”, *Wilson Quarterly*, Winter 1997, Vol. 21, Issue 1, ss:19-20., Edmund Burke, “Remarks on the Policy of the Allies 1793”, *The Writings*

eleştirirken bu tarz çatışmaların genelin aksine itidal ortamında geçtiği Britanya vurgusuyla aslında *Aydınlık* Avrupa'nın yeni öncüsüne de işaret etmiş oluyordu.⁷⁸

Burke'un ardından aydınlanma mirasının İngiliz siyasi düşüncesindeki en önemli savunucuları on dokuzuncu yüzyılın emperyal politikasını derinden etkileyen James ve John Stuart Mill olmuştur.⁷⁹ James ve John Stuart Mill'in çalışmalarının ayırıcı özelliği ise Hume, Smith, Montesquieu, John Locke, Saint Simon ve Auguste Comte'un fikirlerini geliştirerek Britanya'nın dönemsel şartlarına uyarlamak olmuştur.⁸⁰ Bu anlamda John Stuart Mill'in Comte'dan devşirdiği tarihsel ilerlemenin son basamağının, pozitivist çağ, Avrupa'da gerçekleştiği fikri İngiliz siyasi düşüncesindeki önemli bir merhaleyi teşkil eder. Mill'e göre gelişimin daha geri sıradaki teolojik ve metafizik evreler, düşünce sistemlerine doğaüstü kurumların ve metafizik çıkarımların hâkim olduğu gelişmemiş toplumların karakteristiğiydi. Bu toplumlar öncelikle doğa bilimlerinde gerçekleşen ve ardından tarih, sosyoloji, siyaset ve felsefe alanına yayılan pozitivist devrimin öngördüğü yöntemlerle ve sahip oldukları bilimsel birikim ile düşünce becerilerinin gelişim düzeyine bağlı olarak ilerleme kaydedebilirlerdi.⁸¹ Burada Mill'in altını çizdiği sahip olunan bilimsel birikim ve düşünce becerilerinin gelişim düzeyi, bir taraftan endüstri devriminin şampiyonu Britanya'yı gelişim aşamasının en ileri seviyesine yerleştirirken diğer taraftan da bahsi geçen gayr-ı medeni toplumların ilerleme yolundaki eksiklerine ve yapmaları gerekenlere üstü kapalı bir gönderme içeriyordu. Çünkü Mill, çocuklar ve zihinsel engelliler ile barbar toplumları ilerleme için gerekli şartları bünyesinde barındırmayan reşit olmayan varlıklar olarak kabul etmekte ve bunların, yükümlülüklerini adamakıllı yerine getirip fırsatlarını hakkıyla değerlendirmeyi öğrenene kadar, bir başka ifadeyle medenileşinceye kadar, akıl

---

and Speeches of Edmund Burke Volume III The French Revolution 1790-1794, ed: L. G. Mitchell, Oxford: Clarendon Press, 1989, ss: 452-499.

⁷⁸ Burke, *Remarks on the Policy*, s:497.

⁷⁹ Uday Singh Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth Century British Liberal Thought*, Chiago: The University of Chicago Press, 1999, s:78.

⁸⁰ John Gibbins, "J.S. Mill, Liberalism and Progress", *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, ss:92-93.

⁸¹ John Stuart Mill, *A System of Logic Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, London: Longmans, Green and Co., 1889, s:604.

sahipleri/aydınlanmışlar tarafından eğitilmeleri gerektiğine inanmaktaydı.⁸² Nasıl Locke için çocuklar birer siyasi özne değilse fikri temellerinde Locke'un etkilerini barındıran Mill ve on dokuzuncu yüzyıl Britanya düşüncesi için de bazı devlet ve toplumlar henüz yeterli olgunluğa ve yeterli medeniyete erişmemişti. Bu sebeple aydınlanmış ve aydınlanmamış toplumlar arasında eşit bir ilişkiden ziyade, baba çocuk münasebetine benzeyen paternal bir tarz geliştirilmeliydi.⁸³ Mill'in medeniyet anlayışının içeriğini ise bilimsel bilgi birikimi ile Hıristiyanlığın – aslında Protestanlığın- evrensel ahlak kuralları doldurmaktaydı. Mill'e göre Hıristiyanlık dışı bir inancın sunduğu ahlak çerçeveleri medeniyet ve ilerlemenin gerekli koşullarına sahip değildi.⁸⁴

Ayrıca James ve John Stuart Mill; temsili demokrasi gibi politik kurumların yerleşmesi için toplumların belirli bir olgunlaşma ve medeniyet seviyesine erişmeleri gerektiği yönündeki fikirlerini, tarihte ilerlemenin farklı biçimlerde ortaya çıkabileceği fikri ile mezc ediyor ve bu bağlamda Britanya İmparatorluğunun liberal meşruiyetini de sağlamış oluyorlardı. 19. Yüzyılda imparatorluk formuna bürünmüş olan Britanya liberalizmi; gelişimi zaman içinde önlenmiş toplumların geçmişin eksiklerini aşmasına hizmet etmek fikri etrafında şekillenmekteydi. Bu anlamda Britanya imparatorluğu fikri, geçmişlerinin bir döneminde ilerlemeleri durmuş toplumları modern zamanlara ve tarihin o andaki zamanına çekerek götüren bir lokomotif, makine olarak tanımlanıyordu.⁸⁵ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere 19. Yüzyıl'ın özellikle ilk yarısında Britanya entelektüelleri, ahlakçılık ve idealistlikten ziyade atomik ve organik düşünce kalıpları tarafından şekillendiriliyordu. Böylelikle klasik liberalizm söyleminin ahlakiliğine ve idealistliğine pozitvizmin kabullerini sokmaya çalışıyorlardı. Dönemin bir diğer önemli figürü olan Jeremy Bentham (1748-1832) doğal dünyayı, keşif ve ilerleme ile dolu bir yer olarak görmekteydi ve doğal alandaki ilerlemenin manevi alanı da (düşünce alanı ki, siyasi alan da buraya dâhildi)

⁸² John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty, Representative government*, London: J.M. Dent & Sons LTD. 1954, s:74.

⁸³ Andrew Sorti, "The British Empire and Its Liberal Mission", *The Journal of Modern History*, Vol 78, no 3, September 2006, s:625.

⁸⁴ Gareth Stedman Jones, "Radicalism and the extra-European World: the Case of Karl Marx", *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s:191.

⁸⁵ Mehta, *Liberalism and Empire*, ss:81-82.

iyileştireceğine inanmakta, topluma ait olanı ve toplum bilimini de mekanik bir düşünce biçimi olarak değerlendirmekteydi.⁸⁶ Böylelikle Bentham da tıpkı James ve John Stuart Mill gibi ilerleme sürecini doğal ve mekanik olarak tarif etmesi dolayısıyla toplumları, kendilerine has özelliklerinin etkisinden azade görerek Britanya İmparatorluğu fikrine katkı sağlamaktaydı. Dönemin düşüncesini etkileyen önemli figürlerden biri diğeri de Thamos Bington Macaulay'dır. Tarihçiliğinin yanı sıra savaş bakanlığı da dâhil olmak üzere aktif politik hayatta uzun süre yer almış olan Macaulay'ın çalışmamız açısından önemi Gladstone dâhil on dokuzuncu yüzyılın önemli politik figürlerinin üzerinde bıraktığı etkiden ileri gelmektedir. Macaulay da yukarıda ismi anılan düşünürler ve dönemin diğeri önemli isimleri gibi toplumların tarihini ilerlemenin tarihi olarak görmekte ve bu sebeple siyasi alanın ilerlemeci ve deneysel olmak durumunda olduğuna inanmaktadır.⁸⁷

Görüldüğü üzere on dokuzuncu yüzyıl Britanya siyasi düşüncesinin aydınlanmayla olan bağı Britanya toplumuna, geçmişle karşılaştırıldığında daha yüce hedefler yüklemekteydi. Bu açıdan Britanya'nın küresel ölçekteki "medenileştirme misyonu" rastlantıdan daha fazla bir anlam ifade etmektedir.⁸⁸ Çünkü artık Britanya için amaç dünyayı sadece kontrolü altına almak değil, aynı zamanda batıl ve geri kalmış kültürlerin kendisinin rehberliğinde ilerlemesini ve medenileşmesini sağlamaktı. Bu milletlerin doğru yola gelmesi yani ilerlemesi ve medenileşmesi ise Victoria çağı insanlarına göre ancak çalışkanlığa, azme, azla yetinmeye, üretkenliğe yapılan vurgularıyla Protestan Avrupa'ya özgü bir yaşam tarzının benimsenmesiyle mümkündü.⁸⁹

⁸⁶ H. S. Jones, *Victorian Political Thought*, London: Macmillan Press, 2000, ss:2-5.

⁸⁷ Jones, *Victorian Political*, ss:10- 13.

⁸⁸ Duncan Bell, *The Victorian Idea*, ss:177.

⁸⁹ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Mehmet Ökten, Ankara: Tutku, 2014, ss:49-88.

1.1.3. Uluslararası Hukuk ve Ülkesel Yetkinin Ülke Dışına Uzaması (Extraterritorial Jurisdiction)

Aydınlanma düşüncesinin ve 1815 Viyana Kongresi'nin etkisiyle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde yeni bir devlet tanımı yapıldığı ve bu yeni devlet tanımı üzerinden de yeni bir devletlerarası ilişkiler anlayışının geliştiğine şahit olmaktayız. Her şeyden önce, eskiye oranla çok daha küresel bir kavram olan 19. Yüzyıl devletinin temel özelliklerini şu biçimde sıralamak mümkündür:

-Devlet topraklarının bütünlüğü vardır ve bu topraklar savunulabilir ve olabildiğince sürekli coğrafi sınırlarla çevrilidir.

-Tek para birimi, tek maliyesi vardır.

-Tek bir ulusal dil vardır, başka diller varsa da ulusal dilin desteklendiği eğitim ve bürokratik sistem içerisinde ikincildir.

-Faklı hukuk geleneklerinin yalnızca sınırlı amaçlar ve çevre bölgeler içerisinde gerekliliklerini korudukları tek bir hukuk sistemi vardır ve bu hukuk sistemi içerisinde bireye yaklaşım -devletin kişilerden talepleri ağır olsa da (savaşa katılmak gibi)- farklılaşmış ve tebaadan soyut bir yurttaşlık vatandaşlık kavramına doğru evrilmiştir.⁹⁰

Modernitenin anlamak ve idare etmek için kullandığı standartlaştırma ve tek tipleştirme siyasetine uygun olarak belirlenen bu tanımdan da anlaşılacağı üzere gelişimini tamamlamış modern devletin en önemli özelliği monist bir yapıda olmasıdır. 19. Yüzyılda genel kabul gören anlayışa göre anayasal düzenleri birbirlerinden farklılık arz etse de, yurttaşlar iç egemenliğin sahibi olsa ya da olmasa da her devlet kendi topraklarında iç ve dış meseleler üzerinde karar alan bağımsız tek siyasal birimdir. Bu bağlamda adeta tanrılaşan Leviathan, dualist bir yapıda değildir.⁹¹ Modern devletin hukukla kurduğu ilişki

⁹⁰ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev: Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss.114-118, Gianfranco Poggi, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çev: Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss:119-123.

⁹¹ Duncan Bell, *The Victorian Idea*, ss: 163.

de farklıdır. Zira Poggi'ye göre modern devlet meşruiyet temellidir ve Weberci ayırmadan mülhem olarak yasal-ussal meşruiyet modern devlete en uygun olanıdır. Modern devlet ile hukuk arasında özellikle yakın bir ilişki vardır ve hukuk artık çok eski zamanlarda ortaya çıkmış geleneklere dayalı kuralların, geleneksel ayrıcalık ve bağışlıkların, *doğanın* buyruğuna dayanan ve devletin de yaptırım gücünü kullanarak pekiştirdiği hukuk ilkelerinin ifadesi olarak algılanmamaktadır. Modern hukuk aydınlanma aklıyla yeniden üretilmiş yasalar bütünüdür, pozitif hukuktur.⁹² Böylece tanımı ve içeriği yeniden üretilen devletlerin oluşturduğu modern devletler sistemi, yan yana egemen birimlerden oluşmaktadır. Uluslararası sistem içinde yer alan devletler sistemce belirlenmiş ve yetkilendirilmiş olmadıkları için sistemin birer organı değildir ve yönetim yetkilerini de sistemden almazlar, bu yetkilere eşit ve kendinden menkul haklardan dolayı sahip olurlar. Devletler, uluslararası sistemi varsaymaz aksine onu yaratırlar. Devletler arasındaki düzen, her devletin üzerindeki güce boyun eğmesinden değil, kendi çıkarlarını kollarken karşılıklı ilişkilerde belirli kurallara gönüllü olarak uymalarından kaynaklanır. Bu da sistemi sürekli hassas ve düzenlenmeye muhtaç bir hale getirir.⁹³ Aslında bu durum modern uluslararası sistemin temel yapıtaşını oluşturan 1648 Westphalia Antlaşması'nın ortaya çıkardığı dünya düzenini ifade etmektedir. Aydınlanma ve aydınlanma değerlerinin devletlerarası ilişkiler alanında kutsandığı 1815 Viyana sistemi ise bu düzenin içeriye aldıkları ile dışarıda tuttıkları arasındaki eşitsiz ilişkiyi, örtük bir biçimde tanımlanmış ve hatta geçerli kabul etmiştir. Şöyle ki, 1815 Viyana Kongresi ile kurulan sistemin egemenlik haklarına saygı gibi kaypak; fakat yine de sistem içerisinde güvenlik sağlayan haresinden yararlanmak için artık "modern" olmak gerekmektedir. Nasıl ki yukarıda anlatıldığı gibi ilerleyebilmek için belirli bir bilgi birikimi ve düşünce yapısına sahip olmak şartı aranıyorsa, 1815'te kurulan sistemin nimetlerinden yararlanmak için de modern olmak şartı aranmaktadır. İçeriğini aydınlanma değerlerinin oluşturduğu ilerleme ve modern olma anlayışları da haliyle birbirinde sıkı sıkıya bağlıdır. Tam da bu yüzden 1856'da düzenlemesi tekrardan yapılan sisteme, yani modern dünyaya, Batı'ya, Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhil olması tartışma konusu olmuştur.

⁹² Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, ss:122-125.

⁹³ Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, s:109, *Devlet: Doğası, Gelişimi*, ss:113-116.

Yukarıda Poggi'den alıntılarla anlatılan on dokuzuncu yüzyılın devlet anlayışı İngiliz siyasi düşüncesine de hâkim olmuştu. Victoria dönemi Britanya'sı için devlet "doğal" bir olgu olarak, kendi içinde organize bir yapısı olan (bu noktada da aileye benzetilen), iç ve dış işlerde karar verme yetkisine sahip, tek bir hükümetin emri altında toprak bütünlüğüne bağlı politik bir bölgeydi. Devlet'in en önemli *yeni* özelliklerinden biri ise sosyal ve kültürel homojenliğe sahip insanlardan oluşmasıydı. Çünkü sosyal uyum, siyasi hayatın ve ilerlemenin hem sebebi hem de sonucuydu.⁹⁴

Victoria çağı insanların devletlerarası ilişkilere dair fikirleri de Avrupa'daki genel havadan nasibini almıştır. Dönemin siyaset düşünürleri ve politika üreticileri tüm milletleri ve devletleri uluslararası camianın eşit birer üyesi olarak kabul etmemişlerdir. Onlar için dünya, uluslararası hukuk ve uluslararası etiğin uygulamalarına tâbi medeni Avrupa ve Hristiyan milletleri ile böyle bir uygulamayı ve hukuku talep edemeyecek olan barbarlar arasında ayrılmaktaydı.⁹⁵ Bu açıdan uluslararası anlamına gelen *International* terimi kullanan ilk filozofun Jeremy Bentham (1748-1822) olması da rastlantının ötesine geçmekteydi. Bentham'dan önce İngilizler, devletlerarası ilişkileri tanımlamak için "*Law of Nations*" (Milletlerin Hukuku/Ulusların Hukuku) terimini kullanmakta idiler. Bu bağlamda İngilizler ancak 1815 sonrasında uluslararası ilişkileri betimlemekte *international* kavramını kullanmaya başladılar. Artık milletlerin ya da ulusların hukukundan değil uluslararası bir hukuktan bahsedilmekteydi. Uluslar (nations) kavramına Bentham'ın eklediği "arası" (inter) ibaresi ile bir taraftan iç hukukla dış hukuk arasındaki ayrım sabitleşirken diğer taraftan da iç hukukların benzerliğinin ve benzer olması gerektiğinin altını çizilmekteydi. Bu durum yeni kavramın karşılıklı ilişkilerdeki sınırları muğlaklaştıran, daha küresel bir şeye vurgu yaptığını gösteriyordu. Artık uluslararası hukuk ulusların arasında var olan bir hukuk sistemiydi. Bu sisteme dâhil olmak için de ulus tanımının içine girmek gerekmekteydi. Bentham'ın

⁹⁴ Bell, *The Victorian Idea*, ss:163-165.

⁹⁵ Georgios Varouxakis, " 'Great' versus 'Small' Nations: Size and National Greatness in Victorian Political Thought", *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s:136.

uluslararası hukuk alanındaki tarafsız bir yasa koyucunun kendine koyacağı hedefin tüm ulusların birlikte mutluluğu olmalıdır yolundaki görüşü⁹⁶ ise Britanya'nın dünya üzerindeki yeni misyonuna hukuki bir meşruiyet sağlamaktaydı. Modern pozitif bir anlam kazanan hukuk, modern devletlerin sahip olduğu bir erdem olarak sunulmakta ve bu erdeme sahip devletlerin bu "iyi" özelliklerini tüm ulusların mutluluğu yolunda hizmete açmaları, bir amaç haline gelmekteydi. Böylelikle modern olmayan, pozitif hukukun meşruiyetine sahip olmayan devletlerle ilişkiler noktasında uluslararası hukukun kapsadığı devletlere uygulanan kuralları (egemenlik haklarına saygı ilkesi gibi) geçerli olmamakta, söz konusu misyonu yüklenenin ülkesel yetkileri bu amaç dâhilinde ülke dışına uzamakta, extraterritorial bir anlam kazanmakta idi. Bu yeni anlam gayr-ı medeni/aydınlanmamış devletlere önce diplomatlar tarafından iç hukuka dair konularda yazılı olarak yapılan ve bunların tesirsiz kaldığı durumlarda insani müdahale (Humanitarian Intervention) adı altında askeri müdahaleye dönüşen yaptırımları meşrulaştırmaktaydı.

Uluslararası hukuk tarihi literatürü on dokuzuncu yüzyıl uluslararası hukukunun Avrupalı, Hıristiyan ve uygar milletlere yapılan vurgular etrafında dönüştürüldüğü ve bu genel gelişimde Britanya'nın küresel etkisinin büyük pay sahibi olduğu konusunda uzlaşma halindedir.⁹⁷ Medeniyet kavramının, giderek artan bir biçimde uluslararası hukuk alanına dâhil olmanın bir kriterine dönüştüğü on dokuzuncu yüzyılda Britanya düşünürleri arasındaki hâkim görüş de uluslararası hukukun doğrusal bir çizgide kademeli olarak ortaya çıktığı ve modern hayatın üç büyük gücü olan ticaret, demokrasi ve Hıristiyanlığın bu "ilerleme" sürecinde büyük pay sahibi olduğu yönündeydi.⁹⁸ Bu dönemde birçok siyaset teorisyeni ve kolonyal yönetici için hukuk/kanun Britanya'nın medeniyet hiyerarşisinin daha alt basamaklarında olan milletlere bahşettiği bir hediye niteliğindedir. Böylelikle kanun ve hukuk emperyal baba ile kolonyal çocuk arasında kurulan pederşahi bir ilişkinin dili haline geldi ve yasal reformların

⁹⁶ Mazover, *Dünyayı Yönetmek*, ss:35-37.

⁹⁷ Casper Sylvest, "The Foundation of Victorian International Law", *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s:47.

⁹⁸ Sylvest, *The Foundation of Victorian*, ss: 52-57.

öncülüğü de emperyal yöneticiyi meşrulaştırmanın en yetkin yolu oldu.⁹⁹ Örneğin *Law of Nations*'ın yazarı Travers Twiss “doğulu” toplumların mütekabiliyet esasının ahlaki temellerine Batılı toplumlarla aynı düzeyde sahip olana kadar uluslararası hukukun sınırları dışında tutulabileceğini iddia etmekteydi.¹⁰⁰ Ayrıca, Twiss'e göre bu durum Budizm ya da Konfüçyanizm'den ziyade diğer ülkeler ile arasında mütekabiliyet esasına dayanan ilişkileri reddeden anlayışı ile İslamiyet'e özgüydü. Fakat Twiss'in bu noktada İslamiyet ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir ayrıma gidiyor oluşu dikkate değer bir ayrıntıdır. Nitekim Twiss, liberal fikirlerin yükselişte olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer İslam toplumlarından farklı bir konumda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁰¹

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere dönemin teorisyenlerini en çok meşgul eden sorunlardan biri uluslararası hukukun dışarıda bıraktığı toplumlarla kurulacak ilişkilerin sabitlerini belirlemektir. Bu bağlamda Viktoryen uluslararası hukukçular, Amerika ve Afrika halklarının yasal statüleri üzerinde, bu toplulukların uluslararası hukuk alanının dışında olduklarına dair neredeyse bir konsensüs oluştuğundan, pek kafa yormamışlardı; fakat Asya'daki -özellikle de ticari ilişki içinde buldukları- devletlerin legal statüsü onları epey uğraştırıyordu.¹⁰² Aynı şekilde ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere 19. yüzyıl Britanya'sında Osmanlı İmparatorluğu'nun -1856 sonrasında dahi- uluslararası hukuka dâhil olup olmadığı ve bu konudaki statüsü tartışmalı bir konu olmuştur. Ancak bu tartışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası hukuk şemsiyesi altına alınmasını savunanlar ise nadirdir.¹⁰³

⁹⁹ Otter, 'A legislating Empire', s:92.

¹⁰⁰ Travers Twiss, *Law of Nations*, Oxford, 1884, s:465.

¹⁰¹ Twiss, *Law of Nations*, ss: 645-647.

¹⁰² Jennifer Pitts, "Boundaries of Victorian International law" *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s:68.

¹⁰³ Pitts, *Boundaries of Victorian*, ss:78-80.

1.1.4. Ticaret

Ticaret, gayr-ı medeni toplumların aydınlanmasına yardımcı olmaya çalışan on dokuzuncu yüzyıl Britanya dış politikasının bir diğer temel eksenidir. Nitekim muhatapları olan “geri” ülkelere yardım ederek onlarla ticaret yapmak (trade and aid) Londra diplomasisinin kullandığı enstrümanların başında gelmekteydi. Bu bağlamda Britanya İmparatorluğu fikri, öncelikle bir ekonomik olgu olarak başlamış, ticaret serpilmesini sağlamıştır. Ticaretin tetiklediği bir büyümenin ürünü olarak ticaretle ideolojik temellerin bağdaştırılması sorunsalı on dokuzuncu yüzyıl İngiliz siyasi düşüncesinin temel uğraşlarından biri olmuştur. Dönemin önde gelen teorisyenlerinin hemen hemen hepsi ticaretle imparatorluk, modernleşme veya küresel barış anlayışını uzlaştırmakla uğraşmıştır. Örneğin Whiglerin teorik vizyonunun merkezinde ticaret toplumuna ve moderniteye olan bağlılıkları yer almaktaydı. Bunun doğrudan bir sonucu olarak modern ve dolayısıyla ekonomik olarak gelişmiş devletlerin, siyasi istikrarın devamı ile meşgul olduklarına inanılmaktaydı. Modernitenin yine bir ön kabul olarak görülmesi ise feodal ve paternalist değerlerin reddini ve piyasa kurallarının sistematik idrakine ve ilmi politikalarının geçerliliğine olan inancı beraberinde getiriyordu.¹⁰⁴

1815’de savaşın sona ermesi ile barış toplumu oluşturma ve savaşız bir dünya vizyonu kurma arayışlarına 1830’larda barış ve serbest ticaret arasındaki bağın eklenmesi, Britanya dış politikasında derin izler bırakacak bir süreci başlattı. Bu düşünceye göre ticaret Britanya’nın büyüklüğünün kaynağı ve uluslararası uyum ve barışın temeli olacaktı. Uluslararası ticaretle evrensel barış arasında bağ kuran bu anlayışın kökenleri aslında İskoç aydınlanmasının klasik politik ekonomi anlayışına dayanmaktaydı.¹⁰⁵ Adam Smith’in kaleme aldığı “milletlerin zenginliği”¹⁰⁶ adlı eseri bu perspektifin en meşhur örneklerinden birisiydi.

¹⁰⁴ Bianca Fontana, “Whigs and Liberals: The Edinburg Review and the ‘Liberal Movement’ in Nineteenth-Century Britain”, *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, s:45.

¹⁰⁵ Anthony Howe, “Free Trade and Global Order: The Rise and Fall of a Victorian Vision”, *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss:27-28.

¹⁰⁶ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev: Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2012.

Britanya'da endüstri devriminin teorisyeni olarak nam salan Smith'in eseri merkantilizmin itibar kaybetmesi ve iktisadi liberalizmin zafer kazanması sonucunda iktisatçılar tarafından neredeyse bir yüzyıldan fazla adeta bir kutsal kitap gibi kabul görecekti.¹⁰⁷ John Stuart Mill ve Richard Cobden gibi dönemin diğer ünlü düşünürleri de ticaretteki büyüme ve genişlemeyi dünya barışının garantisi olarak görüyor ve güçler arası çatışmalarda savaşın yerine ticareti koyarak evrensel barış vizyonunun hayata geçirilebileceğine inanıyorlardı. Devletlerarası ilişkileri düzene sokmakta, iki taraflı ticaret antlaşmaları, Büyük Güçlere danışılmasına dayanan uyum modelinden daha pratik, daha demokratik ve daha az dar kafalı yeni bir model sunar gibiydi. Üstelik daha da küreseldi. Britanyalılar ile Fransızların Osmanlılarla ve Çinlilerle imzaladıkları ticaret antlaşmaları ikinciler tarafından istenmiyor olabilirdi; ama Avrupalı aklına göre bizatihi uygarlığın yayılışına işaret ediyordu.¹⁰⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere ticaretin tekin sularında son noktada oluşabilecek tek problem Britanya'nın ticaret için savaşmak durumunda kalmasıyla ortaya çıkabilirdi. Bu sorun üzerinde de kafa yoran dönemin düşünürlerinin hemen hepsine göre, bu çözüm barış için savaş denkleminin bir benzeri olarak ticaret için savaştı. Örneğin, Seeley'e göre ticaret barışı destekleyebilirdi; fakat ticaretin akışı bir hükümet tarafından kesildiğinde, Çin örneğinde olduğu gibi aynı şekilde savaşı destekleyen bir rol de üstlenebilirdi. Yeni Dünya, savaşı teşvik etmeden ticareti teşvik edebilirdi; fakat bu ancak liberal anlayışla yönetilen, yabancılarla alış verişe açık devletlerin varlığı ya da ticaret yapılacak alanların aynı derecede liberal anlayışa sahip Avrupalılar tarafından zapt edilmesiyle mümkündü.¹⁰⁹

Britanya'da ticarete yüklenen bu küresel misyon sadece düşünürler düzeyinde kalmamıştır. Dönemin birçok politika üreticisi de bu görüşü benimsemiş ve uygulamaya sokmuştur. Bu açıdan çalışmamızın kronolojik sınırları içinde, 1834-1835 ve 1841-1846 yılları arasında başbakanlık görevini üstlenmiş olan Robert Peel'in ticareti, yürüttüğü siyasetin merkezine koyan tutumu oldukça önemli bir örnek oluşturmaktadır. Zira Robert Peel ticareti, milli kıskançlık ile

¹⁰⁷ Andrè Mauris, *İngiltere Tarihi Cilt 2*, (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938, s:577.

¹⁰⁸ Mazover, *Dünyayı Yönetmek*, ss: 56-61.

¹⁰⁹ Seeley, *The Expansion*, s:128, . Steinbach, *Understanding the Victorians*, s:66.

önyargıları azaltarak ve genel barışın devamını destekleyerek medeniyeti teşvik etmenin talihli bir aracı (happy instrument) olarak tanımlamaktadır. Ticaretin medeniyet ile barışı teşvik ettiği yönündeki bu Peelite umut ve beklenti ise kamu zihniyetinde ve Victoria Çağı ahlak anlayışında derin bir yer edinmiştir.¹¹⁰

1.1.5. Protestanlık ve Misyonerlik

Yukarıda da belirtildiği üzere Reformasyonu takiben Britanya, Katolik milletler ailesinin bir parçası olmaktan çıkmıştı. Kilise ve devlet arasındaki ilişkileri yeniden düzenleyen bu gelişmenin Britanya politikasının içeriği ve üslubu üzerinde derinden etkileri olmuştur. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise Britanya'da liberal görüşün din ile olan ilişkisi tam bir ittifak olmasa bile bir *modus vivendi* niteliği göstermekteydi. Bu noktada Protestanlık ve liberalizm, Britanya İmparatorluğu fikrine ve milliyetçiliklerin ortadan kaldırılması amacına hizmette birleşmekte ve geçici bir anlaşma halinde yan yana var olmayı sürdürmekteydi. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyılın emperyal ajandası üzerinde Liberaller ve evanjeliklerin ortak katkısı büyüktü.¹¹¹ Örneğin, John Stuart Mill'e göre toplumların ilerleme ve değişim kapasiteleri kendilerini ve etrafındaki dünyayı anlamlandırdıkları inanç sistemlerini de kapsayan düşünce yapıları tarafından etkilenmekteydi. Nitekim sırasıyla çok-tanrıcılık, Musevilik, Hıristiyanlık, Protestanlık ve eleştirel felsefe, insanlığın ilerlemesindeki önemli aşamaları ve gelişmeleri ifade ediyordu.¹¹²

Dinin ekonomiyle olan ilişkisine referans veren teorik tartışmaların başlamasında, kapitalist sistemin kıta Avrupa'sına nazaran Britanya'daki erken yükselişi ile Britanya reformunun çakışması büyük bir öneme sahiptir. Bu noktada Weber'in Protestanlığın ya da daha spesifik olarak Kalvinizimin kapitalist birikimin lehine olan değerlerin gelişmesine oldukça uygun bir sistem

¹¹⁰ Howe, *Free Trade and Global*, s:26.

¹¹¹ Mehta, *Liberalism and Empire* s:35.

¹¹² Mill, *A System of Logic*, s:605.

olduğuna dair fikri önemli bir merhaleyi teşkil eder.¹¹³ Weber'in tezini Britanya'ya uyarlayan Tawney ve takipçileri ise Püritenliğin ticari ve akabinde gelen endüstriyel kapitalizmle işbirliğini teorik düzeyde kanıtlamışlardır.¹¹⁴ Böylelikle özü itibariyle akılcı ve hesapçı olan, dolayısıyla savaş ve diğer kahramanlıkların taşıdığı riski göze alamayan kapitalizmin çıkarları (yayılmasını) misyonerlerin evanjelik tutkusu ile de beslenmiş oluyordu.¹¹⁵ Bu açıdan Seeley'nin yeni Britanya'nın Püritanizmin çocuğu olduğunu söylemesi de manalıdır.¹¹⁶

Diğer taraftan Protestanlık ve modernleşmeciler/ilerlemeciler arasında da sağlam bir bağ bulunmaktaydı. Aslında bu dönemde sadece Britanya'da değil tüm Avrupa'daki Hıristiyanlar enternasyonalizmin büyülü çekiciliğine kendilerini kaptırmışlardı. Napoléon'un yenilgisi ve dolayısıyla 1815 Avrupa Uyumu, İncil'le ilgili beklentilerin yeniden canlanışına denk gelmiş ve Atlantik'in her iki kıyısındaki Hıristiyan gruplar, yaşanmakta olan dramatik toplumsal ve teknolojik gelişmeleri mesiyantik binyılcı bir yaklaşımla yorumlamayı tercih etmişlerdi. Uygarlaştırma misyonunu kendi yollarınca yaymak için, denizaşırı Avrupa gücünün artışından da yararlanarak okullar açan misyoner grupları, İnciller bastırıp dağıtarak "çevre"dekileri aydınlatmaya çalışmaktaydı.¹¹⁷

Britanya'nın dindar dönemi olarak anılan 19. yüzyılın ilk yarısında tüm sosyal meseleler dini değerlerin etrafında çeşitlenmekteydi.¹¹⁸ Weber'in Protestan ahlakıyla kapitalizm arasında kurduğu bağın Britanya'da bu denli ilgi çekmesinin bir sebebi de buydu. Bununla beraber kapitalizm zafere ulaşır ulaşmaz, Viyana Kongresi'nden sonraki dönemin daha huzurlu, dingin ve işe odaklı Britanya'sında ticari uğraşın tetiklediği para kazanma tutkusu da Protestan ahlakının içerisinde dizginlendiğinden, Victoria çağı insanlarına dünya aniden boş, önemsiz ve sıkıcı gelmeye başladı.¹¹⁹ Bu noktada ise Victoria çağı insanların imdadına "geri kalmış toplulukları irşad etme" misyonu/tutkusu

¹¹³ Weber, *Protestan Ahlakı*, s:305.

¹¹⁴ Leach, *British Political*, s:30.

¹¹⁵ Albert O. Hirschman, *Tutkular ve Çıkarlar Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?* İstanbul: Metis, 2007, s:131.

¹¹⁶ Seeley, *The Expansion*, s:132.

¹¹⁷ Mazover, *Dünyayı Yönetmek*, ss:48-49.

¹¹⁸ J. F. C. Harrison, *Early Victorian Britain 1832-1851*, London: Fontana Press, 1988, s.123.

¹¹⁹ . Hirschman, *Tutkular ve Çıkarlar*, s:129.

yetişti. İki yüzyıl boyunca imparatorluk ticaret, savaş ve sömürgecilikle uğraşmıştı. Britanya mallarını, sermayesini ve insanlarını ihraç etmişti. 19. Yüzyılda ise kültürünü ihraç etmenin peşindeydi. Bu bağlamda misyoner toplulukları Victoria döneminin “az gelişmiş” dünyaya hem manevi hem de maddi destek veren yardım kuruluşları olma iddiasını benimsediler. “Tanrı’nın kelamını yaymak ve böylece cahil kâfirlerin ruhunu kurtarmak”, Britanya nüfuzunu genişletmenin kâra dönük olmayan gerekçesiydi artık. Misyonerlik faaliyetlerinin -18. Yüzyılın sonlarında- kölelik karşıtı hareketle birleşmesi, hedef toplumlardaki ihtidaları da beraberinde getirdi. Binlerce kişi evanjelik yeni bir emperyalizmin gönüllüsü oldu. Bu bağlamda misyonerlerin kazanç tutkusu değil, Tanrı için kendilerini feda etmeye hazır oluşları Victoria dönemi imparatorluğunu daha önce yaşananların hepsinden farklı kıldı. Ayrıca bu misyonla hareket edenlerin arkasında çalışmalarına ana yurttan destek olan çok fazla sayıda insan ve kurum vardı.¹²⁰ Hiç kuşkusuz Britanya Dışişleri Bakanlığı, bu kurumların en önde gelenlerinden birisiydi.

1.2. DIŞİŞLERİ TEŞKİLATI VE PERSONELİ

Britanya’da devlet içerisinde özerk bir kurum olarak Dışişleri Bakanlığı 1782 yılında oluşturulmuştur. Bu tarihe kadar “*Secretary of State*” olarak adlandırılan iki bakan hükümdarın dış politikadan sorumlu memurları olarak görev yapmaktaydı. Söz konusu iki bakanın görev alanı kuzey-güney departmanları biçiminde coğrafi bir ayrıma dayanmaktaydı. Başlangıçta İrlanda ve Amerika gibi aslında iç işlerinin alanına dâhil olan bölgelerden de bu iki bakan sorumluydu. 1782’deki değişimle Kuzey ve Güney Departmanları’nın görev alanları öncelikle iç işleri ve dışişleri bakanlıkları arasında bölündü ve departmanlar arası bazı değişikliklere gidildi. Ardından, Dışişleri Bakanlığı daha özerk bir yapı biçimde yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeye göre en tepede Dışişleri Bakanı, onun altında ise Parlamenter Müsteşar (government under-

¹²⁰ Ferguson, *İmparatorluk*, ss:128-131.

secretary / parliamentary under-secretary) ve Daimi Müsteşar (permanent under-secretary) bulunmaktaydı. Aslında, Parlamenter Müsteşar'ın parlamentoda koltuk sahibi olması gerekirken, uygulamada bu şart aranmadı. 19. yüzyıl boyunca yapılan idari değişimlerle dış politikada sürekliliğin yakalanması için Daimi Müsteşar bakanlık içerisindeki bürokratik hiyerarşinin en tepesine yerleşti.¹²¹

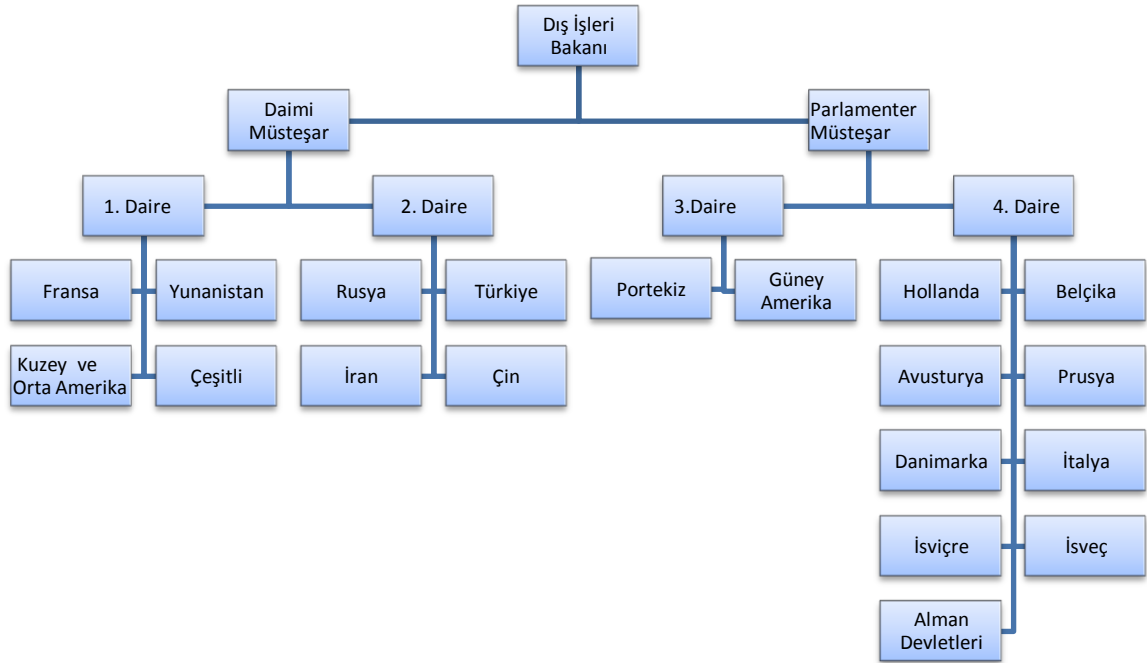
Michael Roper'ın Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın arşivine dayanarak yaptığı çalışmasından bakanlık içerisindeki departman yapılanmasında dönemsel koşullara göre sık sık değişikliğe gidildiğini görmekteyiz. Örneğin; 1782'de Avusturya, Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz, İsviçre ve Türkiye Güney Departmanı'nın; Avrupa'daki diğer ülkeler ise daha sonra aralarına katılacak olan ABD ile beraber Kuzey Departmanı'nın sorumluluk alanındaydı. Aralarındaki iş bölümünün sınırları net olarak henüz çizilmemiş olsa da Parlamenter Müsteşar Kuzey Departmanı'ndan, Daimi Müsteşar ise Güney Departmanı'ndan sorumluydu. 1815 yılında Viyana sisteminin beraberinde getirdiği yeni dünya düzenine uyum sağlamak için yapılan değişikliklerle Kuzey Departmanı; ABD, Danimarka, Hollanda, İran, Prusya ve diğer Alman Devletleri, Rusya, İsveç, Türkiye, İyonya Adaları (1923'ten itibaren), Yunanistan, Çin ve Hindistan'ı içerirken, geri kalan ülkeler Güney Departmanı'nın görev alanına verildi. 1817-1818 yıllarında yapılan düzenlemelerle ise departmanlar arasındaki kuzey-güney ayrımı isimlendirilmesi tercih edilmemeye başlandı. 1828'deki haliyle Fransa, Rusya, Prusya, İspanya, Türkiye, Mısır, Yunanistan, İran ile Kuzey ve Orta Amerika birinci departman olarak Daimi Müsteşar'ın yetki alanına verildi. Avusturya, Hollanda, Portekiz, İsveç, Danimarka, İtalya, Alman devletleri, İsviçre ve Güney Amerika ise ikinci departman olarak Parlamenter Müsteşar'ın yetkisindeydi.¹²² Bundan sonraki bir diğer önemli düzenleme ise bahsi geçen iki birimin kendi aralarında ikiye bölünmesiyle ortaya çıktı. Bu

¹²¹ Ray Jones, *The Nineteenth Century Foreign Office An Administrative History*, London: London School of Political Science, 1971, ss:11-21; E. Jones Parry, "Under-Secretaries of State for Foreign Affairs 1782-1855", *The English Historical Review*, Vol.49, no.194, Apr., 1934, ss:308-315, Zara S. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, ss:1-10.

¹²² Michael Roper, *The Records of the Foreign Office 1782-1939*, Public Record Office Handbooks, 1969, ss:12.

bölünmeyi de departmanlar arası ufak tefek kimi düzenlemeler izledi. Çalışmamızın kronolojik sınırları içerisindeki durumu ihtiva eden 1841 yılında Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın siyasi departman yapılanması şu biçimdeydi:¹²³

Tablo I: Britanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Departman Yapılanması (1841):

1828'den itibaren yazılı olmayan bir kural dahilinde ilişkilerin problemlili olduğu devletlerin, Daimi Müsteşar'ın yetki alanında olmasına dikkat edilmekteydi ve Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Fransa da burada yer alıyordu.¹²⁴ 1840'lara gelindiğinde ise Britanya hükümeti için önde gelen beş diplomatik misyon merkezi içinde Brüksel ve Viyana ile birlikte Paris, Petersburg ve İstanbul yer almaktaydı.¹²⁵

1782 ile 1858 tarihleri arası dönem Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın özerkleşme ve yeniden yapılanma çalışmalarının devam ettiği bir süreç olsa da 1858 sonrasında bakanlığın bürokratik yapılanmasının çok daha net ayrımlar

¹²³ Tabloda gösterilen departman yapılandırılması bazı küçük değişikliklerle 1858 yılına kadar devam etmiştir. Michael Roper, *The Records of the Foreign*, s.13. 58 dki düzenlemeyi kontrol et

¹²⁴ Jones, *The Nineteenth Century*, s:13.

¹²⁵ Valerie Cromwell, "Diplomatic Service", *Aspects of Government in Nineteenth Century Britain*, Valerie Cromwell, Bryan Keith Lucas, Cornelius O'Leary, Kennet C. Wheare, Dublin: Irish University Press, 1978, s:48.

barındıran daha karmaşık bir yapı arz ettiği görülecektir. Bu açıdan çalışmamızın kronolojik sınırları dahilindeki dönemde, Britanya Dışişleri Bakanlığı'nı tam anlamıyla modern bir görünüme kavuşmuş sabit bir kurum olarak değerlendirmemek gerekir. Neticede yüzyılın ortasına kadar bakanlığın Londra'daki merkez binasında çalışanların sayısı özel kalem, katip, çevirmen (ki biri Türkçe çevirmenidir), kütüphane ve arşiv görevlileri ile birlikte kırk kişiyi geçmemekteydi, yurt dışındaki temsilciliklerde ise bu sayı 1815 ilâ 1860 arası 391'i bulmaktaydı.¹²⁶ Fakat Bakanlığın iş yükü Britanya İmparatorluğu'nun dış politika hedefleriyle doğru orantılı olarak gittikçe artmaktaydı. Bunu yıllar içerisinde artış gösteren tahrirat (dispatch) sayısından da takip etmek mümkündür. 1821 yılına ait toplam 6.193 yazışma varken bu sayı 1842'de 23.760'a, 1853'te ise 35,104'e çıkmıştı.¹²⁷

1.2.1. Dış politika ile ilgili Bakanlık ve Birimler

19. yüzyılın ilk yarısında Britanya İmparatorluğu'nun bir kişi ya da Londra'da bulunan bürokratik bir birim tarafından belirli bir plana göre şekillendirilmiş bir yönetiminin olduğu söylenemez.¹²⁸ Bu durum dış politika için de geçerlidir. 19. yüzyılda Britanya dış politikasında dışişleri bakanı ve dışişleri bakanlığının daha önceki dönemlere oranla etkinliği artmıştır. Hatta bu yüzyılda Palmerston döneminde olduğu gibi dış politikanın tek elde toplandığı süreçler yaşanmıştır. Yine de 19. yüzyıl Britanya dış politikası, içerisinde dışişleri bakanlığından başka mercilerin de bulunduğu oldukça karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bunların başında hükümdar, kabine, başbakan, savaş bakanlığı ve sömürge bakanlığı gelmektedir.

¹²⁶ John Tilley, Stephen Gaselee, *The Foreign Office*, London: G.P. Putnam's Sons LTD, 1993, s:48

¹²⁷ Tilley - Gaselee, *The Foreign Office*, 47,66; Michael Roper, *The Records of the Foreign*, s:11.

¹²⁸ Helen Taft Manning, "Who Ran The British Empire 1830-1850?", *The Journal Of British Studies*, vol.5, No 1, Nov., 1965, s:115.

Her ne kadar 19. yüzyıla gelindiğinde hükümdarın Britanya dış politikasındaki etkisi daha önceki dönemlere oranla gözle görülür bir biçimde azalmış olsa da bu dönemde dış politika üzerinde kraliyetin hiçbir etkisinin olmadığı da söylenemez. Her şeyden önce söz konusu dönemde hala tüm diplomatik temsilcilerin atanması, diplomatik ilişkilerin idaresi ve antlaşma yapma yetkisi bakanlarından tavsiye alan krala aitti.¹²⁹ Diğer taraftan karar alma süreçleri anlatırken değinileceği üzere kral dış politikanın ana hatlarının belirlenmesi sürecine dâhildi ve kendisi adına yürütülen tüm devlet işlerinde olduğu gibi dış politika alanında da yapılan girişimlerden haberdar olma gibi bir anayasal hakka sahipti.¹³⁰

Dış politikanın belirlenmesine kabine karar veriyor; fakat kralın onayından sonra uygulamaya konuluyordu. Kabine kararları bazen resmi kabine toplantılarında bazense sarayda kralın da katılımıyla gerçekleşiyordu.¹³¹ Bu durumu belirleyen genellikle kralın kişiliği ve ülkenin dönemsel konjonktürüydü. 19. yüzyıl Britanya hükümdarlarının (III. George, IV. George, IV. William, I. Victoria) dış politika üzerindeki etkisi ülkenin mevcut siyasi durumuna ve hükümdarın kişiliğine göre değişiklik göstermekteydi. Örneğin III. George (1760-1820) dış politika konularında aktif bir taraf olarak yer alırken, IV. George döneminde kabine ve bakanlar daha etkindi. Kraliçe Victoria (1807-1901) ise tahttaki ilk yıllarından sonra dış politikayla ilgili tüm gelişmelerden haberdar olmak ve önemli tüm yazışmaları görmek konusunda ısrarcı olmuştu.¹³²

Bilindiği üzere 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nda yürütme faaliyetleri kraliyet ailesini adına Kabine tarafından yapılmaktaydı. Bu anlamda kabine dış politika alanında da öne çıkmaktaydı. Her şeyden önce kabine, hükümdarla birlikte dış politikanın ana hatlarını belirlemede birinci derecede sorumlu organdı. Fiiliyatta ise bu süreçteki ağırlık dışişleri bakanı, başbakan ve ilgili birkaç bakanın tekelindeydi. Dış politikanın kabinedeki tüm bakanların ilgi

¹²⁹ Cromwell, *Diplomatic Service*, s:48.

¹³⁰ Webster, *The Art and Practice*, s:34.

¹³¹ Charles Ronald Middleton, *The Administration of British Foreign Policy*, Durham: Duke University Press, 1977, s:51.

¹³² Valerie Cromwell, "The Foreign and Commonwealth Office", *Survey of Foreign Ministries of the World*, ed: Zara Steiner, London: Times Books, 1982, s:547.

alanına girmesi ise kriz dönemlerine özgüydü. Normal zamanlarda ise dış politikanın olağan uygulanaşı kabinenin ilgi gösterdiği bir konu değildi.¹³³

Şüphesiz dış politika alanında da kabinenin içerisindeki hiyerarşi gereği başbakan öne çıkmaktaydı. Ayrıca, başbakanın tüm devlet meseleleri içerisinde savunma politikası ve dış politikaya özel önem attığı de bir gerçektir.¹³⁴

Genel olarak parlamentonun dış politikaya etkisi bütçenin artırılması ya da yeni bir yasanın çıkarılması gibi yasal olarak belirlenmiş sınırlar içerisinde kalmaktaydı. Parlamento'nun desteğine genellikle Britanya askerinin ve hazinesinin kullanımının gerektiği anlarda, yeni bir dış politika hedefi belirlenirken ya da daha önce belirlenmiş bir hedefe ulaşamadığı durumlarda önce ihtiyaç duyulmaktaydı. Böyle durumlarda parlamentonun kendine biçtiği rol ise genellikle muhteris dış politikanın frenleyicisi olmaktı.¹³⁵

Ağırlıklı olarak asker kullanımı gerektiren bir siyasetin izlendiği 19. Yüzyıl boyunca Britanya'nın dış politika idaresi sıklıkla parlamento kontrolünden geçmek zorunda kalmakta, İngiliz diplomatik servisine parlamentonun her iki kanadı tarafından da belirgin bir ilgi gösterilmekteydi. Örneğin; Avam Kamarası'nın daha çok iç politikayla hemhal olduğu 1840'larda dahi Doğu Akdeniz'deki güç dengesi, büyüyen Rus gücü ve İberik Yarımadası problemleri parlamentoyu fazlaca meşgul etmişti. Bu durumda, söz konusu dönemde dış politika meselelerinin temel bir siyasi çıkar alanı olarak görülmesinin de etkisi büyüktü.¹³⁶

19. yüzyılda Britanya Dışişleri Bakanı ve Dışişleri Bakanlığı daha önce ülke tarihinde hiç görülmemiş derecede dış politikanın belirlenmesi ve idaresinde etkin bir konuma sahip olmuştu. O kadar ki 19. yüzyıl boyunca Britanya dış politikasının tarihi dışişleri bakanlarının kişisel tarihi haline gelmişti. Bu açıdan Pitt'in dış politikadaki hegemonyasını Castlereagh, Canning ve Palmerston'un

¹³³ Middleton, *The Administration of British*, s:4.

¹³⁴ Charles Webster, *The Art and Practice of Diplomacy*, London: Chatto&Windus, 1961, s:35.

¹³⁵ Cromwell, *Foreign and Commonwealth*, s.547, Middleton, *The Administration of British*, s:7.

¹³⁶ Cromwell, *Diplomatic Service*, ss:44-45.

hegemonyası takip etmiştir.¹³⁷ 1840'lı yılları kapsayan Aberdeen'in dışişleri bakanlığı dönemi ise bu açıdan bir istisna teşkil etmektedir.

Her ne kadar dışişleri bakanının görevi kabinenin formüle ettiği dış politikayı yürütmek olarak tanımlansa ve başbakan ile birkaç ilgili bakanın dış politika belirlemede hatırı sayılır payları olsa da dış politika alanında dışişleri bakanı yürütmenin temsilcisi konumundaydı. Aynı şekilde dışişleri bakanı dış politika icraatlarından da sorumlu olduğu için yürütmede kilit bir konumdaydı.¹³⁸ Zaten yukarıda da değinildiği üzere fiili durumlarda bir bütün olarak kabinenin dış politika üzerindeki etkisi oldukça zayıftı ve bakanlar, uluslararası ilişkilerde dış işleri bakanının yürüttüğü politikaya saygı duymaktaydı. Kabine üyelerinin çok azının dış politika konusunda detaylı bir mütalaaya sahibi olacak vakti vardı. Bu da dışişleri bakanına bir hareket serbestisi imkânı tanımaktaydı.¹³⁹ Çoğu zaman bu serbestliğin sınırı dönemin başbakanı olmuştur. Dışişleri bakanlarının hareket alanını sınırlayan bir diğer etmen de hükümdarı hoşnut etme mecburiyetidir. Neticede atanmalarında hükümdarın tercihleri rol oynamaktaydı ve kraliyetin kendi adına ne yapıldığını bilmek gibi bir anayasal hakkı mevcuttu.¹⁴⁰

19. yüzyıl Britanya dış politikasında dışişleri bakanlığının etkin bir diğer figürü de yurt dışında bulunan temsilcilerdi. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında Britanya dış politikasının etkinliği ağırlıklı ülkenin dışarıdaki temsilcilerinin üzerindediydi.¹⁴¹ İletişim ve ulaşım teknolojilerinin bugünkünden çok daha geri olduğu 19. yüzyılın şartlarında “*sahadaki adam*” olarak büyükelçiler ve misyon şefleri bir çok noktada karar alıcı konumundaydı ve gittikleri yerlere dair diplomasiyi idaresi bizzat onların görev alanına girmektedir. Dönemin şartlarında, karşılaşılan her özel durumda gereken çabuklukta talimat almanın ve Londra'daki merkezle görüş alış verişini yapmanın imkansızlığı bir kenara,

¹³⁷ Steiner, *The Foreign Office*, s:1.

¹³⁸ Webster, *The Art and Practice*, s:33.

¹³⁹ Gosses, *The Management of British Foreign Policy Before the First World War*, Leiden, 1948, s:144.

¹⁴⁰ Webster, *The Art and Practice*, s:34.

¹⁴¹ Paul . Schroeder, “Old wine in Old Bottles: Recent Contributions to British Foreign Policy and European International Politics 1789-1848”, *Journal of British Studies*, Vol.26, No.1, Jan 1987, s:7.

Britanya diplomatlarında tek başına inisiyatif alma eğilimi de mevcuttu. Örneğin; Aberdeen aşağıdaki bölümlerde daha ayrıntılı olarak değinileceği üzere sıklıkla emrinde çalışan diplomatların talimatlara uymadıklarından ve bildiklerini okuduklarından yakınmaktaydı. Bu konuda Bailey'nin Aberdeen dönemine dair yaptığı bir genelleme de örnek olarak verilebilir. Daha sonraki bölümlerde etraflıca tartışılacak olan bu genellemeye göre Aberdeen'in Dışişleri Bakanlığı görevini yürüttüğü 1840'lı yıllarda Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikası Londra'dan ziyade İstanbul'dan, dönemin İstanbul büyükelçisi Stratford Canning tarafından, planlanmakta ve yürütülmekteydi.¹⁴²

19. yüzyılda Britanya dış politikasında ağırlığı hissedilen diğer birimler ise Sömürge ve Savaş Bakanlıklarıdır. Yüzyıl ilerledikçe İngiltere'deki yönetici elit, deniz aşırı varlık ve hedefleri dolayısıyla yeni tarz problemlerle karşı karşıya geldiklerini fark etmişti. Bundan dolayı da Britanya dış politikasında sömürge ve savaş bakanlıklarının giderek artan bir ağırlığı olmuştu. Öyle ki, bu dönemde Britanya İmparatorluğu'nun gerçekte Sömürge Bakanlığı'ndan yürütüldüğü fikri dahi oldukça yaygın bir kanıydı.¹⁴³

19. yüzyılın geneline bakıldığında, Avrupa'dan uzaklaştıkça ve özellikle de ticaret, küresel strateji ile prestijin devreye girdiği durumlarda Sömürge ve Savaş Bakanlıkları'nın dış politikada ağırlığını iyiden iyiye hissettirdiğini görmekteyiz. Bu açıdan Afyon Savaşları ile neticelenen dönemin Çin politikası Downing Street merkezli geleneksel politikaya eklenen yeni düzenleyicileri görmek açısından çarpıcı bir örnektir. Bunlardan biri Avrupa'dan uzaklaştıkça dışişleri bakanlığının dış politika üzerindeki yetki ve denetimin azaldığı ve buralarda donanmaya duyduğu ihtiyacın daha da arttığı gerçeğidir. Diğer ise küresel strateji ve imparatorluk prestijinin iç içe girdiği bölgelerde, Çin örneğinde olduğu gibi Hindistan'daki İngiliz yönetimi gibi ilgili birimlerin dış politikada öne çıkmasıdır. Bu yüzden 19. yüzyıl Britanya dış politikasında her zaman Dışişleri

¹⁴² F.. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, New York: Howard Ferting, 1970, s:207.

¹⁴³ Helen Taft Manning, "Who Run The British Empire 1830-1850", *The Journal of British Studies*, vol.5, No.1, Nov 1965, ss:116-118.

Bakanlığı'nın görüşünün üstün geldiği iddia edilemez. Çin örneğinde de görüldüğü üzere bazı durumlarda meselenin boyutları, taşıdığı eğilimler ve neticeleri Downing Street'ten görüldüğü gibi olmayabilmektedir.¹⁴⁴ Bu örneği Çin'den ticaret, strateji ve prestijin iç içe geçtiği, Osmanlı İmparatorluğu'nu da içine alan, "Büyük Oyun" coğrafyasına uzatmak mümkündür. Bu bağlamda, Canning'in İstanbul'da yürüttüğü diplomasinin, dönemin Dışişleri Bakanı Aberdeen'den eleştiri alırken Hindistan'daki yönetim tarafından desteklenmesi güzel bir örnek oluşturmaktadır. Canning'in yazışmalarının içerisinde, ağırlığı Dışişleri Bakanlığı'nın sonra ise Hindistan'daki İngiliz yönetiminin oluşturması da önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca, Britanya donanmasında görevli Amiral Edmund Lyons'un 1840'lı yıllarda Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Yunanistan nezdinde büyükelçilik görevini yürütmesi ve ardından Kırım Savaşı esnasında donanmadaki görevine geri dönmesi Dışişleri Bakanlığı ile donanma arasındaki bağı görebileceğimiz çarpıcı bir örnektir.

1.2.2. Dışişlerinde Karar Alma Süreci

Dışişleri Bakanlığı'nın özerk bir yapı olarak oluşturulduğu 1782 tarihinden itibaren bir yüzyılı aşkın bir süre dış politikada karar alma sürecine, politikanın formüle edilmesi ve uygulamasında iki ayrı grubun dâhil olduğu gözlemlenmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere dış politikanın ana hatlarını belirleme görevi hükümdar ve kabineye aitti. Dış politikayı yürütme görevi ise Dışişleri Bakanlığı ile diplomatik servisin görev alanındaydı.¹⁴⁵ Aslında hükümdarla kabinenin ortak görev alanına giren süreç belli bir dönemin dış politika paradigmasının oluşturulmasıydı. Belirlenen bu paradigma içerisindeki politikaları uygulamaya koyarken alınan inisiyatif (yukarıda belirtilen mali ve askeri durumlar hariç) ise bakanlığa aitti. Bu noktada da dış politikanın yürütülmesi, onaylanması ya da reddedilmesi Dışişleri Bakanlığı'nın sorumluluk

¹⁴⁴ Porter, *British Foreign*, s:195.

¹⁴⁵ T.G. Otte, "Old Diplomacy: Reflections on the Foreign Office Before 1914", *Contemporary British History*, vol.18, Issue 3, 2004, s:32

alanındaydı, hükümetin diğer organları dışışleri teşkilatının yaptıkları konusunda genel bir denetime sahipti.¹⁴⁶

Fakat bu durum hükümdar ve başbakanın karar alma sürecinden tamamen soyutlandığı anlamına da gelmemekteydi. Her şeyden önce hiçbir dışışleri bakanı, hükümdarın fikirlerini göz ardı edemezdi. Fakat hükümdara genelde milli ehemmiyete sahip konularda danışılır, günlük politikanın yürütülmesinde ise kendisinden destek alınır.¹⁴⁷ Bu noktada başbakanın durumu ise döneme ve kişiliklere göre değişiklik arz etmekteydi. Örneğin; daha sonraki bölümlerde tasvir edileceği üzere Palmerston, dışışleri bakanlığı görevini yürüttüğü dönemde dış politikada karar alma sürecinin merkezinde yer alırken, Aberdeen neredeyse tüm karar alma süreçlerini dönemin Başbakanı Peel ile danışıklı bir biçimde yürütmüştü.

Diğer taraftan yukarıda da işaret edildiği üzere Sömürge ve Savaş Bakanlıkları'nın da karar alma süreçlerinde etkisi mevcuttu. Örneğin; söz konusu bakanlıkların da ilgi alanlarına giren konularda yürütülen politikaya dair bir sorun ortaya çıktığında çözüm genelde dışışleri bakanı ile ilgili bakanlıkların başında bulunanların karşılıklı istişareleriyle çözülmekteydi. Bunun sonucu olarak da Britanya'nın dış politikası oldukça sınırlı bir grubun, her ne kadar tamamen parlamento ve bürokrasiden soyutlanmamış olsalar da, özel görüşmelerde aldıkları görüş ve fikirlerinin yansıması halini almaktaydı.¹⁴⁸

Britanya dış politikasını ülke dışında yürütmekle görevli diplomatlar ise merkezdeki bakanlıklarından aldıkları talimatlara göre hareket etmekte ve faaliyetlerini merkezlerine rapor etmekteydiler. Süreç şu biçimde işlemekteydi: Bakanlığın yurt dışındaki temsilciliklerinden birinden merkeze rapor geldiğinde bu raporlar ilgili ülkeyi kapsayan departmandan sorumlu müsteşara gönderilmekteydi. İlgili müsteşar gelen raporun üzerine zabıt kaydını (minute) işledikten sonra rapor doğrudan bakana gönderilirdi. Bu işlemin ardından bakan

¹⁴⁶ Donald G. Bishop, *The Administration of British Foreign Relations*, New York: Syracuse University Press, 1961, s:229.

¹⁴⁷ Middleton, *The Administration of British*, ss:94-95.

¹⁴⁸ Middleton, *The Administration*, s:8.

ile raporu kendisine gönderen müsteşar beraber bir karara varmaktaydı.¹⁴⁹ Bu noktada kaçınılmaz bir biçimde Londra'daki diplomatlar ya da siyasetçiler ile sahadaki elçi ya da konsoloslar arasındaki görüş ayrılıkları çıkmaktaydı; bu görüş ayrılıklarının olağan bir duruma dönüşmemesi ancak ümit edilirdi. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği üzere dönemin şartları ülke dışındaki temsilcileri çoğu kez inisiyatif almaya mecbur etmekteydi. 19.yüzyılın ilk yarısında İngiliz diplomatlarının birçoğu, kritik durumlarda uzun süre talimatsız kaldıklarından bahsetmekteydi. Örneğin Stratford Canning, 1810 ve 1812 senelerinde Türk-Rus Savaşı'nın sonlandırılması için girişimlerde bulunurken, iki yılda sadece 16 talimat aldığını ve bunların hiç birinin problemin çözümüne katkıda bulunacak düzeyde olmadığından yakınmaktaydı.¹⁵⁰

1.2.3. Bakanlık ve Diplomatlık Kariyerleri

19. yüzyıl boyunca Britanya'da Dışişleri Bakanlığı, dönemin Dışişleri Bakanı tipolojisi ile eş tutulmuştur. Devrin dışişleri bakanı ideal tipi hükümdarla yakın ilişki içerisinde olan bir aristokrattı. Gerçekten de 19. Yüzyıl Britanya Dışişleri Bakanları'nın listesi yüksek titrler geçidi gibiydi.¹⁵¹ 1815 ile 1914 yılları arasında bu görevi yapan toplam on bir dış işleri bakanının - Charles Grey (1806-1807) ve George Canning (1807-1809, 1822-1807) hariç- dokuzu İngiliz asiller sınıfının üyesi veya üyelerinin oğullarıydı. Palmerston'dan sonraki dışişleri bakanlarının tamamı ise Lordlar Kamarası'na üye idi. Söz konusu dışişleri bakanlarının çoğu bu göreve hükümetin başka birimlerinde tecrübe kazandıktan sonra gelmekteydi. Bazıları unvanlarını miras almadan önce Avam Kamarası'nda, bazıları ise hükümetin önemli departmanlarında, çoğunlukla da siyasi müsteşar olarak, görev yapmıştı. 19. yüzyılda Britanya Dışişleri Bakanlığı'nda bir kere göreve gelen bakanın daha sonra bu görevi çeşitli defalar devralması olağan bir durumdu. Yüzyıl boyunca toplam on bir farklı isim dışişleri

¹⁴⁹ Parry, *Under-Secretaries of State*, ss:315-316.

¹⁵⁰ Bishop, *The Administration*, s:275.

¹⁵¹ Bishop, *The Administration*,s:246

bakanlığı görevini yürütmüştü. Bu sayı Britanya'nın diğer bakanlıklarına oranla hayli az kalıyordu. Bu durumda şüphesiz ki 19. yüzyılda asalet ve kişisel servetin dışişleri bakanlığı için açıkça bir ön koşul niteliğinde olmasının etkisi büyüktü.¹⁵²

Konuya diplomatlar ve diplomatik servis açısından bakıldığında da yukarıda anlatılan bakış açısı bazı küçük sapmalara rağmen geçerliliğini korumaktaydı. Aslında, 19. yüzyılda Britanya'nın kendi içerisinde geçirdiği ekonomik ve sosyal dönüşümün siyasi sistemdeki aristokratik hegemonyaya da yansımaları olmuştu. Bu açıdan seçim sisteminde değişiklik yapan 1832 tarihli Reform Yasa Tasarısı da avam sınıfından olanların siyasal alanda önünü açan oldukça mühim bir gelişmeydi.¹⁵³ Fakat Britanya'da, bu tasarının sonuçlarının en son etkilediği devlet kurumu Dışişleri Bakanlığı oldu. Örneğin; diplomatik servisteki aristokrat ve soylu sayısı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında parlamentodan daha fazla idi.¹⁵⁴ Diğer kurumlara kıyasla dışişleri bakanlığındaki aristokratik hegemonyanın kırılması için 20. yüzyılı beklemek gerekecekti. Bunun en önemli sebeplerinden biri 19. yüzyıl Britanya'sında hala diplomasinin aristokrasiye ait bir alan olduğuna dair kanının yaygın olmasıydı. Tüm sınıfsal hareketlere ve gelişmelere rağmen Britanya'da, sadece aristokrat sınıftan olanların İmparatorluğu dışarda temsil edebileceğine ve diplomasinin gerektirdiği görgü ve yeteneğe sahip olabileceğine¹⁵⁵ dair görüş tamamen terk edilmiş değildi. Fakat ortada olan bir diğer gerçek de dışişleri bakanlığının da ülkedeki sosyal dönüşümden nasibini almış olmasıydı. Raymond Jones'un 1983 yılında yayınladığı "*The British Diplomatic Service 1815-1914*"¹⁵⁶ isimli çalışmasında dönemin diplomatlarına dair verdiği biyografik verilerin de gösterdiği üzere Britanya Dışişleri Bakanlığı'nda artık aristokratların dışında toprak sahibi soylular ve avam tabakasının diğer mensupları da görev yapmaktaydı. Fakat bu

¹⁵² Steiner, *The Foreign Office*, s:2.

¹⁵³ David Thomson, *England in the Nineteenth Century 1815-1914*, Middlesex: Penguin Books, 1977, ss: 73-77, Miles Taylor, "Empire and Parliamentary Reform: The 1832 Act Revisited", *Terhinking the age of Reform Britain 1780-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, ss:295-311.

¹⁵⁴ Raymond A. Jones, *The British Diplomatic Service 1815-1914*, Buckinghamsire: Gerrards Cross, 1983, s:17

¹⁵⁵ Robert T. Nightingale, "The Personnel of the British Foreign Office and Diplomatic Service, 1851-1929", *The American Political Science Review*, vol. 24, No.2, May 1930, ss: 313-314.

durumu 19. yüzyıl Britanya'sında diplomat olmak için aristokrat sınıfına mensup olmanın yarattığı avantajların ortadan kalkması veya aristokrasi dışından gelenler için eşit rekabet koşullarının ortaya çıkması şeklinde değerlendirmemek gerekir. Aristokrasi kurduğu tekeli ve niceliksel anlamdaki ezici üstünlüğünü yavaş yavaş kaybetmeye başlasa da bakanlıktaki varlığı ve bürokratik hiyerarşideki hegemonyası öyle kolay kolay yok olacak gibi değildi. Aslında olan, dönemin Britanya siyasi elitinin yeni durumunun ya da Britanya'nın yeni siyasi elit profilinin dışişleri bakanlığının yapısına yansımalarından ibaretti. Tablo 1'de de görüldüğü üzere 1815-1860 arası Britanya dışişleri bakanlığında ve yabancı misyonlarında görev yapan diplomatların yarısından fazlasının sosyal kökeni aristokrasiydi; fakat toprak sahipleri ve diğer sınıflandırmasından oluşan avam tabakasının oranı gittikçe aristokrasiye yaklaşmaktaydı. Tablo 2'de verilen, diplomatların babalarının meslek gruplarına bakıldığında ise aristokrat ve avam tabakası ayrımının on dokuzuncu yüzyılda kazandığı yeni anlam ve avam tabakasının içinden çıkan yeni siyasi elit açıkça görünmektedir.

Tablo II: Britanya Diplomatik Servisinin Sosyal Kökeni 1815-1860¹⁵⁷

Sosyal Köken	Sayı	Yüzdesi
Aristokrat	203	52
Lord	169	43
Baronet	34	9
Avam	167	43
Toprak Sahibi Soylular	55	14
Diğer	112	29

¹⁵⁷Jones, *The British Diplomatic*, s.13.

Tablo III: Diplomatların babalarının ait olduğu meslek grupları (1815-1860) ¹⁵⁸

Ebeveynin Mesleği	Sayı	Yüzde
Parlamento ve hükümet	85	21
Diplomatik Servis	37	9
Ordu ve Donanma	59	15
Kilise, devlet memurları, hukuk ve tıp	55	14
Ticaret ve endüstri	9	2
Profesyonel kariyeri olmayan aristokrat ve toprak sahipleri	120	30

Yukarıda da belirtildiği üzere aristokrat sınıfının on dokuzuncu yüzyılda Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndaki niceliksel üstünlüğü daha önceki dönemlere oranla azalmış olsa da söz konusu sınıfın, bakanlığın bürokratik hiyerarşisindeki yeri ve önemi sabit kalmıştır. Bu dönemde bakanlıkta aristokrat sınıftan olmayanların yükselebilecekleri en üst konum neredeyse önceden belirlenmiş gibidir. Büyükelçilik aristokrat sınıfından olanlara ait bir görev olarak görülmüş, avam tabakasından gelenler genelde diplomatik hiyerarşinin daha alt kademesinde bulunan görevleri yürütmüşlerdir. Zaman zaman aristokratların yanı sıra avam tabakası kökenli diplomatların da büyükelçi olarak atandığı olmuştur. Fakat bu durumda da aristokratların sahip olduğu ayrıcalık, kendisini atan merkezlerin önemi noktasında göstermiştir. Böyle durumlarda aristokrat kökenliler, Avrupa (19. yüzyıl boyunca başlıca Avrupa merkezlerine yalnızca aristokrat kökenli büyükelçiler gönderilmiştir) ve Avrupa dışı olup önem sıralamasında üst sıralarda yer alan (İstanbul gibi) merkezlere atanırken, aristokrat kökenli olmayan diplomatlar önem sıralamasında çok daha alt

¹⁵⁸Jones, *The British Diplomatic*, s.13.

sıralarda bulunan merkezlere atanmışlardır. Örneğin; 1815-1860 tarihleri arasında Britanya'nın dış misyonlarında görev yapan 391 diplomattan sadece 23'ü yüksek öneme sahip merkezlerde büyükelçi olarak görev yapabirmiştir. Söz konusu 23 diplomatın 20'si aristokrattır. Geri kalan 3 kişi ise; zaten profesyonel bir diplomat olmayan ve siyasi kariyerine ara verdiği dönemde Lizbon büyükelçiliği görevini yürüten George Canning ile Avrupa merkezi olmasa da önemli bir merkez olan İstanbul büyükelçiliği görevini yürüten Robert Liston ve Stratford Canning'dir.¹⁵⁹

Dönemin diplomatik servisinin genel özelliklerine dair söylenebilecek bir diğer nokta da Birinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar diplomatik servise girebilme şartı olarak yıllık 400 pounddan az olmayan kişisel gelirin aranmasıdır. Bunun dışında 1880 yılına kadar Dışişleri Bakanı'nı yaptığı atamalarda sınırlayan belirli bir kural olmamıştır.¹⁶⁰ Bunlara ek olarak Eton ve Harrow'un ardından Oxford ve Cambridge üniversitelerinde eğitim görmüş olmak, bakanlığa girebilmek ve diplomatik hiyerarşide yükselmek için yazılı olmayan bir kural niteliğindedir.¹⁶¹ Bu noktada dönemin diplomat tipolojisini anlamak için bir son söz olarak *oxbridge* isimlendirilen bu ekolün yetiştirdiği yeni Britanya elitinin bir önceki bölümde anlatılan siyasi düşünce altyapısı ve dünya algısının rahle-i tedrisinden geçtiği eklenmelidir. Britanya Dışişleri Bakanlığı diplomatik servisinde görev yapan diplomatlar, köken açısından değişik sınıflara ait olsalar bile aldıkları eğitim sebebiyle neredeyse homojen bir yapı sergilemekte ve böylelikle yeknesak bir bakış açısına sahip seçkinler zümresini / dışişleri elitini oluşturmaktaydılar.¹⁶²

¹⁵⁹ Jones, *The British Diplomatic*, ss:15-20.

¹⁶⁰ Henry Kittredge Norton, *Foreign Office Organization: A Comparison of the Organization of the British, French, German and Italian foreign Offices with that of The Department of State of The United States of America*, Philadelphia: American Academy of Political and Social Sciences: 1920, s:30, Nightingale, *The Personnel of the British*, s:315.

¹⁶¹ Nightingale, *The Personnel of the British*, s.318, Norton, *Foreign Office*, s:31., Jones, *The British Diplomatic*, ss:15-16,

¹⁶² Bknz: Richard Symonds, *Oxford and Empire*, Oxford: Clarendon Press, 1991, ss: 178-202; M.C. Curthoys, "The Careers of Oxford Men", *The History of The Universtiy of Oxford*, Vol VI Nineteenth Century Oxford, Part I, ed: M. G. Brock- M.C. Curthoys, Oxford: Clarendon Press, 2007, ss: 478-510, Peter Searby, *A History of The University of Cambridge*, vol. III, 1750-1870, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss:412-422; Otte, *Old Diplomacy*,s:40.

1.3. STRATEJİ VE DIŞ POLİTİKA YÖNELİMLERİ

1.3.1. Viyana Sistemi ve 19. Yüzyıl Britanya Dış Politikasının Oluşumu

19.yüzyılın ilk yıllarında Britanya dış politikası Napoléon'a karşı verilen mücadele, bu çerçevede bir koalisyon(lar) inşa edilmesi ve bu koalisyonların muhafazası ekseninde şekillenmiştir.¹⁶³ Britanya'nın bu dönemdeki temel amacı Avrupa'daki nüfuz ve kuvvet dengesinin alt üst olmasının önüne geçmektir.¹⁶⁴ Aslında, 1804 tarihinde dönemin başbakanı William Pitt Londra'nın savaşa girme amacını açıkça ortaya koymuştu. Buna göre ilk olarak Fransa'nın işgal ettiği topraklardan çıkarılarak 1789'daki sınırlarına çekilmesi gerekiyordu.¹⁶⁵ Ardından "kurtarılmış toprakları" Fransa'nın Kıta'da yeniden ağırlık kazanmasını önleyecek şekilde düzenlemek gelmekteydi. Buradaki asıl amaç Belçika'yı da içine alan bir Hollanda Krallığı kurmaktır.¹⁶⁶ Sınır güvenliği temin edildikten sonra devletlerarası hukuk düzenini Avrupa'da yeniden hakim kılmak ve çizilen sınırlara tüm devletlerin riayet etmesi için tüm güçler arasında genel bir güvenlik anlaşmasına varmak amaçlanmaktaydı.¹⁶⁷

Britanya'nın Napoléon Savaşları döneminde izlediği stratejik hedef, taktik ve kullandığı araçlar, 19. yüzyılın mücadele alanlarında başvuracağı silahların da ipuçlarını vermektedir. Napoléon Savaşları'nda Britanya her şeyden evvel denizlerin hâkimiyetini eline almak istemiştir. Denizlerde hâkimiyet kurulması Britanya'ya hem her türlü istilayı püskürtmeye ve asker sevkiyatına hem de düşman limanlarına evrak ve levazım sevkine engel olmaya imkân tanıyordu. Donanma ile beraber başvurduğu bir diğer silah ise Avrupa Kıtası'ndaki

¹⁶³ G. P. Gooch, J.H.B. Masterman, *A Century of British Foreign Policy*, London: George Allen & Unwin LTD., 1917, s:1.

¹⁶⁴ Maurois, *İngiltere Tarihi*, Cilt 2, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938, s:557.

¹⁶⁵ Pitt Fransa'nın sınırları konusunda 1789'dan daha ileri gitmek, intikam peşinde koşmak taraftarı değildi. bkz: Robin Reilly, *William Pitt The Younger*, New York: G. P. Putnam's sons, 1979, s: 420.

¹⁶⁶ Reilly, *William Pitt*, ss:413-424.

¹⁶⁷ Georges Henri Soutou, *Avrupa Birliği Tarihi 1815'ten Günümüze*, Çev: Eylem Alp, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014, s:69.

ittifaklara ekonomik yardım yapmaktı.¹⁶⁸ Bunlar, yani donanma ve para (ticaret-ekonomik güç) 19.yüzyılın ilerleyen zamanlarında ortaya çıkacak olan hegemonya mücadelelerinde de Britanya'nın başvurduğu temel dış politika silahları/araçları olacaktı. Ancak Britanya'nın denizlerde kurduğu hakimiyete karşı Londra'nın kıta Avrupasındaki zayıf müttefiklerinin yenilgiye uğratılması çoğu zaman İngiliz diplomasisinin uluslararası ortamda yalıtılmış bir konuma düşümekteydi. Kaldı ki, karalara hükmedemeyen bir deniz gücünün donanması ne kadar güçlü olursa olsun ikmal imkanlarını da kaybedecekti. Britanya'nın Napoléon Harpleri sırasında karşılaştığı bu problemler 19. Yüzyıl ortalarında da karşısına çıkacaktı.¹⁶⁹

Britanya'nın yaşadığı bu problemlere rağmen Waterloo (1812) zaferinin ardından Napoléon'un Saint Helene adasına sürgüne gönderilmesi ve, XVIII. Louis'nin Fransa tahtına oturtulması Paris Antlaşması'nın önünü açtı. Antlaşmayı takip eden süreçte Büyük Güçlerin temsilcilerinin Avrupa Sistemi'ni tekrar düzenlemek için Viyana'da bir araya gelmeleri Avrupa için 19. yüzyıl siyasi tarihinin başlangıç noktasını oluşturdu.¹⁷⁰

Viyana Kongresi'nde bir araya gelen Büyük Güçlerin önünde üç temel problem vardı: Tüm büyük güçlerin karşılıklı güvenliklerini sağlamak, Avrupa'yı Avrupa dışı çıkar çatışmalarının dışında tutmanın yolunu bulmak ve Küçük Devletler'in, bağımsızlıklarını teminat altına almak isteyen meşru talepleri ile Büyük Güçler'in aynı derecede meşru ve kaçınılmaz olan nüfuz alanlarını genişletme taleplerini uzlaştırmak.¹⁷¹ Britanya, bu sorunlar etrafında şekillenen barış sürecini (1814-1815) önemli ölçüde etkilemiştir. Bunda, Britanya'nın Napoléon'a karşı yürütülen savaşın son safhasında oynadığı askeri ve diplomatik rolün katkısı oldukça büyüktür. Dük Wellington, Waterloo Savaşı'ndaki başarılarından dolayı askeri bir deha olarak anılmaya başlamış, dönemin Dışişleri Bakanı

¹⁶⁸ Maurois, *İngiltere Tarihi*, s:558.

¹⁶⁹ Edward Ingram, "The Illusion of Victory: The Nile, Copenhagen and Trafalgar Revisited", *Military Affairs*, 48, 1984, ss:140-143.

¹⁷⁰ Gooch, Masterman, *A Century of*, s:1.

¹⁷¹ Paul W. Schroder, "The 19th. Century International System: Changes in the Structure", *World Politics*, Vol. 39, no 1, Oct. 1986, s:12.

Castlereagh'ın¹⁷² bu süreçte yürüttüğü müttefiklerin politikalarını birbiriyle uzlaştırmaya dönük siyaseti ise bir diplomasi zaferi olarak değerlendirilmiştir.¹⁷³

Bilindiği üzere Britanya'nın 1793'te Fransa'ya karşı savaşa dâhil oluşu müttefikleri gibi ideolojik kaygılardan kaynaklanmamaktaydı. Britanya'yı koalisyon güçlerinin yanında yer almaya iten sebep Belçika'nın işgali ve Hollanda'ya karşı olan Fransız tehdidiydi. Mart 1814'te Chaumont Antlaşması ile Belçika'nın Hollanda ile birleştirilip Britanya'nın kıyı şeridinin garantiye alınmasıyla da büyük bir stratejik çıkar hayata geçirilmiş olmaktadır.¹⁷⁴ Böylelikle ideolojik tehdit kaygısı taşımamanın yanı sıra güvenlik endişesini de büyük ölçüde halletmiş bir ülkenin temsilcisi olarak Castlereagh Avrupa sisteminin/uyumunun (Concert of Europe) üzerine daha çok eğilme fırsatı bularak, güç dengesinin inşa sürecinde diğer aktörlere oranla daha aktif bir rol oynayabildi. Burada belirtmek gerekir ki Britanya için Kıta'daki güç dengesi Avrupa'nın dengeyi sağladığı Britanya'nın da güce sahip olduğu bir doktrine denk düşüyordu. Avrupa Devletleri arasında denge sağlandıkça Britanya'nın siyasi gücü dünya çapında daha da artıyordu.¹⁷⁵ Bu açıdan Castlereagh'ın güç dengesi tabiri (balance of power) yerine adil denge tabirini (the just equilibrium) kullanması¹⁷⁶ da anlamlıdır. Ortaya çıkacak olan sistem, gücü üyeleri arasında eşit bir biçimde değil; daha *adilane* olarak sisteme katkıları ve sahip oldukları ile doğru orantılı bir biçimde dağıtmalıydı.

Castlereagh'ın barış sürecindeki tutumunu etkileyen bir diğer faktör ise Pitt'den miras aldığı dünyanın huzuru için Rus üstünlüğünün devrim Fransa'sının egemenliği kadar tehlikeli olduğu yönündeki inançtı.¹⁷⁷ Böylelikle Britanya'nın Viyana sürecinde izlediği politika ve temel amaçları da belli olmuş oluyordu.

¹⁷² Viyana sürecinde Castlereagh ile birlikte öne çıkan diğer isim Metternich'di.

¹⁷³ C.K. Webster, *The Foreign policy of Castlereagh 1815-1822*, London: G. Bell and Sons, 1925, ss:63-74.

¹⁷⁴ John Lowe, *Britain and Foreign Affairs, 1815-1885: Europe and Overseas*, London: Routledge, 1998., s.18.

¹⁷⁵ A. F. Pollard, "The Balance of Power", *Journal of the British Institute of International Affairs*, Vol.2, No. 2, Mar. 1923, s.61.

¹⁷⁶ R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe 1789-1914: A Survey of Foreign Policy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1955, s:44.

¹⁷⁷ T.H.S. Escott, *The Story of British Diplomacy Its Makers and Movements*, Philadelphia: George W. Jacobs & Co, 1908, s:238.

Britanya için Viyana Kongresi'nin yeniden tesisi edeceği Avrupa düzeninde iki tehdit bulunmaktaydı: Fransa ve Rusya.

Düzenlemelerle Fransa'nın yeniden güçlenip Napoléon'un yarıda bıraktığı işi tamamlamasının, Avrupa düzenini kendi lehine alt üst etmesinin önüne geçilmeliydi. Fakat Fransa'nın sistemden tamamen dışlanmaması da gerekmektedir. Mesele, Napoléon'un alt üst ettiği güç dengesini tekrar tesis etmektir.¹⁷⁸ Bu yüzden Fransa'nın, tehdit oluşturmayacak bir biçimde Avrupa siyasetinde yerini alması Britanya için büyük önem arz etmekteydi.¹⁷⁹ Britanya'nın Fransa'ya karşı tutumunun fark edilir derecede müsamahakâr olmasının altında yatan sebep de buydu. Britanya'nın sınır güvenliği sağlanmış, Fransız tahtına Burbonlar geçirilmiş ve temel siyasal haklar da anayasal teminat altına alınmıştı. Geriye sadece Avrupa dengesinin tesisi meselesi kalmıştı. Bu sebeple Prusya ve bazı diğer devletlerin ileri sürdüğü Fransa'nın parçalanması önerisine Castlereagh şiddetle karşı çıkmıştı.¹⁸⁰ Bu, hem Avrupa huzurunu tehdit eder hem de sistemin diğer tehditkâr aktörü olan Rusya'nın öne çıkmasına imkân tanırdı. Çünkü *adil denge* Napoléon'un Avrupa'yı alt üst eden siyasetinin yanı sıra muhtemel Rus tehdidinin bertaraf edilmesini de hedefliyordu. Bu nedenle Britanya Viyana Kongresi'ndeki diplomasisini geleneksel rakibi Fransa ile müstakbel rakibi Rusya'yı dengelemek üzere kurdu. 19. yüzyılın ilerleyen zamanlarında Rus tehdidi Fransa'nın oluşturduğu tehlikenin önüne geçecekti.

Viyana Kongresi'nde, Britanya'nın Fransa tehdidini bertaraf etmeye yönelik hamlesi Hollanda ve Belçika'nın birleştirilmesinde kendini göstermektedir. Aşağı Ülkelerin Fransız tehdidinin ve etki alanının dışında tutulması Britanya siyasetinin kadim geleneğiydi ve bunun için mevcut koşullar altında iki ülkenin birleştirilmesi gerektiğine inanılmaktaydı. Belçika'yı, Hollanda'nın bir parçası haline getiren düzenlemeyle Castlereagh, Tudorlar devrinden Pitt dönemine

¹⁷⁸ Watson, *Britain in Europe*, s:44.

¹⁷⁹ Paul Hayes, *The Nineteenth Century 1814-1880*, New York: St. Martin's Press, 1975, s:14.

¹⁸⁰ Lowe, *Britain and Foreign*, s:18.

uzanan kadim bir ulusal, Tory geleneğini takip ediyor ve geçici bile olsa böyle bir birliğin Fransa'nın yeni bir savaş hevesine ket vuracağını düşünüyordu.¹⁸¹

Rus tehdidine karşı geliştirilen önlemlerin merkezinde ise Rusya'yı mümkün olduğu kadar Avrupa'dan uzak tutma fikri yer almaktaydı. Rusya'nın Fransa ile yakınlaşmasının önlenmesi, merkezi Avrupa'nın güçlenmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması bu fikrin içindeki temel stratejilerdi. Bu doğrultuda öncelikle Prusya ve Avusturya'nın güçlenmesi ve aynı zamanda da aralarında samimi bir dostluğun inşa edilmesi, İtalya'nın ise Avusturya etkisine bırakılması gerekmekteydi.¹⁸² Diğer taraftan Britanya'nın Küçük Güçlerin çıkarlarını koruma yönünde bir eğilime sahip olmasında da Rus tehdidi etkiliydi. Avrupa'nın Büyük Güçler tarafından parsellenmesi Britanya'nın hem stratejik –Rus tehdidi- hem de ticari çıkarlarına uymuyordu. Örneğin, Viyana'da, Polonya ve Saksonya'nın geleceğinin Britanya ve monarşi taraftarı diğer güçleri arasında görüş ayrılıklarına sebep olmasının temel sebebi de fazlasıyla güçlenmiş bir Rusya ile dengenin kurulamayacağı kaygısıydı.¹⁸³

Viyana Kongresi'nin neticelerine İngiliz dış politikası bağlamında bakıldığında ilk etapta söylenebilecek olan yukarıda da bahsedildiği üzere Viyana Kongresi'nin nihai metni ortaya çıkmadan 1 Mart 1814'deki Chaumont Antlaşması'yla Londra'nın tezlerinin müttefik güçler tarafından büyük ölçüde ilan edilmiş olduğudur. Antlaşmaya göre büyümüş ve bağımsız bir Hollanda, bir Alman Konfederasyonu ve bağımsız bir İsviçre kurulmuş; Bourbon Hanedanlığı İspanya'ya yerleştirilmiş ve İtalyan Devletleri'nin yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir.¹⁸⁴ Antlaşmanın üzerinden çok geçmeden Londra'nın Fransa ile ilgili projeleri de, Napoléon'un tahtı bırakmasından da önce, 10 Nisan'da fiilen hükümet başkanı olan Talleyrand'ın yardımıyla kabul görmüştü. Bu bağlamda Avusturya Napoléon ile anlaşmayı tasarlarlarken; Rusya da Fransa tahtı için İsveç Kralı Bernadotte'yi düşünmekteydi. Ancak müttefikler Britanya'nın ısrarıyla XVIII. Louis'yi yeni Fransa kralı olarak tanımışlardır. Ayrıca Britanya'nın bakış

¹⁸¹ Escott, *The Story of*, s:240-241.

¹⁸² Watson, *Britain in Europe*, s:45.

¹⁸³ Hayes, *The Nineteenth Century*, ss:3-6.

¹⁸⁴ C. J. Bartlett, *Peace, War and the European Powers, 1814-1914*, New York: St. Martin's Press, 1996, ss: 8-9.

açısına göre, tahta yerleştirilen Bourbonların ülkeyi liberal bir anayasa ile yönetmeleri gerekiyordu. Bu, ideolojik ayrımların sertleşmeye başladığı Avrupa'da, İngiliz yönetim biçiminin ve liberal İngiliz düşüncesinin Fransa'daki yönetime hâkim olması demektir. Bu amaç uğruna Britanya'nın, Fransa ile imzalanan ilk barış antlaşması olan Paris Antlaşması'nın (10 Mayıs 1814) daha ılımlı olmasını sağlaması hiç de şaşırtıcı değildir.¹⁸⁵

Britanya'nın Viyana'daki bir diğer kazanımı da savaş zamanında belirli stratejik noktalarda elde ettiği toprakları korumak oldu. Malta, Morityus, Ümit Burnu, Helgoland bunlardan en önemlileriydi. Malta, Akdeniz'de Britanya'nın etkisini yaymasını kolaylaştırıyordu. Morityus ve Ümit Burnu ise Hint yolunun güvenliği için oldukça önemli kazanımlardı.¹⁸⁶ Ayrıca Castlereagh'ın diplomasisi Viyana'da Britanya'nın köle ticareti ve Mağrip korsanlığını engelleme gibi roller yüklenmesini sağladı. Bundan böyle Britanya, donanmasının yardımıyla köle ticareti ve korsanlıkla savaşacaktı.¹⁸⁷ Bu hegemonya bir güç olma iddiasındaki Britanya'ya bir taraftan yumuşak güç (*soft power*) kazandırırken bir taraftan da denizlerin hâkimi tezini öne çıkartıyordu. Zaman ilerledikçe Britanya birçok ülke ile de köle ticaretini ve korsanlığı engelleme anlaşmaları yapacak ve bu misyon üzerinden de dünya politikasındaki üstünlüğünü pekiştirmeye çalışacaktı.¹⁸⁸

Viyana Sistemi, önerdiği sorun çözme yöntemi ile de Britanya dış politikasının lehine çalışmaktaydı. Büyük Güçler, Viyana'da Avrupa Sistemini yeniden düzenlerken Avrupa'da barışı tesis etmek için öncelikli olarak *Avrupa Uyum* (Concert of Europe) kavramı aracılığı ile Avrupa sistemini Avrupa dışı sorun alanlarından ayırmış ve Büyük Güçler arasında çıkabilecek muhtemel sorunları çözümlenebilecek arabuluculuk mekanizmalarını geliştirmişlerdir.¹⁸⁹ Avrupa, bir daha savaş alanına dönmemesi için, kurtarılmış bir bölge olarak Büyük Güçlerin Avrupa dışı çıkar çatışmalarından azade tutulacak, güçler arası rekabet

¹⁸⁵ Soutou, *Avrupa Birliği*, s:69.

¹⁸⁶ C. J. Bartlett, *Defence and Diplomacy: Britain and the Great Powers 1815-1914*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1993, s:10.

¹⁸⁷ Escott, *The Story of*, s:242.

¹⁸⁸ Bu konuda bkz: Abdullah Martal, "19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1994, ss:13-22; Ehur R.Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

¹⁸⁹ Paul W. Schroder, *The 19th. Century*, s:12.

Avrupa'ya sıçradığında ise *güç dengesi* gözetilerek geliştirilecek olan arabuluculuk mekanizmalarına başvurulacaktı. Fakat ortaya çıkan sistemdeki güç ilişkileri iddia edilenin aksine dengeye dayanmamaktaydı. Söz konusu güç ilişkileri dengeden çok hegomon bir yapı arz etmekteydi ve aslında sistemin işleyişini de diğer faktörlerle beraber gücün hegemonya dağılımı mümkün kılmaktaydı.¹⁹⁰ Kurulan sistemde önemli olan dengeden çok dengeyi zapt edebilmek, yetki sahibi olmak, Avrupa'nın hakemi ya da arabulucusu olmaktı.¹⁹¹ Britanya'nın arzu ettiği de bu işlevleri gören güç olmaktı. Sistem içindeki aktörlere güç, kaynak ve kapasite bağlamında bakıldığında da Viyana'da bir dengeden bahsetmenin oldukça güç olduğu aşikârdır. Bu sebeple kurulan sistem kendi güvenliği için sistem içi ek ittifaklara muhtaç olan Avusturya, Prusya, Fransa'yı merkeze alırken, bu ittifak sistemini güvenlikten ziyade başka amaçlar için kullanan Rusya ve Britanya'yı kanatlarda, dış çeperde tutmaktaydı. Çünkü söz konusu iki güç diğer üç ülkenin de sahip olmadığı kaynaklara hükmetmekteydi. Bir tarafta geniş toprakları, insan kaynağı ve muazzam kara ordusuyla Rusya; diğer tarafta kolonilere, ticarete ve finansal güce hükmeden bir deniz gücü olarak Britanya yer almaktaydı. Aslında 1815'te inşa edilen güç dengesiyle Britanya ve Rusya; Avusturya, Prusya ve Fransa'ya; dünya çapındaki etki alanlarının yönetiminin kendilerinde olacağını, Avrupa'daki sahip oldukları nüfuzu ise onlarla paylaşacaklarını söylemiş oluyorlardı.¹⁹² Bu sebeple de Rusya ve Britanya'nın hususi çıkar alanları Viyana Kongresi kararları dışında tutulmuştu. Örneğin; Britanya Viyana görüşmelerinde ABD ile yürüttüğü savaşa dair bir karar çıkmasını engellemiş, Rusya'nın ve diğer devletlerin bu konudaki arabuluculuk tekliflerini şiddetle reddetmişti. Benzer bir durum Napoléon Savaşları'nda Avrupa çekişmesinin yaşandığı temel alanlardan biri olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi.¹⁹³ Böylelikle Viyana'daki İngiliz diplomasisi Fransız ve Rus tehdidinin yanında 19. yüzyıl Britanya dış politikasının iki temel meselesini daha göz önüne seriyordu: ABD ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiler.

¹⁹⁰ Paul W. Schroder, "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?", *The American Historical Review*, Vol. 97, No 3, June 1992, s:684.

¹⁹¹ Schroder, *The 19th. Century*, s:11.

¹⁹² Schroder, *Did the Vienna*, ss:686-689.

¹⁹³ Schroder, *The 19th. Century*, s:14.

Tüm bunların yanı sıra Viyana Kongresi'nin taçlandığı yapılar ve değerler sistemi de 19. yüzyıl Britanya dış politikasının elini kuvvetlendirmekteydi. Büyük Devletler, Viyana'da sadece Napoléon'un alt üst ettiği toprakları ve aralarındaki çıkar ilişkilerini düzenlemekle değil, aynı zamanda Westphalia Antlaşmaları'ndan beri gelişen Avrupa Devletlerarası Hukuku'nu ve uluslararası ilişkiler anlayışını da düzenlemekle ilgilenmişlerdi. Bu da kurulan sisteme, güç dengesi kavramının ihtiva ettiğiinden daha derin, daha politik aynı zamanda da ideolojik bir kimlik vermekteydi. Temelde, Avrupa Uyumu kavramını güç dengesi kavramından ayıran da bu farktı. Ontolojik yapı veya *leitmotif* diyebileceğimiz bu kimlik, Avrupa'nın politik, ekonomik ve sosyal farklılıklarına rağmen Hıristiyanlık ve Aydınlanma düşüncesiyle oluşmuş olan ortak medeniyet duygusunu, *Avrupa Medeniyeti*'ni işaret etmekteydi. Söz konusu kimliği oluşturan "Avrupa"ya ait yapı ve değerler, sistem içindeki devletlerde az ya da çok bulunduğuından sistem esasta "uyum"lu bir bütünlük arz etmekteydi.¹⁹⁴ Britanya, bu nokta da dengenin güçlü tarafıydı. Rusya sahip olduğu tüm güce rağmen Avrupa Medeniyeti'nin Britanya kadar öncüsü değildi. Fransa ise yapılar ve değerler konusunda Britanya kadar ileri bir model olsa da Napoléon Savaşları'ndan sonra hegemonyal güç statüsünü kaybetmişti.

Viyana Sistemi'nde içkin bu eşitsizlikler, 1818-1822 arası dönemi kapsayan Kongreler Dönemi'nde birer sorun alanı olarak kendini göstermiştir. Bu süreç, toprak ve etki alanı sorunlarının –güç dengesi- yanı sıra beş büyük gücün dünya algısını ve uluslararası ilişkilere bakışlarını şekillendiren ideolojik tutumlarının da -Avrupa Uyumu- birbirinden ne kadar farklı olduğunu ortaya çıkarması bakımından oldukça önemlidir. Her şeyden önce ideolojik tehdit noktasında Britanya diğer devletlerle eşit bir baskı hissetmediğinden ve dönemin dışişleri bakanları da iç politika ve kamuoyunun etkisi ile Avrupa'daki ihtilal aleyhtarlığının birer polisi haline gelmekten kaçındıklarından, bu dönemde takip edilen politika diğer devletlerden açıkça farklılık arz etti.¹⁹⁵ Örneğin; 1818'de toplanan Aix-la-Chapelle Kongresi'nde, Rus Çarı tarafından öne sürülen Avrupa Devletleri'nin tamamına açık, mevcut hükümetlerin ve tahtların

¹⁹⁴ Soutou, *Avrupa Birliği*, ss:67-78.

¹⁹⁵ Maurois, *İngiltere Tarihi*, s:601.

garanti altına alındığı daha sıkı bir ittifak sistemi önerisine Britanya karşı çıktı. Britanya'ya göre ittifak, müdahaleler ve dikte etmek için değil, barışın sağlanması ve arabuluculuk için gerekli bir enstrümandı.¹⁹⁶ Böylelikle bir taraftan ilk defa Britanya, Viyana'daki müttefiklerinden ayrı düşüyor, bir taraftan da Britanya'nın adem-i müdahale (non-intervention)¹⁹⁷ politikası da ortaya çıkmış oluyordu. Bunun hemen ardından, 1820'deki Trappau Kongre'sinde, İtalya'daki ayaklanmayı Avusturya'nın bastırmasına müsaade eden kararı, Castlereagh adem-i müdahale politikasına atıfla reddetmişti.¹⁹⁸ Görüş ayrılığının Viyana sisteminin iki mimarı olan Avusturya ve Britanya arasında oluşu ise sistemin ne kadar kırılgan olduğunu göstermekteydi.¹⁹⁹ Fransa'nın İspanya'daki liberal ayaklanmaya askeri müdahalesini öngören Verona Kongresi'nde ise Britanya'nın temsilcisi Geroge Canning'in tavrı açıkça Kongre Sistemi'ni parçalamaya yönelikti ve gerçekte de böyle oldu. Verona Kongresi²⁰⁰ eski tipteki son kongreydi.²⁰¹

Yukarıda değinildiği üzere Viyana Kongresi Avrupa içi bir dengenin tesis edilmesi için çeşitli mekanizmalar öngörürken, büyük devletleri Avrupa dışı çıkar ve güç çatışmalarında serbest bırakmaktaydı. Bu durumda Avrupa'nın yeni iki başat gücü olarak Britanya ve Rusya'nın rekabetini Avrupa dışındaki alanlarda

¹⁹⁶ Allison Phillips, "Great Britain and the Continental Alliance:1816-1822", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:30-31.

¹⁹⁷ Non-intervention politikası, Britanya'nın 1815-1830 arası dönemde takip ettiği, diğer devletlerin iç işlerine karışmama ilkesine dayanan bir politikadır. Söz konusu politika, bir devletin diğer devlette meydana gelen ihtilale müdahale etmesi için söz konusu ihtilalin başka devletlerin güvenliğini tehdit ettiğinin açıkça ortada olması gerektiğini içermektedir. Aksi takdirde müdahaleyi meşru kılacak ahlaki ve hukuki bir zemin olmadığından durum bir devletin iç işlerine haksız yere müdahaleye girmektedir. Godfrey Davies, *The Pattern of British Foreign Policy 1815-1914*, *Huntington Library Quarterly*, Vol. 6, No.3, May 1943, ss:370-371.; J.E.S. Green, "Wellington, Boislecote and the Congress of Verona, 1822", *Transactions of the Royal Historical Society*, 1, 1918, ss:59-76.

¹⁹⁸ Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, ss. 299-300, Phillips, *Great Britain*, ss.36-37.

¹⁹⁹ Lowe, *Britain and Foreign*, s:21.

²⁰⁰ Verona Kongresi İspanya Kralı Ferdinand'ın ülkesindeki Liberal ayaklanmayı bastırmak için Fransa'dan istediği yardımı görüşmek üzere toplanmıştır. Kongreden çıkan İspanya'ya Fransa'nın müdahale etmesi kararını Britanya kabul etmemiş hatta George Canning kongrenin diğer devletlerin iç işlerine karışmasını protesto etmiştir. Eş zamanlı olarak Monroe Doktrininin ilanı ise hadiselerin akışını temelden etkilemiş ve müttefikler İspanyol kolonilerine müdahaleden vazgeçmişlerdir. Bknz: H. W. Temperley, *The Foreign Policy of Canning: 1820-1827*, *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:55-60; 72.

²⁰¹ H. W. Temperley, *The Foreign Policy*, s:113.

yaşayacağı ve iki ülkenin ortak çıkar alanına giren bölgelerin dünya politikasının gündemine oturacağı aslında Viyana'da üstü örtülü bir biçimde kabul edilmiş oluyordu. Bu bölgelerin başında ise bir sonraki bölümde ayrı bir başlık altında incelenecek olan Osmanlı İmparatorluğu ile Ortadoğu ve Asya coğrafyası gelmekteydi. Rusya'nın doğal yayılma alanı olarak gördüğü, Britanya'nın ise Hindistan'daki hakimiyetini tesis etmesinin ardından güvenlik bölgesi olarak tanımlamaya başladığı bu coğrafyada yaşanan İngiliz-Rus rekabeti, kendisine yakıştırılan adla *Büyük Oyun* (Great Game),²⁰² Viyana Sistemi'nin hemen ardından 19. yüzyıl uluslararası ilişkilerini anlamada temel bir paradigma olarak yerini aldı.

Napoléon Savaşları'nın ardından Britanya ve Rusya gücünü artırmış ve nüfuzlarını daha geniş bir alana yaymıştı. Rusya artık Kafkaslar, İran, Orta Asya, Uzak Doğu ve Kuzey Amerika'da; Britanya ise neredeyse tüm dünyadaydı.²⁰³ Fakat bu iki güç tamamen farklı tarzlardaydı. Dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük deniz ve ticari gücü olarak Britanya ideolojik tutumunun da etkisiyle *yeni* bir tarz imparatorluğu, Rusya ise diğer tüm kara ordularını gölgede bırakan askeri organizasyonu ile büyük bir klasik imparatorluğu temsil etmekteydi.²⁰⁴

19. yüzyıl boyunca Rus dış politikası büyük güçlüklerle kazanılan Avrupa gücü statüsünü korumak üzerine kurulmuştu. Fransız devrim savaşları dönemindeki çarpıcı zaferler Rusya'nın dünya çapındaki gücünün zirvesini teşkil etmiş, Rusya'ya büyük bir prestij ve güç sağlamıştı. Saldırganlık ve maceraperestlik yakıştırmalarına rağmen temelde muhafazakâr olan 19.yüzyıl Rus dış politikası, sınırlarındaki gelişmelere atfen dünyayı üçe ayırıp bu ayırım üzerinden politika üretmekteydi. Viyana'dan sonra toprak arzularının tatmin olduğu Batı'da, Rusya yükselen bir güç olarak itibarını korumaya odaklı ve statükodan yana bir politika izliyordu. Güneybatıda Osmanlı İmparatorluğu ve Boğazlara karşı duyulan

²⁰² Söz konusu mücadeleye "great game" ismini İngiliz istihbaratında çalışan, Doğu Hindistan kumpanyasında ve Orta Asya'da görev yapan Arthur Conolly 1840lı yıllarda vermiştir. Shirin Akiner, "Silk Roads, Great Games and Central Asia", *Asian Affairs*, vol. XLII, noIII, November, 2011, ss:391.

²⁰³ Schroeder, *Did The Vienna*, s:689

²⁰⁴ David Fromkin, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs*, Spring 1980, Vol 58, 4, s:945.

endişenin yönlendirdiği bir politikayla Avrupalı rakipleri ile etkinlik ve nüfuz yarışına girişiyordu. Orta Asya ve Doğu Asya'da ise nerede ve ne zaman mümkün olursa topraklarını genişletme yönünde hareket etmekteydi.²⁰⁵ Bu da Rusya'yı Asya'da Britanya ile karşı karşıya getirmekteydi.²⁰⁶ Çünkü; Hindistan'ın alınmasının ardından Avrupa gücü statüsünden güvenliğini ve giderek artan deniz aşırı ticaretini güçlü bir donanma yardımıyla koruyan bir dünya gücü statüsüne yükselen Britanya'nın özellikle Müslüman Asya'da ortaya çıkabilecek bir rekabete²⁰⁷ tahammülü yoktu. Asya'da İngilizlerin yaşadığı sıkıntının temelinde ise coğrafi ve stratejik olarak problemlili olan Hindistan sınırlarının güvenliği gelmekteydi. Üstelik 19.yüzyılın başında İngilizlerin Hindistan'a yapılacak bir tecavüzü geri püskürtecek gücü yoktu. Nitekim İngilizler hiçbir zaman zengin oldukları kadar güçlü olmadılar, çünkü güçlü bir ordu bulundurmaya ve zorunlu askerliği reddettiler. Aslında, Britanya'yı Ortadoğu ve Asya devletleri ile Büyük Oyun olarak adlandırılan karmaşık ilişkiler ağının içine sokan da Hint sınırlarının düzensiz konumu ile Britanya'nın bir kara gücü olamaması/ kara ordusu eksikliğiydi.²⁰⁸ Britanya bu durumu Türkiye, İran, Afganistan ve Sind'in (Pakistan) Rusya'ya karşı kendisiyle birlikte hareket etmesini sağlayacak bir oyun kurarak aşmak istiyordu.²⁰⁹

Edward Ingram ve David Gillard gibi dönemin İngiliz Rus ilişkilerinde otorite sayılan yazarları Büyük Oyunun başlangıç tarihi olarak 1828 ile 1830 tarihleri arasını işaret etmektedir.²¹⁰ Fakat bu tarihi daha da geriye götürmek mümkündür. Örneğin; 1791'de Rusya, Osmanlı toprağı olan Özi'yi (Ochakov) ele geçirdiğinde dönemin başbakanı William Pitt böylesine stratejik bir limanın Rusya'nın eline geçmesinin Britanya'nın çıkarlarını tehdit ettiğini açıkça ifade

²⁰⁵ 1819'da Rus dış işleri teşkilatında Asya departmanının oluşturulması da bu açıdan ilgi çekicidir. Bknz: David Schimmelpennick Van Der Oye, "Russian Foreign Policy: 1815-1917", *The Cambridge History of Russia Volume II: Imperial Russia: 1689-1917*, Ed: Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s:573.

²⁰⁶ Oye, *Russian Foreign Policy: 1815-1917*, ss:554-574.

²⁰⁷ Britanya bu bölgedeki rakibini ilk önce Fransa olarak belirlemiştir; fakat 19. yüzyılda Fransa'nın yerini Rusya aldı.

²⁰⁸ Edward Ingram, *In Defence of British India: Great Britain in the Middle East 1775-1842*, Frank Cass: London, 1984, s:8.

²⁰⁹ Ingram, *In Defence of British*, s:152.

²¹⁰ D. Gillard, *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism*, London: 1977, s. 2, Edward Ingram, *In Defence of British India: Great Britain in the Middle East 1775-1842*, Frank Cass: London, 1984, s: 7,153.

etmişti.²¹¹ Bir diğer önemli tarih ise 1807'dir. Bu tarihte Fransa ile Rusya arasında imzalanan Tilsit Antlaşmasını²¹² Hindistan Kontrol Komisyonu, Hindistan'ın ele geçirilmesine yönelik bir hamle olarak değerlendirmişti. Bunun üzerine de Britanya 1809 yılında bölgedeki Rus-Fransız ittifakını ve Rus etkisini dengelemek için İran, Afganistan ve Sind ile antlaşmalar yapmıştı.²¹³

1813 Gülistan Antlaşması ile Karabağ ve Güney Azerbaycan'ı topraklarına katan ve Hazar'da donanma bulundurma hakkına sahip olan Rusya artık Hindistan'daki İngiliz varlığını tehdit edebilecek en büyük güçtü. 1814 yılında İran ile imzalanan Tahran antlaşması da bu anlamda Britanya'nın Rus gücünü dengelemek için giriştiği bir diğer hamleydi. Bu antlaşma ile Britanya İran'a bir Avrupa gücünün olası müdahalesinde yardım sözü veriyor bunun karşılığında da İran'dan bir Avrupa gücünün, toprakları üzerinden Hindistan'a geçişine engel olma sözü alıyordu.²¹⁴

Bu tarihten sonra Napoléon Savaşları'nın ve Viyana düzeninin tesis edilmesi çabalarının etkisiyle İngiliz-Rus rekabeti bir süreliğine rafa kalksa da 1826 Rus-İran Savaşı ve neticesinde imzalanan 1828 Türkmençay Antlaşması, Rus tehdidini tekrar Britanya'nın gündemine getirmiştir. Hindistan'ın savunulmasında İran bir cephe hattı oluşturduğundan, Rusya'nın Tahran üzerindeki egemenliği Hindistan'daki İngiliz varlığı için sarsıcı bir etki taşımaktaydı. Bu dönemde Britanya'da Rusların toprak kazanımları, fetih politikaları ve Rus ordusunun Hindistan'a ulaşabileceği güzergâhlar üzerine yapılan spekülasyonlar en fazla ilgi çeken dış politika meselesi haline almıştı. Örneğin; Lacy Evans tarafından 1828'de yayınlanan *On the Practicability of an Invasion of British India*²¹⁵ adlı eser Britanya'da 1820'lerin sonu ve 1830'larda şaşkıncı derecede popülerdi.²¹⁶ İran ile imzalanan antlaşmanın hemen ardından Rusya 1829'da Osmanlı

²¹¹ Eric J. Evans, *William Pitt The Younger*, London: Routledge, 1999, ss: 30-31.

²¹² Britanya Fransız Devrim savaşlarına karşı da savaşmıştı. Fakat bu savaşlardan dahi 1807 tarihli Tilsit Antlaşması kadar korkmamıştı. Ingram, *In Defence of British*, s:11.

²¹³ Kenneth Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Oxford: Clarendon Press, 1970, s.34, Ingram, *In Defence of British*, s:163.

²¹⁴ J. B. Kelly, *Britain and The Persian Gulf 1795-1880*, Oxford: Clarendon Press, 1991, s:260.

²¹⁵ Lieut Colonel De Lacy Evans, *On The Practicability Of An Invasion of British India and On The Commercial and Financial Prospects and Resources of The Empire*, London: J. M. Richardson, ss: 1-47, Evans bu makalesinde iki tehlikeli yoldan bahsetmektedir. Biri Hiva, Buhara ve Ceyhun nehri üzerinden geçmekteydi. Diğeri ise İran, Herat ve Kandahar rotasıydı.

²¹⁶ Kelly, *Britain and the Persian*, ss:261-262.

İmparatorluğu ile Edirne Antlaşması'nı imzalayınca Rus tehdidi Britanya dış politikasının merkezine yerleşti. Ingram'a göre Büyük Oyun, Britanya'nın 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları'na verdiği karşılıktı. İngiliz diplomatlara göre bu antlaşmalar Rusya'nın İran ve Türkiye üzerinde hamiliğini kurarak Britanya'nın dünya politikasını alt üst etmeye yönelik girişimleriydi. 1813-1828 arası tecrübeler Britanya'ya Hint İmparatorluğu ve etrafındaki dünyanın Rusya –ve diğer Avrupa Güçleri- ile işbirliği içerisinde idare edilemeyeceğini göstermişti.²¹⁷ Bu noktada 29 Aralık 1829'da –Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının ardından- Hindistan Kontrol Komisyonu Başkanı Lord Ellenborough'un (president of the board of control) dönemin Hindistan genel valisi Lord William Bentrick'e gönderdiği rapor Britanya dışişleri teşkilatında infial yaratmıştı.²¹⁸ Büyük oyun olarak bilinen teşebbüsün başlangıç noktası olarak kabul edilen Ellenborough'un söz konusu yazısında, Hindistan güvenliğinin açıkça Rus tehdidi altında olduğunun ve yeni ticaret ve işbirliği rotalarının geliştirilmesi gerektiğinin altı çizilmekteydi.²¹⁹ Böylelikle Ellenborough dönemin Başbakanı Wellington'ın da katılımıyla Rusya'nın yükselen yeni rakip olarak Fransa'nın yerini aldığı yeni bir dünya görüşünü uygulamaya sokmuş oluyordu.²²⁰

Sanılanın aksine Britanya'nın 19.yüzyılda kurmak istediği dünya hâkimiyetinin önündeki tek engel Rusya değildi. Adanın batısında yükselen bir güç olarak ABD'nin yaydığı tehdit de 19.yüzyıl Britanya dış politikasını epey meşgul etmiştir. Bu dönemde Britanya'nın ABD ile kurduğu ilişkiler Rusya ile kurduğu ilişki tarzına oranla daha az kestirilebilir; ancak yine de daha ılımlı bir hava içerisinde sürmüştü. Britanya için Rusya “öteki” ve “düşman” kategorisinde değerlendirilirken ABD'yi değerlendirme tarzı eski bir koloni olmasının verdiği kibre eşlik eden bir tehdit algısı/işbirliği arayışı çerçevesindeydi. Bu tehdit algısı ve rekabet ortamı zaman zaman iki ülkeyi savaşın eşiğine getiriyor (Palmerston

²¹⁷ Edward Ingram, *Britain's Persian Connection 1798-1828 Prelude to the Great Game in Asia*, Clarendon Press: Oxford, 1992, s:317; Ingram, *In Defence of British*, s:11.

²¹⁸ Ingram, *In Defence of British*, s.7, 153.

²¹⁹ Lord Ellenborough, “The Board of Control of East India Company Express Concern to the Governor General About Russian Design in Central Asia”, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, Vol. 1, Ed. Martin Evans, New York: 2004, ss:69-75.

²²⁰ Gillard, *The Struggle for Asia*, ss: 26-27. Fromkin, *The Great Game*, s:937.

dönemi) zaman zamansa iki ülke arası ilişkilerdeki rekabet ekonomi üzerinden şekilleniyor, diplomatik ilişkilere işbirliği ve sükûnet arama çabaları (Aberdeen dönemi) hakim oluyordu. Tıpkı Britanya gibi ABD de yönetim sistemi ve ideolojisi ile “yeni”yi temsil etmekteydi. Bu durum iki ülkeye ontolojik bir yakınlık sağlıyordu. Bu ontolojik yakınlık aynı zamanda rekabeti de besliyordu. Çünkü; ABD sadece “hard power” olarak değil –ki Rusya öyleydi-, yeni bir yönetim modeli olmasından dolayı “soft power” olarak da Britanya’nın rakibiydi.

ABD’nin Britanya dış politikasında tuttuğu merkezi yeri yukarıdaki bölümlerde değinilen Seeley’nin eserlerinde de görmek mümkündür. Seeley; 19.yüzyıl itibariyle üçe ayırdığı Britanya tarihinin son kısmını Amerikan bağımsızlığı ile başlatmakta ve 1815 barışının ardından dünya *imparatorluğuna* soyunan Britanya’nın önündeki engelleri Batı’da ABD, doğuda ise Rusya olarak tanımlamaktaydı.²²¹ Yüzyıl ilerledikçe de Britanya dış politikası, zaman zaman Rus (Palmerston dönemi) zaman zamansa ABD ile olan rekabete (Aberdeen dönemi) odaklanacaktı.

19.yüzyılda Britanya ABD ilişkilerini belirleyen temel faktör 1812-1814 İngiliz Amerikan Savaşı’nı sonlandıran 1814 tarihli Ghent Antlaşması’ydı. Bu antlaşma, hiçbir tarafa zafer getirmeyen, *satus quo ante bellum* ilkesi üzerine kurgulanmış bir antlaşma olarak tarafların karşılıklı çatışan tez ve iddialarına çözüm getirmeyen, sorunları sadece dondurup belirsizliğe bırakan bir uzlaşma olmuştu. Ghent Antlaşması’nın çözümsüz bıraktığı sorunlar da 1815’ten sonra neredeyse tüm yüzyıl boyunca Amerikan-İngiliz ilişkilerinin çıkmaza girdiği alanları²²² oluşturacaktı.²²³

²²¹ Seeley, *The Expansion*, ss: 333-335.

²²² Bu antlaşma ile uzlaşmaya varılmayan alanları ikiye ayırmak mümkündür. İlk kategoride, Britanya’nın denizcilikle ilgili iddiaları, abluka prensipleri ve Köle ticaretinin tamamen önlenmesine dair alınacak önlemlere ilişkin dünya politikasını ilgilendiren konular yer almaktaydı. Bu konularda iki ülke arasında gelişme sağlanması için 19. Yüzyılın ikinci yarısının beklenecekti. Diğer kategoride ise sınır-toprak sorunları, balıkçılıkla ilgili sorunlar ile ticari meseleler geliyordu. Bu meseleler ise 19. yüzyılın ilk yarısında İngiliz Amerikan ilişkilerinin odak noktaları olmuştu. Bknz: A. P. Newton, “United States and Colonial Developments: 1815-1846”, *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Vol II, Sira W. Ward-G. P. Gooch Eds, Cambridge University Press: Cambridge, 1923, ss:220-222, Hayes, *The Nineteenth Century*, s:212-213.

²²³ Newton, *United States*, s:221.

Bunun yanı sıra 19.yüzyıl İngiliz-Amerikan ilişkileri karşılıklı güvensizlik ve önyargı problemlerinin ekseninde yol almaktaydı. Diğer tüm sorunlardan daha önemli olan ve aslında onların da içerisinde cereyan ettiği bu temel algısal problem şüphesiz ki koloni dönemi ve savaşın ortaya çıkardığı çok daha büyük bir problemdi ve Ghent Antlaşması'nın boşlukta bıraktığı alanların çözüme kavuşmasının önündeki en büyük engeldi. Britanya, Amerika'daki cumhuriyet rejimine hala şüpheyle bakmaktaydı. Britanya'ya göre Amerikalılar "kaygı verici derecede" enerjik, kendine güvenli ve hırslıydı. Nüfusları, kaynakları ve "kibirleri"yle orantılı olarak hırsları da artıyor ve Amerika kıtasının liderliğine soyunuyorlardı.²²⁴ Üstelik ABD'nin Britanya ile giriştiği rekabet sadece toprağı, ticareti ve hatta denizleri değil, temsili hükümet modeline de alternatif bir politik model olarak siyasal alt yapıyı da içermekteydi. ABD ise Britanya'ya büyümesinin önündeki en büyük engel olarak görüyordu. ABD'li yetkililere göre ülkenin güçlenmesi için temel şart, Britanya'nın -diğer ülkelere yaptığı gibi- ülkelerine de müdahale etmesinin önüne geçmekti.²²⁵

Barış sağlandıktan sonra Britanya'nın ABD'ye yönelik politikasının uzlaşmacı bir seyir izlediğini görmekteyiz. Örneğin; Castleragh'ın dışişleri bakanlığı döneminde (1812-1822) 1818 tarihli Rush-Bagot Antlaşması ile taraflar Kanada-ABD sınırında bulunan Büyük Göller bölgesinde karşılıklı silahsızlanmayı taahhüt etmişlerdi. Bu durum hem karşılıklı güvenin tesis edilmesi açısından hem de silahlanmanın getirdiği maliyet açısından iki ülkenin de hayrına olan bir gelişmeydi.²²⁶ Castlereagh döneminin bir diğer önemli gelişmesi de İspanyol Florida'sının 1818'de ABD tarafından işgal edilmesi olmuştur. Her ne kadar bu durum Karayipler'e yakınlığından dolayı İngiliz dış politika hassasiyetlerine tezat oluştursa da bu noktada Castlereagh, ABD ile ilişkileri düzenleme hususundaki önceliğini göstermek için İspanya'ya baskı yapmış ve ABD ile İspanya arasında

²²⁴ H. W. V. Temperley, "The Later American Policy of George Canning", *The American Historical Review*, Vol. 11. No. 4, Jul. 1906, s:779.

²²⁵ Bartlett, *Defence and Diplomacy*, ss:13-14.

²²⁶ Önceliğin bu noktaya verilmesindeki temel kaygı ekonomikti. Her iki tarafın da barış döneminde söz konusu bölgede silahlanma çabalarına devam etmesi taraflara mali açıdan büyük yükler getirmişti. 1818 tarihli Rush-Bagot Antlaşması ile bölgede güvenlik amaçlı hafif silahlar dışında silah bulundurmamayı taahhüt ettiler. Newton, *United States*, s:223.

imzalanan 1819 tarihli antlaşma ile Florida'nın ABD'ye geçmesini kabullenmiştir.²²⁷

1820'li yıllarda İspanya'nın Latin Amerika İmparatorluğu'nun çökmesi ile birlikte bölge üzerinde başlayan ticaret ve nüfuz mücadelesi iki ülke arası ilişkilere damgasını vurmuştur.²²⁸ Yukarıda bahsi geçen kongreler döneminde cereyan eden bu gelişmede başlangıçta iki ülkenin çıkarlarının uyum içerisinde olduğunu görmekteyiz.²²⁹ Her iki ülke de Latin Amerika'ya İspanya adına bir Avrupa gücünün müdahale etmesine karşıydı ve Monroe Doktrini, İspanyol kolonileri konusundaki İngiliz dış politika hedefleriyle uyum içerisindeydi. Fakat diğer taraftan Monroe Doktrini aynı zamanda Britanya'nın da müdahalelerine karşıydı. Kıtaya, Avrupa müdahalesini hoş görmeyen doktrinin devamında "yeni dünya" için Birleşik Devletler'in liderliği altında izlenecek bir politikaya özel bir önem atfedildiği açık bir biçimde görünmekteydi.²³⁰ Oysaki; Britanya Güney Amerika'daki İspanyol Sömürgeleri ile gelişmiş bir ticari sistemi kurmuştu. Bölgede seksenin üzerinde firması (commercial houses) faaliyet gösteren Britanya için mevcut ekonomik çıkarları hayati bir önem arz etmekteydi. Sömürgelerin bağımsız olması durumunda Britanya bu ülkelerle daha rahat ticaret yapabileceğini, hatta bunları ekonomik nüfuzu altına alabileceğini düşünmüştü.²³¹ Şimdi ise bu amacın önünde engel olarak ABD bulunmaktaydı.

²²⁷ Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh 1815-1822*, ss:448-450, Hayes, *The Nineteenth Century*, ss:216-217.

²²⁸ Bartlett, *Defence and Diplomacy*, s:22.

²²⁹ 1822 tarihli Verona Kongresi İspanya Kralı Ferdinand'ın ülkesindeki liberal ayaklanmayı bastırmak için Fransa'dan istediği yardımı görüşmek üzere toplanmıştı. Kongre, Fransa'nın ayaklanmayı bastırmak üzere İspanya'ya müdahalesini uygun gördü. Britanya ise bu kararı kabul etmedi ve devletlerin iç işlerine karışılmasını protesto etti. Fransız orduları İspanya'ya girdiğinde dönemin Dışişleri Bakanı George Canning, müdahalenin İspanya ile sınırlı kalması halinde Britanya'nın tarafsız kalacağını, Amerika'daki İspanyol kolonilerine ya da Portekiz'e sıçraması halinde ise bu durumun savaş sebebi sayılacağını deklare etti. Eş zamanlı olarak Monroe Doktrininin ilanı ise hadiselerin akışını temelden etkiledi. Bilindiği üzere kongre devam ederken Amerikan Başkanı James Monroe, kongreye bir mesaj yollamış, Amerika kıtasının artık Avrupa Devletlerinin sömürgesi olmayacağını ve Avrupa Devletleri'nin Amerika Kıtasına müdahalesinin de düşmanca addedileceğini açıkça belirtmişti. Latin Amerika'nın bağımsızlık yolunu açan bu doktrinin ardından müttefikler İspanyol kolonilerine müdahaleden vazgeçmiş ve bunun ardından da 1824 yılında Britanya Arjantin, Kolombiya ve Meksika'yı de facto bağımsız devletler olarak tanımıştı. Bknz: H. W. Temperley, *The Foreign Policy*, ss:55-60, 72, 85; Watson, *Britain in Europe*, ss:83-85; Lowe, *Britain and Foreign*, s.31.

²³⁰ Harold Temperley, *The Foreign Policy of Canning 1822-1827*, London: Frank Cass & co. Ltd, 1966, ss:126-127.

²³¹ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara: TTK, 2003, s:110, Lowe, *Britain and Foreign*, s:30.

Bu çerçevede Avrupa'da iki ülkeyi aynı safta birleştiren doktrin, bu tarihten sonra Amerika Kıtasında iki ülkeyi çetin bir rekabete sokacaktı.²³²

1.3.2. Palmerston Dönemi ve Küresel Dış Politika (1830-1841)

Kraliçe Victoria döneminin ilk yarısı boyunca Britanya dış politikasının birbirinden farklı yönetim ve diplomasi anlayışına sahip üç ekol tarafından temsil edildiğini söylemek mümkündür. Bunlardan Manchester Ekolü denilen ilki, barış ve serbest ticaretin birbirine bağlı olduğunu düşünen ve “evrensel hayırseverlik” politikası güden gruptu. John Bright ve Richard Cobden’in önderliğini yaptığı bu gurubun Britanya'nın aktif dış politika alanında kendine yer bulduğunu söylemek güçtür. Bunun en önemli göstergesi de uluslararası militarizmle mücadele için “Barış Cemiyeti”ni (Peace Society) kuran gruba rağmen Britanya'nın 19.yüzyılda giriştiği askeri müdahalelerdi. Ayrıca Liberal Parti'nin radikal kanadından olan bu grubun kendine parlamento ve ticaret bakanlığı gibi kurumlarda yer bulmasına rağmen dışişleri bakanlığında bir temsilciye sahip olmaması Britanya dış politikasındaki etkilerinin dolaylı yapısına işaret etmekteydi. Bu durum, “İngilizlerin doğuştan gelen mücadelecı ruhu”nun ticaret vasıtasıyla barış idealini yıkması şeklinde açıklanmaktaydı. Söz konusu mücadelecı ruhun, 19.yüzyıl Britanya dış politikasındaki en göze çarpan temsilcisi ise Palmerston'du. Palmerston'un politikaları ile ticaret

²³² Örneğin; 1826 yılında bağımsızlığını kazanan Latin Amerika Devletleri Panama'da toplanma kararı almışlardı. Toplantının ana gündem maddesi Küba Sorunu ve Latin Amerika Devletleri'nin siyasi birliği meselesiydi. İspanya, 1826 tarihi itibarıyla hala Küba'yı elinde tutuyordu. ABD ise Küba'nın Birleşik Devletlere katılmasına yönelik beyanlarda bulunmaktaydı. Ayrıca, dönemin Amerikan Başkanı Adams, Panama toplantısını Pan-amerikan hedeflerini başlatmak ve Latin Amerika devletlerinin liderliğine soyunmak için bir fırsat olarak görmekteydi. Aksi takdirde bu görevi Britanya'nın üstleneceğinin farkındaydı. Latin Amerika devletleri ise Britanya'dan çok ABD'ye kuşku ve güvensizlik duymaktaydılar. Bu yüzden ABD'den ziyade Britanya ile daha yakın ilişkiler tesis etme yoluna gittiler. Çünkü; bağımsızlığını yeni kazanan Latin Amerika Devletleri'nin gözünde Britanya bölgeye ticari çıkar temelinde yaklaşırken; ABD, -Küba meselesinde de ortaya çıktığı gibi- bölge üzerinde daha etraflı ve hegomonik amaçlar gütmekteydi. Ayrıca bölge ülkelerinin gözünde Britanya'nın non-intervention politikası, Latin Amerika için hem Avrupa hem ABD karşısında bir kalkan işlevi görebilirdi. Bknz: Hayes, *The Nineteenth Century*, ss:218-219; Newton, *United States*, ss:232-234.

istatistiklerindeki artışın bu ruhun uyanmasında etkisi büyüktü. Palmerston'un başını çektiği ikinci ekolde yer alanlar ticaret uğruna savaşa dahi hazır görünmekteydi; ancak aralarındaki idealistler için düşmanın kim olduğu önem arz etmekteydi. Bu grup için tüm yabancılar Britanya'nın büyüklüğünün önündeki doğal engellerdi. Grubun, uluslararası düzene dair doğruluğu tartışılmaz görüş ve idealleri vardı ve bunları, ancak muhataplarının "anladığı dilden konuşarak" uygulamaya koymaktan başka çareleri olmadığını ileri sürmekteydiler. Bu açıdan söz konusu grup Hindistan'daki İngiliz yönetimi ile yakınlaşmaktaydı. Çünkü her ikisine göre de 1830'larda Britanya dış politikasının temel odağı haline gelen Rusya, doğudaki İngiliz varlığına tehditti. Üstelik Rusya müstebit bir yönetimden yanaydı ve küçük devletlere de bunu empoze ediyordu. Britanya'nın bu devletlere yardımı da bu noktada doğal "vazife" olmaktadır. Üçüncü grubun ayırıcı özelliği ise; Palmerston'un sert ve müdahaleci dış politikasını, Britanya'nın bekası için her şeyden daha tehlikeli bulmaları ve 19.yüzyılın büyük bölümünde Palmerston ile dış politika üzerinden mücadele içinde olmalarıydı. Avrupa uyumunun bozulmaması söz konusu grubun temel endişesiydi ve dış politikada diplomasi-ticaret ortaklığıyla uyumun yakalanabileceğine inanmaktaydılar. Diğer ülkelere karşı "misyoncu" bir sempatileri yoktu ve Palmerston'un da gerçekte demokratik mücadele veren gruplar için hiçbir şey yapmadığını ileri sürmekteydiler. Onlara göre Palmerston'un yaptığı, söz konusu grupları umutsuz bir isyan için cesaretlendirip ardından kendi kaderlerine terk etmekten ve bu süreçte de içerde sözde yüce gönüllü idealist bir politika üzerinden prestij kazanmaktan ibaretti. Çalışmamızın kronolojik sınırlarını da kapsayan 1841-1846 arası dönemin Başbakanı Robert Peel ve Aberdeen'in de dâhil olduğu kabine arkadaşları, kendilerine verilen isimle Peelites, bu grupta değerlendirilmektedir.²³³

Palmerston'un, Britanya dışişleri bakanlığı koltuğuna oturduğu 1830 yılında Avrupa'da meydana gelen ihtilaller, Viyana Sistemi'ndeki devletler arasındaki önemli bir farkı daha ortaya çıkarmış oldu. Ortaya çıkan ihtilal dalgalarıyla

²³³ Kingsley Martin, "The Development of British Imperialism", *Economica*, No. 12, 1924, ss:304-307.

devletlerin birlikte hareket etmesi ihtiyacı doğmuştu. Fakat söz konusu devletlerin ihtilallere dair fikirleri de çıkarları da farklıydı. Britanya ve Fransa liberal güçler olarak ihtilal dalgalarından daha az tehdit algılıyor ve ihtilallere siyasal arka plan sağlayan liberal fikirlerin yayılmasından herhangi bir kaygı duymuyorlardı. Buna karşın Avusturya, Rusya ve Prusya, sistemin muhafazakâr temsilcileri olarak Avrupa ve dünyada meydana gelen değişimleri önlemeye ve eski sistemi korumaya odaklanmışlardı. Liberal kanat, özellikle de Britanya, için ise 1815'in kurduğu sistemin ihtilalleri bastırmak için kullanılması kabul edilemez bir durumdu. Çünkü; ihtilalci fikirlerin yayıldığı ülkelerde yaşananlar o devletlerin birer iç meselesi idi.²³⁴ Bu noktada Palmerston'un 1830 ihtilallerine karşı yürüttüğü politikanın da Canning ve Castlereagh gibi adem-i müdahale politikasına atıf içerdiği görülmektedir. Fakat bu atıf tıpkı Avrupa Uyum ve güç dengesi gibi Avrupa ile sınırlı bir coğrafi kayda tabiydi. Liberal fikirlerin kamusal alanda kendine yer bulduğu Avrupa'da, devletlerin iç işlerine karışmak ahlaki ve hukuksal temelden yoksun bir eylem olarak değerlendirilirken, aynı şey Avrupa dışı coğrafyalar için geçerli değildi. Aşağıda yeri geldikçe görüleceği üzere Palmerston döneminde Avrupa dışına çıkıldığında "adem-i müdahale" prensibi ile dış politika yönelimleri açıkça çelişmekteydi.²³⁵ Özellikle Çin ve Osmanlı İmparatorluğu örneklerinde gözlemlendiği üzere liberalizm, *Britanya İmparatorluğu* ülküsünün emrine girdiğinde, "adem-i müdahale" politikası rafa kalkmakta yerini, insani müdahaleye (humanitarian intervention) bırakmaktaydı. Palmerston ve Stratford Canning gibi liberal anlayışa sahip devlet adamlarının fikirleri de bu duruma uygun olarak müstebit bir "ilerleme" anlayışının içerisinde olgunlaşmaktaydı.

Fransa'da X. Charles'ın devrilmesi ile başlayan ayaklanmalar serisi İtalya, Polonya, Alman Devletleri ve Belçika'ya sıçramakta gecikmedi. Her ne kadar Dönemin Başbakanı Grey ve Palmerston ihtilalci liberal güçlere -özellikle de Rusya'ya karşı olan mücadelelerinde Polonyalılara- sempati duysa da Doğu Avrupa'daki süreçlerde Britanya'nın krizi sınırlandırmaktan başka yapacak bir

²³⁴ Robert Jervis, " From Balance to Concert: A Study of International Security Cooperation", *World Politics*, Vol. 38, No. 1, October 1985, ss:65.

²³⁵ Davies, *The Pattern of British*, ss:367.

şeyinin olmadığı farkındaydılar. Böylelikle bir taraftan da Batı Avrupa’da yaşanan ihtilallerde Fransız etkisini, Doğu Avrupa güçlerine dayanarak dengelemiş oluyorlardı. Britanya dış politikasının bu dönemdeki odağı batı Avrupa’da yaşanan ihtilaller ve ortaya çıkardığı yeni dengelerde Fransa’nın tuttuğu yeri.²³⁶ Fransa 1830 ihtilalleri sürecinde hâlâ Napoléon’un yenilgisinin izlerini silmeye ve büyük bir güç olarak varlığını ispat etmeye çalışmaktaydı. Bu açıdan sabit bir ideolojik tutum sergilemiyor, Belçika ve İspanya hadiselerinde görüleceği gibi daha çok eski güç ve itibarını bir nebze de olsa geri getirebilecek fırsatları kolluyordu. Bu durum liberal kanadı iyiden iyiye belirgin hale gelen ideolojik bir yalnızlığa ittiğinden Britanya, bir taraftan Fransa’nın etkisini sınırlandırmakla uğraşırken bir taraftan da söz konusu ideolojik yalnızlığı kırmak için Fransa ile işbirliği yolları arıyordu.

Bilindiği üzere Fransa’daki 1830 İhtilali Louis Philippe’i iktidara getirmişti. Bu durum Britanya açısından bahsi geçen ideolojik yalnızlığın da etkisiyle Fransa’yı ideal bir partner haline getirmişti. Ayrıca Britanya’nın bu dönemdeki kendi iç dinamikleri de bir İngiliz-Fransız yakınlaşmasını destekler durumdaydı. Her şeyden önce mevcut hükümet yapısı bir önceki dönemlerden farklıydı ve frankofon bir eğilime sahipti. 1832 Reform Yasa Tasarısı Britanya’yı daha da liberalleşirmiş ve yükselen Whig gücü neticesinde dış ilişkilerde ideolojik tutumlar daha da önemli hale gelmişti.²³⁷ Örneğin; haberi aldığı anda “kadehimi tüm dünyadaki Liberalizm davasının zaferine kaldırıyorum”²³⁸, diyen dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston, Fransa’daki 1830 ihtilali hususunda oldukça coşkuluydu. Palmerston da diğer liberal eğilimli İngilizler gibi, ihtilal neticesinde Fransa’da yenilikçi ve muhafazakâr güçlerin birbirini dengeleyeceğini, Fransa’nın İngiliz anayasası tarzı bir yapılanmayla kendisi gibi liberal ve ılımlı bir kadro tarafından yönetileceği ummuştu. Böyle bir durumda iki ülke arasında uluslararası ilişkiler alanında da anlayış birliğini sağlamak eskiye oranla

²³⁶ Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841*, Vol.1, London: G. Bell & Sons Ltd, 1951, ss: 207-216; Herbert C. F. Bell, *Lord Palmerston*, Hamden: Achon Books, 1966, s:152-162; Bourne, *The Foreign Policy*, s:27, 33; Bartlett, *Defence and Diplomacy*, s:29; Watson, *Britain in Europe*, ss:172-180.

²³⁷ John Clarke, *British Diplomacy and Foreign Policy 1782- 1865: The National Interest*, London: Unwin Hyman, 1989, ss:185-187.

²³⁸ J. Ridley, *Lord Palmerston*, London: Constable, 1970, ss:103.

kolaylaşacaktı.²³⁹ Eğer Avrupa ideolojik kamplara ayrılacaksa Fransa'da mutlakıyetçi bir rejimi tercih etmek için hiçbir sebep yoktu. Paris'te iş başına geçecek liberal bir hükümet ile Britanya ve Fransa "özgürlük davası"na ortak bir biçimde yardım eden, "despotizm"ın karşısına dikilen doğal müttefik olabilirdi. Böylelikle Metternich'in Avrupa işlerindeki egemenliği de alaşağı edilebilirdi.²⁴⁰

Aslında Palmerston, çatışan çıkarlara sahip Britanya ve Fransa'yı bir arada tutmanın ne kadar zor olduğunun da farkındaydı; fakat aynı zamanda Avrupa'da genel bir barışın devamı Britanya'nın çıkarları için gerekliydi ve bu amaca en kolay, en güvenilir biçimde ancak Fransa ile ittifak içerisinde ulaşılabilirdi.²⁴¹ Diğer taraftan liberalizmin ateşlediği ihtilal Fransa için özellikle de kısa vadede yaşanabilecek uluslararası politika gelişmelerinde, Britanya'dan başka destek alınacak güç/seçenek bırakmamıştı.²⁴² Viyana ve ardından gelen Aix-la-Chapelle Kongresi düzenlemeleri büyük güçlere, bir ihtilal çıktığında Avrupa'nın huzuru için Fransız kralı ile birlikte hangi önlemlerin alınması gerektiğine karar verme yetkisini tanımaktaydı.²⁴³ Bu durumda Louis Phillipe'in ılımlı bir liberalizm yoluna girmekten başka bir seçeneği kalmıyordu. Doğu Avrupa güçleri kendisini bir gecede tahtından edebilirdi. Tek seçeneği Britanya'ya dayanmaktı ve sadece adem-i müdahale prensibini benimsemek bile, ortaya çıkan ihtilallerin Viyana Sistemi'ni inşa edenleri ayrı ayrı bloklara hapsettiği göz önüne alınırsa, Britanya ile ittifak ilişkisine girmesine yetecek görünmekteydi.²⁴⁴ Tüm bu sebeplerden ötürü Fransız kralı ve yeni Fransız hükümeti Britanya'nın dostluğunu kazanmaya çalışmışlar, destek için yüzlerini Britanya'ya dönmüşlerdir.²⁴⁵

²³⁹ Cestre, *France, England and European Democracy 1295-1915: A Historical Survey of the Principles Underlying the Entente Cordiale*, Çev. Leslie M. Turner, New York and London: G. P. Putnam's Sons, 1918, ss:55-56.

²⁴⁰ Clarke, *British Diplomacy*, ss:185-186.

²⁴¹ Bourne, *The Foreign Policy*, s:32.

²⁴² Bell, *Lord Palmerston*, ss:108-109.

²⁴³ Webster, *The Foreign Policy*, s:93.

²⁴⁴ Bell, *Lord Palmerston*, s:111.

²⁴⁵ Roman Golicz, "Napoleon III, Lord Palmerston and the Entente Cordiale", *History Today*, December 2000, ss: 10-11, Webster, *The Foreign Policy*, s:102.

1830 ihtilallerinin yarattığı havada ortaya çıkan Britanya Fransa ittifakı alışlagelmiş anlamda bir ittifak değildi.²⁴⁶ Kendisine yakıştırılan adla *entente cordiale* aslında Britanya ve Fransa'nın ideolojik yakınlıklarının çevrelediği çıkar bölgelerinde rekabetlerini sınırlama kararlıklarından ibaretti ve 1830 itibariyle - hatta yüzyılın büyük kısmında da- sürekli bir oluş halindeki, değişken bir iradeyi temsil etmekteydi. İhtilaller döneminde Avrupa'nın muhafazakâr mutlakiyetçi kanadıyla olan ilişkilerde ortak irade kendini göstermekteydi. Fakat bir taraftan da geleneksel İngiliz-Fransız rekabeti, birlikte hareket etmeye gayret ettikleri Batı Avrupa'da hala sürmekteydi. Fransa eski gücünü kazanma umuduyla dış politikada ideolojik tutum dışına çıkan manevralara başvuruyor, Britanya da Fransız etkisini sınırlandırmak için, kendilerine karşı Fransa ile birleşme yoluna gittiği rakip güçlere başvurarak bir çeşit denge politikası güdüyordu. Fakat yine de iki ülke tüm çıkar çatışmalarını neticelendirmemiş olsalar da Avrupa içi bloklarda büyük ölçüde birlikte hareket etmeye çalışmış ve ihtilallerde liberal yönetimlerin yanında olmuşlardır.²⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu gibi Avrupa dışında kalan alanlarda ise İngiliz-Fransız rekabetini sınırlayan mekanizmalar çok daha gevşekti.

1830 İhtilalleri sırasında Britanya dış politikası açısından en fazla kaygı verici gelişme, ihtilallerin Aşağı Ülkeler'e yansımaysıydı. 1830 yılında Belçika'da Hollanda ile kurulan birlikten ayrılmaya yönelik isyanların çıkması ve aynı yılın sonuna doğru bir geçici hükümetin kurularak Belçika'nın bağımsızlığını ilan etmesi Britanya'da infial yaratmıştı. Neticede Belçika ve Hollanda'nın birleşmesi, Britanya'nın isteği üzerine Viyana Kongresi'nde olası Fransız saldırılarına karşı bir bariyer olarak tasarlanmıştı ve 1830 yılında ortaya çıkan bu durum 1815 Antlaşmalarına açıkça aykırıydı.²⁴⁸ Bu noktada Britanya dış politikası ciddi bir yol ayrımına gelmiş görünüyordu. Hollanda ve Belçika'nın ayrılması Viyana Antlaşması'na aykırıydı ve İngiltere isterse müdahale etme imkânına sahip olabilirdi. Fakat diğer taraftan antlaşma maddelerine harfiyen

²⁴⁶ Bell, *Lord Palmerston*, s:110.

²⁴⁷ Bourne, *The Foreign Policy*, s:27.

²⁴⁸ Gordon Craig, "The Zenith of European Bower 1830-1870", *The New Cambridge Modern History*, Ed. J. P. T. Bury, Volume X, London: Cambridge University Press, 1960, s:247.

riayet de antlaşmanın esasına aykırıydı: Fransa'yı zapt u rap altına almak ve Britanya'nın çıkarı olan bölgelerden uzak tutmak.²⁴⁹

Britanya, Avrupa'daki genel havanın da etkisiyle isyanı durdurmanın olanaksız hale geldiğinin farkındaydı. Üstelik Fransa, Belçika'daki ihtilale ordusuyla destek vermeye hazır olduğunu beyan etmişti.²⁵⁰ Belçika'nın Fransa'nın desteği ile bağımsızlığını kazanması, geleneksel olarak İngiliz dış politikasında stratejik öneme sahip bir ülkede rakip gücün hâkimiyetinin tesis edilmesi demektir. Tüm bu sebeplerden ötürü Britanya Belçika'nın bağımsızlığına destek verdiğini ilan etti ve Palmerston, Belçika hadisesi üzerine düzenlenen Londra Konferansı'nda tüm güçlerin Belçika'nın bağımsızlığı konusunda rızasını aldı. Bu aynı zamanda adem-i müdahale politikasına da rıza göstermek demek oluyordu. Fakat Britanya ve Fransa arasındaki rekabet bununla da bitmedi. Konferans'tan sonra Belçika tahtı için görüşmeler devam ederken Fransa'nın Belçika Kralı olarak Louis Philippe'in oğlunu aday olarak belirlemesi ve Hollanda ordularının Belçika'ya girmesi üzerine Fransız ordularının müdahalede bulunması, Fransa ve Britanya'yı savaşın eşiğine getirdi. Fakat nihayetinde iki ülke uzlaşma zemini buldu. Palmerston Fransız ordusunun sınırlı operasyonlarına ikna oldu ve Britanya da Hollanda limanlarını donanmasıyla ablukaya aldı. Böylelikle iki ülke Hollanda'yı Belçika'dan ortak bir askeri operasyonla çıkarmış oldular.²⁵¹ Aslında bu durumda Britanya geleneksel düşmanı ile ittifak içinde geleneksel dostuna müdahalede bulunuyordu.²⁵² Çünkü mevcut durumda, aradan on beş yıl gibi kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen, Hollanda ve Belçika'nın ayrılmasına Britanya'nın karşı çıkması, Belçika'da liberal fikirlerin savunucusu olarak Fransa'yı ön plana çıkaracak ve stratejik önemi haiz bu bölge Fransız etki

²⁴⁹ Clarke, *British Diplomacy*, s:192.

²⁵⁰ Üstelik Fransız askeri kanadının hiçbir zaman Belçika'nın kaybedilmesini kabul etmedikleri de bilinmekteydi. 1829'da Palmerston Paris'te General Sebastiani ile görüştüğünde, general kendisine, İngiliz politikası bunun karşısında olsa da, bu durum Britanya ve Fransa arasında samimi bir ittifak için kabul edilmez olsa da Ren tarafına doğru olan topraklara doğru yayılmalarının elzem olduğunu söylemişti. Omond, "Belgium 1830-1839", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, s:121.

²⁵¹ Craig, *The Zenith of European*, s:248-249, Stephen J. Lee, *Aspects of British Political History 1815-1914*, London and New York: Routledge, 1994, s:123, Clarke, *British Diplomacy*, ss. 192-196, Omond, *Belgium* s:122, 134-136.

²⁵² Clarke, *British Diplomacy* s:196.

alanına dönüştürecekti. Bu noktada Britanya, olayların kontrolünden çıktığını fark ettiğinde, -tıpkı Yunan İhtilali'nde yaptığı gibi- 1815'te kendi arzusuyla oluşan Hollanda Krallığı'nın toprak bütünlüğünün parçalanmasını, Belçika'da tesis edilecek Fransız etkisine yeğ tuttu ve yeni düzenin sağlayıcısı olarak Belçika ve Hollanda'da hâkimiyetini ayrı ayrı tesis etmenin yollarını aradı.

1830'lardaki Belçika olayları Britanya'nın avantajlarını ve dezavantajlarını da açıkça göstermektedir. Bu krizde de görüldüğü üzere Britanya dünyanın en iyi donanmasına sahip olmasına rağmen kara ordusu hususunda tek başına bir yeterliliğe sahip değildi. Bu durumda yanına karada güçlü bir stratejik ortak çekmek durumundaydı. Yani, Britanya-Fransa ortaklığında yukarıda bahsedilen ideolojik yakınlığın yanı sıra askeri bir dayanışma ihtiyacı da mevcuttu. Tüm bunların yanı sıra donanmasıyla bir taraftan stratejik ortağına yardım ederken bir taraftan ortağına gözdağı verdiği de doğrudur. Örneğin; Belçika'nın Hollanda tarafından işgaline Fransızlar ordularıyla karşılık verirken Britanya Donanması da Hollanda Limanları'nı ablukaya almıştı. Britanya filosunun 1831'in başından itibaren Hollanda açıklarında bulunmasının, Fransa ile olan anlaşmazlıklarında başvurulacak gözdağı politikasının bir parçası olduğundan kimsenin şüphesi yoktu.²⁵³ Bu durum Kırım Savaşı ve 1840'larda cereyan eden Lübnan Hadiselerinde de vuku bulacaktı. Yeniden Belçika hadiselerine dönersek sonucun İngiliz politikası açısından memnuniyet verici olduğunu söyleyebiliriz. Netice itibarıyla Fransa ne toprak ne de kukla bir kral kazanabilmişti. 1839'da Londra Antlaşması ile kurulan Belçika Devleti'nde Britanya etkisi devam etmiştir.²⁵⁴

1830'ların başında Hollanda ve Belçika hadiselerinden sonra Palmerston'un kafasını en çok kurcalayan mesele Britanya'nın özel bağ kurduğu bir diğer ülke olarak Portekiz'dir.²⁵⁵ Bu dönemde İspanya ve Portekiz'deki mutlakîyetçi ve liberal bloklaşmasına taht için verilen mücadele eşlik etmiş hatta daha doğru bir ifade ile bu ülkelerdeki taht mücadelesi 1830'ların ruhuna uyarak liberal ve mutlakîyetçi kanat olarak ayrılmıştı. Portekiz'de Don Miguel, İspanya'da ise Don

²⁵³ Bartlett, *Defence and Diplomacy*, s:29.

²⁵⁴ Lee, *Aspects of British*, s:123.

²⁵⁵ Webster, *The Foreign Policy*, s:237.

Carlos mutlakıyetçi yönetim taraftarı ve Metternich sempatizanı²⁵⁶ iken karşılarında bulunan iki genç kraliçe Maria ve İsaabel İngiliz ve Fransız desteği mecburiyetinin de etkisiyle liberal kanadı oluşturmuşlardı. Neticede de Britanya ve Fransa, liberaller lehine Portekiz ve İspanya'ya müdahale etmiş ve İspanya ve Portekiz'in yönetimi Kraliçelerin eline geçmişti. İspanya ve Portekiz'de yönetimin Liberal kanatta kalanların eline geçmesinden sonra İspanya, Portekiz, Britanya ve Fransa arasında 1834 yılında Dörtlü İttifak Antlaşması imzalanmıştır.²⁵⁷ Bu antlaşma hem Fransız ve İngiliz işbirliğinin –*entente cordaile*- zirvesiydi hem de Münchengrätz'a verilmiş bir cevaptı.²⁵⁸ Fakat Dörtlü İttifak'tan sonra dahi İspanya meselesi ve bunun üzerinden Fransa ile girişilen etkinlik yarışı/işbirliği arayışı Britanya dış politikasını meşgul etmeye devam etmiştir. Dörtlü İttifak'ın imzalandığı yılın hemen ardından 1835'te tekrar karışıklıklar çıkmış ve bunlara müdahale edilmiştir.²⁵⁹ Bundan sonra 1840'ların başında Kraliçe İsaabel'in evliliği ve damat namzedi hususunda Britanya ve Fransa arasında 1846 yılına kadar devam edecek olan yeni bir nüfuz yarışı/işbirliği arayışı alanı baş göstermiştir.²⁶⁰

Palmerston dönemi ile birlikte Britanya'nın Asya'da Rusya ile giriştiği rekabet de hız kazanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Palmerston'un dışişleri bakanlığının hemen öncesinde 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmaları, Viyana Sistemi'nin yarattığı ılımlı havayı dağıtmıştı. Diğer taraftan Britanya'nın kendi içinde yaşadığı dönüşümler, *büyük oyunun* ideolojik veçhesini daha fazla ön plana çıkararak mevcut rekabeti besliyordu. 1832 tarihli Reform Yasa Tasarısı ile Britanya liberalizm yolunda büyük bir adım daha atmıştı. Buna mukabil Rusya'nın 1830 ihtilalleri karşısında takındığı tavır, Britanya kamuoyunda Rusya'nın özgürlüğün baş düşmanı olarak ilan edilmesine olanak sağlıyordu. Bu dönemde giderek artan sayıda Britanyalı Rusya'ya ne yaptığı için değil, ne olduğu için muhalif duruma gelir olmuştu. Böylelikle Rus tehdidi

²⁵⁶ Craig, *The Zenith of European*, s:253.

²⁵⁷ R. B. Mowat, "The Near East and France 1829-1847", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:185-188, Webster, *The Foreign Policy*, ss:237-253.

²⁵⁸ Clarke, *British Diplomacy*, s. 199, Craig, *The Zenith of European*, s:253.

²⁵⁹ Mowat, *The Near East*, s:190.

²⁶⁰ Laurence Guymier, "The Wedding Planners: Lord Aberdeen, Henry Bulwer and the Spanish Marriages", *Diplomacy&Statecraft*, Vol.21, Issue 4, Dec. 2010, ss: 549-573.

Rusofobi'ye dönüşüyor, Rusya'nın Asya'daki ilerleyişini Britanya'nın durdurmak zorunda olduğu tezinin meşruiyet zemini ise derinleşiyordu.²⁶¹

Palmerston döneminde giderek sertleşen bu rekabete Osmanlı İmparatorluğu'nun²⁶² yanı sıra İran ve Afganistan da sahne olmuştu. İngiliz Hindistan'ının kuzeyi, İran ile sınırı olan Afganistan, Lahor, Pencap, Sind ve Herat gibi birçok küçük devletten oluşmaktaydı. Bu bölgelerin Rus kontrolü altına girmesi ise Britanya için tabiatıyla bir endişe kaynağıydı. Diğer taraftan İran'ın kendisi de bizzat bir endişe kaynağıydı. Bu dönemde, özellikle 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra, Rusya'nın İran üzerindeki nüfuzu oldukça artmıştı.²⁶³ 1837'de İran Şahı Rusya tarafından cesaretlendirilerek Afgan toprağı olan Herat'a saldırmıştı. Şah bu hamlesinden İngiliz baskısı sebebiyle geri adım atmıştı; fakat Britanya trajik bir biçimde Rusya'ya karşı toprak bütünlüğünü savunduğu İran'a askeri müdahalede bulunmuş olmaktaydı.²⁶⁴ Aynı zamanda, Afganistan'da vuku bulan Britanya ve Rusya'nın da dâhil olduğu taht mücadelesi Britanya'yı tarihi boyunca eleştirilecek olan Afgan Savaşları'nın birincisine (1839-1842) sokmuştu. Her ne kadar savaşın neticesinde Dost Muhammed Han, İngiliz tavsiyelerini kabul etmiş ve Afganistan'da Britanya nüfuzu tesis edilmiş olsa da Britanya ciddi askeri yenilgiler almış, büyük kayıplar vermişti. Bu sebeple İngiltere'de Britanya'nın İran'a müdahalesi ve Afgan Savaşı bir başarıdan ziyade "yanlış hamle", "macera" kategorilerinde değerlendiriliyordu.²⁶⁵ Tüm bu dış politika hamleleri 1841 yılındaki kabine değişiminde Palmerston ve Melbourne'un başına bela olacaktı. Bu dönemde ayrıca Kafkas coğrafyası da Palmerston ve Urquhart²⁶⁶ vasıtasıyla büyük oyuna dâhil olmuştur. 1836 yılında Rusya'ya karşı cereyan eden Kafkas direnişindeki

²⁶¹ Fromkin, *The Great Game*, s:938.

²⁶² Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki İngiliz Rus rekabetine bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

²⁶³ Hayes, *The Nineteenth Century*, s:285.

²⁶⁴ Fromkin, *The Great Game*, s:943.

²⁶⁵ Birinci Afkan Savaşı için bkz: Kelly, *Britain and the Persian*, ss: 290-352.

²⁶⁶ Bir sonraki kısımda Urquart ile ilgili bilgi verilecektir.

Britanya politikası bu açıdan söz konusu dönemde iki ülke arasındaki ilişkileri çıkmaza sokan mühim gelişmelerden biriydi.²⁶⁷

Büyük güçlerin tamamını Britanya'nın doğal düşmanı olarak görme eğiliminin dış politikaya egemen olduğu Palmerston döneminde, ABD ile olan rekabetin de sertleştiğini görmekteyiz. Hatta bu dönemde ABD'nin dış politika hamleleri karşısında algılanan tehdidin Rus ve Fransız tehdidine yaklaştığı dahi ileri sürülebilir. 1830'lı yıllarda Britanya ve ABD ilişkileri halen Ghent Antlaşması'nın boşlukta bıraktığı sorunlar etrafında şekillenmekteydi. Diğer taraftan Britanya'nın tüm dünyada ortadan kaldırmayı görev edindiği köleliğin, güneyde devam etmesinin verdiği sıkıntılar da mevcuttu. Ayrıca bu konuyla bağlantılı olarak İngilizlerin seyrüsefer anlaşmalarının kendilerine verdiği "arama hakkı" kapsamında ABD bayraklı gemileri durdurmaları ABD tarafını gücendirmekteydi.²⁶⁸ Karşılıklı olumsuz ön yargılar da aşılmış değildi. ABD'deki İngiliz düşmanlığının popüler olmasının yanı sıra Britanya'da da ABD'ye karşı olumsuz bir bakış açısı vardı. Örneğin; üzerinden elli yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen yurt dışındaki İngiliz diplomatlarının Amerikan bağımsızlığının kutlandığı herhangi bir seremoniye gitmesi yasaktı.²⁶⁹ Tüm bunların yanı sıra 1830'lu yıllarda Britanya-ABD arası ilişkileri çıkmaza sokan ve iki ülke arası savaşa an meselesi olarak bakılmasına sebebiyet veren Kanada'nın güvenliği sorunuydu. 1837'de Kanada'da Britanya egemenliğine karşı çıkan isyana ABD'nin destek vermesi ve isyanla bağlantılı olarak Amerikan kamuoyunda Kanada'nın ABD'ye ilhakının sık sık gündeme getirilmesi iki ülkeyi savaşın eşiğine sürüklemişti. Aynı zamanda Meksika ve Texas'a dair ABD politikasına da Britanya şüphe ile yaklaşmaktaydı. 1835'de Texas'ta Meksika'dan ayrılmaya yönelik ayaklanmalar çıktığında Britanya, ABD'nin fırsattan istifade ederek Meksika'ya ait bazı toprakları ele geçirmesinden korkmuştu. Britanya'nın şüphelerinin gerçekleşmesi için 1846 Meksika-ABD savaşını beklemek gerekecekti; fakat 1840 yılında Palmerston'u Texas'ın

²⁶⁷ Peter, Brock "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol:71, No:280, ss:401-427; Bourne, *The Foreign Policy*, s:35.

²⁶⁸ Howard Jones-Donald A. Rakestraw, *Prologue to Manifest Destiny: Anglo-American relations in the 1840's*, Wilmington: SR Books, 1997, s:xiv.

²⁶⁹ Clarke, *British Diplomacy*, s:208-209.

bağımsızlığını tanınmaya iten bu şüpheydi. Palmerston Texas'da ABD nüfuzunun tesis edilmesinden korkmaktaydı.²⁷⁰

Palmerston döneminde Çin ile kurulan ilişki tarzı, Britanya dış politikasının iliklerine işleyen liberalizm, aydınlanma ve ticaret serbestisi prensiplerinin erişebileceği noktayı görmek bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu ilişki tarzının bir neticesi olarak Afyon Savaşı, hem Britanya dış politika prensiplerinin uygulamada büründüğü durumla, hem de taşıdığı Hindistan vurgusuyla 19.yüzyıl İngiliz dış politika anlayışının sert bir dışa vurumu olarak değerlendirilebilir. Çünkü Britanya, tüm evrensel “olumsuzluklara” deva olarak salık verdiği liberalizm ile cebir ve baskının kendine has karışımını ilk önce 1830'larda Çin'e uygulamıştır.²⁷¹

Çin, uzun yıllardır yabancıların ülke içine girmesinin yasak olduğu, ticaretin ancak belirli dış limanlarda yapıldığı ve modern anlamda devletler arası diplomatik ilişkilerinin olmadığı bir tecrit politikası takip etmekteydi.²⁷² Bu durumu İngilizler, zamanın çok gerisinde kalmış, garip, akıl almaz ve barbarca olarak değerlendirmekteydi.²⁷³ 1816 yılında Britanya, Çin'e karşılıklı ikamet elçiliklerinin açılmasını içeren modern diplomatik ilişkilerin kurulmasını talep etmişti. Buna göre bir İngiliz temsilcisinin Pekin'de daimi olarak ikamet etmesi ve limanların İngiliz ticaretine açılması talep edilmiş; ancak bu talep kabul görmemişti.²⁷⁴ Bu durumda da Britanya'nın “geri kalmış” bu “barbar” toplumun çağın gereklerine ayak uydurmasını sağlamak için “anladığı dilden konuşmaktan” başka seçeneği kalmamış oluyordu.

²⁷⁰ Kenneth Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America 1815-1908*, London: Longmans, 1967, 75-118, Newton, *United States*, s.240-243, Bell, *Lord Palmerston*, ss. 233-234.

²⁷¹ P. J. Coin, A. G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688-1914*, Longman: Essex, 1993, s.424.

²⁷² Edgar Sanderson, *The British Empire in the Nineteenth Century*, Vol II., London: Blackie & Son, 1897, s. 235.

²⁷³ Justin McCarthy, *A History of Our Own Times*, Vol:1, Chicago: Thompson & Thomas, tt, ss.106-107, Justin McCarthy, , *The Story of The People of England in the Nineteenth Century, Part II 1832-1898*, London: T. Fisher Unwin, 1899, ss.135-136.

²⁷⁴ Sanderson, *The British Empire*, s:235-236.

Diğer taraftan Britanya'nın Çin'deki çıkarlarını çoğunlukla Hindistan'ın ihracat pazarlarının durumu ve finansal imkânlar yönlendirmekteydi.²⁷⁵ Doğu Hindistan Şirketi'nin Çin'deki ticaretinin neredeyse tamamını afyon satımı oluşturuyor²⁷⁶ ve vergiler dâhil dış yükümlüklerini yerine getiremeyen Hindistan'ın ekonomisi esas itibariyle Çin'e yapılan ihracatla -Afyon satışıyla- dönüyordu. Buna ek olarak 1830'larda çeşitli sıkıntılar yaşanan İngiliz mamul maddelerine pazar sağlama konusunda da Çin öne çıkıyordu.²⁷⁷

1834 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Çin ticareti üzerindeki tekelinin sona ermesi ise olayların akışını hızlandırdı. Ticaret devletin eline geçmişti ancak; resmi bir diplomatik ilişkinin mevcut olmayışı problem çıkartmaktaydı. Bu tarihten 1838 yılına kadar Britanya'nın diplomatik ilişki kurmak ve Çin'in limanlarını ticarete açmak yönündeki girişimleri sonuç vermedi. Çin hükümeti, daha önce de çeşitli kereler yaptığı üzere, 1836'da halk sağlığı sebebiyle afyon ithali hususunda önlemler alma yoluna gitti. Bu önlemlere Kanton Limanı'ndaki afyonlara el konulup yok edilmesi de dâhildi. Bunun üzerine 1838 yılında bir İngiliz filosu Çin kıyılarına yollandı. Amaç Çin'e baskı yapmaktı.²⁷⁸ Aslında Palmerston geleneksel silahı olan, dünyanın en büyük donanmasıyla tehdit etme stratejisine başvuruyordu; fakat netice umduğu gibi olmadı ve savaş patlak verdi.

Afyon Savaşı neticesinde 1842 yılında imzalanan Nanking Antlaşması ile Kanton'un yanı sıra beş büyük liman daha ticarete açıldı ve Çin normal diplomatik ilişkilerin tesisini kabul ederek izolasyonuna son verdi.²⁷⁹ Fakat tüm bunların yanı sıra Palmerston da 19. yüzyıl Britanya dış politikasının en ceberut "extraterritorial jurisdiction" örneğini vermiş oluyordu. Kendine has bazı özelliklerinden dolayı modern anlamda "devlet" statüsünü haiz görünmeyen Çin, Avrupa'ya özgü olan modern anlamdaki "uluslararası ilişkiler" ve "uluslararası

²⁷⁵ Coin, Hopkins, *British Imperialism*, s:424.

²⁷⁶ McCarthy, *The Story of*, s:136.

²⁷⁷ Coin, Hopkins, *British Imperialism*, ss. 424-425.

²⁷⁸ Moriarty, *India and The Far*, s:217-218.

²⁷⁹ Ayrıca bu antlaşma ile Britanya Hong Kong'u ele geçiriyor ve böylelikle de Uzakdoğu da önemli bir stratejik ve ticari üsse sahip olmuş oluyordu. J. K. Fairbank "Chinese Diplomacy and the Treaty of Nanking, 1842", *The Journal of Modern History*, Vol. 12, No. 1, Mar. 1940, ss. 1-30; Moriarty, *India and The Far*, s. 219.

hukuk” anlayışının dışında tutuluyor ve Çin’le yürütülen ilişkilerde bu sebeplerden ötürü “egemenlik hakkına saygı ilkesi” yerine “extraterritorial jurisdiction” ilkesi geçerli oluyordu.

1.3.3 Aberdeen Dönemi (1841-1846)

Aberdeen’in Dışişleri Bakanlığı döneminde Britanya dış politikası Palmerston döneminden oldukça farklı bir seyir izlemiştir. Bu durum, bahsi geçen dışişleri bakanlarının hem diplomasi yürütme üslubu arasındaki farktan hem de ait oldukları siyaset çevrelerinin farkından kaynaklanmaktaydı. Her şeyden evvel Palmerston, Whig bir hükümetin, Aberdeen ise “Peelite” da denilen Tory bir hükümetin dışişleri bakanlarıydı. Britanya’daki Whig hükümetlerinin liberalizmi iç siyasette ne kadar ılımlıysa dış siyasette bir o kadar yırtıcıydı. Toryler ise dış politikada daha sakin bir seyir izlemekten yanaydılar. Örneğin; Palmerston’un dışişleri bakanı olarak yer aldığı Melbourne kabinesi o dönem muhalefette bulunan Toryler tarafından iç politikada güçsüz, müteredit ve hatta etkisiz olduğu için, dış politikada ise oldukça cüretkâr ve mütehakkim bir usul izledikleri için eleştirilmekteydi.²⁸⁰

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kraliçe Victoria döneminin ilk yarısı boyunca Britanya politikasına yön veren üç ekol bulunmaktaydı. Palmerston’un yürüttüğü dış siyaset bir önceki bölümde anlatılan ikinci ekolün benimsediği dış politika anlayışının bir dışa vurumuydu. 1840’lı yıllar ise, dış politikanın, bahsi geçen ekollerden üçüncüsünün kontrolüne geçtiği döneme denk gelmektedir.²⁸¹

1841 yılında hükümetin başına geçmeden önce Robert Peel kabinede muhalif kanadın liderliğini (1835-1841) yürütmüştü. Peel, bu dönemdeki muhalefetini neredeyse tamamen Palmerston’un dış politika anlayışını eleştirmek üzerine kurmuştu. Peel ve arkadaşlarının gözünde 1830’lu yılların dış politikası ticari ve ekonomik fayda temelli çıkar anlayışını maceraperestliğe yeğ tutan kriz odaklı

²⁸⁰ A.A. W. Ramsay, *Sir Robert Peel*, London: Constable and Company LTD, 1928, ss: 249-251.

²⁸¹ Martin, *The Development*, s:305-306.

bir politikaydı. Söz konusu grubun gözünde Palmerston bu politika neticesinde Britanya'yı dünyanın hemen her yerinde ya savaşa sokmuş ya da savaşın eşiğine getirmişti. Ayrıca Palmerston diğer devletlerin iç işlerine devamlı müdahil olarak ve ihtilalci hareketlere hemen her yerde cesaret vererek çoğu zaman Londra'nın asli çıkarlarını riske atmakla da suçlanmaktaydı. Peel ve arkadaşlarına göre Palmerston'un bazı "verimsiz" zaferleri, Fransa ittifakına yeğ tutması Britanya'nın en temel çıkarı olan Avrupa barışının sürdürülmesini zorlaştırmaktaydı. Peel hükümetinin Dışişleri Bakanı olarak Aberdeen göreve başladığında Britanya, Çin'de Afyon Savaşı'nı sürdürmekte, Orta Asya üzerinden Rusya ile çetin bir rekabet içinde, Afgan Savaşı neticesinde dünya üzerindeki prestijini kaybetmekte ve ABD ile Fransa'yla da savaşın eşiğine gelmekteydi. Ayrıca ülke ekonomisi de Peel'in deyimiyle "Palmerston'un maceraları"ndan nasibini almıştı.²⁸² Dolayısıyla Aberdeen dönemi, Britanya dış politikasında, Palmerston'un sert dış politika anlayışından ticaret odaklı uyum arama prensibine doğru evirilen bir kırılmayı temsil edecekti.

Diğer taraftan Whig hükümetinin "geri kalmış milletleri Britanya'nın önderliğinde medenileştirme" misyonuna olan bağlılığı da 1841 yılında hükümete gelen Tory kabinede yoktu. Palmerston, Afyon Savaşı'nda görüldüğü gibi "ilerlemenin" gerekirse cebren bile dayatılabileceği bir dış destek odağıyla mümkün olduğuna inanırken, Aberdeen yabancı güçler tarafından desteklenen ya da tavsiye edilen her hangi bir gelişme adımının faydalı olabileceğine inanmamaktaydı. Aberdeen döneminde Osmanlı ve Yunanistan ile kurulan ilişkilerde örneklerini bulabileceğimiz bu anlayışa göre hareket kendi içinde yeteri kadar güçlü değilse yabancı müdahalesinin herhangi bir fayda sağlaması mümkün değildi.²⁸³ Palmerston ile Aberdeen arasındaki bu temel ayırım Britanya dış politikasında otomatik olarak odak değişimi/ eksen kayması yaratmıştır. Palmerston'un ve çalışma arkadaşlarının taşıdığı "misyon" duygusu ortadan kalkınca Aberdeen döneminde dış politikanın odağı "geri kalmış milletlere karşı yüklenen sorumluluklar"dan, Avrupa ve ABD ile olan ilişkilerin düzeltilmesine kaymıştır.

²⁸² Ramsay, *Sir Robert Peel*, ss: 249-251.

²⁸³ Lady Frances Balfour, *The Life of George Fourth Earl of Aberdeen*, Vol II, London: Hodder and Stoughton, 1922, ss.108-109.

İki dışişleri bakanı ve dönemleri arasındaki bir diğer fark olarak çalışma koşullarından bahsetmek mümkündür. Palmerston'un dışişleri bakanı olduğu dönemde Britanya Başbakanlığı görevini yürüten Melbourne'un çalışma arkadaşlarını kontrol etme alışkanlığı yoktu. Bu yüzden Palmerston dış siyasete istediği gibi yön verebilmekteydi. Oysaki Peel'in, Melbourne gibi dış politikayı dışişleri bakanının inisiyatifine bırakmaya niyeti yoktu. Peel, dış politikanın genel meselelerini münakaşa etmenin yanı sıra diplomatik aktivitenin tüm kademelerine de müdahildi. Elçilere yollanan talimatları dahi bizzat okuduğu oluyordu. Bu sebeple Aberdeen'in, Palmerston gibi geniş bir hareket serbestisi olmadı.²⁸⁴ Palmerston ile Aberdeen'in diplomasi yürütme üslupları arasındaki farkı Guizot şöyle tasvir etmektedir: "Aberdeen ile ayrı düşebilir ya da uzlaşabilirsiniz. Fakat Palmerston bütün enerjisini tek bir nokta üzerine toplar ve bu nokta anlaşmazlığa düştüğünüz noktadır."²⁸⁵

Aberdeen'in Britanya Dışişleri Bakanı olduğu 1841 yılında, 1830'lı yılların başındaki "Entente Cordiale" havasından eser kalmamış iki ülke neredeyse dünyanın her yerinde bir rekabet yarışına girişmişti. Örneğin; Tahiti sorunu²⁸⁶ üzerinden iki ülke arasındaki ilişkiler şaşılacak derece gerilmiş, Londra ve Paris'te savaş ihtimalleri üzerinde dahi durulmaya başlanmıştı. Dönemin Dışişleri bakanları Aberdeen ve Guizot'un iki ülke arası ilişkileri normalleştirme kararlılığı sayesinde bu ihtimal gerçekleşmedi. Entente Cordiale'in 1840'lı yıllardaki varyasyonunun mimarı Aberdeen ve Guizot'tu. Her iki dışişleri bakanı da gerek kendi ülkelerinin çıkarı gerekse Avrupa huzuru için İngiliz-Fransız işbirliğine inanıyor ve bu hususta oldukça kararlı bir tutum sergiliyorlardı. Tahiti konusunda savaş ihtimalleri konuşulmaya başladığında iki dışişleri bakanının da

²⁸⁴ Lucille Iremonger, *Lord Aberdeen*, London: William Collins Sons & Co, 1978, ss.141-142.

²⁸⁵ Ramsay, *Sir Robert Peel*, s.259.

²⁸⁶ Sosyete Adalarının başkenti olan Tahiti'de Britanya'nın 18. Yüzyılın sonundan beri Londra Misyoner Topluluğu vasıtasıyla büyük etkisi vardı. Palmerston döneminde Tahiti'de etkin bir misyoner olan George Pritchard'ın başkonsolos olarak atanmasıyla bölgedeki İngiliz etkisi iyice artmıştı. Bu dönemde iki Fransız misyonerin adaya girişinin Tahiti kralı tarafından reddedilmesi ise İngiliz Fransız ilişkilerinde diplomatik bir kriz doğurdu. Hatta Fransız firkateyni Tahiti önlerine dahi geldi. Ardından, iki ülke arası rekabetin kızıştığı bir dönemde -1841- bölgedeki Fransız konsolosunun etkisiyle adada Fransız hamiliğinin tesis edilmesi iki ülkeyi savaşın eşiğine getirdi. Bknz: J. R. Baldwin, England an the French Seizure of the Society Islands, *The Journal of Modern History*, Vol.10, No.2, Jun 1938, ss: 212-231, 212-231.

aynı anda istifa etmeyi kararlaştırmaları ve bu kararı kendi ülkelerinde diplomatik bir hamle olarak kullanmaları buna en güzel örnektir.²⁸⁷

Fransa'yla olan ilişkilerdeki bir diğer sorun alanı da Portekiz ve İspanya'ydı. Yukarıda da görüldüğü üzere Viyana Kongresi'nden itibaren Portekiz ve İspanya Fransa ve Britanya'nın nüfuz mücadelesine sahne olmuştu. 1834'te kurulan Dörtlü İttifak'ın ardından 1840'lardaki problem, İspanyol tahtındaki henüz çocuk yaşta olan Kraliçe İsaabel'in izdivacıydı. Louis Phillipe Kraliçenin Fransız bir Prense evlenmesi taraftarıydı. Bu ise Britanya için ileride Fransa ve İspanya'nın birleşmesi ve yüzyılların kâbusunun gerçek olması anlamına gelmekteydi. Her ne kadar Aberdeen'in dışişleri bakanlığı döneminde bu sorun tamamıyla çözülememiş ve sorunun çözümü 1846 yılının sonunda tekrardan İngiliz Dışişleri Bakanı olan Palmerston'a kalmışsa da Aberdeen döneminde bu konuda yürütülen diplomasiye bakıldığında Fransa ile ilişkileri gözetme ve gerilimi düşürme prensibine uyulduğu gözden kaçmamaktadır. Aberdeen bu sorunda Fransa ile tesis edilmeye çalışılan güveni zedelememek için azami şeffaflık politikasına riayet etmekteydi. Aberdeen'e göre Kraliçe'nin evliliği meselesi ulusal çıkar açısından nispeten daha önemsiz bir hadiseydi ve ihtilaflara rağmen Fransa ile uyumu yakalamak için görüşmelere devam etmek gerekmekteydi.²⁸⁸ Ardından Palmerston'un tekrar Dışişleri Bakanlığı'nın başına geçmesi ile bu konudaki İngiliz politikası tamamen değişti.²⁸⁹

Benzer bir biçimde 1843'te Yunanistan'da meydana gelen liberal eğilimli ayaklanmada da Aberdeen'in Fransa ile ilişkileri gözettiğini görmekteyiz. Yunanistan'daki söz konusu hareket çok geçmeden bölgedeki Fransız ve İngiliz temsilcilerinin müdahil olmasıyla entrikanın içine batmıştı. Fransa ve Britanya'nın bölgedeki temsilcilerin iktidar için kendi adaylarını her yoldan

²⁸⁷ Balfour, *The Life of George*, s. 106.

²⁸⁸ Lord Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, London: J.M. Dent & Co, 1905, ss: 162-167, Iremonger, *Lord Aberdeen*, ss. 153-165,

²⁸⁹ Aberdeen'in dış işleri bakanlığından ayrılmasından sonra 1846 ile 1848 arasında İngiliz Fransız ilişkileri kötüleşti. Palmerston'un İberik Yarımadası'nda Fransa'dan bir adım önde olma politikası ve İspanyol evlilikleri hususunda damat namzedinin bir Fransız olmasını savaş sebebi olarak göreceğini belirtmesi ile *entente cordiale* tamamen rafa kalkmış oldu. Söz konusu diplomatik çıkmaz ise ancak bütün kıtayı saran 1848 ihtilalleri ile sonlandı. David Brown, "Palmerston and Anglo-French Relations, 1846-1865", *Diplomacy and Statecraft*, 17, 2006, s:679

desteklemeleri iki ülkeyi Yunanistan üzerinden karşı karşıya getirmiştir. Aberdeen ve Guizot ise *entente cordiale* olan bağlılıkları sebebiyle bu mevzuda da itidal ve şeffaflık politikası güderek meselenin iki ülke arası ilişkileri zedelemesinin önüne geçmişlerdir.²⁹⁰

Yukarıdaki tasvirden de anlaşılacağı üzere Aberdeen, Fransa ile olan ittifaka Avrupa barışının ilk şartı olarak bakıyor, Fransa ile samimi bir anlaşma, hususi bir nitelik arz eden bir ittifak istiyordu. Bu amaç dâhilinde verdiği bazı ödünler ise Britanya'nın ulusal çıkarlar hiyerarşisinde ikincil bir konum veriyordu.²⁹¹ Bu politikayı yürütürken Aberdeen'in yaşadığı en önemli zorluk, Britanya'nın yurt dışındaki temsilcilerinin Dışişleri Bakanı ile aynı görüşü benimsememesi ve başına buyruk davranmasıydı. Yurtdışındaki temsilciler, her durumda Fransız politikalarına muhalefet etmeyi Britanya dış politikasının gereklerinden biri olarak görüyor, hatta Dışişleri Bakanı'nı Fransız oyununa gelen güçsüz biri olarak nitelendiriyorlardı. Palmerston, Dışişleri Bakanlığı'ndan çekilmiş olsa da İngiliz dış politikasında etkisi hala sürüyor, yurtdışında İngiliz hükümetini temsil etmekle görevli olan diplomatlar hâlâ onun diplomasi anlayışını takip ediyordu. Örneğin; İspanya'yla ilgili sorunda Madrid büyükelçisi Henry Bulwer, kendisine verilen talimatın dışına çıktığı için Aberdeen ve Peel'den kınama almıştı. Yunanistan'daki İngiliz temsilcisi Edmund Lyons ise 1843 yılındaki hadiseler esnasında partizanca tavırlarından dolayı Aberdeen tarafından sertçe tenkit edilmişti.²⁹² Aberdeen döneminin bir karakteristiği haline gelen bölgedeki temsilci ile merkez arasındaki görüş ayrılıkları ve problemler ilerleyen bölümlerde anlatılacağı üzere Canning'in İstanbul büyükelçiliği döneminde de sık sık yaşanmıştır.

Aberdeen döneminde, Fransa ile kurulmak istenen dostluğun Avrupa barışının yanı sıra ticari sebepleri de bulunmaktaydı. 1836 yılında, Palmerston'un, Fransa'nın Britanya ticaretini engellemeye yönelik her hangi bir hareketinin dostluğa aykırı tavır olarak addedileceğini dile getirmesinin ardından iki ülke arası ilişkiler fazlasıyla gerilmişti. Bu, Fransa'nın gümrük vergilerini Britanya'nın

²⁹⁰ Balfour, *The Life of George*, ss:107-108.

²⁹¹ Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, s:154.

²⁹² Standmore, *The Earl of Aberdeen*, s:160-166.

ihtiyaçlarına göre düzenlemesinden, Britanya tüccarlarının çıkarlarının bulunduğu yerlerde Fransızların ticari bir girişimde bulunmamasına kadar uzanan oldukça iddialı bir tehditti. Fransızların bunu kabul etmesi mümkün olmadığı gibi İngilizlerin de Fransa'daki ticari kazanımlarından vazgeçmesi mümkün değildi. Fransa gibi endüstrileşme hamlelerine hız veren bir ülke İngiliz sermayesi için paha biçilmez kıymetliydi. Aktif genç Fransızlarla Britanyalı işadamlarının Paris ve Nantes gibi önemli merkezlerde beraber girişebilecekleri birçok karlı iş bulunmaktaydı. Örneğin; demiryolu gibi Britanyalı mühendislerin yapımında rol oynayabileceği oldukça mühim yatırımlar vardı, ayrıca buralarda Fransa'da henüz yeterince çıkarılmadığı için İngiliz kömürü de kullanılabilirdi.²⁹³ Bu sebepten ötürü Aberdeen'e göre Britanya'nın ticari kazanımları için de Fransa ile çatışmadan uzak bir ilişki tesis etmesi ve sürdürmesi gerekmektedir.

Aberdeen döneminin bir diğer dış politika önceliği de ABD ile olan ilişkilereydi. Aberdeen Dışişleri Bakanlığı'nı Palmerston'dan 1841 yılında devraldığı anda Britanya, ABD ile savaşın eşiğine gelmiş durumdaydı. Aberdeen'in Dışişleri Bakanlığı'nı yeniden Palmerston'a devrettiği 1846 yılında ise savaş ihtimalini yaratan problemler ortadan kalkmıştı. Dolayısıyla literatürde Aberdeen dönemini çağdaşlarının arasında dış politikada en başarılı dönem –Palmerston'dan bile - olarak değerlendiren yazarlar mevcuttur. Bu görüşe göre Aberdeen, ABD ile Britanya arasında savaşın çıkmasına mani olup iki ülke arası dostluğu inşa ederek Britanya'nın 20.yüzyıldaki dünya savaşlarında ayakta kalmasını sağlamıştı.²⁹⁴ Aberdeen'in o dönemde bu ihtimali öngörüp öngörmediğini kestirmek zordur; fakat 1841'de işbaşına geçen hükümetin dış politika ajandasında Fransa gibi ABD ile de iyi ilişkiler tesis etmenin üst sıralarda yer aldığı bir gerçektir.

Aberdeen döneminde ABD ile olan ilişkileri düzenlemeye yönelik ilk önemli gelişme 1842 yılındaki Ashburton Antlaşması'dır. Bu antlaşma ile ABD'ye ait Maine Eyaleti ile Büyük Britanya'nın bir parçası olan Kanada arasında uzun zamandır mevcut olan sınır anlaşmazlığına son verilmiştir. Bu antlaşma Aberdeen'in Amerika barışı politikasının bir zaferi olarak

²⁹³ Bastide, *The Anglo-French*, ss: 93-95.

²⁹⁴ Clarke, *British Diplomacy*, s:212.

değerlendirilmektedir.²⁹⁵ Antlaşma sürecinde Aberdeen'in Amerika'ya yolladığı misyonun başında bulunan Lord Ashburton, Amerika ile ticari ve ailevi bağları bulunan, Amerikan gelenek, düşünce ve yaşam tarzına sempatisi ile bilinen, daha önceki Peel kabinesinde Ticaret Bakanlığı yapmış bir diplomattı. Bu bağlamda Aberdeen'in ekibi ABD'ye karşı önyargılara sahip olan diplomatlardan oluşmuyordu.²⁹⁶ Aslında Aberdeen bu seçimiyle iki ülke arasındaki karşılıklı güvensizlik ve önyargıları kırmaya niyetli olduğu mesajını veriyordu. Seçilen kişinin Ticaret Bakanlığı yapmış olması da ABD ile olan ticari bağın önemini vurgulamaktaydı. Neticede pamuk ticareti ve Britanya'nın Kuzey Amerika'daki yatırımları, barışın cazibesini arttırmaktaydı.²⁹⁷ Antlaşma ihtilafı toprakların yarısından çoğunu ABD'ye bırakmaktaydı, Lawrence nehrine hâkim stratejik bölgelerin Britanya'da kalması ise stratejik bir başarıydı.²⁹⁸ Diğer taraftan sınır güvenliği sağlandıktan sonra 1842 yılında hazinesi boş olan Kanada'nın 1845 yılında göçmen akınına uğraması da Britanya'nın ekonomik olarak istediğini elde ettiğini gösteriyordu.²⁹⁹ Ayrıca Aberdeen, Ashburton Antlaşması ile Britanya'nın muhatap olunacak makul bir ülke olduğunu ve eski kolonilerine karşı uzun süredir var olan düşmanlığı terk ettiğini ispat etmiş oluyordu.³⁰⁰ Bu, iki ülke arası sorunların belki de en önemlisi olan karşılıklı önyargı problemine karşı şu ana kadar yapılmış en mühim hamleydi.

1843 yılında ilişkileri sürekli krize sokan bir diğer soruna daha çözüm bulundu. İngiliz kruvazörleri ABD'nin taraf olmadığı çeşitli antlaşmalara dayanarak köle taşıyan ABD bayraklı gemileri kontrol ediyordu. Buradaki amaç Amerikalı tüccarları rahatsız etmek değil; kasıtlı olarak olmadığı halde A.B.D. bandırasıyla köle taşıyan gemileri tespit etmektir. Fakat; ABD bu politikayı kendi bağımsızlığına ve devlet olma statüsüne karşı Britanya'nın eski sömürgeci mantık çerçevesindeki hamleleri olarak değerlendiriyordu. Bu da meseleyi iyice

²⁹⁵ Bourne, *Britain and the Balance*, s.119

²⁹⁶ Edgar Sanderson, *The British Empire in the Nineteenth Century*, Vol II, Blakie & Son Limited, London:1897, s:258-259, George L. Bernstein, "Special Relationship and Appeasement: Liberal Policy towards America in the Age of Palmerston", *The Historical Journal*, Vol. 41, No.3, (sep. 1998), s:729; Iremonger, *Lord Aberdeen*, ss. 170-172, Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, ss.178-180.

²⁹⁷ Clarke, *British Diplomacy*, s:209-213.

²⁹⁸ Sanderson, *The British Empire*, s:259.

²⁹⁹ Standmore, *The Earl of Aberdeen*, s:180.

³⁰⁰ Clarke, *British Diplomacy*, ss. 212-213.

çıkılmaz sokuyordu. Aberdeen'in ılımlı tavrı bu sorunun çözümünde de etkili oldu. İki ülke, Britanya yetkililerinin ABD bandırasının kaçak olarak kullanıldığına dair haklı şüphelerin olduğu hallerde gemileri kontrol etmesi ve ABD hükümetinin de böyle bir suiistimalin önüne geçmek için Batı Afrika kıyısında bir filo bulundurması konusunda anlaştilar.³⁰¹

Bu tarihten sonraki en önemli gelişme ise 1846 yılında tamamlanan Oregon Antlaşması ile Ashburton Antlaşması'nın çözüme kavuşturamadığı toprak problemlerinin halledilmesidir. 1845 yılında ABD Texas'ı topraklarına kattıktan sonra Oregon'a³⁰² dair Amerikan iddiaları daha sık gündeme gelir olmuştur. Oysaki Kanada sınırı Britanya için Texas'tan çok daha önemliydi ve ABD ile kurulmaya çalışılan dostluk bile bu uğurda terk edilebilirdi. Bu açıdan 1845 yılına gelindiğinde iki ülkede de savaşın dillendirilmeye başlanması da şaşkırtıcı değildi. Bunun üzerine Aberdeen, Kolumbiya Nehri'ni İngiliz iddialarının güney sınırı olarak belirledi. Her ne kadar dönemin Amerikan başkanı James Polk, sınır konusunda iddialı olsa da karşılıklı müzakereler ve ABD'nin Meksika'yla devam eden sorunu neticesinde geri adım atmak zorunda kalması, meselenin çözüme kavuşmasına olanak sağladı. 49. Paralel sınır olarak belirlendi. Bu, Britanya'nın 1823 yılındaki görüşmelerden itibaren ileri sürdüğü öneriydi.³⁰³

Aberdeen'in Dışişleri Bakanlığı döneminde Britanya'nın Rusya ile olan ilişkileri daha önce hiç olmadığı kadar yakın bir seyir izlemiştir. Aberdeen tıpkı Fransa ve ABD ile olduğu gibi Rusya ile de barış arayışı içerisindeydi.³⁰⁴ Dönemin ilk mühim gelişmesi, 1842 yılında Aberdeen'in Rusya ile olan ticari ilişkileri liberal müteakabiliyet prensibi üzerinden yeniden düzenlemek istediğini dile getirmesi ve

³⁰¹ Jones- Rakestraw, *Prologue to Manifest*, ss:141-142; Sanderson, *The British Empire*, s:259.

³⁰² Oregon, Kanada'nın en batıdaki eyaleti olan İngiliz Kolumbiyası'nı ABD sınırlarından ayıran bölgedir.

³⁰³ A. P. Newton, "United States and Colonial Developments 1815-1846", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923 s:240; Jones- Rakestraw, *Prologue to Manifest*, ss:151-174; Bernstein, "Special Relationship", s: 730, Standmore, *The Earl of Aberdeen*, ss.180-184.

³⁰⁴ The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence Between the Years 1837 and 1861, Vol. II, Eds: Arthur Christopher Benson- Viscount Esher, London: John Murray, 1908, s:25.

bunun üzerine 1843 yılının Ocak ayında Britanya ile Rusya arasında imzalanan ticaret antlaşmasıdır.³⁰⁵

İki ülke arası ilişkiler açısından bundan sonraki mühim gelişme ise I. Nikola'nın 1844 yılındaki Britanya ziyareti olmuştur. I. Nikola'nın amacı, kraliçe ve bakanlarıyla şahsen görüşüp güvenlerini kazanmak ve özellikle de Rusya'nın Yakın Doğu politikaları üzerine olan "önyargıları" kırmaktı.³⁰⁶ I. Nikola bu dönemde bir taraftan Doğu Sorunu'nda Avrupa güçleri –özellikle de Britanya- ile ittifak yolları aramakta bir taraftan da Britanya ile Fransa'nın Avrupa içinde ikinci bir blok olarak yükselmesini engellemek istemekteydi. Bu noktada I. Nikola'nın kendi tahtı için dahi bir engel olarak gördüğü Louis Phillipe'e olan husumeti de rol oynamaktaydı.³⁰⁷ Bu sebeple Britanya'nın Fransa ile İspanya, Madagaskar, Cezayir ve Tahiti üzerinden giriştiği rekabeti de yakından takip etmekteydi³⁰⁸

Çar'ın ziyareti Britanya tarafında da oldukça olumlu etkiler bırakmıştır. Aberdeen ile Peel Rusya ile olan ilişkileri düzenlemekte ısrarcıydı ve bu ziyaretin Palmerston'un arttırdığı önyargı ve Rusofobi'ye de iyi geldiğini düşünmekteydiler. Hatta Aberdeen bu fırsatın Britanya ile Rusya arasında "entente cordale"nin oluşması için bir zemin sağlayabileceğini dahi dile getirmişti.³⁰⁹ Ancak diğer taraftan Fransa ile ilişkiler, Aberdeen ve Peel için öncelik taşımaktaydı. Fransa'yı doğu güçlerine dayanarak dengelemek Britanya'nın 19.yüzyıl boyunca takip ettiği bir politikaydı ve Çar'ın ziyaretinin Britanya dış politikasında bu anlamda da bir karşılığı bulunmaktaydı. Aberdeen de bir yandan Fransa ile anlaşma sağlamanın ve uyum içinde hareket etmenin yollarını ararken diğer yandan Rusya'yla Fransa'nın hareketlerini kontrol altına almasını sağlayacak yakın bir ilişki kurmanın peşindeydi.³¹⁰ Çar'ın ziyaretinin Fransa ile ilişkilerin oldukça gergin olduğu bir döneme denk gelmesi ise Rus tarafında Fransız-İngiliz yaklaşmasını kırma umutlarını arttırmıştı. Ama netice

³⁰⁵ Vernon John Puryear, *England, Russia And The Straits question 1844-1856*, California: Universty of California Press, 1931 ss:37.

³⁰⁶ G. M. Goryanov, "The Secret Agreement of 1844 Between Russia and Great Britain", *The Russian Review*, Vol, 1, 1912, ss: 97-115, ss: 97-98.

³⁰⁷ Puryear, *England, Russia*, s:45.

³⁰⁸ Puryear, *England, Russia*, s:4, 36-45.

³⁰⁹ Puryear, *England, Russia*, s:42.

³¹⁰ Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, s:154.

öyle olmadı. Çar'ın gidişinin üzerinden çok geçmeden Fransa ile Britanya arasındaki sorunlar giderildi.

I. Nikola, Britanya'yı terk ettikten iki ay sonra Rus Dışişleri Bakanı Nesselrode'un Londra ziyareti gerçekleşti. Nesselrode'un, Aberdeen ve Peel ile gerçekleştirdiği görüşmelerin temel konusu Rus-İngiliz ilişkilerinin düzenlenmesi, Hindistan ve İran meselelerinde iş birliği olanakları ile aşağıda değinilecek olan Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği meselesi idi.³¹¹ Bu görüşmelerin ardından Nesselrode'un kaleme aldığı memorandum ve bu memorandum üzerinde Lord Aberdeenle gerçekleştirdikleri mektup teatileri, tarihe 1844 tarihli Britanya-Rusya Gizli Anlaşması olarak geçmiştir. Avusturya'nın dahi haberdar edilmediği bu anlaşma neticesinde, Aberdeen dönemi boyunca Rus İngiliz ilişkileri rekabet alanlarından ziyade işbirliği alanlarına odaklanmıştır.³¹² Hatta bu dönemde Hint yolunun güvenliğinin sağlanması için sıralanan geleneksel gereklilikler listesi dahi söz konusu anlaşmanın yarattığı ortamın etkisiyle Aberdeen'in önceliklerinin dışında kalmıştır.³¹³ Bu durumda da Hindistan'ın güvenliği meselesi 1840'larda, Downing Street'ten daha çok Canning gibi ilgili ülkelerdeki temsilcilerin gündeminde olmuştur. 1846 yılında Palmerston yeniden Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın başına geçince 1844 tarihli anlaşmanın her hangi bir hükmü kalmamıştır. Çünkü; Palmerston'a göre 1844 tarihli anlaşma, Rusya'nın daha saldırgan bir doğu politikası takip etmek için Britanya'nın desteğini sağlama hamlesinden başka bir şey değildir.³¹⁴

³¹¹ Goryanov, "The Secret Agreement, ss: 98-102, Puryear, *England, Russia*, ss:63-66.

³¹² Frederick Stanley Rodkey, "Anglo-Russian Negotiations about a 'Permanent' Qadruple Alliance, 1840-1841", *The American Historical Review*, Vol. 36, No, 2, Jan. 1931, ss: 348-349; Goryanov, "The Secret Agreement 110.

³¹³ Hayes, *The Nineteenth Century*, s.285.

³¹⁴ Rodkey, *Anglo-Russian*, ss: 348-349.

1.4. DOĞU SORUNU VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN VARLIĞI MESELESİ

1.4.1. Değişen Dengeler ve Britanya'nın Doğu Sorunu'na Dâhil Oluşu

Virginia Aksan'a göre Doğu Sorunu Britanya, Rusya ve Fransa'yı ilgilendiren, birbiriyle bağlantılı üç problem alanına işaret etmektedir. Bu sorunlardan ilkini Hindistan'a ve ticaret yollarına, ikincisini ticari ve stratejik nedenlerle Çanakkale Boğazı'na ve Karadeniz'e erişim oluşturmaktadır. Üçüncü sorun alanı ise Orta ve Doğu Avrupa toprakları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesinin giderek artan Rus nüfuzu çerçevesinde değerlendirilmesi ekseninde şekillenmektedir. Bu noktada Avusturya, Rusya, Prusya ve gerileyen Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bölge, Polonya, Ukrayna ve Tuna toprakları üzerinde mücadele de soruna dâhil olmaktadır.³¹⁵

Britanya'nın Doğu Sorunu'na dâhil olması sürecinde 18.yüzyılın sonlarında Rusya ile kurulan ilişkilerde meydana gelen kırılmaların belirleyici olduğu göze çarpmaktadır. Yüzyılın sonlarında nasıl ki geleneksel Osmanlı politikası, Fransa'yı Rusya karşısında doğal bir müttefik olarak görmekteyse geleneksel Britanya politikası da Rusya'yı Fransa karşısında doğal bir müttefik olarak görmekteydi.³¹⁶ Bu bağlamda Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu birbirleri için söz konusu dengeler dâhilinde tali birer role ve öneme sahipti.³¹⁷ 1791'deki Özi Kalesi'nin el değiştirmesi konusunda yaşanan krize kadar olan süreç boyunca Britanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikası Rus-İngiliz ilişkilerindeki gelişmeler tarafından belirlenmekteydi. Britanya'nın Avrupa'dan izolasyonu, Yedi Yıl Savaşları sırasında Rusya'nın sergilediği askeri potansiyel, II. Katerina'nın Fransız düşmanlığı ve iki ülke arasında var olan ticari bağlar

³¹⁵ Virginia H. Aksan, *Osmanlı Harpleri Kuşatılmış Bir İmparatorluk 1700-1870*, çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 13.

³¹⁶ Edward Ingram, "From Trade to Empire in the Near East I: The End of the Spectre of the Overland Trade 1775-1801", *Middle Eastern Studies*, Vol 14, No1, Jan 1978, s:18.

³¹⁷ Allan Cunningham, "The Ochakov Debate", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: Collected Essays vol. I*, ed: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s.4.

(özellikle de Britanya donanması için gereken kerestenin ve diğer hammaddelerin temini) Londra için Rusya'yı doğal bir müttefik haline getirmişti. Diğer taraftan Britanya'nın denizlerdeki gücü, zenginliği ve gerekli olduğunda maddi yardım desteği sağlayabilme potansiyeli de Rusya için Britanya'yı vazgeçilmez kılmaktaydı.³¹⁸ Doğu Sorunu açısından hayati bir evre olan 1768-1774 Rus-Osmanlı Savaşı ve Küçük Kaynarca Antlaşması dahi Britanya'yı sorunun içine çekmeye yetmemişti.³¹⁹ Geleneksel rakibi Fransa'ya karşı Rusya ile bir ittifak kurmanın eşiğinde olan Britanya'nın bu dönemdeki temel politikası arabuluculuk rolü üstlenerek Osmanlı-Rus savaşını bitirmeye yönelikti.³²⁰ Zira bu dönemde Levant Kumpanyası tüccarları dışında, İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'na pek fazla ilgi duymuyorlardı. Londra'daki devlet ve siyaset adamlarının gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen hadiseler özel bir anlam taşımaktan çok uzaktı.³²¹ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra'daki siyasetçilerin ilgisini çekmesi ve Britanya'nın Doğu Sorunu ile ilk önemli bağlantısı için 1791 yılının beklenmesi gerekecekti.³²²

Diğer taraftan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takip eden gelişmeler Britanya politikasındaki değişime zemin hazırlamaya başlamıştı. 1768-1774 Türk-Rus Savaşı'nın ardından Osmanlı pazarlarına girmeye başlayan Ruslar Levant Kampanyası'na rakip olmuşlardı. 1766'da imzalanan ve 1786'da süresi dolan İngiliz-Rus Ticaret Anlaşması'nın yenilenmesi ve Rusya'nın, Fransa'ya Osmanlı İmparatorluğu ile olan geleneksel dostluğunu terk etmesi karşılığında en fazla müsaadeye mazhar ülke statüsü tanınması Britanya'nın Rusya ile kurduğu ilişkileri sekteye uğratıyordu.³²³ Londra ister istemez ticareti ve donanması için hammadde sağlayabilecek başka seçenekler üzerinde kafa yormaya başlıyor ve

³¹⁸ M.S. Anderson, "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768-74", *The English Historical Review*, Vol 69, no 270 (Jan 1954), s.39 ; Ali İhsan Bağış, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul 1776-1794*, İstanbul: ISIS,1984, s.8.

³¹⁹ Aksan, *Osmanlı Harpleri*, s.13.

³²⁰ Anderson, *Great Britain*, ss: 39-41

³²¹ Ali İhsan Bağış, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. yıldönümü)*, Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985, s: 45.

³²² J. Holland Rose, "Great Britain an the Eastern Question", *The Journal of International Relations*, vol. 12, no. 3, Jan. 1922, ss:307-308.

³²³ Bağış, *III. George Döneminde*, s:46; Bağış, *Britain and the Struggle*, s:131.

bu noktada Polonya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun, Britanya'nın gözündeki stratejik değeri artıyordu. Bu nedenle 1790 yılı sonlarına doğru Britanya hükümetinin ilgili birimlerine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz ticareti hakkında bir rapor hazırlatması da tesadüfi değildi. Levant Kumpanyası tüccarlarının da görüşleri alınarak hazırlanan raporda Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya ticaretine getirebileceği faydaların, İngiliz uyruklu kişilere Karadeniz'e çıkma hakkı sağlanması gerekliliğinin ve Karadeniz'de kereste fabrikaları kurma imkânlarının üzerinde duruluyordu.³²⁴

Britanya'nın 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın Özi Kalesi'ni ele geçirmesiyle beraber Doğu Sorunu'na dahil olduğuna dair genel bir kanaat oluşmuştur. Özi Kalesi, Bug ve Dinyeper nehirlerinin Karadeniz'e döküldükleri bölgeyi kontrol etmekte ve bu bağlamda Karadeniz'e çıkış imkânı sağlayarak Polonya'nın güneyi ile Batı Avrupa arasındaki ticari imkanları hakimine vermekteydi. Rusya'nın Özi Kalesi'ni ele geçirmesi Britanya için Rusya'nın Doğu Avrupa'daki nüfuzunun artması, Karadeniz üzerinden gerçekleşen ticarete Rusya'nın daha da önplana çıkması ve Polonya'nın hammadde hususunda Rusya'yı ikame etme fikrinin kösteklenmesi anlamına geliyordu. Aynı zamanda Britanya'nın, kıtada yeniden dengeyi sağlayabilmek için oluşturduğu güçlü bir Polonya ideali de sekteye uğramış oluyordu.³²⁵

Aslında İngiliz politikacılar, diplomatların verdikleri bilgiler çerçevesinde II. Katerina'nın Özi'yi ilhakını engellemeye karar verdikleri sırada söz konusu kalenin haritadaki yerini dahi bilmemekteydiler. Fakat yukarıda bahsedilen endişelerin etkisiyle Özi meselesi; en dramatiği Kırım Savaşı olan Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki birçok İngiliz inisiyatifi gibi bir Yakındoğu sorunundan ziyade Avrupa sorununa dönüşecekti. Bu dönemde Londra siyaset çevrelerinde

³²⁴ Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılmaları Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri" *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, der. O. Oktay, H.İnalçık, Ankara: Meteksan, 1980,s:213.

³²⁵ Jeremy Black, *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660-1793*, Wiltshire: Sutton, 2000, s:279; Jeremy Black, *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689-1815 The Politics of a Commercial State*, London& New York: Routledge,2007, ss:182-183.

yapılan tüm hesaplamalar denizcilik için gereken malzeme deposunu bularak güç dengesinin devamını sağlamaya yönelik girişimlerdi.³²⁶

On yıl önce Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesine hiç ilgi göstermeyen Britanya Parlamentosu'nda Özi Krizi ile beraber Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen Rus tehdidinin Avrupa güç dengesini alt üst edeceği konuşulmaya başlanmıştı. Buna, Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'de ürkütücü bir güç haline gelmesi ve güneye doğru yaptığı ticari atılımlarla, Levant'ta serpilmekte olan İngiliz ticaretine olası olumsuz etkileri eşlik etmekteydi. Rusya devam eden fetihleriyle denizlerdeki ve dolayısıyla ticaretteki etkisini Karadeniz'den Akdeniz'e doğru genişletiyordu. Bu durum Britanya'nın denizlere ve ticarete dayalı stratejisi için alarm sinyalleri demektir.³²⁷ 1791 yılında dönemin Tory kabinesi, Rus saldırganlığına karşı koyabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun denizden desteklenmesini içeren bir önergeyi parlamento gündemine taşıyordu. Parlamento'daki tartışmalar daha çok Rus ticareti üzerine kuruluydu. Dönemin liberallerini oluşturan Whig kanatta henüz Palmerston liberalizminin Rus fobisi oluşmamıştı. Liberaller, bir Whig geleneği olarak ticareti ön plana alıyorlardı ve bu dönemde Rusya ile olan ticaret Britanya ekonomisi için Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinden çok daha önemliydi. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'na destek fikri genel kabul görmekten çok uzaktı. Sonuç itibariyle de Başbakan Pitt (oğul) parlamentodan müdahale yetkisini almasına rağmen genel havanın etkisiyle geri adım atmış, Britanya donanmasıyla Osmanlı İmparatorluğuna destek vermemişti.³²⁸ Bununla beraber artık Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Sorunu Britanya'nın dış politika gündemine girmişti. Napoléon'un Mısır'ı işgali (1798) ve I. Aleksandr ve Napoléon arasında imzalanan Tilsit Antlaşması (1807) Doğu Sorununun, Avrupa meselelerinin yanı sıra Batı Asya ve Hindistan'la olan bağına açıkça ortaya koyduğunda,

³²⁶ Ingram, *From Trade to Empire in the Near East I*, s:11

³²⁷ Ali İhsan Bağış, "The Advent of British Interest and the Integrity of the Ottoman Empire 1787-1792", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, Aralık 1978, ss:107-115; Bağış, *Britain and the Struggle*, ss:99-101; Black, *A System of Ambition?*, ss: 279-280.

³²⁸ Tartışmalar için bkz: Cunningham, *The Ochakov Debate*, ss:21-26.

Osmanlı İmparatorluğu Britanya dış politikasında daha merkezi bir konuma sahip olacaktı.³²⁹

16.yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tüccarların Levant'ı keşfetmeleri ile Fransızlar bölgedeki ticari ve diplomatik konumlarına meydan okuyan ciddi bir rakip ile karşılaşmışlardı.³³⁰ Bu dönemde başlayan rekabet 18.yüzyılın sonuna kadar ticaret zemininde şekillenmişti. Söz konusu dönemde Britanya'nın bölgedeki askeri ve politik aktiviteleri, ticaretini korumaya yönelikti. 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılda ise durum tersine döndü. Artık sadece politika ticarete tabi olmuyor, ticaretin politikaya tabi oluşu da aynı şekilde göze çarpıyordu. Kimi zaman Britanya istila ve işgal karşısında güvenlik merkezli politikalar üretiyor, kimi zaman da ticaretin kendi güvenliğini arttıracaklarını ümit eden geleneksel tavrı takınıyordu. Britanyalılar için güvenliğin ticareti artırması hâlâ ilk tercihken, ülkenin genişleyen hegemonya alanı ile beraber birçok olayda kârdan ziyade güvenlik ve istikrar için politika üretmek artık elzem hale geliyordu.³³¹ Örneğin; yukarıda da değinildiği üzere 1810 ve 1828'de İran'daki, 1829'da da Doğu Anadolu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus etkisini dengelemekteki tek amaç ticari çıkar değildi.³³² Bu değişimde 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılda oluşmakta olan *Britanya İmparatorluğu* fikrinin etkisi büyüktü. Söz konusu fikir ise İngilizlerin Hindistan'daki varlığına ayrılmaz bir biçimde bağlıydı. Artık Britanya için ticaretten başka gözetilecek çıkarlar da vardı³³³ ve bunların başında da Hindistan'ın güvenliği meselesi gelmekteydi. 1784'te çıkan Hindistan Tanzim Yasası'sından³³⁴ beri İngilizler kendilerini Hindistan'da sadece merkantilist bir tüccarlar grubu olarak değil aynı zamanda teritoryal bir güç olarak da görmeye başlamışlardı. Bu durumda herhangi bir Avrupa gücünün Doğu Akdeniz'de hakimiyet kurmasını Hindistan'daki varlıklarına doğrudan bir tehdit olarak

³²⁹ Cunningham, *The Ochakov Debate*, s:29.

³³⁰ Arthur Leon Horniker, "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583-1612", *The Journal of Modern History*, Vol 18 No 4, december 1946, s:289.

³³¹ Edward Ingram, "From Trade to Empire in the Near East II: The Repercussions of the Incident at Nakhilu in 1803", *Middle Eastern Studies*, vol 14, No 2, May 1978, s:199.

³³² Ingram, *From Trade to Empire in the Near East I*, s:17

³³³ Seeley, *The Expansion*, ss: 334-338.

³³⁴ 1784 tarihli Tanzim Yasası Hindistan'daki genel valiye otokratik güçler vererek bölgedeki ticaret tekelinden yönetim tekeline geçişin yolunu açan mahiyette bir yasaydı. Bknz: Hermann Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, Çev: Müfit Günay, Ankara: İmge, 2001, ss:345-346.

algılamaktaydılar. Napoléon'un 1798 tarihinde Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal etmesi tüm bu kaygıları açık etmişti. Üstelik İngiliz Hindistan'ına Fransa'dan yönelen tehdit ticari değil, politiktir. Bu dönemde Fransızlar doğudaki İngiliz ticaretiyle rekabet edebilecek durumda değildi. Mesele, Mısır'ı elde eden Fransa'nın doğuya yönelmek için güvenli bir yola sahip olması ve İngiliz tüccarların sıkça kullandıkları bir rotayı kesme ihtimaliydi. Bu durumda Hindistan'ı korumanın en kolay yolu da Fransızları Mısır'da engellemektir. Mısırın işgali tehlikesi isyan ve iflas tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Herhangi bir Fransız hamlesi Hint Devletleri'ni, Britanya'nın Hindistan'daki varlığına karşı bir saldırı için kışkırtabilirdi. Kaldı ki, Fransızlar Hindistan'da bulunan askeri uzmanları aracılığı ile bölgedeki güç odaklarını İngiliz işgalcilere karşı desteklemeye başlamıştı. Bu durumda Britanya hem bir isyanı bastırmakla hem de bir savaşla baş etmek zorunda kalabilirdi.³³⁵

Ingram'ın da işaret ettiği gibi 1798'de Napoléon, Mısır'ı işgal ederek İngilizlere *Adam Smith'le olan flörtlerinin sınırlarını göstermişti*.³³⁶ Artık Londra'nın sahip olduğu gücü açıkça ortaya koymasının zamanı gelmişti. Fakat Britanya'nın Fransa'yı Mısır'dan çıkaracak kadar güçlü bir kara ordusu yoktu. Sadece donanma ile Mısır'ı kontrol etmek de mümkün değildi.³³⁷ Donanma yalnızca ekonomik sömürü amacının geçerli olduğu bölgelerde yeterli olabilirdi. Ekonomik sömürü ile siyasi nüfuz mücadelesinin iç içe geçtiği alanlarda (Büyük Oyun coğrafyası gibi) ülke içine nüfuz etmek gerekliliğı doğduğundan Britanyalıların kara ordusu hususundaki eksikliği bir zaafa dönüşmekte ve kendilerine pahalıya mal olmaktaydı. Dolayısıyla Britanyalılar -19.yüzyılın ilerleyen zamanlarında da başvuracakları yöntemle- Rusya ile ittifak içerisinde Napoléon'u Mısır'dan çıkardılar. Bu çerçevede Rusya 23 Aralık 1798'de,³³⁸

³³⁵ Ingram, *From Trade to Empire in the Near East I*, ss: 8-17.

³³⁶ Ingram, *From Trade to Empire in the Near East I*, s:17

³³⁷ Bartlett, *Defence and Diplomacy*, ss:16-22.

³³⁸ Antlaşma metinleri için bkz: Gabriel Noradunghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, c: 2, Paris: Librairie Cotillon, 1897, s: 24 ve *Mecmua-i Muahedat*, c: 1, Ankara, TTK Yay. 2008, s:262. Napoléon'un Mısır'dan çıkarılması için yapılan 23 Aralık 1798 tarihli Osmanlı-Rus Antlaşması ile sekiz yıl süreli olarak Rus savaş gemilerine Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanınmıştır. Bu tarihten itibaren 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'ne kadar Rusya bu geçici müsaadeyi daimi bir hakka dönüştürmek için uğraşacaktır. 1805 yılında 1798 ittifak antlaşmasının yenilenmesi ile bu ilke 9 yıl için daha geçerli sayılacaktır. Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, İstanbul: Pan, 1999 s:120, ss:134-143; Sergey Goryanof, *Rus Arşiv*

Britanya ise 5 Ocak 1799'da Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa'ya karşı ittifak antlaşması imzaladı.³³⁹ Artık Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan sorun Hindistan'ın güvenliğini de içerecek şekilde büyüdüğünden Britanya'nın siyasi ve askeri çıkarları, ileride Rusya'ya karşı olacağı gibi, Fransa'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ile mümkün olduğu kadar yakın işbirliği yapılmasını gerekli kılıyordu. Osmanlı-İngiliz ittifak antlaşması dâhilinde, Osmanlı İmparatorluğu Fransa'ya Akdeniz'deki bütün limanlarını kapatacaktı. Böylelikle, Doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretini yok etmeyi amaçlayan Britanya muazzam bir ticari üstünlük elde etmiş olacaktı.³⁴⁰ Babıali limanlarında Fransız ticaretinin yasaklanması birkaç yıl içinde İngiliz tacirlerin Levant pazarlarını ele geçirmesini sağladı. Savaş sürdüğü müddetçe İngilizler Osmanlı pazarlarında fiili bir tekel de kurmuş olmaktadır.³⁴¹

1798 yılında Fransa'ya karşı duyulan endişe ve korku karşısında birleşen güçler, Fransız tehlikesi biter bitmez ayrı yollara gitmişlerdi. 1802 yılına gelindiğinde Yakındoğu'daki Fransız-İngiliz rekabeti yeniden alevlenmiş, Britanya bu sebeple bölgeden ayrılmamış, hatta Mısır'ı 1801'den 1803'e kadar işgal etmiş ve Malta'yı da boşaltmamıştı. Rusya ise kendisine Karadeniz'den çıkış imkanı veren 1798 ittifakının yenilenmesi ve Eflak-Boğdan voyvodalarının seçimi konusunda 1805 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile yeni bir krizin içine girmişti.³⁴² Bir başka ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu için Fransız tehlikesi bittiği anda Rus ve İngiliz siyasi ihtirasları tehlikeli bir hal almıştı. Bir taraftan Britanya'nın Napoléon'a karşı yürütülen mücadele esnasında işgal ettiği topraklardan çıkmaması diğer taraftan da Bâb-ı Âli'nin maruz kaldığı Rus baskısı Osmanlı İmparatorluğu'nu eski müttefiki Fransa'ya yaklaştırmaktaydı.³⁴³ Bu gelişmelerin etkisiyle Fransız elçi Sébastiani'nin Babıali'deki nüfuzu artmış ve Rusya ile Britanya'ya tamamen güvenemeyen İstanbul yönetimi Fransız

---

Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi, çev: Macar İskender-Ali Reşad, Yay: A. Ahmetbeyoğlu-İ. Keskin, İstanbul: Ötüken, 2006, ss:47-53.

³³⁹ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2005, ss:120-124; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: TTK, 2007, ss:31-36.

³⁴⁰ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu* s:122; Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt*, s: 35.

³⁴¹ Bağış, *III. George Döneminde*, s:48.

³⁴² Anderson, *Doğu Sorunu*, s:51-54.

³⁴³ Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt*, s:43.

sefaretinin baskılarının da etkisiyle Rusya'ya verdiği ödünlerden geri adım atma yoluna gitmişti. Bunlardan ilki Rusya'nın onayı ile Eflak-Boğdan'a voyvoda olarak atanan isimlerin değiştirilmesi diğeri ise Boğazların Rus gemilerine kapatılmasıydı.³⁴⁴ Londra'daki siyasi mahgfiller bu durumu, Napoléon'un müttefik listesine Osmanlı İmparatorluğu'nu da ekleyerek, tasarladığı düşünülen Hindistan saldırısı için Suriye'den Pencab'a doğru ilerleyen rotayı tamamlaması olarak değerlendirilmekteydi.³⁴⁵ Britanya bunun önüne geçmek için 1799'da imzalanan ittifak antlaşmasının yenilenmesi doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğuna baskı yapmaya başladı.³⁴⁶ Bu bağlamda Napoléon'a karşı ittifak kuran üç devlet çok geçmeden İstanbul'da Britanya ile yapılan 1799 ittifakının yenilenmesi³⁴⁷, Rus gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmesi ve voyvodaların azli çevresinde şekillenen bir çatışmanın içine girdiler. Şüphesiz Britanya ve Rusya için asıl mesele Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu tamamen bertaraf etmektir. Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kazanacağı nüfuz, Britanya'nın Hindistan'daki varlığını tehdit etmesinin yanı sıra Rusya'yı Balkanlar üzerinden Osmanlı ile mücadeleye sokarak Britanya'yı Avrupa ve Akdeniz'de Fransa'ya karşı Rus desteğinden de mahrum bırakabilirdi.³⁴⁸ Bu sebeple Britanya donanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile savaşta olduğu bir dönemde, Bâbiâli'yi iyice köşeye sıkıştırıp Fransa'ya karşı yeniden kurulması planlanan koalisyona katılmaya ikna etmek amacıyla 1807'de Çanakkale Boğazından geçerek İstanbul önlerine geldi.³⁴⁹ Söz konusu harekâta başarı sağlayamayan İngiliz donanması çok geçmeden İstanbul'dan ayrılrsa da Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilan edilmemiş bir harp durumu ortaya çıkmıştı.³⁵⁰

³⁴⁴ Alan Palmer, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 yılı*, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Turkuvaz, 2008, ss: 80-88, Yorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, ss: 129-146.

³⁴⁵ Hoskins, *British Routes to India*, s:66

³⁴⁶ Bknz: Palmer, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, ss: 87-90; Yorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, ss:147-148.

³⁴⁷ Rusya ile ittifak 1805 yılında yenilenmişti.

³⁴⁸ Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed: Seyfi Kenan, İstanbul: ISAM, 2010, ss: 392-399

³⁴⁹ Yeşil, *İstanbul Önlerinde*, s: 392.

³⁵⁰ Harekâtın ayrıntıları için bknz: Yeşil, *İstanbul Önlerinde*, ss:391-495. İstanbul'dan ayrılan Britanya filosunun rotasında Mısır vardı. İstanbul'da kaybedilen prestijin Fransa'nın Hindistan'a saldırı amacı ile ordularını karaya çıkaracağına inanılan İskenderiye'ye yapılacak ani bir

Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler bu denli çıkmaza girmişken Fransa ve Rusya'nın Tilsit'de (1807) ve Erfurt'da (1808) yapılan görüşmelerin neticesinde bir anlaşmaya varması tüm uluslararası dengeleri alt üst etti.³⁵¹ Rusya'nın desteği ile Kıta Avrupasının önemli bir bölümünü kontrol etmeye başlayan Napoléon'a karşı yeni müttefik arayışına giren ya da en azından sonuçsuz kalmaya mahkum çatışmaları sona erdirmeye çalışan İngiltere ister istemez bir kez daha Babiali'ye yaklaşmaya çalışacaktı. Temmuz 1807'de başlayan görüşmeler Fransa'nın İstanbul elçisi Sebastiani'nin baskısı ve İstanbul'da yaşanan ihtilaller sebebiyle kesintiye uğrasa da 5 Ocak 1809'da Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Antlaşması ile sonuçlanacaktı. Kale-i Sultaniye Antlaşması Boğazlara ilişkin getirdiği düzenlemelerle Doğu Sorunu tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Söz konusu antlaşmanın 11. maddesi ile savaş gemilerinin barış zamanında Boğazlardan geçişi yasaklanmıştır. Britanya'nın, Rus tehdidi karşısında desteklediği bu prensip ile bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Boğazlar üzerindeki hükümranlık haklarını sınırlanmakta ancak diğer taraftan Boğazların kapalılığı ilkesi uluslararası bir mesele haline dönüşmekteydi.³⁵² Ayrıca bu antlaşma ile Boğazlar üzerindeki Britanya-Rusya rekabeti ilk defa kendini göstermiş olmaktadır. Eş zamanlı gelişmeler olarak Britanya'nın Rus nüfuzunu dengelemek için 1808'de Afgan Şahı, 1809'da da İran ile ittifak antlaşması imzalaması göz önüne alındığında bahsi geçen rekabetin geldiği boyut ve Britanya dış politikasında Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Afgan coğrafyasının artan stratejik değeri daha iyi anlaşılmaktadır.³⁵³

---

operasyonla geri alınması planlanmaktaydı. Fakat neticede Britanya filosunun İstanbul'un ardından Mısır harekâtı da umulan başarıyı getirmedi. Hoskins, *British Routes to India*, s:62.

³⁵¹ Anderson, *Doğu Sorunu*, ss: 58-62., Tilsit Antlaşması'nın Doğu Sorunu'na yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: F. Ismail, *The Diplomatic Relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers from 1806 to 1821*, Yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1975, ss: 118-144.

³⁵² Tukin, *Boğazlar Meselesi*, ss: 155-157; Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, ss: 69-72.

³⁵³ Hoskins, *British Routes to India*, s:64-67.

1.4.2. Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu Koruma Politikasının Oluşumu

19.yüzyılda Britanya'nın Doğu Sorunu ve Osmanlı İmparatorluğu politikasında, Yunan ihtilali beklenmedik ve dramatik sonuçlarıyla önemli bir yer tutmaktadır.³⁵⁴ 1821'de başlayan ihtilal, Büyük Güçler'in müdahalelerinin sonucunda 1830'da bağımsız bir Yunan devletini vücuda getirmiştir. Britanya'nın bu süreçte yürüttüğü diplomasiye bakıldığında ise ilk göze çarpan unsur bu dönem içerisinde İngiliz dış politikasının geçirdiği değişimlerdir. Bu durumun ortaya çıkmasında Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın art arda birçok kez el değiştirmesi büyük bir öneme sahiptir. Bunun yanı sıra, Viyana Kongresi'nin Avrupa'da yarattığı olumlu havanın dağılmasının ve yeni rakip Rusya'dan algılanan tehdit ve bu tehditle mücadele etme yollarının henüz tam olarak belirlenmemiş olması da Britanya diplomasisini etkilemiştir.

Büyük Güçler, Yunan ayaklanması haberini 26 Ocak 1821'de toplanan Laibach Kongresi'nde almıştı.³⁵⁵ Yukarıda da tasvire çalışıldığı üzere Viyana Sistemi'nin kuruluşunun hemen ardından gerçekleşen "Kongreler Dönemi"nde Britanya, dünyanın her yerindeki liberal nitelikli ayaklanmalara³⁵⁶ diğer güçlere oranla daha ılımlı bakmaktaydı. İspanyol Kolonilerinin bağımsızlığını savunan Britanya'nın aynı dönemde ortaya çıkan Yunan İsyanı'na gözlerini yumması dönemin dış politikası açısından da bir tutarsızlığı beraberinde getirmekteydi. Fakat, Dışişleri bakanı Castlereagh, Yunan ayaklanmasının Avrupa güç dengesinde yaratacağı etkileri hesaba kattığından durumdan hoşnutsuzdu. Meselenin eninde sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir çatışmaya dönüşeceği ortadaydı. Bu yüzden ihtilal ilk patlak verdiğinde Avrupa'nın sorunlarıyla hemhal olan Büyük Güçlerin, Yunan sorununu ihmal edeceğini ve böylelikle ihtilalin ivme kazanmadan sona ereceğini

³⁵⁴ Roderic H. Davison, "Britain, the International Spectrum and the Eastern Question, 1827-1841" , *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Roderic H. Davison, İstanbul: ISIS, 1990, ss: 149-169,s:154.

³⁵⁵ C. J. Bartlett, *Peace, War and the European Powers 1814-1914*, New York: St. Martin's Press,1996, s:20.

³⁵⁶ Yunan ayaklanmasının liberal niteliği tartışmalı olsa da Britanya'nın gözünden ayaklanma bu biçimde değerlendirilmekteydi.

düşünmekteydi. İhtilal ikinci senesine girdiğinde ise, umutları boşa çıkan Castlereagh, Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya'nın tavsiyesine sırt çevireceği bir pozisyon yaratmaktan kaçınarak, Yunan İhtilalini ihtiyatlı bir şekilde ve sessiz ve sedasız bir biçimde tanıma yoluna gitmeyi planladı. Kongre sisteminin mucidi olarak bu konudaki yaklaşımı ise sorunu Viyana'nın ortaya çıkardığı ittifak sistemi içerisinde Metternich ile işbirliği içerisinde halletmekti. Castlereagh'ın amacı, Büyük Güçler tarafından Yunanlılara sınırlı imtiyazların sağlandığı, fakat Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı otonom bir yapı ortaya çıkarmaktı.³⁵⁷ Ancak bu politika Britanya içerisinde ciddi bir muhalefete sebep oluyordu. İhtilal haberleri Batı Avrupa'ya ulaştığında özellikle Britanya'daki liberal çevrelerde büyük coşku uyandırmıştı. Britanya'da Yunan ayaklanmacılar neredeyse kendi yönetim biçimleri için savaşan birer Plato ve Sokrates olarak görünmekteydi.³⁵⁸ Aralarında ünlü şair Byron'ın da yer aldığı Helen yanlısı gönüllüler çok geçmeden "Yunan bağımsızlığı davası"na gönül vermiş, aydınlanmanın alevlendirdiği Antik Yunan idealinin verdiği coşkuyla mücadeleye bazen bizzat cephede bazense cephe gerisindeki alanlarda iştirak etmeye başlamışlardı.³⁵⁹ Böylelikle Castlereagh söz konusu politikasıyla sadece ülkedeki liberalleri değil, Yunanperver şair ve yazarların çoğunlukta olduğu entelektüel kesimi de hayal kırıklığına uğratmış oluyordu.³⁶⁰

Castlereagh'ın 1822 Ağustosundaki ölümü ve yerine Dışişleri Bakanı olarak George Canning'in geçişi Yunan İhtilali'nde Britanya kamuoyunun etkisini daha fazla ön plana çıkardı. Her şeyden önce George Canning dış politikasını kamuoyu üzerine kuran bir tarza sahipti. Nasıl ki Castlereagh 19.yüzyıl Britanya dış politikasında konferans ve kongre diplomasisinin temsilcisiyse, Canning de kamuoyuna dayanan diplomasinin temsilcisiydi.³⁶¹ Ayrıca Canning, Castlereagh gibi Kongre Sistemi'nin ve Viyana Sistemi'nin ortaya çıkardığı ittifakların

³⁵⁷ Allan Cunningham, "The Philhelenes, George Canning and Greek Independence", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan Cunningham Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s: 257; Bartlett, *Peace, War*, s:21.

³⁵⁸ Davison, *Britain, the International Spectrum*, s: 156.

³⁵⁹ Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev: Dilek Şendil, İstanbul: İletişim, 1992, ss: 50-52.

³⁶⁰ Cunningham, *The Philhelenes, George Canning*, s:257.

³⁶¹ Harold Temperley, "British Secret Diplomacy from Canning to Grey", *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 6, No.1, 1938, s:3; Watson, *Britain in Europe*, s:68.

Britanya'nın çıkarlarıyla uyuştuğuna da inanmamaktaydı³⁶² ve Güney Amerika gibi Yunanistan'ın da kurtarıcısı olma rolünü oynamak istiyordu.³⁶³ Fakat bu noktada Canning, Yunan ihtilalinin Avrupa'daki güç dengesini Latin Amerika'dan çok daha fazla (ve Britanya aleyhine) etkileyebileceğinin de farkındaydı. Bu sebeple, konu Amerika kıtası olduğunda “yeni dünyayı eski dünyanın dengesini tanzime çağırırken”³⁶⁴ Akdeniz'de *eski dünyanın dengesini* pek değiştirmek istemiyordu. Çünkü George Canning'in de farkında olduğu üzere Akdeniz'in koşulları Amerika kıtasından farklıydı. Her şeyden önce Akdeniz'de Rus tehdidinin etkisiyle ekonomik sömürü alanıyla siyasi nüfuz mücadelesi alanı iç içe geçmiş durumdaydı. Burada liberalizmin bayraktarlığını yapmak, İspanyol Amerika'sından oldukça farklı sonuçlar meydana getirebilirdi. 19.yüzyılın başından itibaren Yunan halkı bağımsızlık umutlarının bir yabancı müdahalesiyle gerçekleşeceğine inanmakta ve Rusya'ya potansiyel kurtarıcı gözüyle bakmaktaydı.³⁶⁵ Yunan halkı bir taraftan Osmanlı boyunduruğunda olmayan tek Ortodoks halk olarak Ruslarla özdeşlik kurmaktaydı. Diğer taraftan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile başlayan süreçte Rus Çarlarının, özellikle Bükreş Antlaşması'nın (1812) ardından Osmanlı İmparatorluğundaki tüm Ortodoks halklar üzerinde sağladığı nüfuz da Rusya'nın Yunanistan'daki ağırlığının artmasına imkân tanımaktaydı.³⁶⁶ Ayrıca 19.yüzyılın başından itibaren Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği dış politikada ticari çıkarlar ön plana tutulmaya başlamıştı. Boğazlar Rus ticareti açısından da ön plana çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde Batı Avrupa pazarını ele geçirmeye başlayan Rus tahılı Odessa'yı bir ticaret merkezi olarak 1820'li yıllarda dünyanın en hızlı gelişen ticari limanları arasına sokmuştu. Bu gelişme, Boğazlar'dan Rus tüccarların serbest geçişini St. Petersburg yönetimi açısından bir zorunluluk haline getirdiği gibi bir bütün olarak bölgenin de Rus

³⁶² Bartlett, *Peace, War*, s:22.

³⁶³ Cunningham, *The Philhelenes, George Canning*, s:258.

³⁶⁴ Escott, *The Story of*, s:258.

³⁶⁵ Richard Clogg, “Aspects of the Movement for Greek Independence”, *The Struggle for Greek Independence*, eds: Richard Clogg, London: Macmillan, 1973, ss: 29-31.

³⁶⁶ Clogg, *Modern Yunanistan*, ss.31-34.

politikasındaki değerini arttırmaktaydı.³⁶⁷ Bu durum ister istemez Rusya ve Britanya'yı bölgede ticari bir rekabete itiyordu. 1823 yılının Mart ayında İngiliz Dışışleri Bakanı Canning'i Yunanlıları savaşan taraf olarak tanımaya iten de bu ticari rekabet ve Yunanlıların denizlerdeki gücüydü. Bu manevra ile İngiliz gemilerinin Yunan korsanlarının saldırılarından korunması ve Rusya ile girilen ticari rekabette İngiliz şirketlerin geri kalmaması hedeflenmişti.³⁶⁸

Tüm bu sebeplerden ötürü Canning de Castlereagh gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu Doğu Akdeniz'deki Rus yayılcılığına karşı bir set olarak görüyor ve imparatorluğu zayıflatacak ya da onu parçalayacak gelişmelere ihtiyatlı yaklaşıyordu. Fakat diğer taraftan Britanya kamuoyunun etkisi ve kendi kişisel fikirleri doğrultusunda Osmanlı'ya bağlı otonom bir Yunanistan fikrine de sıcak bakmaktaydı. Bu sebeple Canning Osmanlı İmparatorluğu ile Yunan muhtariyeti konusunda yürütülecek müzakerelerin Britanya'nın güdümünde gerçekteşmesine olanak tanıyan ve bu bağlamda, Rus etkisinin asgariye indirildiği bir durumun peşindeydi. Canning'in özerk bir Yunanistan'ın inşası için, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız fakat St. Petersburg'un nüfuz alanı içerisinde kalan bir Rum Devleti'nin kuruluşunu destekleyen Rusya ile işbirliği yapma politikasının kaynağı bu düşünceydi.³⁶⁹

George Canning'in Yunan İhtilali sorununun çözümlü için yaptığı bir diğer diplomasi hamlesi ise elçiliklerde değişikliğe gitmek olmuştu. Bu dönemde Britanya'nın İstanbul büyükelçisi, söz konusu görevi 1821 yılından beri yürüten Lord Strangford'du. Fakat Lord Strangford ile George Canning arasında Yunan meselesinde takip edilecek politika konusunda tam bir uyum mevcut değildi.³⁷⁰ Bu nedenle George Canning, Lord Strangford'u Britanya'nın Petersburg Büyükelçiliği'nde görevlendirdi. Onun yerine, istediği politikayı tam olarak

³⁶⁷ Matthew Anderson, "Russia and the Eastern Question 1821-1841", *Europe's Balance of Power 1815-1848*, ed: Alan Sked, London: The Macmillan Press, 1979, ss: 82-83; Puryear, *England, Russia*, s:11.

³⁶⁸ Miroslav Sedivy, *Metternich, The Great Powers and the Eastern Question*, Pilsen: University of West Bohemia, 2013, s: 134; Anderson, *Doğu Sorunu*, s:78.

³⁶⁹ Christopher Bartlett, "Britain and the European Balance, 1815-1848", *Europe's Balance of Power 1815-1848*, ed: Alan Sked, London: The Macmillan Press, 1979, ss:150-151, Davison, *Britain, the International Spectrum*, s: 156.

³⁷⁰ Allan Cunningham, "Lord Strangford and the Greek Revolt", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan Cunningham Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s.227.

uygulayabilmek için Dışişleri teşkilatı içerisinde kendine en yakın gördüğü aynı zamanda kuzeni olan Stratford Canning'i getirdi. 1825 yılında İstanbul'a büyükelçi olarak atanan Stratford Canning'in talimatnamesindeki en önemli görev Yunan meselesinin, muhtemel bir savaşın önüne geçilerek, diplomasi yoluyla çözüme kavuşturulmasını sağlamaktı.³⁷¹

Stratford Canning İstanbul'daki görevine başladığında Büyük Güçler arasındaki Yunan İhtilali diplomasisi çıkmaza girmişti. Çar I. Aleksandr'ın 1825 yılındaki vefatı ve yerine I. Nikola'nın geçişi Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasının da sertleşeceğini habercisiydi. Üstelik Çar, Yunan meselesinde Fransa ile ittifak içerisindeydi. X. Charles da I. Nikola gibi Yunanlılar lehine Osmanlı İmparatorluğu'na müdahaleden yanaydı.³⁷² Bunun üzerine Britanya, Dük Wellington'ı özel bir görevle Rusya ile anlaşmak üzere St. Petersburg'a gönderdi. 1826 yılında Rusya ile Britanya arasında imzalanan Petersburg Protokolü ile iki ülke, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı özerk bir devlet haline gelmesine karar verdi. Aslında Wellington söz konusu protokolü yeni bir Rus-Osmanlı savaşının patlaması ihtimalini en aza indirmek için imzalamıştı.³⁷³ Amacı Rusya'yı resmi bir taahhülle tek başına hareket etmekten alıkoymaktı. Yunan meselesinde Britanya ile birlikte hareket etmeyi taahhüt eden Rusya, bu defa Sırp'ların özerkliği ve Bükreş Antlaşması'nın uygulanması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na ultimatö vermişti. Askeri gücüne güvenemeyen dönemin padişahı II. Mahmud'un ultimatö gereğini yerine getirmesi üzerine 7 Ekim 1826'da Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında Akkerman Konvansiyonu imzalandı. Bu antlaşma ile Bâb-ı Âli Sırbistan'ı mümtaz bir eyalet olarak tanıyıyor, Rusya'nın Kafkaslar'daki toprak kazanımlarını onaylıyor ve Rus bayrağı taşıyan ticari gemilere imparatorluğun tüm iç suyollarında seyrüsefer serbestliği tanıyordu.³⁷⁴ Akkerman Konvansiyonu,

³⁷¹ Allan Cunningham, "Stratford Canning, Mahmut II and Greece", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan Cunningham Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:276-277.

³⁷² Edouard Driault, *Şark Mes'elesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, Çev: Nâfiz, Yayına Hazırlayan: Emine Erdoğan, Ankara: Berikan, 2010, ss:168-170.

³⁷³ Sedivy, *Metternich, The Great Powers*, ss: 152-153; Puryear, *England, Russia*, s:28.

³⁷⁴ Antlaşmanın tam metni için bkz: *Mecmua-i Muahedat*, c: 4, Ankara, TTK Yay. 2008, ss: 58-64; Driault, *Şark Mes'elesi*, ss:168-169, Anderson, *Doğu Sorunu*, ss. 82-85; , Yorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, s:270.

Britanya'nın Akdeniz'deki çıkarlarına açıkça aykırıydı; Britanya yine de Rusya ile Akdeniz üzerindeki rekabetini diplomasi ve işbirliği seçenekleri üzerinden yürütmekte ısrarlıydı. Akkerman Konvansiyonu karşısında Britanya'nın sessizliğini koruması bu sebepleydi. Zira Britanya ısrarlı bir biçimde Yunan meselesinin çözümü için Büyük güçler arasında koordinasyon sağlama çalışmalarına devam etmekteydi.

Yunan meselesinin iki önemli aktörü haline gelen Britanya ve Rusya sorunun çözümü için 1826 yılının sonunda, Avusturya, Prusya ve Fransa'dan yardım talep etti. Fakat Metternich'in bu konuda tutumu oldukça netti. Metternich, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü savunuyor ve Yunan özerkliği için II. Mahmud'un zorlanmasına açık bir şekilde karşı çıkıyordu. Prusya ise şartlar göre değişkenlik gösteren dış politikasının bir sonucu olarak Avusturya'nın içerisinde bulunmadığı bir ittifaka katılmaktan çekiniyordu. Dolayısıyla Britanya'nın çağrısı sadece Paris'de duyuldu. 1827'de Londra'da toplanan Fransız, İngiliz ve Rus temsilcilerin imzaladıkları antlaşma esas itibarıyla 1826'da uzlaşılacak protokolün neredeyse aynısıydı. İki metin arasındaki en önemli farklılık, savaşan taraflardan (Yunanlılar ve Osmanlı İmparatorluğu) birinin ateşkese uymayı reddetmesi halinde, söz konusu ülkelerin (Fransa, İngiltere ve Rusya) ateşkesi uygulamak için beraberce güç kullanmasının karara bağlanmasıydı. II. Mahmud'un Londra Antlaşmasının kurallarını tanımaması ve yabancı güçlerin kendi tebaası ile olan ilişkisine müdahale etmesinin kabul edilemez olduğunu açıklaması sonucunda müttefikler Osmanlı İmparatorluğu'nu ateşkese zorlamak için harekete geçti. Osmanlı-Mısır donanmasının İngiliz, Fransız ve Rus gemilerinden müteşekkil bir filo tarafından Navarin'de neredeyse yok edilmesi bu sürecin sonunda gerçekleşti.³⁷⁵ Takip eden dönemde ise müttefik kuvvetler elçilerini İstanbul'dan çekti. Korfu'ya gitmek üzere İstanbul'u terk eden elçiler arasında Stratford Canning de vardı.³⁷⁶ Ayrıca, Navarin hadisesinin ardından, Bâb-ı Âli'nin Akkerman Antlaşmasını

³⁷⁵ Driault, *Şark Mes'alesi*, ss:170-173, Anderson, *Doğu Sorunu*, ss: 85-87; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, I-IV*, Eski yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen-Yücel Demirel, İstanbul: YKY, 1999, ss:62-73.

³⁷⁶ Stanley Lane Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning, Vol I*, London: 1888, s:547.

uygulamayacağını açıklaması Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yeni bir savaşın patlamasına sebep oldu.

1828'de başlayan Osmanlı-Rus Harbi Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerinin seyrini değiştirdi. Britanya, Rus tehdidini iyiden iyiye hissetmeye başlamış, II. Mahmud'un Rusya karşısında destek arayışına girmesi Babiali'yi, Fransa ve Britanya ile olan husumetini sonlandırmaya itmişti. Savaş devam ederken II. Mahmud'un talebi üzerine Britanya ve Fransa, İstanbul'a tekrar büyükelçi atadılar. İstanbul'a büyükelçi olarak atanan Robert Gordon ve Armand Charles Guilleminot'un, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Rus tehdidinin boyutlarını fark edip, İstanbul'u korumak için gerekirse Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız donanmalarını Çanakkale'ye çağırarak konusunda anlaşmaları ise bölgedeki rekabetin ulaştığı noktayı açıkça göstermekteydi.³⁷⁷ Petersburg'da görev yapan eski İstanbul büyükelçisi Lord Strangford da Rusya'nın krize güç kullanarak müdahale edebileceği ve böylelikle Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu Akdeniz'de Britanya aleyhine nüfuzunu genişleteceği konusunda George Canning'i uyarmaktaydı.³⁷⁸ Rus ordularının Balkan dağlarını aşarak Edirne'yi işgal etmesi sadece Londra'yı değil, Paris ve Berlin'i de harekete geçirecek nitelikteki bir gelişmeydi. Nihayet İngiltere, Fransa ve Prusya'nın İstanbul elçileri tarafından verilen "talimatname" zemininde Ağustos 1829'da başlayan Osmanlı-Rus barış müzakereleri 14 Eylül'de Edirne'de imzalanan Antlaşma ile sona erdi. Antlaşma Rus ticaret gemilerine Boğazlardan serbest geçiş hakkı vermekteydi. Her ne kadar bu madde Osmanlı İmparatorluğu ile barış halinde olan diğer devletlerin ticaret gemilerine de uygulanacak olsa da Rus tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde tam bir ticari özgürlüğe kavuşmuş oluyordu. Antlaşmanın bir diğer önemli tarafı da Balkanlar'da Rus nüfuzunun tesis edilmiş olmasıydı.³⁷⁹ Bu durum Britanya ve Avusturya'yı daha önce kararlaştırdıkları üzere özerk bir Yunanistan devletindenise kolayca nüfuzları altına alabilecekleri bağımsız bir Yunanistan'ın kurulması fikrine yönlendirdi. 1829 Edirne Antlaşması özerk bir Yunanistan

³⁷⁷ Anderson, *Doğu Sorunu*, ss:88-91.

³⁷⁸ Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II and Greece* ss:283-284.

³⁷⁹ Antlaşmanın tam metni için bkz: *Mecmua-i Muahedat*, c: 4, Ankara, TTK Yay. 2008, ss: 70-80; Yorga, *Osmanlı İmparatorluğu*, ss:293-294; Tükin, *Boğazlar Meselesi*, ss:168-174.

kuruyor ve Avrupa ve Asya'daki birçok stratejik Osmanlı toprağını Rusya'ya teslim ediyordu. Bir diğer ifadeyle Rusya bölgedeki emellerinin boyutlarını Britanya'yla beraber tüm Avrupa Devletleri'ne açıkça beyan ediyordu. Bu bağlamda mevcut antlaşmalar çerçevesinde Rusya'nın Osmanlı Ortodoks tebası üzerinde kazandığı haklar göz önünde bulundurulduğunda Babıali'ye bağlı özerk Yunanistan'ın kurulması halinde bölgede Rus nüfuzunun Britanya'ya galebe çalacağı aşikârdı. Zira özerk yönetim altında Yunanlılar dış destek için yüzlerini sürekli Rusya'ya çevirecek ve bu durum Britanya'yı Akdeniz'deki Fransız rekabetine ek olarak Rusya ile çetin bir nüfuz mücadelesinin içine sokacaktı. Bu sebeple Britanya, Yunanistan'ın Rus etkisi altına kalmasındansa Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen ayrılmasını tercih etti. Fakat paradoksal olarak Yunan muhtariyetinin bağımsızlığa dönüşmesine yardım eden Britanya dış politikası, bölgedeki Rus tehdidini artırmıştı.³⁸⁰

Görüldüğü üzere 1821'de başlayan kriz Britanya'nın da dâhil olmasıyla 1830'da Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak bağımsız olmasıyla neticelenmişti. Aslında meselenin başlangıcında Britanya tarafından Yunan bağımsızlığına sıcak bakılmamaktaydı. Britanya bu dönemde, hem kamuoyu faktörü, hem karar alıcıların (Londra'daki dışişleri bakanlarından İstanbul'daki büyükelçilere kadar) iliklerine işleyen eski Yunan hayranlığı, hem de liberalizm bayraktarlığının etkisiyle Yunan halkına otonom bir statü verilmesinin peşindeydi. Ancak süreç içerisinde Fransa ve özellikle de Rusya ile yaşanan ekonomik ve siyasi nüfuz mücadelesi sırasında yapılan bazı hesap hataları Britanya'yı Yunan bağımsızlığının destekçisi haline getirdi. Britanya tıpkı Hollanda ve Belçika meselelerinde olduğu gibi bu meselede de stratejik önemi haiz bir devletin toprak bütünlüğünü parçalayıp ortaya çıkan iki ayrı devlette etkisini ayrıca tesis etme yoluna gitmek zorunda kaldı. Bir başka ifadeyle 1830'da Hollanda Krallığı'na da yapacağı gibi, geleneksel dostuna karşı geleneksel düşmanı ile ittifak içinde müdahalede bulunmuş oldu. Bu durumun ortaya çıkmasında rol oynayan en önemli sebep, 1815 sonrasının yeni rakibi Rusya ile baş etme noktasında Britanya'daki kafa karışıklığı idi. Mevcut dönemde parlamentonun Whig kanadı ticari kaygılar dolayısıyla hala Rusya ile

³⁸⁰ Davison, *Britain, the International Spectrum*, s:156.

iyi ilişkiler kurma taraftarıydı. Bu anlamda Yunan İhtilali Whig kanadın Rusya'ya bakışında da dönüm noktasını teşkil edecekti. İhtilal, Rusya'nın Britanya ticaretine olan zararını ve bölgedeki nüfuz mücadelesini gözler önüne sermişti. Ayrıca geriye dönük bir okuma olarak 1829'da tek başına Yunanistan'ı "kurtarmış" olan Rusya'nın 1830 ihtilalinde Polonya'yı da boyunduruk altına alarak Avrupa güç dengesinde yaratacağı sarsıntı hesaplamaları da Whig prensibindeki dönüşümü hazırlamaktaydı.³⁸¹ Whiglerin karşısında geleneksel olarak yer alan Tory'ler ise ticari kaygıdan çok güvenlik kaygısıyla hareket etmekteydiler. Yunan ihtilali neticesinde de Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bu noktada yaklaşmakta ve Rusya'ya karşı olan düşmanlığı arttırmaktaydılar.³⁸² Bu yakınlaşmanın gerçekleşmesinde şüphesiz Edirne antlaşmasından sadece bir yıl önce, 1828'de Rusya'nın İran ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması'nın da etkisi de büyüktü. Büyük oyunda artık tüm kartlar açılmıştı.

Bütün bunların yanı sıra o dönemde Whig ya da Tory diye net olarak ayrılamayan ve "Canningite" adı verilen George Canning'in müritleri grubunun dış politika anlayışında da değişimler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Yunan ihtilalinde İstanbul'a büyükelçi olarak bulunan kuzeni Stratford Canning ve geleceğin Dışişleri Bakanı Palmerston, George Canning'in müritlerinin en bilinenleri ve çalışmamız açısından en önemlileri arasındadır.³⁸³ Stratford Canning ihtilal dönemine denk gelen İstanbul büyükelçiliğinde müdafaa ettiği politikaya (Yunanperverlik) dair inancını büyük ölçüde kaybetmiş ve Britanya'nın dünya hegemonyasının karşısına dikilen Rus tehdidinin boyutlarını fark etmişti.³⁸⁴ Söz konusu fikri dönüşümüyle eş zamanlı olarak Stratford Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya rehberliğinde *gençleştirilmesi inancı* da şekillenmeye başlamıştı. Örneğin; elçi Canning, 1826 yılının sonunda kuzeni dışişleri bakanı George Canning'e, II. Mahmud'un yetenekli fakat gerekli bilgi birikiminden yoksun olduğu bilgisini rapor ediyor, Britanya'nın rehberliğinde II. Mahmud'un Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir devlet haline

³⁸¹ C.W. Crawley, "Anglo-Russian Relations 1815-1840" *Cambridge Historical Journal*, Vol.3, No.1, 1929, ss:47-49.

³⁸² Crawley, *Anglo-Russian*, s: 49.

³⁸³ Crawley, *Anglo-Russian*, s: 54.

³⁸⁴ Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II and Greece* s:296.

dönüştürebileceğini ima ediyordu.³⁸⁵ Stratford Canning'in 1826 yılında George Canning'in dikkatine sunduğu bu fikirler dönemin Dışişleri Bakanı'nda şimdilik beklediği ilgiyi uyandırmamıştı. Ancak Stratford Canning kaderin bir cilvesi veya Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın değişen politikasının bir sonucu olarak 1841 yılında tam da bu amaç için İstanbul'a büyükelçi unvanıyla bir kez daha atanacaktı. Bu sefer görevi diplomasi yoluyla savaşın önüne geçmek değil, yaşlı Osmanlı İmparatorluğunun gençleştirilmesine bizzat rehberlik etmek olacaktı. Fakat rehberliği sırasında Yunan İhtilali döneminde yürüttüğü diplomasi Stratford Canning'in peşini bırakmayacaktı. Çünkü aradan geçen on yıllı aşkın zaman dilimi ne İstanbul'da dilden dile dolaşan "İki Canning elleriyle Rumlara bağımsızlık verdi"³⁸⁶ inancını ne de kendisine uygun görülen "Rum'dan bir nebze daha iyi"³⁸⁷ yakıştırmasını unutturmaya yetmişti. George Canning'in diğer müridi Palmerston'un Osmanlı politikası ve Rusya tehdidi hususunda Stratford Canning ile aynı noktaya gelmesi için ise biraz daha zamana ve bir uluslararası krize daha ihtiyaç vardı.

1830 tarihinde Palmerston Britanya Dışişleri Bakanı olarak göreve başladığında Doğu Sorunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesi Avrupa devletlerini ve kamuoyunu bir hayli meşgul etmekteydi. Yunan İhtilali dönemdeki Osmanlı "mezalimi" hikâyeleri ile Sultan'ın kendi paşası karşısında düştüğü zor durum dönemin üzerinde en çok kafa yorulan uluslararası politika meseleleri arasına girmişti. Fakat devrin Britanya Dışişleri Bakanı -en azından görev süresinin ilk iki yılı boyunca- Osmanlı İmparatorluğu'nda cereyan eden hadiselerle gereken ilgiyi göstermemişti.³⁸⁸ Oysaki bu dönemde Britanya'nın "saha"daki temsilcileri Palmerston'un dikkatini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelere çekmek için epey uğraşmışlardı. Bunlardan biri mevcut dönemde Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırın belirlenmesi görevi çerçevesinde İstanbul'da

³⁸⁵ FO 78/145, Stratford'dan George Canning'e, 30 Eylül 1826; Lane Poole, *The Life of The Right Vol I*, ss: 425-426.

³⁸⁶ Harold Temperley, *England and The Near East: The Crimea*, London: Longmans, 1936, s.52.

³⁸⁷ FO 78/ 153, Stratford'dan George Canning'e, 19 Mart 1827.

³⁸⁸ Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History*, Vol.1, no.4, dec. 1929, ss:570-571.

bulunan Stratford Canning, diğeri ise dönemin İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby'di.

Sınır sorununun çözümü hususunda girişimlerde bulunmak üzere İstanbul'a geldiğinde Osmanlı Sultan'ını kendi paşasıyla savaşın eşiğinde bulan Canning, bu sorunu başlangıçta söz konusu sınıra ilişkin görevi çerçevesinde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Canning, Yunan sınırı sorununun çözümü için hükümetine Paşa karşısında Sultan'ın desteklenmesini önermiştir. Canning'in yürüttüğü diplomasi sonuç vermiş, II. Mahmud'un Yunan sınırını kabul etmesinde Britanya'dan Mısır meselesinde destek alacağı umudu etkili olmuştur.³⁸⁹ Ancak, bu dönemde Canning'in Britanya-Osmanlı ilişkilerine olan asıl katkısı Yunan sınırından ziyade yüzyılın devam eden bölümünde takip edilecek politikanın belirlenmesi noktasındadır. Zira, Yunan İhtilali ve 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'na dair fikirleri yavaş yavaş şekillenmeye başlayan Canning için 1832 tarihli İstanbul görevi, diplomatik hayatında bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Canning, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu "yenileşme" hareketi ile bizzat dönemin padişahı II. Mahmud'un kararlılığından ve karakterinden oldukça etkilenmişti.³⁹⁰ Canning'in çalışmamızın odak noktalarından birini teşkil eden ve ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya rehberliğinde "yenileşebileceği" inancı da bu dönemde ortaya çıkmıştır.³⁹¹ Bu açıdan 1832 tarihinde İstanbul'daki görevini tamamlayan Canning'in Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu memorandum hem kendi diplomatik kariyeri açısından hem de 19. yüzyıl Britanya-Osmanlı ilişkileri bağlamında mühim bir yer işgal etmektedir. Bahsi geçen memorandumda Canning, ilk önce durum tespiti yaparak Suriye'de başlayan savaşın Mehmet Ali Paşa'nın önderliğinde ayrı bir devletin ortaya çıkmasıyla sonuçlanması durumunda Sultan'ın önemli birçok topraktan yoksun kalacağını, tebaasının gözünden düşeceğini belirtmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın

³⁸⁹ Lane Poole, *The Life of The Right, Vol I*, s:507.

³⁹⁰ Lane Poole, *The Life of The Right, Vol I*, ss:504-505.

³⁹¹ Allan Cunningham, "Stratford Canning, Mahmut II and Muhammad Ali", *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, collected Essays Vol. II. Allan Cunningham Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s:39, ss: 40-45;

Suriye ve Mısır'ı ele geçirmesi durumunda Britanya ticaretinin olumsuz etkileneceğine de dikkat çeken Canning, Babıali'yi desteklemek üzere bölgeye gelen Britanya filosunun Mısır konusunda başarı getireceği fikrini öne sürmekteydi. Britanya'nın hareketsiz kalması halinde soruna tek başına müdahale etmekten geri durmayacak olan Rusya'nın İstanbul'daki nüfuzunun Britanya aleyhine artacağı hususunda, memorandum dâhilinde birçok kez ihtarda bulunan Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus saldırıları karşısında korunmasının sağlanması ve ülkedeki ilerleme hamlelerinin devam edebilmesi için Britanya desteğinin elzem olduğunu ısrarla belirtmekteydi. Hatta bu konuda Dışişleri Bakanı Palmerston'u ikna etmek için Mısır'a karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında olmanın Britanya'nın da çıkarına olacağını, bu sayede Divan'da önemli bir nüfuzla sahip olunacağını ve böylelikle Britanya'nın imparatorluktaki "medenileşme" (civilization) ve "reform" sürecini teşvik etmek imkanını ele geçireceğini açıkça dile getirmişti.³⁹² Fakat Canning'in memorandumunu Dışişleri Bakanı'nın pek de ilgisini çekmemiş ve sonuçta Mehmet Ali Paşa'ya karşı Sultan'ın desteklenmesi için Canning elinden geleni yaptıysa da Palmerston mütereddit kalmıştı.³⁹³

1832 yılının sonunda İstanbul'a büyükelçi olarak atanan Ponsonby de tıpkı Canning gibi Britanya'nın Mısır meselesine Osmanlı İmparatorluğu lehine müdahale etmesi gerektiğine inanmaktaydı. Mevcut dönemde Britanya'nın Yakındoğu'daki çıkarlarının önündeki en büyük engelin bölgede artan Rus nüfuzu olduğunu düşünen Ponsonby'e göre İstanbul, Avrupa güç dengesinde kilit bir konuma sahipti ve bu sebeple Britanya sadece Mehmet Ali Paşa karşısında değil Rusya'ya karşı da Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak içerisinde olmalıydı. Bu dönemde Palmerston'un yürüttüğü pasif politikadan şikâyetçi olan Ponsonby'nin birçok kez Dışişleri Bakanı'nı Rus tehdidine karşı ortak bir İngiliz-Fransız filosunun Boğazlarda bulunması konusunda uyardığı, hatta tıpkı

³⁹² FO 78/211, Stratford'dan Palmerston'a, 19 Aralık 1832; ayrıca bkz: Cunningham, Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II and Muhammad Ali*, ss:57-65, Canning'in Sultan II. Mahmud ile yaptığı görüşme neticesinde Palmerston'a ilettiği Mısır meselesi ve Osmanlı imparatorluğu'na dair benzer nitelikteki görüşleri için bkz: Lane Poole, *The Life of The Right vol I*, ss:512-524.

³⁹³ Crawley, *Anglo-Russian*, ss:55-56; Cunningham, Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II and Muhammad Ali*, s:45; Rodkey, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey I*, ss: 571-572.

Canning'in 1853'te karşılaşacağı gibi, Mısır krizi boyunca Britanya filosunun çağırılmasını gerektirecek bir krizi umduğu da bilinmektedir.³⁹⁴

Diğer taraftan Rusya ile Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın (1833) imzalanmasından önce II. Mahmud da Britanya'nın krize Osmanlı lehinde müdahil olmasından yana olmuştu. Bu bağlamda ilk önce Mavroyani'yi ardından da Namık Paşa'yı Britanya desteği için Londra'ya göndermiş; fakat her ikisi de Londra'dan eli boş dönmüştü. Aslında, Rusya ve Fransa Mehmet Ali Paşa'ya karşı olan savaşında II. Mahmud'a yardım teklif etmişlerdi. Fakat bu tekliflere şüphe ile yaklaşan II. Mahmud Britanya yardımını tercih etmiş hatta bu umutla, İstanbul'daki Rus elçisi Bouteneff aracılığıyla iletilen teklifi dahi geri çevirmişti. Ancak, İngiliz kabinesinin büyük bir kısmı Babıali'nin talep ettiği askeri yardımı destekleme eğilimde değildi. Ayrıca Palmerston da krizin ciddiyetinin farkına varamamış ve henüz Osmanlı politikasını net olarak belirlememişti. Dahası bu dönemde Britanya hükümeti ve Britanya donanması Belçika ve Portekiz hadiseleriyle hemhâldi. Osmanlı İmparatorluğu ve Yakındoğu hadiseleri 1830 ihtilallerinin Avrupa'da yarattığı tedirgin havanın etkisiyle Britanya dış politikasında tali bir konuma düşmüştü. Fakat bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Mısır Krizi artık Osmanlı Hanedanı'nın mevcudiyetini tehdit eder hale gelmiş ve Bâb-ı Âli, General Muraviev'in özel elçi sıfatıyla yinelediği Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek durumunda kalmıştı.³⁹⁵ Hemen akabinde, Rus gemilerinin İstanbul'a gelişi, Britanya ve Fransa'nın, Babıali'nin Rus himayesine girmesinden iyiden iyiye endişe duymalarına ve Mısır meselesine artık müdahale etme vaktinin geldiğini düşünmelerine neden oldu. Bunun üzerine, Britanya büyükelçisi Ponsonby ile Fransa büyükelçisi Roussin, İstanbul'daki Rus varlığına son vermek için İbrahim Paşa'yla görüşmek üzere görevlendirildiler. Britanya ve Fransa ile Babıali arasında yapılacak bu görüşmelerle amaçlanan Mısır meselesinin çözüme kavuşturulması ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'na yardım bahanesiyle İstanbul'da bulunan Rus donanmasının İmparatorluk topraklarından ayrılmak zorunda kalmasıydı. Bu girişimlerin sonucunda 14

³⁹⁴ G. H. Bolsover, "Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 13, no. 37, July 1934, ss:104-106.

³⁹⁵ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Ankara: TTK, 1988, ss: 82-96.

Mayıs 1833'te Kütahya Barışı'yla Mısır meselesi "geçici" de olsa bir çözüme kavuşturuldu.³⁹⁶ Fakat Rus birliklerinin İstanbul'u terk etmesinin üzerinden çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın imzalandığı duyuruldu. Bu ittifak anlaşması temelde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyulması halinde birbirlerine destek olmalarını ve askeri yardımda bulunmalarını öngörüyordu. Ancak antlaşmanın Boğazların Rusya'nın gerekli gördüğü hallerde talebi doğrultusunda kapatılmasını içeren gizli maddesi, Britanya'da büyük tepkiyle karşılandı.³⁹⁷ Söz konusu antlaşmanın Rusya'nın Boğazlar'a dair 1798'den beri güttüğü politikanın zaferi olduğu açıkça belliydi.³⁹⁸ Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Palmerston da Canning ve Ponsonby'nin uyarıları ile II.Mahmud'un yardım taleplerine kulak tıkamanın bedelinin ne kadar ağır olabileceğini görmüş oldu. Öyle ki 1833 yılının sonunda Palmerston, geçmiş iki yıl boyunca kendi izlediği siyaset için "Britanya tarihinde dış politika alanında şu ana kadar yapılmamış boyutta *muazzam bir hata*" diyecek duruma gelmişti.³⁹⁹

Yukarıda da görüldüğü üzere 1833 yılında Britanya'daki devlet adamları ve diplomatlar Rus korkusunu ciddi bir biçimde hissetmekteydi. Devlet akli düzeyinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rus tehdidini dengeleme konusu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya eliyle canlandırılması fikri kabul görmüş olsa da aynı şeyi Britanya kamuoyu açısından söylemek henüz mümkün değildi. Bilindiği üzere Britanya'da kamuoyu iç politika üzerinde olduğu gibi dış politika üzerinde de oldukça etkiliydi. Bu durumda Yunan İhtilali sırasında çizilen "barbar Osmanlı" imgesine itinayla inandırılan Britanya kamuoyunun *yeni Osmanlı politikasına* hazırlanması gerekiyordu. Söz konusu politikaya uygun kamuoyu yaratma işini üstlenen David Urquhart⁴⁰⁰ oldu. Edirne Antlaşması'nın

³⁹⁶ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, s:121-145; ; Afaf-Lütfi Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s:63.

³⁹⁷ Antlaşmanın tam metni için bkz: *Mecmua-i Muahedat*, c: 4, Ankara, TTK Yay. 2008, ss:90-93; Tükin, *Boğazlar Meselesi*, ss: 229-232.

³⁹⁸ J. C. Hurewitz, "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits", *Bellesten*, Cilt 25, Sayı 111, 1964, ss:466-467; Puryear, Puryear, *England, Russia*, ss:19-20.

³⁹⁹ Davison, *Britain, the International Spectrum*, s:157.

⁴⁰⁰ Döneminin en ünlü diplomatlarından olan David Urquhart, 1805 yılında Britanya'da dünyaya geldi. Fransa, Cenevre ve İspanya'da eğitim gördükten sonra Britanya dönüp eğitimine Oxford St. John Kolejinde devam etmiştir. İhtilali döneminde Yunanlılara mücadelelerinde destek veren Urquhart 1831 ve 1832 yılları arasında Stratford Canning'e İstanbul görevinde eşlik etmiş ve bu

ardından birçok Britanyalı gibi Yunan davasını unutup, Osmanlı İmparatorluğu'nu keşfeden Urquhart, sadece Britanya kamuoyunun hazırlanmasında değil tıpkı Canning ve Ponsonby gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma politikasının oluşmasında da etkili bir isimdi.⁴⁰¹ Henüz Palmerston söz konusu politikaya sıcak bakmazken Urquhart,⁴⁰² Canning ve Ponsonby ile beraber Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Rus nüfuzunun *Britanya İmparatorluğu*'na olan zararları üzerine fikir yürütmeye başlamıştı. Söz konusu üçlü bir taraftan da oluşturulması planlanan kamuoyu baskısı aracılığıyla Britanya hükümetini, Rus saldırılarına karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu aktif olarak desteklemeye mecbur etme amacını gerçekleştirmeye çalışmaktaydı.⁴⁰³ Bu açıdan, Urquhart'ın 1833 yılında Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya ticareti için taşıdığı öneme dair raporu, dönemin Osmanlı politikasının şekillenmesinde büyük pay sahibidir. Bahsi geçen rapor "Turkey and its Resources"⁴⁰⁴ adıyla kitaplaştırılmış ve ihtiva ettiği Osmanlı İmparatorluğu ile Doğu Sorunu'na dair görüşlerle Britanya kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır.⁴⁰⁵ Bu eseri "England, France, Russia and Turkey"⁴⁰⁶ adlı risale ve 1835-1837 yılları arasında periyodik olarak yayınladığı *Portfolio* isimli dergi takip etmiştir. Böylelikle büyük ölçüde Urquhart'ın çabaları Britanya toplumunda Rus korkusu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının Britanya'nın çıkarına olduğu fikri yaygın bir ön kabul haline gelmiştir.⁴⁰⁷

---

dönemde Canning'in Osmanlı imparatorluğuna dair olan düşüncelerinden etkilenmiştir. Urquhart'ın Osmanlı tarihi açısından bir diğer önemi de Baltalimanı Sözleşmesi'nin taslağını hazırlamasından gelmektedir. Bknz: G. H. Bolsover, "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A study in publicity and Diplomcy", *The Journal of Modern History*, Vol.8, no.4, dec. 1936, ss:444-445; Charles Webster, "Urquhart, Ponsonby and palmerston", *The English Historical Review*, vo.62, no.244, July 1947, s:329.

⁴⁰¹ Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II and Muhammad Ali*, s:25.

⁴⁰² Hatta bu noktada David Urquhart yürüttüğü politikalar sebebiyle Palmerston ile birçok kez karşı karşıya gelmişti. Palmerston ile Urquhart arasında meydana gelen görüş ayrılıkları ve sorunlar için bknz: Charles Webster, "Urquhart, Ponsonby and Palmerston", *The English Historical Review*, vo.62, no.244, July 1947, ss:327-351.

⁴⁰³ Bolsover, *David Urquhart*, s.453; Bolsover, *Lord Ponsonby*, s:106.

⁴⁰⁴ David Urquhart, *Turkey and Its Resources*, London: 1833.

⁴⁰⁵ Bolsover, *David Urquhart*, ss: 445-446.

⁴⁰⁶ David Urquhart, *England, France, Russia and Turkey*, London. 1834.

⁴⁰⁷ A. L. Macfie, "Opinions of the European press on the Eastern Question, 1836", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No.1 Jan. 1991, ss:131-132.

1830'ların devamında Britanya'nın Yakındoğu politikasını Hünkâr İskelesi Antlaşması belirlemiştir. Palmerston'a göre söz konusu antlaşma ile Rusya, İstanbul'daki büyükelçisini Sultan'ın kabinesinin başı durumuna yükseltmiş oluyordu.⁴⁰⁸ Diğer taraftan söz konusu antlaşma ile Karadeniz Britanya ve Rusya arasında bir kriz alanına dönüşüyordu. Rusya'nın Karadeniz'de sahip olduğu güç ve donanması artık tartışmasız bir biçimde Rusya'yı Britanya için ciddi bir tehdit haline getirmişti. Rusya'nın bu antlaşma ile Boğazlardan Akdeniz'e geçiş imkânına ve Karadeniz'de imtiyaza sahip olacağı düşüncesi, söz konusu dönemde Britanya için en büyük kâbustu.⁴⁰⁹ Nitekim Rus filosu artık Akdeniz'de gerçekleştireceği operasyonların ardından Boğazlardan takip edilme korkusu hissetmeden rahatlıkla Karadeniz'e çekilebilecekti. Dolayısıyla Akdeniz'in batı ucundaki giriş noktası olan Cebelitarık Boğazı'nın İngiltere'nin kontrolünde olması artık Rus donanması için bir anlam ifade etmeyecek ve St. Petersburg Akdeniz'e istediği şekilde nüfuz edebilecekti. Rusya'nın Karadeniz'de donanmasıyla elde ettiği nüfuz, Eflak Boğdan üzerindeki siyasi nüfuzu ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari nüfuzu 1829 Edirne Antlaşması ile zaten oldukça artmış durumdaydı,⁴¹⁰ Hünkâr İskelesi Antlaşması ise Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki hamiliğinin garantisi niteliğindedeydi. Bu sebeple Britanya artık, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın Rusya'ya sağladığı getirileri sınırlayacak oluşumların peşine düşecekti.

Yüzyılın başında Rusya ile olan ticari rekabet Britanya'yı en fazla rahatsız eden sorun olarak görünse de 1829 Edirne ve 1833 Hünkar İskelesi Antlaşmaları ile bölgedeki İngiliz-Rus rekabetinde başka faktörler de ortaya çıkmaya başlamıştı. Aslında sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil Büyük Oyunun sahne aldığı Osmanlı dışı Asya coğrafyasında da durum bundan farklı değildi. Yukarıda tasvire çalışıldığı üzere Palmerston, 1830lu yıllarda İran ve Afganistan'da Rusya ile Britanya donanması ve ordusunun da aktif olarak kullanıldığı çetin bir mücadeleye girişmişti. Söz konusu mücadelenin oluşumuna zemin hazırlayan faktörler ise ticari olmaktan ziyade siyasiydi. Çünkü her ne kadar Orta Asya ve

⁴⁰⁸ Puryear, *England, Russia*, ss:28-36; Davison, *Britain, the International Spectrum*, s:159.

⁴⁰⁹ Crawley, *Anglo-Russian*, ss:71-73; Puryear, *England, Russia* ss:106-107.

⁴¹⁰ C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge: Cambridge University Press, 1930; s: 169.

İran'da Britanya tekstili için ciddi bir pazar imkânı varsa da, Rusya'nın bu bölgelerde Britanya ile boy ölçüşebilecek durumda olmadığı ortadaydı. Mesele, Kuzey İran'a ve Hindistan'a giden yolu Rusya'nın tehdit etme ihtimaliydi. İran Şahı ve Orta Asya Hanları bağımsız olduğu sürece Britanya için korkulacak bir şey yoktu. Asıl sorun onların bağımsız kalıp kalamayacakları meselesiydi.⁴¹¹ Bu noktada ticari kaygı ile politik kaygı, ekonomik nüfuz ile siyasi nüfuz alanı tıpkı Osmanlı İmparatorluğu özelinde olduğu gibi birleşmekteydi. Ayrıca, 1830'larda Britanya dış politikası Çar'ın Polonya ihtilalindeki sert tavrından ve Kafkaslarda yürüttüğü politikadan dolayı da bir süredir anti-Rus çizgide ilerliyordu.⁴¹² Bu durum Osmanlı İmparatorluğunu Belgrad'dan İstanbul'a; Boğazlardan Kafkaslar, İran, Afganistan ve Hindistan'a uzanan bir kontrol noktası haline getirmekteydi.⁴¹³

Ayrıca bu dönemde Britanya politikası Rusfobik olduğu kadar Mehmet Ali Paşa ve Mısır karşıtıydı. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne kast etmesinin yanı sıra Fransa ile kurduğu yakın ilişkiler nedeniyle de Fırat üzerinden Akdeniz ve İran Körfezi'ne inen ve Süveyş ile Suriye'yi içeren Hindistan Yolu ile için bir tehdit konumundaydı.⁴¹⁴ Üstelik Fransa, Britanya'nın tüm muhalefetine rağmen 1830 yılında Cezayir'i işgal etmiş ve Mehmet Ali Paşa ile yakın bir ilişki kurmuştu. Böylelikle 1833-1841 tarihleri arasında Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasının iki önemli gayesi de ortaya çıkmış oluyordu. Bunlardan birincisi, Rusya'nın İmparatorluğun içişlerine müdahale etmesinin ve Hünkâr İskeleyi Antlaşması'ndan yola çıkarak Babıali'nin yegâne hamisi rolünü üstlenmesinin engellenmesiydi. Bunun için Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'nın her türlü baskı ve etkisine karşı koyacak güçte olması elzemdi. İkincisi ise, Mehmet Ali Paşa ve II. Mahmud arasındaki

⁴¹¹ Crawley, *Anglo-Russian*, ss: 66-67.

⁴¹² Bknz: BROCK, Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol:71, No:280, ss: 401-427; Puryear, *England, Russia*, s:30.

⁴¹³ Davison, *Britain, the International*, s:157; Puryear, *England, Russia*, s:30.

⁴¹⁴ Davison, *Britain, the International*, s: 157.

düşmanlığın tekrar ortaya çıkmasının ve böylece yeni bir çatışma yaşanmasının önlenmesiydi.⁴¹⁵

Fakat Mehmet Ali Paşa ile II. Mahmud arasındaki çatışmada henüz son perde açılmamıştı. 1833 Kütahya Barışı'yla görünürde çözüme kavuşturulmuş olan Mısır Krizi, gelinen nokta itibariyle ne II.Mahmud'u ne de Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmişti. II.Mahmud ilk fırsatta Suriye'yi geri alma ve asi valisinden kurtulma planları yaparken, Mehmet Ali Paşa Mısır'da bağımsızlık hayalleri kuruyordu. Mehmet Ali Paşa, 1838 yılında İngiliz ve Fransız konsoloslarına bağımsızlığını ilan etmek niyetinde olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti.⁴¹⁶ Bu ortamda Mısır'a karşı harekete geçen Osmanlı güçlerinin Mısır askeri birliklerine 24 Haziran 1839'daki Nizip Savaşı'nda yenilmesiyle Mısır Meselesi yeniden uluslararası arenaya taşındı. II. Mahmud'un Nizip yenilgisini haber almadan vefatı ve yerine oldukça genç yaşta olan Abdülmecid'in geçişi ise krizin boyutlarını hem Osmanlı İmparatorluğu özelinde hem de bir bütün olarak Avrupa genelinde arttırmıştı. Hemen akabinde Ahmet Fevzi Paşa'nın komutasındaki Osmanlı donanmasını İskenderiye Limanı'na götürerek Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmesi ise Navarin faciasından sonra ikinci bir donanma kaybı olarak imparatorluğun varlığı meselesini iyice çıkmaza sokmaktaydı. Bu gelişmeler ışığında zaten Mehmet Ali Paşa'nın yayılmacı politikalarından rahatsızlık duyan Britanya; Avusturya, Prusya ve Rusya ile birlikte Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almaya karar vermiştir.⁴¹⁷ Britanya'nın bu kararında şüphesiz Hünkâr İskeleyi'yle oluşan Rus nüfuzunu kırma hesapları da rol oynamaktaydı.

Palmerston'un girişimleriyle Mısır krizinin çözülmesi için 15 Temmuz 1840 tarihinde toplanan Londra Konferansı Mehmet Ali Paşa ile uzun süre yürütülen diplomasi neticesinde 1 Haziran 1841'de Abdülmecid'in Mısır'ın idaresini Mehmet Ali Paşa'ya ve, Paşa'nın vefatının ardından ailesine bıraktığını duyuran

⁴¹⁵ Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, New York: Howard Ferting, 1970, s:149; R. L. Baker, "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The English Historical Review*, No: 43,1928, s:84.

⁴¹⁶ Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammal Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1967,s:171.

⁴¹⁷ Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, Çev: Deniz Zarakolu, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s:298.

fermanıyla neticelenmiştir. Fakat Britanya için asıl çözüm bekleyen alan Avrupa güç dengesi ve Rusya tehdidini içeren Boğazlar Meselesiydi. Bu sorunun Britanya'nın isteği doğrultusunda çözüme kavuşturulması ise 13 Temmuz 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesiyle gerçekleşmiştir. Britanya, Rusya, Avusturya, Prusya ve Fransa'nın katılımıyla toplanan Londra Boğazlar Konferansı'nın neticesinde imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Boğazlar'ın barış zamanında tüm devletlerin savaş gemilerine kapalılığı prensibi, konferansa katılan devletler tarafından kabul edilmiştir.⁴¹⁸ Böylelikle, Hünkâr İskelesi Anlaşması'yla uluslararası bir problem haline gelen Boğazlar meselesi yine bir uluslararası konferansla çözüme kavuşturulmuştur.⁴¹⁹ Bu bağlamda Britanya, 1833 Hünkâr İskelesi'nden itibaren korkulu rüyası haline gelen Boğazlar üzerindeki Rus nüfuzunu, uluslararası bir antlaşmanın sağladığı teminatla kırmaktaydı.

1.4.3. Britanya Projesi Olarak Osmanlı Modernleşmesi

1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın ardından yeniden şekillenen Palmerston'un Yakındoğu politikasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması ve Rusya karşısında güçlenmesi hayati bir önem arz etmekteydi. Bu amacın gerçekleşmesi için Palmerston Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirilmesi/yenileştirilmesi ve idari sisteminde reforma gidilmesi gerektiğine inanmaktaydı.⁴²⁰ Palmerston'un Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirme politikası oldukça kapsamlıydı. Söz konusu politika Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa güç dengesinin asli ve bağımsız bir unsuru olarak hayatta kalmasını (ve Rusya karşısında güçlenmesini) destekleyecek tüm reformları kapsamaktaydı. Bu açıdan ordudan donanmaya, idari yapıdan finansa ve hatta sağlık sistemine, İmparatorluğun tüm kurumları Britanya merceği altındaydı ve dönemin İstanbul büyükelçisi Ponsonby'nin görevleri

⁴¹⁸ Sözleşme metni için bkz: *Mecmua-i Muahedat*, c: 4, Ankara, TTK Yay. 2008, ss: 216-218.

⁴¹⁹ Goryanof, *Boğazlar ve Şark Meselesi*, s:138.

⁴²⁰ Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 4, No.2, 1933, s: 156.

arasına başta ordu olmak üzere idari yapılanmadaki reformlara nezaret etmek de girmişti.⁴²¹ Palmerston'a göre Sultan'ın temelde yapması gereken üç şey vardı. Bunlardan ilki güçlü bir askeri sistemin tesis edilmesiydi. İkinci olarak Sultan, tebaasının adil ve iyi yönetilmesini sağlayarak hükümlerinin meşruiyet temeli olan rıza unsurunu sağlamlaştırmalıydı.⁴²² Son olarak iyi bir finansal yönetim İmparatorluğun hayatta kalması için olmazsa olmaz mahiyetteydi.⁴²³

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu da uzun bir süredir bütün dikkatini İmparatorluğu ayakta tutmak ve modernleştirmek üzerinde toplamıştı. Özellikle II. Mahmud döneminde ordunun yeniden yapılanması, ordu ve donanma için gerekli askeri ve tıbbi eğitimin modernleştirilmesi, taşra idaresinin değişimi, rüşvetin önüne geçilmesi, koleraya karşı önlemler alınması, modern karantina sisteminin uygulanması, pasaport uygulamasına geçilmesi, kıyıların kritik noktalarına deniz fenerleri inşa ettirilmesi ve reform konusunda kamuoyu yaratmada basın kullanılması gibi birçok ciddi girişimlerde bulunulmuştu. Fakat 1827'de gerçekleşen Navarin Baskını, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı ve Mısır Krizi gibi İmparatorluğu zor durumda bırakan gelişmeler, II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından sonra yapmayı planladığı reformların kesintiye uğramasına neden olmuştu. Ayrıca İmparatorluk, ihtiyacı olan sistemli, iyi planlanmış ve her alanda uygulanacak sağlam bir reform programından yoksun olmanın sıkıntısı çekmekteydi. Üstelik Sultan, sistemli bir reform programı başlatabilmek için ihtiyaç duyduğu kalifiye askeri ve sivil kadrolara da sahip değildi.⁴²⁴ İşte bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu uluslararası alandaki aleyhine olan olaylarda desteğine ihtiyaç duyduğu Britanya ile kurulacak işbirliği vasıtasıyla bahsi geçen eksikliklerin giderilmesini arzulamaktaydı. Diğer taraftan

⁴²¹ Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey II, 1839-1841: Alexander Prize Essay, *Transactions of the royal Historical Society, Fourth Series, Vol. 12, 1929*, s:190, 165; Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, ss:123-124.

⁴²² Palmerston'un Osmanlı halkın yönetime duyduğu güvensizlik konusundaki düşünceleri ve bu konuya verdiği önem için bkz: Mardin, *Sâdık Rıfat*, ss:204-205.

⁴²³ Rodkey, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, II*, s:176.

⁴²⁴ Bailey, *British Policy*, ss:136-137.

II. Mahmud'un söz konusu reform çabaları Britanya'nın, Osmanlı politikası ve İmparatorluğun kurtarılabilir olduğu fikriyle de uyum arz etmekteydi.⁴²⁵

Britanya için söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutacak reform programının en önemli ayağını askeri alanda yeniden yapılanmaya dönük projeler oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını Britanya'nın askeri yardımı olmadan koruyabilmesi ancak ordu modernizasyonu ile mümkündü. Bu sebeple Palmerston; modern, kalabalık ve disiplinli bir ordu ile tam donanımlı bir donanmayı Sultan'ın topraklarında otoritesini tekrar kazanmasının ve dış güçlerle bağımsız bir ilişki kurmasının ilk şartı olarak görmekteydi. Dolayısıyla evvela ordunun modernizasyonuna ağırlık verildi ve İngiliz subayların Osmanlı ordu ve donanmasında görev almasının yanı sıra Britanya ile askeri teknoloji transferi alanında da işbirliği yapıldı.⁴²⁶ Bunların yanı sıra Yakındoğu'yu Palmerston dış politikasının ayrılmaz bir parçası haline getiren tek sebep Rus korkusu değildi. Yukarıdaki bölümlerde de değinildiği üzere 19.yüzyıl Britanya dış politikası siyasi, dini, insani ve ekonomik unsurlar çerçevesinde şekillenmekteydi.⁴²⁷ Palmerston'un Dışişleri Bakanı olduğu Whig kabinesi için daha önce de bahsedildiği üzere Britanya İmparatorluğu'nun liberal misyonu da büyük önem taşımaktaydı. Bu misyon dahilinde "geri kalmış" milletlerin "medenileştirilmesi" özellikle Whig kabineleri için "beyaz adamın yükü" niteliğindediydi. Britanyalılar için bunu sağlamanın yolu ise ticaretten geçmekteydi. Britanyalılar ticaretin kendiliğinden, *görünmez bir elle* sadece piyasaları değil, toplumları da düzenleyeceğine inanmaktaydı. Bu görüşün Osmanlı Britanya ilişkilerindeki en önemli kilometre taşı 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi olmuştur.

Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret hacmi 1825 yılından itibaren İstanbul, İzmir, Trabzon, Beyrut ve Selanik gibi önemli liman kentleri üzerinden gittikçe yükselen bir grafik izlemişti. Fakat artan ticaretle beraber İngiliz tüccarlardan gelen şikâyetler de artmaktaydı. Söz konusu şikâyetler

⁴²⁵ Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841*, Vol2, London: G. Bell & Sons, 1951, ss: 657.

⁴²⁶ Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, ss: 183-203

⁴²⁷ Bailey, *British Policy*, ss:61-62.

genel olarak Osmanlı yönetiminin müdahaleleri ile ticarete koyulan bazı yasak ve engeller üzerinde toplanmaktaydı. Ayrıca Urquhart'ın yukarıda bahsi geçen "Turkey and Its Resources" adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat gümrüklerinin lağvedilmesi sağlanamasa bile, bazı ürünlerde (meşe palamudu, sarı boya, kök boya, katran vb) gümrük vergilerinin düşürülmesi gerekliliğinin altını ısrarla çizmesi Britanya toplum ve tüccarlarında Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticaretin yeniden düzenlenmesi beklentisini de arttırmıştı.⁴²⁸ Tüm bunlara 1820'lerde Sanayi Devrimi'ni tamamlamış Britanya'nın, ürettiği malları, Avrupa pazarlarına ilgili ülkelerin korumacı politikalarının etkisiyle sokamaması gibi sebepler de eklenmekteydi. Britanya aslında büyük ölçüde bu sebeple Doğu ekonomilerine serbest ticareti bazen anlaşmalar vasıtasıyla (Baltalimanı) bazen de silah zoruyla (Afyon Savaşı) kabul ettirme yoluna gitmekteydi.⁴²⁹

Ayrıca, Palmerston tekel sisteminden vazgeçilmesi durumunda İmparatorluk gelirlerinin artacağını iddia ediyor İmparatorluğun refahı için tekel sisteminin tamamen terk edilip serbest ticaret uygulamasının getirilmesini istiyordu.⁴³⁰ Üstelik söz konusu dönemde Mısır hâlâ Osmanlı toprağı olduğu için, Britanya ile imzalanacak ticaret antlaşması Mısır'da da yürürlüğe girecekti. Bu durum doğrudan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki pozisyonu etkileyecekti. Mehmet Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği askeri ve siyasi reformların maddi kaynağının yed-i vahid (tekel) usulü olduğu bilinmekteydi ve bu kaynaklar kesildiğinde Paşa'nın zaman içerisinde Babıali için bir tehlike olmaktan çıkması umuluyordu. Zaten, Britanya, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın uyguladığı tekel sisteminden memnun değildi. Britanyalı tüccarlar özellikle Suriye ipeği üzerine konan *yed-i vahidden* şikâyetçiydi. Söz konusu sistem ortadan kaldırılırsa Mısır tüm girişimcilere açılmış olacaktı.⁴³¹ Aslında Osmanlı yönetimi de Mısır'da yürürlüğe konulan usulün kaldırılmasından yanaydı. Zira Mehmet Ali Paşa krizinin doğurduğu olumsuz sonuçlar ve Rusya'nın baskısı Babıali'yi bu sözleşmeyi imzalamaya

⁴²⁸ Bailey, *British Policy*, ss: 40-41; 477-478.

⁴²⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984, s.19.

⁴³⁰ Webster, *The Foreign Policy, Vol. II*, s:540.

⁴³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s: 113; 128-129.

itmişti. Bunun karşılığında Bâb-ı Âli'nin beklentisi ise Britanya'nın askeri ve diplomatik desteğiydi.

1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi temelinde, Osmanlı hammaddelerinin ve pazarının Avrupa sanayii ve sermayesinin ihtiyaç ve menfaatleri doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli hukuksal düzenlemelerin yapılmasına ilişkindir.⁴³² Bu sebeple de Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine entegre olması yolunda bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Britanya'nın bahsi geçen sözleşmedeki temel hedefi dış ticaretteki tekel uygulamasını kaldırarak Osmanlı İmparatorluğuyla yapılan ticareti uzun dönemli yasal bir zemine oturtmaktı. Ancak sözleşmenin Osmanlı ülkesindeki zanaatın ve dolayısıyla üretimin sonunu getirerek ülke ekonomisine zarar verdiği de bir gerçektir.⁴³³ Yerli tüccarların yabancı tüccarlar karşısındaki rekabet gücünün kalmaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyduğu durumlarda olağanüstü gümrük vergileri koyup kaynak bulma şansını kaybetmesi gibi sebepler -ilerde Kırım Savaşı'nda görüleceği üzere- Babıali'yi Avrupa para borsalarına açılmak zorunda bırakacaktı.⁴³⁴

Baltalimanı Sözleşmesi dönemin İstanbul büyükelçisi Ponsonby'nin zaferiydi. Sözleşmenin ekonomik boyutunun yanı sıra taşıdığı siyasi boyut da oldukça önemliydi. 1838 Baltalimanı Sözleşmesi'yle bir taraftan Britanya içerisindeki Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma politikasına muhalif olan kesimler ikna edilirken diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasındaki bağlar iyiden iyiye kuvvetlendiriliyordu.⁴³⁵ Nitekim, Rus Çarı da Baltalimanı Sözleşmesini siyasi bir hareket olarak algılamıştı. Londra'daki Rus büyükelçisi, St. Petersburg'a Baltalimanı Sözleşmesiyle ilgili yolladığı raporlarda söz konusu sözleşmenin Britanya ile Osmanlı imparatorluğu arasında bir ittifak niteliğinde

⁴³² Sözleşmenin metni için bkz: *Mecmua-i Muahedat*, c: 1, Ankara, TTK Yay. 2008, ss: 272-277.

⁴³³ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi*, ss:18-19.

⁴³⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Makaleler I*, Ankara: Doğu Batı, 2010, s:257.

⁴³⁵ Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, s:221, 230.

olduğunu belirtmekteydi. Ruslar bu sözleşme aracılığı ile Britanya'nın İstanbul'daki nüfuzunun Rusya'nın aleyhine artacağını düşünmekteydi.⁴³⁶

Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleştirilmesi politikasıyla uyumlu olan bir diğer gelişme de 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'dır. Bilindiği üzere 1839 yılında II. Mahmud'un ani ölümü sonucu tahta çıkan genç Sultan Abdülmecid'in önünde söz konusu dönemde acilen çözmesi gereken Mısır krizi vardı ve bu krizde Britanya'nın desteğini sağlamanın en önemli yollarından birisinin de İmparatorluğun modernleştirilmesine dair garantinin verilmesi olduğu bilinmekteydi.⁴³⁷ Bu durum diğer taraftan dönemin Dışişleri Bakanı Mustafa Reşid Paşa'nın uzun zamandır aklında olan reform planlarını daha kolay uygulayabileceği bir konjonktürün ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştı. Tanzimat'ın mimarı olarak anılan Reşid Paşa, Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalmasının ancak İmparatorluğun reformlarla yeniden düzenlenmesiyle mümkün olacağına inanmaktaydı. Hariciye Nezaretinin başına geçene kadar, Londra (1834-1836) ve Paris (1836-1837) büyükelçiliği gibi görevleri sırasında pek çok Avrupa başkentinde bulunmuş olan Reşid Paşa, Avrupa kurum ve düşüncesine aşina olmakla beraber söz konusu düşünce ve kurumların Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısına uygun hale getirilerek telif edilmesi gerekliliğine de inanmaktaydı.⁴³⁸ 1838 yılında Reşid Paşa'nın yeniden nükseden Mısır krizine karşı bir ittifak gerçekleştirebilmek amacıyla Londra'ya gitmesi ise söz konusu planlarını hızlandırmasını beraberinde getirmişti.⁴³⁹ Bu çerçevede Reşid Paşa Londra'da bulunduğu sırada Lord Palmerston'la görüşmüş ve Palmerston'a Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılması gereken reformlara dair

⁴³⁶ Philip Moseley, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839*, Boston Cambridge MA: Harvard University Press, 1934, ss: 162-165.

⁴³⁷ Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler*, ss:10-11; Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat 2*, İstanbul: MEB, 1999, ss:664-676.

⁴³⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs, 1999, s: 37; Tuncer Baykara, "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler*, Ankara: TTK, 1985,ss:50-51; Şerif Mardin, "Batıcılık", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Şerif Mardin, Der: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim, 2007, ss:12-13; Bailey, *British Policy*, s:183.

⁴³⁹ Mustafa Reşid Paşa'nın Londra'da yürüttüğü faaliyetler için bkz: Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK, 2010, ss:153-156.

hazırladığı taslağı iletmişti. Söz konusu taslağın içeriği aslında bir kaç ay sonra ilan edilecek Tanzimat'ın habercisi niteliğindedir.⁴⁴⁰

Reşid Paşa söz konusu taslakta o tarihe kadar yapılan hamlelerinin başarı getirmemesini II. Mahmud'un yürüttüğü "baskıcı" politikalara ve "yüzeysel" hamlelere bağlamakta ve İmparatorluğun idari, hukuki, mali ve askeri yapılanmasında bir bütün olarak sistemli ve Avrupa tarzında değişikliğe gidileceğini dile getirmektedir.⁴⁴¹ Reşid Paşa tarafından kaleme alınan bu memorandum Palmerston tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.⁴⁴² Bu gelişmenin ardından Palmerston, İstanbul büyükelçisi Ponsonby'nin görevlerinin arasına Reşid Paşa'nın desteklenmesini de eklemiştir.⁴⁴³

Britanya için Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun anlamı evvela Hindistan yolunun güvenliğini ve Yakındoğu'daki çıkarlarını tehdit eden Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerindeki etkisinin azalmasıydı. Hatt-ı Hümayun'un önemli vaatlerinden biri olan Müslüman ve gayrimüslimler arasında eşitliğin hukuken sağlanmasıyla Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Slavları koruma bahanesiyle Babıali'nin iç işlerine müdahalesinin son bulacağı umulmaktaydı.⁴⁴⁴ Palmerston söz konusu fermanı Ponsonby'nin başarısı olarak görmekte, Ponsonby'e açıkça "*sizin Hatt-ı Şerifiniz yürütülen politikanın muazzam bir başarısıdır ve Britanya ile Fransa kamuoyunda büyük bir etki yaratmıştır*" demektedir.⁴⁴⁵ Fakat her ne kadar Tanzimat Fermanı'nın ilanından sekiz ay önce Reşid Paşa'nın Britanya büyükelçisine bir reform planı olduğundan bahsettiği bilinse de söz konusu fermanı doğrudan Ponsonby'nin

⁴⁴⁰ Şerif Mardin, "Sâdık Rıfat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni Fikirlerin Girişi", *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Şerif Mardin, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, ss:197-198.

⁴⁴¹ Reşid Paşa'nın Palmerston'a iletildiği II. Mahmud'a ilişkin düşünceleri için bkz: Şerif Mardin, "Ondozuncu Yüzyılda Türk Siyasi Seçkinleri", *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Şerif Mardin, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, s.127; Memorandum için bkz: Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde*, 6, 2011, ss: 1-20.

⁴⁴² Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde*, ss: 257-261.

⁴⁴³ Rodkey, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey I*, ss:575-577, Rodkey, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey II*, s: 176.

⁴⁴⁴ A. D. Noçiyev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", Çev. D. Hıdıralı, *Tanzimat*, Editör: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2011, s:357.

⁴⁴⁵ Webster, *The Foreign Policy Vol2*, ss: 657.

başarısı olarak değerlendirmek mümkün değildir.⁴⁴⁶ Zira bu yorum, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun süredir kök salan değişim fikirlerini ve Reşid Paşa'nın ve onun gibi düşününlerin süreçteki etkisini görmezden gelme riskini taşımaktadır. Bunun yerine Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkar ve imparatorluğun kurtuluşuna yönelik fikir ortaklığından bahsetmek daha doğru olur.

Tanzimat Fermanı'na ilişkin söz konusu abartılı değerlendirmelere Stratford Canning özelinde de rastlamak mümkündür. Reşid Paşa'nın bahsi geçen Londra görevi çerçevesinde görüştüğü isimlerinden biri de Stratford Canning'dir. Canning'in biyografi yazarı Lane Poole'dan edindiğimiz bilgiye göre bu görüşme dahilinde Reşid Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlüğe koymayı düşündüğü reformları Stratford Canning'le de paylaşmıştır. Yine Poole'un aktardığına göre aralarında geçen özel bir görüşmede Reşid Paşa, Canning'e planladığı reformlara nereden başlaması gerektiğini sormuş Canning'in buna cevabı ise “*En başından! Can, mal şeref ve haysiyet emniyetinden*” şeklinde olmuştur.⁴⁴⁷ Her ne kadar Poole bu anekdottan ve Canning ile Reşid Paşa'nın 1832'den beri birbirlerini tanımalarından yola çıkarak kahramanını Tanzimat Fermanı'nın fikir babası mertebesine yükselten bir tarihi gerçeklik kurgulasa da, bu yorum da yukarıdakiler gibi abartılıdır. Zira Canning anılarında bu hadiseyi “Reşid Paşa'nın bana reformlar konusundaki şahsi fikirlerini açtığını hatırlıyorum” cümlesiyle nakletmektedir.⁴⁴⁸ Bu durum da bizlere tıpkı yukarıdaki örnekteki gibi Canning ile Reşid Paşa arasında reformlar konusunda ancak bir fikir alışverişi olduğunu göstermektedir.⁴⁴⁹

Bu bölümde değinilmeye çalışılan Baltalimanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Londra Boğazlar Sözleşmesi, çalışmamızın kronolojik sınırları dahilinde, Doğu Sorunu çerçevesinde gerçekleşen olayların, bu olaylar karşısındaki farklı tutumların ve bu tutumların yaslandığı kuralların zeminini oluşturmaktadır. Tüm bu gelişmeler Britanya'nın Yakındoğu ve Asya politikasını yeniden

⁴⁴⁶ Bailey, *British Policy*, ss:186-187.

⁴⁴⁷ Stanley Lane Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning, Vol I*, London: 1888, s:105.

⁴⁴⁸ Poole, *The Life of The Right, vol II*, s:105.

⁴⁴⁹ Bailey, *British Policy*, ss:186-187.

düzenlemekte, hatta üretmekteydi. Ekonomik alanda yaşanan gelişmeler şüphesiz politikadaki değişimi etkilemekteydi. Fakat Baltalimanı Sözleşmesi'nde de açıkça gözlemlendiği üzere ekonomik olan dahi siyasi amaca uygundu.⁴⁵⁰ 1841 tarihinden sonra söz konusu siyasi perspektif ve amacın Britanya Dışişleri Bakanlığı'ndaki yürütücüsü Palmerston'un yerini alan George Hamilton Gordon Aberdeen olacaktı. Aynı şekilde Britanya'nın İstanbul'daki temsilciliğinde de değişikliğe gidilecekti. 1841 yılında Ponsonby, kendisine verilen görevi büyük ölçüde başarıyla tamamlayıp İstanbul'dan ayrılmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın gücü kırılmış, Rusya'nın müstesna mahiyette olan nüfuzu dengelenmiş, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığından ve bağımsızlığından yana olan duruşu etraflı bir politikaya dönüştürülmüş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketi nezarete alınarak desteklenmişti. Bundan sonra Ponsonby İstanbul'daki yerini tam anlamıyla dik başlı, daha muktedir ve daha enerjik bir diplomat olan Stratford Canning'e bırakacaktı.⁴⁵¹

---

⁴⁵⁰ Davison, *Britain, the International*, s:166.

⁴⁵¹ Bolsover, *Lord Ponsonby*, s. 113.

2. BÖLÜM

STRATFORD CANNING VE TANZİMAT SİYASETİ (1841-1847)

2.1. LONDRA'DAN İSTANBUL'A, İSTANBUL'DAN İMPARATORLUĞA BAKMAK

Stratford Canning'in İstanbul'a büyükelçi olarak atandığı 1841 yılında Britanya'da dönemin dış politikasını temelden etkileyen önemli bir kabine değişimi meydana gelmiş, William Lamb Melbourne başkanlığındaki kabine yerini Robert Peel başkanlığındaki yeni bir kabineye bırakmıştır. Bu değişimle beraber Britanya Dışişleri Bakanlığı görevi de Henry John Temple Palmerston'dan, George Hamilton Gordon Aberdeen'e geçmiştir.⁴⁵² Birinci bölümde de bahsedildiği üzere, yeni kabinenin temel amacı Avrupa'da özellikle Fransa ile uyumu yakalamak, ABD ile çatışma yerine işbirliği esasına dayalı bir ilişki geliştirmek ve Rusya ile rekabetin şiddetini düşürerek uluslararası ticarete ağırlık vermektir. Britanya dış politikasının yeni odağı Avrupa ve ABD ile uyumun yakalanması olunca, Asya coğrafyası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun, *büyük oyunun*, dış politika gündemindeki yeri göreceli olarak aşağı sıralara gerilemiştir. Toryler, Palmerston'un sarstığını iddia ettikleri Avrupa Uyumunu yeniden sağlamlaştırmanın peşindeydi; bu da Britanya'nın Asya politikasının Avrupa politikasına tabi olmasını beraberinde getiriyordu.⁴⁵³

1841 yılı itibariyle Britanya'da başbakanlık görevi, Mısır meselesi ve Lübnan hadiselerinde, Palmerston'u "Asil Lord, Türk İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün devamı için Fransa'yla ilişkilerin kopma riskini göze alıyor" diye

⁴⁵² Ramsay, *Sir Robert Peel*, s:257.

⁴⁵³ 19.yüzyıl Britanya dış politikasında bu durumun örneklerine rastlamak mümkündür. Örneğin, George Canning, Yunan meselesinde Rusya ile uzlaşmaya varmak üzere olması dolayısıyla İran'ın Rus tehdidi karşısındaki yardım taleplerini yanıtsız bırakmıştı. Bunun neticesinde Britanya, 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda İran'ı savunmada acziyete düşmüş, bu durum da İngiliz hariciyesinde infial yaratmıştı. Bknz: Kelly, *Britain and the Persian*, s:262.

eleştiren Peel'e geçmişti.⁴⁵⁴ Ayrıca, görev süreleri boyunca istikrarlı bir biçimde dış politikada ortak karar alan Peel ile dönemin Dışişleri Bakanı Aberdeen'in, Fransa'nın yanı sıra Rusya ile de yakınlaşma niyeti içerisinde olması, Londra'dan İstanbul'a olan bakışa kaçınılmaz olarak yansımaktaydı.⁴⁵⁵ 1843 yılında, Aberdeen'in bu dönemdeki dış politika hedeflerine uygun olarak, Britanya ile Rusya arasında ticareti teşvik edici nitelikte bir antlaşma imzalanmış, takip eden sene de Rus Çarı I. Nikola ve Dışişleri Bakanı Nesselrode Londra'ya, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra temsilciliklerinin de yakından takip ettiği, birer ziyarette bulunmuştu.⁴⁵⁶ Söz konusu ziyaretler vesilesiyle ortaya çıkan 1844 tarihli Britanya-Rusya gizli Anlaşması, ziyaretler esnasında Bab-ı Ali'nin teyakkuz halini haklı çıkartan bir biçimde imparatorluğun beka meselesini gündemine almıştı. Mektup teatileri neticesinde vücuda gelen bu anlaşmayla, Britanya ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğine yönelik tehditlerin bertaraf edilmesi ve imparatorluğun varlığını sürdürmesi hususunda uzlaşmaya varmışlardı. Bu çerçevede iki ülke kati bir gereklilik oluşmadığı sürece Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine diplomatik müdahalelerde bulunmama konusunda da mutabık kalmışlardı. Rusya ve Britanya, Bâb-ı Âli'nin Büyük Güçler arasında denge politikası güderek, antlaşmalarla kendisine dayatılan mecburiyetlerden ve tebaanın durumuna dair yapması gereken girişimlerden kaçındığını tespit etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki bu rekabete son verip işbirliği içinde hareket etmeye karar vermişlerdi. Bu işbirliğin temel şartı ise, kuşkusuz, tebaanın da sultana bağlılığının sağlanmasına dair karar ortaklığıydı. Anlaşmanın bir diğer önemli noktası da, tüm önlemlere rağmen İmparatorluğun ayakta tutulamadığı bir durum ortaya çıkarsa Britanya ve Rusya'nın diğer güçlerden evvel Avrupa güç dengesi çerçevesinde atılacak adımlar konusunda da birlikte karar vermek yönünde sergiledikleri iradeydi.⁴⁵⁷ Fakat böyle bir anlaşmanın ortaya çıktığı dönemde, Britanya'nın İstanbul büyükelçisinin

⁴⁵⁴ Ramsay, *Sir Robert Peel*, s:251.

⁴⁵⁵ Ramsay, *Sir Robert Peel*, s:253.

⁴⁵⁶ B.O.A. HR. SFR. 3, 8-138, 15.8.1844.

⁴⁵⁷ Goryanov, *The Secret Agreement*, s:101, 110; Puryear, *England, Russia*, s:4, 1844 anlaşması I. Nicolas dönemini Rusya dış politikasında geçerli olan iki konsepte dayanmaktaydı: Bunlardan biri zayıf bir Türk imparatorluğunun muhafazası diğeri ise Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması halinde Avrupa güçleri ile işbirliği içinde olunmasıydı.

Asya'daki *Büyük Oyun* ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesine bakışı herkesçe malum olan -1832 yılında Çar tarafından Petersburg Büyükelçiliği reddedilip Rusya'da *istenmeyen adam* (persona non grata) ilan edilmiş-Stratford Canning⁴⁵⁸ oluşu Aberdeen'in *uyumunu* epey zorlayacaktı.

Aberdeen'in biyografisini kaleme almış olan Stanmore, Dışişleri Bakanının görevi süresince, en çok zorlandığı hususlardan birisinin dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Britanya temsilcilerinin tavırları olduğunu belirtir. Zira bu dönemde Britanya, Palmerston'un yürüttüğü dış politika önceliklerinden vazgeçse de dünyanın dört bir yanına dağılmış durumda olan temsilcileri bu öncelikleri takip etmekte ısrarcıydı.⁴⁵⁹ Dış politikadaki bu ikiliğin en fazla göze çarptığı bölgeler ise tabiatıyla *Büyük Oyunun* coğrafyası olmuştur. Söz konusu dönemde Hindistan yolunun güvenliği meselesi Londra'nın dış politika öncelikleri listesinde gerilerde kalsa da, ilgili bölgelerdeki Britanya temsilcileri meseleyi eski büyük önem atfedilen haliyle ele almaya devam etmişlerdir.⁴⁶⁰ Eski dış politika önceliklerinin sadık takipçilerinden birisi de Stratford Canning'dir. Bu sebeple, tezin kronolojik sınırlarını oluşturan Aberdeen'in Dışişleri Bakanlığı döneminde de, Palmerston'un bakanlık günlerinde kazandığı anlamla, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunması politikası, Londra'dan ziyade İstanbul'dan, büyükelçinin marifetiyle yürütülmüştür. Örneğin Canning, İstanbul'da genelde 1844 tarihli Britanya-Rus Anlaşması'nı görmezden gelen bir diplomasi takip edecek ve bu açıdan dönemin Britanya Dışişleri Bakanı ile de sık sık sorun yaşayacaktır.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss:18-22; Walker, *The Rejection of Stratford Canning*, ss:50-64.

⁴⁵⁹ Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, ss:160-166; Canning'in dışında Madrid büyükelçisi Henry Bulwer ve Yunanistan büyükelçisi Edmund Lyons'un da aralarında olduğu birçok Britanya temsilcisi halen Palmerston'un dünya algısına sahip çıkmaktaydı.

⁴⁶⁰ Hayes, *The Nineteenth Century*, s:285.

⁴⁶¹ Bailey, *British Policy*, s:207.

2.1.1. İlk Talimatname

Stratford Canning, 30 Ekim 1841'de Britanya Kraliçesi Alexanderia Victoria tarafından "fevkâlade yetkili elçi" (*ambassador extraordinary plenipotentiary*) olarak İstanbul'a atanmıştır.⁴⁶² Aynı tarihli bir başka resmi yazıyla ise Britanya Dışişleri Bakanlığı tarafından Canning'e, ikinci İstanbul Büyükelçiliği süresince takip etmesi gereken genel hedef ve politikaların yer aldığı "ilk talimatname"⁴⁶³ gönderilmiştir. Altında Aberdeen'in imzası bulunan söz konusu talimatnamede Canning'in atama kararında, "*Doğu hadiselerindeki tecrübesi ile Türk karakteri ve hükümetine dair olan bilgi birikiminin dikkate alındığı*"⁴⁶⁴ belirtildikten sonra, büyükelçinin görev tanımı ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir. Her bir maddenin söz konusu meseleye dair geçmiş politikaları, mevcut durumu ve hedeflenen gelişmeleri ayrıntılı bir biçimde kapsayan söz konusu talimatnameyi, kendi sıralamasına uygun olarak, paragraflar halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

Talimatnamede ilk önce vurgulanan husus "*uzun süredir Britanya'nın takip ettiği bir politika olan Levant'ta Türk gücünün desteklenmesi ve imparatorluğun iç karışıklık ya da yabancı saldırganlığı neticesinde dağılmasının önüne geçilmesi*"dir.⁴⁶⁵ Mevcut durumda tüm Büyük Güçlerin *Türk İmparatorluğu'nun*⁴⁶⁶ bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün devamından yana olduğunu ve bu iradenin 1840 tarihli Londra Sözleşmesine de açıkça yansıdığını belirten Aberdeen, Avrupa huzuru için Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki varlığının ve Sultan'ın otoritesinin korunması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu hususta Dışişleri Bakanı'nın büyükelçisinden beklentisi ise, tedbirli, makul ve iyi planlanmış "reform"ları⁴⁶⁷ teşvik ederek, çözülme tehlikesi ile karşı karşıya olan imparatorluğun süreklilik ve istikrar kazanmasına yardımcı olmasıdır. Aberdeen, bu amacın ancak müttefik güçlerin İstanbul'daki

⁴⁶² NA, FO, 78/439, No:1, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁴⁶³ NA, FO, 78/439, No:2, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁴⁶⁴ NA, FO, 78/439, No:2, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁴⁶⁵ NA, FO, 78/439, No:2, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁴⁶⁶ Aberdeen ve Canning yazışmalarında genellikle Osmanlı İmparatorluğu yerine Türk İmparatorluğu ifadesini tercih etmektedir.

⁴⁶⁷ Aberdeen'in yazışmalarında Osmanlı İmparatorluğundaki ıslahat hamleleri için tercih ettiği kelime ekseriyetle "reform"dur.

temsilcilerinin ortak ve uyumlu çabalarıyla mümkün olabileceğine inanmaktadır. Bu sebeple Canning'e yolladığı talimatnamede mümkün olan her vesile ile Avrupa Uyumu ve Avrupa devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri arasındaki işbirliğinin önemine işaret etmektedir. Burada dikkat çeken bir diğer nokta da, Büyük Güçler arasındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda söz sahibi olmak ekseninde süren çatışmanın ancak işbirliği yoluyla azalacağına ve İmparatorluk'ta huzurun tesis edileceğine inanan Aberdeen'in, tek başına girişimde bulunmaması için Canning'i uyarmasıdır. Canning'in bu hususta yapması gereken, söz konusu prensibi her özel olayda gözetmek ve diğer temsilciler nezdinde güven uyandırmak için azami gayret sarf etmektedir. Aberdeen'in Canning'den büyük bir dikkat göstermesini istediği bir diğer nokta da büyükelçinin İmparatorluktaki reform sürecine iştirakine dairdir. Talimatnamede Canning'e; temel görevinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenlik ve istikrarı için gerekli olan idari reformlara öneri ve destekleriyle hizmet etmesi olduğu belirtilmektedir. Bu cümlenin hemen ardından söz konusu hedefin hudutları şöylece çizilmektedir: *"Fakat şunu açıkça anlamalısınız ki, Majestelerinin hükümeti bu hususta yoğun ve müdahil olmayı içeren bir politikayı salık verme arzusu taşımamaktadır. Aksine açık ve mecburi bir biçimde adalet ve ihtiyat (prudence) gerektiren durumlar hariç müdahalenizin hiç vuku bulmamasından yanadırlar."*⁴⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesinin ardından Aberdeen'in talimatnamede vurgu yaptığı bir diğer konu ise Osmanlı ordusunun mevcut durumudur. Türk ordusunun korumakla yükümlü olduğu bölgelerde bizatihi bir soruna dönüştüğünü belirten Dışişleri Bakanı, özellikle eyaletlerde ordu mensupları tarafından sergilenen şiddet ve zorbalıkların yaratacağı geri dönülmez hatalara dikkat çekmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı, düzenli ve disiplinli bir orduyu ilk ihtiyaç olarak tanımlayan Bakan, büyükelçisini, mevcut durumda işleyen askeri modernizasyon sürecinde ordunun sahada daha güvenilir, kendi halkına karşı da daha barışçıl bir hale dönüştürülmesini teşvik etmekle görevlendirmektedir.

⁴⁶⁸ NA, FO, 78/439, No:2, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

Talimatnamenin bir diğ er önemli vurgusu ise Aberdeen'in, "*Sultan'ın hâkimiyetinin, yakın zamanda müttelik güçler tarafından tekrar tesis edildiği bölgede* [Mısır Valisi] *Mehmet Ali yönetiminin özlemine çekilmeyecek, meşru ve yasal bir yönetimin tekrar tesis edildiğini görme hakkına sahibiz*",⁴⁶⁹ dediği Suriye coğrafyasıdır. Bölgenin savaştan gördüğü zarara, halkın yaşadığı güçlüklerle ve ortaya çıkan aşırı yoksullaşmaya dikkat çeken Dışışleri Bakanı, büyükelçisini bölge için Bâb-ı Âli'den destek, para yardımı ve hususi ilgi talep etmekle görevlendirmektedir. Bu bağlamda özellikle Cebel-i Lübnan'da mevcut dönemde girişilen vergilendirme faaliyetlerine dikkat çeken Aberdeen, Canning'i, Cebel-i Lübnan halkı adına İstanbul'daki yöneticilerinden müsamaha talep etmekle görevlendirmektedir. Çabalarını ilk etapta bu noktaya yoğunlaştıracak olan büyükelçinin bir sonraki görevi ise, yerel yöneticilerin rüşvet ve aç gözlülüğünün önüne geçmektir.

Son olarak dikkat çeken bir başka husus da bölge halkına dairdir. Talimatnamede, bir bütün olarak Suriye bölgesindeki farklı mezheplerden Hıristiyan halkların her zaman için Britanya'nın ilgi alanında olduğu; fakat mevcut durumda (Mehmet Ali işgalinden sonra) birer ilgi odağına dönüştüğü belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu talimatnamede, Suriye halkının Müslüman ya da Hıristiyan olsun, neredeyse "pagan" sayılabilecek kadar yozlaşmış inançlara sahip olduğu belirtildikten sonra, "*dindar ve merbut bir adamın çabalarının daha aydınlanmış ve saf bir inancın kutsanmasına yol açabileceğine*" değinilmesi oldukça dikkat çekicidir.⁴⁷⁰

Aberdeen'in Avrupa Uyum merkezli Osmanlı İmparatorluğu politikasına uygun olarak Canning, Paris ve Viyana'da *Osmanlı İmparatorluğu meselesi* üzerine bazı görüşmeler gerçekleştirip İstanbul'a gelecektir. Canning'in Viyana'daki temaslarının temel gündem maddesini Avusturya ve Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu politikalarının örtüşmesi oluşturmaktadır. Bu görüşmelerde Avusturya Şansölyesi ve Dışışleri Bakanı Klemens Wenzel von Metternich'in altını çizdiği en önemli husus, Rusya ve Fransa'ya nazaran Britanya gibi Avusturya'nın da Sultan'ın otoritesinin devamından başka hiçbir amaç

⁴⁶⁹ NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁴⁷⁰ NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

gütmediği ve İmparatorluğa yaşama gücü, yöntem ve beşeriyet/hümanizm/medeniyet aşılması konusunda da Britanya ile hem fikir olduğudur.⁴⁷¹ Viyana'da Şansölye ile yaptığı görüşmelerde Canning'i en çok memnun eden konu, Metternich'in İmparatorluk reformu konusunda Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun önemli bir zemin teşkil ettiğine dikkat çekmesi ve Büyük Güçler'in İstanbul'daki temsilcilerinin Hatt'ın vaatlerinin hayata geçirilmesini beklemeye hakkı olduğunu dile getirmesidir.⁴⁷²

Canning'in Paris'te gerçekleştirdiği görüşmeler ise, Viyana'dakiler kadar işbirliği vurgusuna sahne olmamıştı. Paris'te Fransa Dışişleri Bakanı Guizot ile yapılan görüşmelerin de temel konusu Büyük Güçlerin ortak çabaları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlendirilmesidir. Ancak bu görüşmelerde Guizot'un, realitede Büyük Güçlerin etkin işbirliğinin zor olduğunu belirtmesi ve Britanya elçisinin de bu cümlelerin karşılığında muhatabına katıldığını eklemesi,⁴⁷³ Aberdeen'in *Uyumu*'nun daha İstanbul'a varmadan sendelediğinin bir göstergesidir.

Stratford Canning, hava muhalefeti sebebiyle oldukça uzun süren yorucu bir yolculuğun⁴⁷⁴ ardından, yaklaşık on sene sonra, 21 Ocak 1842'de bir kez daha İstanbul'dadır.⁴⁷⁵ Canning'in İstanbul'a gelir gelmez iki şey dikkatini çeker. Bunlardan birincisi Osmanlı hükümetinin, Suriye'nin restorasyonundan⁴⁷⁶ dolayı Britanya'ya duyduğu minnettarlık ve itimattır.⁴⁷⁷ Diğeri ise, geçmişteki uygulamalardan büyük ölçüde farklılaşan elçi kabul seremonisidir.⁴⁷⁸ Canning,

⁴⁷¹ NA, FO, 352/26, Canning'den Aberdeen'e, 2 Aralık 1841.

⁴⁷² NA, FO, 352/26, Canning'den Aberdeen'e, 9 Aralık 1841. Metternich, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun makul ve iyi planlanmış reformlarla teşvik edilmesi konusunda Britanya ile ortak hareket etmesi için İstanbul'daki temsilcisine talimat göndermiştir. Bknz: NA, FO, 352/26, Canning'den Aberdeen'e, 9 Aralık 1841.

⁴⁷³ NA, FO, 352/26, Canning'den Aberdeen'e, 15 Kasım 1841.

⁴⁷⁴ NA, FO, 352/26, Canning'den Aberdeen'e, 10 Ocak 1842, private.

⁴⁷⁵ NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 24 Ocak 1842.

⁴⁷⁶ Canning'in burada 1841 yılında Britanya'nın yardımıyla Mehmet Ali Paşa'nın Cebel-i Lübnan'dan çıkartılmasını kastetmektedir. Bu konuya aşağıda ayrı bir başlık altında değinilecektir.

⁴⁷⁷ NA, FO, 78-475, Canning'den Aberdeene, 24 Ocak 1842.

⁴⁷⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun elçi kabul seremonisinde uyguladığı protokol kuralları ve bunların zaman içerisinde gösterdiği değişim için bknz: Kermal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilât ve Protokol)*, Ankara: TTK, 1994, ss:51-57; Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul: Kitap Yay., 2004, ss:123-157.

daha önce şikâyetlere konu olan uygulamalardan vazgeçildiğini müşahede edeceği yeni diplomatik teamülleri, Hıristiyan karşıtlığından ve kibirden uzak bulacaktır.⁴⁷⁹

Canning İstanbul'a gelişinin hemen ardından, 27 Ocak 1842 tarihinde Sultan Abdülmecid'in huzuruna kabul edilmiştir. Canning'in bu kabulde Sultan'a yazılı olarak da sunduğu memorandum şöyledir:

"İnayetli hükümdarım Kraliçe beni yeniden Majestelerinin hükümetine elçi olarak gönderirken, kalbinde iki hükümdarı ve onların saygıdeğer tebaalarını birbirine bağlayan samimi dostluğu güçlendirmekten başka bir amaç taşımamaktadır. Tanrının yardımıyla, siz majestelerinin İmparatorluğunun bütünlüğünün tekrardan tesisi için denizden ve karadan işbirliği yapmış aynı güç, bu genel barış zamanında majestelerinin imparatorluğunun çıkarlarını korumaya devam edecektir. Ferasetli ve makul tedbirlerle hem kendi şanınız, hem de hâkimiyetiniz altında olan bölgelerdeki huzurun ve refahın gelişimi için İmparatorluğun hayatta kalmasını sağlayınız. Büyük Britanya'nın arzuları, ticaretin korunması ve antlaşmalara sadık kalınmasından ibarettir. Majestelerinin lütfu altında uygun olan her çaba dâhilinde bu büyük ve hayırlı amaçlara katkıda bulunmak görevim olduğu kadar da mutluluğum olacaktır."⁴⁸⁰

Canning'in yazılı memorandumuna Abdülmecid şöyle cevap vermiştir:

"Büyükelçi daha önce burada ikamet etmiştir ve ülkeyi iyi bilmektedir. Bu yüzden büyükelçi olarak atanması bana münasip gelmektedir. İmparatorluğu'na doğru yola çıktığında hükümetim yararına sarf ettiği çabalardan, meseleleri lehimize çevirdiğinden haberdar edildim. Bu benim için memnuniyet kaynağıdır. İki ülke arasında var olan bağların bir sonucu olarak Britanya hükümeti dostça davranmıştır; fakat özellikle Suriye'de verdikleri hizmetler muzzam bir memnuniyet [duymamı] sağlamıştır, [bu durum] şükranlarımı icap ettirmektedir. Büyükelçiden dostane hislerim ve sağlığının iyi olmasına dair niyetlerim hususunda Majesteleri Kraliçe'yi temin etmelerini arzu ederim. Kendisinden bir önceki elçi Lord Ponsonby ve ortaelçileri⁴⁸¹ hükümetime hizmetlerde bulunmuşlardır. Onların tutumlarından ziyadesiyle memnun oldum. Yeni elçinin de özellikle iki hükümet arasında tesis edilen bu dostluk bağlarını her zaman güçlendirmek eğiliminde olacağından zerre kadar şüphe duymuyorum. Bunlar

⁴⁷⁹ NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 26 Ocak 1842

⁴⁸⁰ NA, FO, 78/475, 28 Ocak 1842, Canning'den Aberdeen'e.

⁴⁸¹ Burada Ponsonby'nin gidişi ile Canning'in İstanbul'a varışı arasında görev yapan Bankhead kastedilmektedir.

*benim samimi arzularımdır. Kendisinin dostça tavırlarının yüksek tatmin duymaya bir sebebim olacağından eminim.”*⁴⁸²

2.1.2. İlk İzlenimler

Her ne kadar Peel Kabinesi'nin Doğu Sorunu bağlamında Avrupa devletleri arasındaki ilişkilere ve Rus tehdidine dair bakış açısı Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nı takip eden dönemde iktidarda olanlardan farklılık arz etse de, Canning 1842 yılının Ocak ayında İstanbul'a vardığında Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesine 1833'ün ortaya çıkardığı dinamikler dâhilinde bakmaya devam etmekteydi. Canning için Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu, Avrupa'daki genel barış ve Britanya'nın dünya hâkimiyeti ile yakından ilgiliydi. Bu bakış açısı çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun güç dengesini tehlikeye sokmaması, toprak bütünlüğünü devam ettirmesi, Hıristiyan âlemle barış içinde olması, mevcut göreceli sükûnetini koruması, idari yapısını geliştirip kaynaklarını arttırması Avrupa huzurunun ayrılmaz parçalarından birini oluşturmaktaydı.⁴⁸³ Tam da bu sebeple büyükelçi, İmparatorluğun, sonuçları kendisiyle beraber Avrupa'ya da zarar verecek olan “dikkatsiz ve özensizce” uygulanan ilerleme yöntemlerini ve idarî yapısındaki aksaklıkları azami tehlike oluşturan unsurlar olarak değerlendirmekteydi.⁴⁸⁴

1841 yılının Ekim ayında Canning'e verilen talimatnamenin esasını da Osmanlı İmparatorluğu'nun reform süreci ile başta Lübnan olmak üzere iç idare alanlarındaki sorunların çözümü oluşturmaktaydı. Ne var ki büyükelçinin Osmanlı başkentine geldiği günlerde bir bütün olarak İmparatorluğa dair izlenimleri hiç de iç açıcı değildi. Gelişinin hemen ardından Dışişleri Bakanı ile yaptığı yazışmada, “*bir ön uyarı*”da bulunmak istediğini belirten Canning, hem ıslahatlar hem de Lübnan meselesinde oldukça karanlık bir tablo çizmekteydi. Canning'e göre, Tanzimat Fermanı'nın filizlendirdiği ümitlerin henüz çok taze

⁴⁸² NA, FO, 78/475, 28 Ocak 1842, Canning'den Aberdeen'e.

⁴⁸³ NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 78/602, Canning'den Aberdeen'e 30 Ekim 1845.

⁴⁸⁴ NA, FO, 78/478, Canning'den Aberdeen'e, 27 Haziran 1842, (separate and confidential)

olduğu 1842 yılı itibariyle, ülkenin refahı ve iyi yönetimi adına ne yazık ki henüz hiçbir şey yapılmamış, en ufak bir ilerleme kaydedilmemişti. Dahası, büyükelçiye göre mevcut durumda gerçek bir gelişme hamlesi beklemek de saflık oluyordu.⁴⁸⁵

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı önemli birçok hadiseye tanıklık etmiş olan büyükelçiye böylesi bir karanlık tabloyu çizdiren sebep ise, kendi ifadesiyle, iktidardakilerin Sultan Mahmud ve Reşid Paşa'nın Avrupalılaşıma odaklı politikalarını devam ettirmeye niyetli olmamalarıydı.⁴⁸⁶ Büyükelçiye göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu Reşid Paşa'nın İstanbul'dan ayrılışı⁴⁸⁷ ile kâğıt üzerinde kalmış, imparatorluğun iç ve dış politikasında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na tepki ve muhalefet üzerine kurulu bir sistem hüküm sürmeye başlamıştı. Yazdığı raporlarda hayal kırıklığı ve öfkesini gizlemeyen büyükelçi, Sultan Mahmud tarafından oluşturulan askeri ve diğer kurumların varlığını devam ettirmesine karşın, planlanan reform teşebbüslerinin durduğunu, kamu yönetiminde ilerleme işaretlerinin yok denecek kadar az olduğunu, mali durumun içler acısı, ticaretin ise durgun olduğunu belirtmekteydi.⁴⁸⁸

İmparatorluğun mevcut durumdaki temel problemlerini, gelirler (özellikle de vergi toplama usullerindeki yanlışlıklar), yolsuzluk/rüşvet, mevcut kabinenin Hıristiyan ve yabancı karşıtı duruşu ile gayrimüslim vatandaşlarının durumu olarak sınıflandıran büyükelçi, aslında bir taraftan da görev süresi boyunca hangi meselelere yoğunlaşacağını haber vermekteydi. Tüm bunların arasında mevcut dönemdeki iktidar yapısına (aslında iktidardakilerin fikri duruşuna)

⁴⁸⁵ NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁴⁸⁶ NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁴⁸⁷ Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın ilanı takiben içeride oluşan muhalefetin de etkisiyle Dışişleri Bakanlığı'ndan azledilip Paris elçiliğine gönderilmiş ve yerine Sadık Rifat Paşa atanmıştır. Bknz: Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa*, ss: 380-387, Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995, s:44, Ahmet LÜtfi Efendi, Vak'anüvîs Ahmed LÜtfi Efendi Tarihi, cilt: 6-7-8, İstanbul: YKYK, 1999, s:1099; Muharrem Varol, "Sultan Abdülmecid Dönemi Devlet Ricalı", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Ed: Kemal Kahraman, İlon Baytar, İstanbul: İBB Kültür, 2015, ss:268-275, s:271.

⁴⁸⁸ NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

özellikle işaret etmekteydi. Zira, büyükelçiye göre ekonomi de dâhil olmak üzere imparatorlukta ortaya çıkan problemler, temelde Hristiyan âlemi tarafından kabul edilmiş ilkeleri toptan reddetme ve Avrupa'da hâkim olan uygulamalardan sıyrılma eğilimi taşıyan tepki siyasetinden kaynaklanmaktaydı.⁴⁸⁹ Bu durumun imparatorlukta yaşayan Hristiyanlar arasında da korku ve tepkiye sebep olduğunu⁴⁹⁰ defaten hatırlatan büyükelçi, Gayrimüslim nüfusun çıkarlarını ülkenin kaderiyle bir tutmaları sağlanamadıkça, ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlanacağıının altını çizmekteydi.⁴⁹¹

Canning Lübnan'ı da çizdiği bu karanlık tablonun içerisine yerleştiriyordu. Burada da temel sorunun kötü yönetim olduğuna işaret eden büyükelçi, ülkenin içerisinde bulunduğu genel durumun yeni işgale uğramış bir bölgede huzur ve asayişin sağlanmasını imkânsız kıldığını belirtmekteydi.⁴⁹² Canning, gelişinin hemen ardından, ülkenin her yerinde olduğu gibi Lübnan'da da adlî sistemden mali yönetime kadar bütün idarî sahada yolsuzluğun, kişisel çıkar merakının ve yönetim kabiliyetinden yoksun olmanın izlerine rastlandığını Londra'ya rapor etmekteydi. Bölgenin idaresini elinde tutan Mustafa Paşa'nın haremde işlediği cinayetin ülkede dilden dile dolaştığını belirten büyükelçiye göre, İstanbul'un duruma müdahale etmemesi adalet anlayışını hiçe sayan kamu yönetiminin en açık örneklerinden biriydi.⁴⁹³

Canning'e göre tüm bunların dışında Osmanlı İmparatorluğu ile iş yapmanın belli başlı karakteristik zorlukları da bulunmaktaydı. Büyükelçi, Protestan ahlakı içerisinde yetişmiş biri olarak bunların başında sistem sorununa işaret etmektedir:

“Türkler kendi öz kaynaklarına güvenleri arttığı oranda eski suiistimal ve ön yargılarına meylediyorlar. Türkiye'de sistem namına bir şey olduğu söylenemez. Burada herkes imkânları dâhilinde alabildiğini elde eder. Emirlerine mecbur kalmadıklarına kafa tutar,

⁴⁸⁹ NA, FO, 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁴⁹⁰ NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁴⁹¹ NA, FO, 78/602, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845, “Türk kabinesinin mevcut yönetimi ile ilgili memorandum”; NA, FO, 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁴⁹² NA, FO, 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁴⁹³ NA, FO, 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

mecbur kaldıklarında itaat ederler. Bu yüzden Türk hükümeti ile baş etmek oldukça güç. [Dolayısıyla] bir prensip sahibi olmak burada kâfi gelmiyor. Mücadele genellikle her özel olayda tekrarlanıyor ve prensipler tazeleniyor. Yolsuzluk ve gaddarlığın cesaret kırmasından dolayı yönetimini teşvik etmek için daha çok sabır, gözlem ve cesaret gerekiyor.”⁴⁹⁴

Canning’i zorlayan bir diğer “karakteristik” sorun ise Bâb-ı Âli’nin çoğu durumda zaman kazanmak için başvurduğu ağırdan alma ve erteleme meselesidir. Ülkenin karakteri gereği, önemli tedbirlerin ancak birçok ertelemenin ardından alınabildiğini belirten⁴⁹⁵ Canning’in “*bakalım*” kelimesine karşı olan tahammülsüzlüğü de buradan kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁶

Özellikle islahata dair her özel olay ya da evrede mesafe kat etmeyi olanaksız kılan “*aynı*” engellerin yeniden üretildiğini dile getiren Canning, dostça ve “*aydınlanmacı*” (enlightened) önerilere en düşük seviyede karşılık verildiğinden ve sorumluluğun her daim devlet erkini elinde tutanlar tarafından en alt seviyedeki memurlara yüklendiğinden şikâyet etmektedir. Bu durumu samimiyetsizlik olarak değerlendiren büyükelçi, asıl sebeplerin yukarıda da belirttiğimiz gibi eski suiistimal alışkanlığından kopamama, yabancı yönlendirmesine ve Hıristiyanlığa karşı duyulan muhalefet olduğunda ısrar etmektedir.⁴⁹⁷

Tanzimat’ın ilanını takiben, Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni sisteme karşı hem halktan hem de bürokrasiden önemli bir muhalefet dalgası oluşmuştu. Reşid Paşa’nın İstanbul’dan uzaklaştırılmasını takiben iktidar yapısı da “*Tanzimatçılar*”la “*Muhafazakar*”ları dengelemek üzerine kurulmuştu.⁴⁹⁸ Büyükelçinin haklı olduğu bir nokta da söz konusu dönemde devlet yönetiminde suiistimal ve rüşvet örneklerine çokça rastlanıldığıydı.⁴⁹⁹ Fakat büyükelçi tüm

⁴⁹⁴ NA, FO, 78/563, Canning’den Aberdeen’e, 4 Kasım 1844.

⁴⁹⁵ NA, FO, 78/518, Canning’den Aberdeen’e 1 Nisan 1843, (secret)

⁴⁹⁶ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol 2, s:61.

⁴⁹⁷ NA, FO, 78/476 Canning’den Aberdeen’e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning’den Aberdeen’e, 27 Mart 1842.

⁴⁹⁸ Varol, *Sultan Abdülmecid*, ss:270-271.

⁴⁹⁹ Bknz: Enver Ziya Karal, “Tanzimat Döneminde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler”, *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:1, ss:45-65, Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devlet’inde Rüşvet*, İstanbul: İnkılâp, 2005, ss:278-290, Yüksel

bunları sadece Batı muhalefeti ve Hıristiyan karşıtlığı ile ilişkilendirerek yanılığa düşmekte, Tanzimat'la beraber idarenin her kademesinde yeni bir sisteme geçiş yapmakla uğraşan İmparatorluğun bu yeni düzeni idare ve idame ettirmede zorlandığını atlamaktaydı. Sürece karşı olan muhalefeti, Batı-Hıristiyanlık karşıtlığının yanı sıra ekonomik ve toplumsal sebepler de besliyordu. Kaldı ki bu değişim sürecinin yürütülmesi için gerekli maddi imkân ve insan unsuru da İmparatorlukta oldukça kıt, bu da ister istemez sürecin işleyişini tıkamaktaydı.⁵⁰⁰ Bu sebepten ötürü büyükelçinin mesuliyetin her durumda alt memurlara yüklendiği yargısı da eksik kalmaktaydı. Yeni sistemi özellikle ekonomik alanda yürütecek donanımda olan memur sayısı oldukça azdı ve eldeki devlet görevlileriyle girişilen her hamlede sistemin işletilmesine dair sorunlar baş göstermekteydi.⁵⁰¹ Gerçi Canning de raporlarında sık sık insan unsuruna değinmekte, *adamakıllı bir hükümet sistemi için insan unsuruna dair yapılması gereken daha çok şey olduğunu* belirtmekteydi.⁵⁰² Fakat insan unsuru kısmında büyükelçinin asıl dikkat çektiği, kararları uygulamakla yükümlü memurlardan ziyade karar alıcılardı. Raporlarında sık sık hükümetin rastgele seçilmiş paşalar tarafından meydana geldiğini belirten Canning, daha az *önyargılı* ve Avrupa bilgisi almış insanlara Osmanlı merkezî idaresinde duyulan gereksinime dikkat çekmekteydi. Sayıları fazla olmasa da böyle insanların var olduğunu belirten Büyükelçi, gelişinden itibaren Aberdeen'in dikkatini paşaların ve diğer görevlilerin seçimine ve atanmasına çekmeye çalışmaktaydı.⁵⁰³

Canning, Aberdeen'e "ön uyarı" mahiyetinde gönderdiği raporun sonunda karşı karşıya kaldığı sorunlar için geliştirmek istediği çözüm yöntemini de eklemişti. Canning'in Tanzimat Fermanı'nın ardından İmparatorluğun içerisinde bulunduğu

---

Çelik, "Tanzimat Döneminde Yolsuzluk ve Rüşvet", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:15, 2016 Güz, ss:25-64.

⁵⁰⁰ Halil İncelik, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Halil İncelik, İstanbul: Eren, 1993, ss:361-425; Musa Çadircı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, Ankara: TTK, 1994, ss:97-104; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş, 2008, ss:141-154.

⁵⁰¹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs, 1999, s:84, İncelik, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:367, Çadircı, *Tanzimatın Uygulanması*, s:97; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:149.

⁵⁰² NA, FO, 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵⁰³ NA, FO, 78/476 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 78/518, Canning'den Aberdeen'e 1 Nisan 1843, (secret)

konjonktürel hale dair durum tespiti yapıp, çözüm önerilerini sunduğu söz konusu raporun sonuç kısmı maddeler halinde aşağıdaki gibidir:

-Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yönetim sistemindeki ruh ve eğilim tepkiseldir.

-Bu tepki, Hıristiyan hak ve imtiyazlarına duyulan düşmanlık, yabancılara güvensizlik ve Avrupa bağından uzaklaşma gibi eski istenmeyen durumları tekrar ortaya çıkarmıştır.

-Söz konusu politika ülkeye zarar verme, hükümeti zayıflatma, yıkım ve felaketi hızlandırma eğilimindedir.

-Mevcut durumda, elimizdeki imkânlar bu olumsuzluklarla baş etmekte yetersizdir.

-Daha etkin bir güce sahip olmadıkça Avrupa kabinelerinin imparatorluğa dair fikirlerinin ya çok az karşılığı olacak ya da hiçbir karşılığı olmayacaktır.

-Bu şartlar altında Britanya nüfuzunun mevcut durumdan ne kadar etkileneceğinin hesaba katılması ve ona göre yeni bir değerlendirme yapılması elzemdir.

-Mevcut duruma başta Britanya olmak üzere, Avrupalı güçlerin daha etkin bir politika izlemesinden başka bir çıkar yol bulunmamaktadır.⁵⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir yabancının ancak; uygun zamanı kollayarak, tesadüfî fırsatlardan avantaj çıkararak nüfuzunu reformlar yönünde kullanabileceğini belirten Canning,⁵⁰⁵ mevcut dönemdeki *fırsatlarına* şöylece işaret etmektedir: *“Açıkça bellidir ki hükümetin bana karşı olan tavrı Suriye hadiseleri ile ilişkilidir. Bu hususta sizin talimatlarınızın altında benim sorunu yönetmede izleyeceğim yol bu andan itibaren Bâb-ı Âli'nin iç ve dış politikasında uygulanacak etkiyi belirleyecektir.”*⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ NA, FO, 78/476 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO, 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁵⁰⁵ NA, FO, 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵⁰⁶ NA, FO, 78/478, Canning'den Aberdeen'e, 27 Haziran 1842, (separate and confidential)

2.2. CANNİNG VE OSMANLI SİYASİ ELİTİ

1841 yılının Ekim ayında, Britanya Kraliçe'si Victoria'nın fevkalade elçisi olarak İstanbul'a atanan Stratford Canning'in en önemli görevlerinden biri, yukarıda da izah edildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir süredir yürütülen reform sürecini görüş ve öneriyle teşvik etmektir. Palmerston'un iktidarda olduğu günlerde Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu politikasına eklenen imparatorluğun ıslah edilmesi projesinin mimarlarından biri olan Büyükelçi'nin 1841 yılında bir defa daha Osmanlı başkentine gönderilmesi de bu alandaki tecrübe ve çalışmalarıyla doğrudan alakalıydı. Zira Canning'in 1832 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu hususunda Britanya Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu memorandum⁵⁰⁷ yukarıda bahsi geçen politikanın takip edilmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştı. 1832 yılında Osmanlı-Yunan sınır komisyonu görevi için geldiği İstanbul'da müşahede ettiği II. Mahmud dönemi ıslahatları ve Sultan'la birebir gerçekleştirdiği görüşme, Canning'in zihninde Avrupalılaştırılarak ayakta tutulabilir bir Osmanlı İmparatorluğu idealinin canlanmasına ve söz konusu memorandumun kaleme alınmasına sebep olmuştu. Aşağı yukarı aynı döneme denk gelen Reşid Paşa ile Londra'da gerçekleşen görüşmesi, büyükelçinin İstanbul'da edindiği fikirleri önemli ölçüde güçlendirmişti. Bu görüşmeler aynı zamanda Canning'in reform perspektifinin bir bileşenini de oluşturacaktı: İşbirliği yapılacak siyasi elit tipolojisi.

Kendisine verilen reformları teşvik görevini, II. Mahmud ve Reşid Paşa izlenimleri çerçevesinde değerlendiren Büyükelçi'nin 1842 yılının Ocak ayında İstanbul'da karşılaştığı manzara ise öncekinden oldukça farklıydı. Her şeyden önce "*modern Türkiye'nin doğuşu*"⁵⁰⁸ olarak nitelendirdiği Yeniçeri Ocağı'nın ilgasını başaran Sultan II. Mahmud ölmüştü. Reşid Paşa ise iktidar merkezinden uzaklaştırılmış, Paris'e büyükelçi olarak gönderilmişti. Üstelik şimdi iktidarı elinde bulunduranlar, Yunan İhtilali döneminde yürüttüğü diplomasi sebebiyle

⁵⁰⁷ FO 78/211, Stratford'dan Palmerston'a, 19 Aralık 1832.

⁵⁰⁸ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2; s:71.

Canning'den hoşnut olmayan ve tekrar İstanbul'a atanmasından rahatsızlık duyan paşalardı.⁵⁰⁹

İstanbul'daki görevine başlar başlamaz, Canning'in iktidarda etkin olan isimleri kendi reform perspektifi çerçevesinde değerlendirdiğini görmekteyiz; İstanbul'a gelişinin hemen akabinde Londra'ya yolladığı raporlarda, Tanzimat'ın sadece Reşid Paşa'nın iktidardan düşüşüne değil aynı zamanda tehlikeli bir muhalefete de yol açtığı tespiti yer alır. Canning'e göre ortaya çıkan muhalefetin tehlikesi, toplumsal hareketlilikten ziyade yenilik taraftarlarının iktidarı, Reşid Paşa'nın görüşlerini eleştirenlere kaptırmasının ardından Türk yönetiminin Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu terk etme eğilimi göstermesinden kaynaklanıyordu. Reşid Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmasının ardından Osmanlı hükümetinin genel yapısının değiştiğine dikkat çeken Canning'e göre, yeni dönemde iktidarda bulunan Osmanlı nazırları Batı etkisine karşı tahammülsüz olmalarının yan sıra, reaksiyoner, fanatik ve Hıristiyanlık karşıtı bir politika takip etmekteydiler. Yeni hükümetin herhangi bir konuda kayda değer bir reform teşebbüsünün ortada bulunmadığına işaret eden Canning, bir ıslah çabası vuku buluyorsa da bunun bilinçli olarak en asgari düzeyde uygulamaya sokulduğu görüşünde ısrar etmekteydi. Canning'e göre, sistematik olarak II. Mahmud'un ve Tanzimat Fermanı'nın alaşağı ettiği eski düzeni yeniden ihya etmeye yönelik bu eğilimin sebebi ise evvela iktidarı eline geçirenlerin karakterleri ve dünya görüşleriydi. Bu tespit, Britanya Büyükelçi'sinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir süre önce başlatılan reform sürecine kesintisiz olarak devam edebilmesi için tek çare olarak görülen iktidardaki isimlerin değiştirilmesi fikrine meşruiyet zemini sağlamaktaydı.⁵¹⁰ Bu hedef, Canning'in İstanbul mesaisinde en çok uğraş verdiği konulardan biri haline gelecek ve Büyükelçi'nin nerdeyse bütün Osmanlı siyasi elitini sadece bu nokta-i nazardan değerlendirmesini beraberinde getirecekti.

⁵⁰⁹ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss:82-83.

⁵¹⁰ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e 16 Şubat 1842; NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e 11 Şubat 1842; Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss: 82-83, 85.

Tanzimat Fermanı'nın ardından, uygulamada doğan çeşitli sorunlar neticesinde ülke içinde gerek halk gerekse hükümet erkânı arasında ciddi bir muhalefetin oluştuğuna ve bunun neticesinde Abdülmecid'in yeni kabineyi oluştururken reform muhaliflerine yer vererek dengeyi gözettiğine yukarıda değinmiştik.⁵¹¹ Fakat bu, Padişah'ın imparatorluğun reformu meselesinden uzaklaştığı anlamına gelmemektedir. Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı'ndan azledilmesi üzerine “*besbelli yerine gelen vükelâ tanzimâtı mühimsemeyecekler, eski usûlü terviç edecekler*”⁵¹² gibi laflar ortalıkta sıkça dolaşmaya başlayınca Sultan Abdülmecid, Tanzimat reformlarının icrası yönündeki kararlılığını Bâb-ı Âli'ye yolladığı bir hatt-ı hümayunla yeniden açıkça belli etmişti.⁵¹³ Fakat, Sultan Abdülmecid, dönemin hükümdarı olarak, tabiatıyla, toplumsal muhalefeti ve Avrupa Devletleri arasındaki dengeyi de gözetmekteydi.⁵¹⁴ Aslında Padişah'ın uyguladığı politika, doğurduğu neticeler itibariyle Tanzimat Fermanı'yla hızlı bir biçimde hareket edildiğine ve bu hızı yavaşlatmak gerektiğine dair olan kanaatini göstermekteydi. Yoksa yeni düzenden keskin bir kopuş söz konusu değildi.⁵¹⁵ Bu durumun Canning de farkındaydı, Osmanlı Sultan'ına dair büyükelçinin çekinceleri Sultan'ın reform yanlısı olmamasından değil, reformların arkasında kararlılıkla durmasına imkân vermeyen “*güçsüz mizac*”ından kaynaklanmaktaydı.

Sultan'la gerçekleştirdiği ilk görüşmenin ardından, Aberdeen'e Sultan'ı “*inayetli, lütufkâr ve zeki; yüz ifadesi kibar ve hatta melankolik*”⁵¹⁶ olarak resmeden Canning, Abdülmecid'e dair anılarına şöyle bir not düşmüştü:

⁵¹¹ Bu amaç dâhilinde evvela Reşid Paşa Hariciye Nazırlığından alınmıştı. Ardından nötr bir kişiliğe sahip Rauf Paşa da sadaret makamından alınmış ve yerine muhafazakar bir isim olarak tanınan Topal İzzet Mehmet Paşa atanmıştı. İzzet Paşa'nın daha sonraları Mustafa Reşid Paşa'ya olan muhalefetiyle tanınan Sarım Efendi'yi Hariciye Nazırlığına getirmesi ile de Tanzimat aleyhtarı grup hükümette etkin konuma gelmiştir. Bknz: Varol, *Sultan Abdülmecid*, s:271.

⁵¹² Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfî*, s:1099.

⁵¹³ Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfî*, s:1099; Abdurrahman Şeref Bey, Sultan Abdülmecid'in Tanzimat karşısındaki tutumunu “zat-ı şahane kavlen ve resmen Tanzimat'a taraftardı” şeklinde aktarmaktadır. Bknz: Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul: Kapı, 2012, s: 63.

⁵¹⁴ Varol, *Sultan Abdülmecid*, ss:270-271.

⁵¹⁵ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s:56.

⁵¹⁶ NA, FO 78/475, No:9, Canning'den Aberdeen'e, 28 Ocak 1842; Ayrıca bknz: NA, FO 196/19, No:9, Canning'den Aberdeen'e, 28 Ocak 1842.

“İnce, nazik bir insandı; anlayışlı, ödevine bağlı, alçak gönüllü, şerefli bir devlet adamıydı, insan canlısıydı. Bu erdemlerini gereği gibi geliştirememiş olması, zayıf bir insan oluşu ve genç yaşta tahta geçip kendini eğlenceye fazla kaptırmasından ileri gelmektedir. Yumuşak ve liberal bir yolda gerçekleştirmek şartıyla ıslahat taraftarı ve açık kafalı bir insandı. Yazık ki, bu gibi tedbirleri yürütecek güçten yoksundu. Yine de bu yoldaki adımları desteklemek ve uygulamaları hızlandırmaktan geri durmadı.”⁵¹⁷

Lane Poole, Abdülmecid'in iyi niyetli zayıflığının, Canning gibi güçlü bir vasi için avantaj olsa da, Büyükelçi'nin, yeni Sultan'ın, babasının değişimi kontrol etme kararlılığından ve yorulmak bilmez buyurgan iradesinden yoksun oluşunu, öngörülmez felaketleri beraberinde getirme riski taşıyan bir çıkmaz olarak değerlendirdiğini dile getirmektedir.⁵¹⁸ Gerçekten de II. Mahmud, Canning'in bir sonraki bölümde ele alınacak reform perspektifine daha uygun bir padişahı. Her şeyden önce, Canning'in Osmanlı reformuna ilgi duymasının sebebi II. Mahmud ve giriştiği yenileşme hamleleriydi. Canning, her ne kadar II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırırken takip ettiği usulü *insaniyet* açısından uygun bulmuyor ve yeni kurulan ordunun korumakla yükümlü olduğu kendi tebaasına karşı kullanılmasından endişe ediyor olsa da⁵¹⁹ merhum padişahı Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtiyacı olan demir yumruk olarak gördüğü de aşikârdı.⁵²⁰ Bu sebeple Büyükelçi, Abdülmecid'in karakterini imparatorluk için gerekli olan güç ve dayanıklılıktan yoksun olarak değerlendiriyor ve *uyuşukluk* ve *servet tutkusunun* babasının politikalarını ve Tanzimat'ın ortaya koyduğu düzeni devam ettirmesine engel olduğundan yakınıyordu.⁵²¹ Canning'in Abdülmecid'e yönelik eleştirilerinin bir başka odak noktasını da Sultan'ın tecrübesizliği⁵²² ile hassas ve miskin karakterinin, gözde memurların etki alanını

⁵¹⁷ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s. 81; Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara: Yurt, 1988, s:85.

⁵¹⁸ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s: 80-81;

⁵¹⁹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devlet'inde Siyaset, Ordu ve Toplum* (1826-1839), İstanbul: Kitabevi, 2009, ss: 93, 113-114.

⁵²⁰ Stratford Canning'in Sultan II. Mahmud hakkındaki görüşleri için bkz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:1, ss: 504-513, Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss:71-85; Cunningham, *Stratford Canning, Mahmut II*, ss:23-72; Bailey, *British Policy*, ss:132-156; E. F. Malcolm Smith, *The Life of Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, London: Ernest Benn, 1933, s: 169, 181.

⁵²¹ NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵²² NA, FO 78/652, Canning'den Aberdeen'e, 16 Ekim 1844.

genişletmesine fırsat vermesi oluşturuyordu.⁵²³ Mevcut dönemde etkin olan isimleri; kişisel çıkar ve önyargılarla hareket eden, zamanın sorunlarıyla baş edebilecek kapasite ve bilgi birikimden yoksun insanlar olarak tasvir eden Canning'e göre Sultan'ın daha emin ellere emanet edilmesinden başka çare yoktu. Bu sebeple, Büyükelçi'ye göre, daha az önyargılı, daha yüksek nitelikleri haiz ve Avrupa bilgisi almış insanların etkin görevlere gelmesi gerekmektedir. Reşid Paşa, kuşkusuz bunların başında gelmekteydi.⁵²⁴

Canning'in, 1842 yılının Ocak ayında başlayan İstanbul büyükelçiliği boyunca iktidarın önde gelen isimlerinin değiştirilmesi ve Reşid Paşa'nın yeniden Bâb-ı Âli'de etkin bir konuma gelmesi için sistematik olarak çabaladığını görmekteyiz. Bu hususta Canning'in ilk hedefi dönemin Sadrazamı Mehmet İzzet Paşa olmuştur. Canning, Bâb-ı Âli'nin tüm iktidarını elinde bulundurduğunu belirttiği Mehmet İzzet Paşa'yı "*bağnaz*" görüşleri ve "*gaddar mizacı*"⁵²⁵ ile nam salan, İslami önyargılara kendini adanmış, yabancı müdahalesi hususunda oldukça tepkisel biri olarak tarif ediyordu.⁵²⁶ Canning'e göre Mehmet İzzet Paşa, yeteneği, karakteri ve tecrübesinin kifayetsizliği dolayısıyla görevinde faydalı olamamasının yanı sıra Avrupa ile sıkı bağlar kurulmasına karşıt olan anti-İngiliz grubunun da başını çekmektedir.⁵²⁷

Osmanlı vakanüvisleri de Mehmet İzzet Paşa konusunda Britanya elçisi Canning ile benzer düşüncelere sahiptir. Örneğin, Cevdet Paşa Tezâkir'de, Mehmed İzzet Paşa'nın "*hun-rîzlik*" (zalimlik, kan dökücülük) ile meşhur olduğunu söylerken,⁵²⁸ Lûtfî Efendi Paşa'nın sadaret makamına atanmasının gaddar mizacı dolayısıyla ahalide ve Bâb-ı Âli memurları arasında dehşet duygusu uyandırdığını yazar.⁵²⁹ Aynı zamanda Mehmet İzzet Paşa'nın sadaret

⁵²³ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843; NA, FO 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁵²⁴ NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842; NA, FO 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵²⁵ Bknz: Cevdet Paşa *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991, s:9.

⁵²⁶ NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842; NA, FO 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁵²⁷ NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵²⁸ Bknz: Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:9.

⁵²⁹ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s:1114; Vak'anüvis Lûtfî Efendi, mevcut dönemde, Mehmet İzzet Paşa'nın kadayıfı beğenmeyip, kadayıfçıyı kadayıf döküğü kızgın tepsi üzerine

makamına geldikten sonra ilk icraat olarak Reşid Paşa muhalifi olarak bilinen Sarim Efendi'yi⁵³⁰ Dışişleri Bakanlığı makamına getirmesi Tanzimat'ın rafa kaldırıldığı düşüncesinin yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir.⁵³¹ Kaynaklarda, *eski zamanların ahkâmını yürütmek* niyetinde olduğu belirtilen Paşa'nın sadrazam olmasını takiben, Hıristiyanları Müslümanlardan ayırt etmek için kurdeleye benzeyen sülük isminde bir çeşit nişan takılmasını zorunlu kılması da epeyce eleştirilmektedir.⁵³² Paşa'nın bu icraatı Canning'in raporlarında "*Sultanın tebaası arasına uzun zaman önce ekilmiş olan eski tiksindirici ayrımları yeniden canlandırmak*" amacıyla girişilmiş bir eylem olarak yerini almıştır. Canning, başta sadrazam olmak üzere mevcut Osmanlı hükümetinin enerjisini daha önce ilerleme ruhuyla yapılan ne varsa tersine çevirmeye harcadığının en belirgin kanıtı olarak değerlendirdiği bu icraatı Aberdeen'e rapor ederken, bir taraftan da, Dışişleri Bakanı Aberdeen'i Londra'daki Türk büyükelçisi nezdinde girişimlerde bulunmaya teşvik etmektedir.⁵³³

Canning, Sadrazamın başyardımcısı olarak tanımladığı dönemin Meclis-i Vâlâ Reisi Arif Mehmed Paşa'yı da, Tanzimat öncesi idare usullerine dönüş yanlısı olmakla itham etmektedir.⁵³⁴ Nitekim Arif Paşa'nın görevden alınması üzerine Londra'ya gönderdiği raporda, köklü reformların devam ettirilmesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak gördüğü Arif Paşa'nın azledilmesi için kendisinin de ısrarcı olduğunu açıkça belirtecektir. Canning, ayrıca aynı raporunda Arif Paşa'nın Meclis-i Vâlâ reisliğinden alınmasının, sadareti kast ederek, daha büyük ve önemli bir değişimi beraberinde getirebileceğine dair umutlarını arttırdığını vurgulamaktadır.⁵³⁵ Bu raporun kaleme alınmasının

---

oturttuğu rivayetinin İstanbul'da dilden dile dolaştığını aktararak söz konusu atamanın toplumda uyandırdığı etkiye dikkat çekmektedir.

⁵³⁰ Canning, Londra'ya gönderdiği raporlarda Dışişleri Bakanı Sarim Efendi'nin Tanzimat karşıtı gruptan ayrılmakla beraber, dönemsel politikalar üzerinde etkisi bulunmadığını, en ufak bir mücadeleden rüzgarın götürdüğü yöne doğru hareket ettiğini iddia etmektedir. NA, FO 78/476 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842; NA, FO 196/19 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁵³¹ Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi*, s:1114.

⁵³² Aliye, *Cevdet Paşa*, s: 47.

⁵³³ NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵³⁴ NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842; NA, FO 196/19, Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842; NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

⁵³⁵ NA, FO 78/479, Canning'den Aberdeen'e, 27 Temmuz 1842.

üzerinden çok geçmeden Mehmet İzzet Paşa'nın azledilmesi,⁵³⁶ arkasında büyükelçinin girişimlerinin de etkili olduğu bir başka önemli görev değişikliği olarak değerlendirilmelidir.

Canning'in bu tezin kronolojik sınırlarını ihtiva eden dönemde üzerinde en fazla durduğu isim, o tarihte hassa müşiri olan ve daha sonra da seraskerlik makamına gelecek Rıza Paşa'dır. Cihan seraskeri namıyla anılan Rıza Paşa, Abdülmecid döneminin oldukça etkili isimlerinden biridir. Padişah Abdülmecid de vezirlik rütbesiyle mâbeyn-i hümâyun müşiri yaptığı Rıza Paşa'ya fazlasıyla itimat etmekteydi. Bu durum, bazı çalışmalarda dönemin, Reşid Paşa ve Rıza Paşa iktidarı olarak ikiye ayrılmasını yol açmıştır.⁵³⁷ Nitekim Reşid Paşa Paris'e gönderildiğinde, İstanbul'da artık Reşid Paşa devrinin bittiği, Rıza Paşa devrinin başladığı konuşulmaktaydı. Devlet idaresi, özellikle Mehmet İzzet Paşa'nın sadareten uzaklaştırılmasıyla beraber Rıza Paşa'nın eline kalmıştı. İzzet Paşa'nın ardından sadrazamlık makamına gelen Rauf Paşa'nın dahi daima Rıza Paşa'nın hükmüne tabi olduğu, dönemin Osmanlı vakanüvisleri ve tarihçilerinin de ortak kanaatidir.⁵³⁸ Bu dönemde Canning de devletin bütün gücünün Rıza Paşa'nın ellerinde olduğundan yakınmaktadır.⁵³⁹ Hatta İstanbul'a gelişinin üzerinden henüz bir ay dahi geçmeden Canning Sultan'ı, tüm gücü tek bir kişinin (Rıza Paşa'nın) eline bırakan tedbirsizliğinden dolayı uyarmanın artık bir mecburiyet olduğunu düşünmeye başlamıştı.⁵⁴⁰ Canning'in sarayda muazzam bir etki sahibi olarak gördüğü Rıza Paşa'ya dair ilk izlenimleri ise şu biçimdedir: *"Kişisel kanım kendi çıkarı peşinde koşan biri olduğu yönünde, edindiği yeri Sultan'la reform karşıtı hizip arasında gördüğü denge işlevine borçlu ve bunun için de Sultan'la olan kişisel yakınlığını kullanmakta."*⁵⁴¹

⁵³⁶ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s:1124.

⁵³⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimaî Hayat", *Tanzimat*, 2, İstanbul: MEB,1999, ss:619-659, s:627.

⁵³⁸ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s: 1071, 1198; Şeref, *Tarih Musahabeleri* s:57.

Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995, s:43, 46; Cevdet Paşa, Rauf Paşa'yı "bostan korkuluğu" olarak tanımlamaktadır. Bknz: Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:9,

⁵³⁹ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁵⁴⁰ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss.82-83.

⁵⁴¹ NA, FO 78/476 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842, ayrıca bknz: NA, FO 196/19 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

Yukarıdaki alıntının açıkça gösterdiği üzere Canning, Rıza Paşa'yı şikâyetçi olduğu reform karşıtı grubun dışında tutmaktadır. Fakat Rıza Paşa'dan bahsettiği bu raporun dışında, Canning'in Paşayı diğerlerinden bu kadar net bir biçimde ayrı tutan başka bir ifadesine rastlamak mümkün değildir. Lane Poole ve Malcolm Smith'in Canning biyografilerinde de Rıza Paşa "*Tanzimat aleyhtarı grubun başı*" olarak yansıtılmaktadır.⁵⁴² Bu tarihten sonra Londra'ya yolladığı raporlarda genel olarak hükümetin yapısının Tanzimat'ın öngördüğü nizamaya düşman olduğundan bahsetmekte, Rıza Paşa'ya bu bağlamda herhangi bir istisna tanımamaktadır, hatta söz konusu raporlarında Rıza Paşa'nın sahip olduğu iktidar ve güç sınırlandırılmadan reform sürecinin başarıya ulaşmasının mümkün olmadığı sık sık belirtilmektedir.⁵⁴³ Fakat Canning'in Rıza Paşa aleyhtarlığı, Paşa'nın reform karşıtı olmasından ileri gelmemektedir. Nitekim Osmanlı kroniklerinde ve döneme dair geniş bir monografi kaleme alan Engelhardt'ın eserinde Rıza Paşa'nın Tanzimat aleyhtarı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin Engelhardt'ın bu konudaki yorumu şu biçimdedir: "...dönemin ileri gelen kişisi olan Rıza Paşa'nın gerçek niyeti hakkında kesin bir fikir söylemek mümkün değildi; kendi ifadesine göre Rıza Paşa ne ıslahatçı, ne de terakki düşmanıydı; zaten genç padişahın her türlü ihtimale imkân veren kararsızlığı da böyle birini gerektiriyordu."⁵⁴⁴ Görüldüğü üzere Engelhardt da Rıza Paşa'yı, Canning'in Paşa'ya karşı olan ilk izlenimlerinde belirttiği gibi, Tanzimat muhalifi grupla Reşid Paşa'nın hizbi arasında bir yerde konumlandırmaktadır. Reşid Paşa'ya nazaran daha az kozmopolit bir düşünce yapısına sahip olmakla beraber,⁵⁴⁵ 1843 yılında Midilli Adası'nda toplanan Rum, Ermeni ve Musevî ruhanî liderlerine, Müslüman, Hıristiyan veya Musevi olsun herkesin *bir* hükümdarın tebaası, *bir* babanın çocukları olduğunu hatırlatan ve Padişahın tüm tebaasının ırz, namus, can ve mal güvenliğini korumak için çıkarılan kanunların İmparatorluğun her bir karış

⁵⁴² Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss: 78-88; Smith, *The Life of Stratford Canning*, s: 171.

⁵⁴³ NA, FO 78/479, Canning'den Aberdeen'e, 27 Temmuz 1842; NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843, (separate and confidential); NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁵⁴⁴ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s:71.

⁵⁴⁵ Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, 1, İstanbul: MEB, 1999, s:47.

toprağında uygulanması yönündeki kararlılığını belirtip ve haksızlığa uğrayan herkesi adalet aramaya çağırın da Rıza Paşa'dır.⁵⁴⁶

Canning'in Rıza Paşa'ya karşı geliştirdiği muhalefet Paşa'nın reform karşıtı oluşuyla ya da varlığının reform sürecine engel oluşuyla ilgili değildir. Söz konusu muhalefette, Rıza Paşa'nın mevcut dönemde Reşid Paşa'nın doğal rakibi görünmesinin⁵⁴⁷ yanı sıra, Fransız sefaretine olan yakınlığı⁵⁴⁸ da rol oynamaktadır. Rıza Paşa, iktidarda etkin olduğu süreçte, Abdülmecid'in de istediği üzere, reformlara devam etme yolunu seçecektir. Bununla beraber Rıza Paşa, Avrupa devletlerinin saygısını kazanmak da istemektedir. Fakat Rıza Paşa'nın giriştiği yenilik hamlelerini Fransa sefaretini dışında destekleyen olmamıştır. Aksine, söz konusu hamleler özellikle İngiltere tarafından eski düzene dönmek isteyen Tanzimat karşıtlarının icat ettiği bir komediden ibaret olarak değerlendirilmiş ve Avrupa kamuoyuna da bu şekilde duyurulmuştur.⁵⁴⁹

İstanbul'daki Britanya elçisi Canning'in Osmanlı sadrazamı Rıza Paşa'ya karşı muhalefetin bir diğer önemli sebebi de Paşa ile Elçi'nin reform perspektifleri arasındaki uyumsuzluktur. Cihan seraskeri olarak anılan Rıza Paşa askeri ıslahatı ön plana çıkaran bir reform anlayışına sahipti.⁵⁵⁰ İleride daha ayrıntılı değinileceği üzere Canning'in ıslahat anlayışının merkezinde ise ekonomik ve hukuki reformlar bulunuyordu.⁵⁵¹ Maliye Nazırı'nın da otoritesine boyun eğdiği Rıza Paşa'nın devletin tüm işleyişi ve özellikle de hazine üzerinde kurduğu askeri ıslahat merkezli tahakküm, Canning'in kafasındaki reform planlarını alt üst etmekteydi.⁵⁵²

⁵⁴⁶ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, ss:72-73; Driault, *Şark Mes'alesi*, s:215.

⁵⁴⁷ Osmanlı ordusunda uzun yıllar görev yapmış olan Leh mülteci Çaykovski Mehmet Sadık Paşa, anılarında Rıza Paşa ile Reşid Paşa'nın iktidarın ve Sultan'ın güveninin yegane sahibi olmalarından dolayı aralarında korkunç bir rekabet olduğunu ve bu rekabetin de reformların gerçekleşmesine engel olduğunu söylemektedir. Bknz: Gülnar Kara, *Polonezköy'ün Kurucularından Çaykovski Mehmet Sadık Paşa'nın Osmanlı Anıları*, Konya: Kömen Yayınları, 2016, s:127.

⁵⁴⁸ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:26; Kara, *Polonezköy'ün Kurucularından*, S.127,

⁵⁴⁹ Kara, *Polonezköy'ün Kurucularından*, ss:119-120.

⁵⁵⁰ Bu konuya ordu bölümünde değinilecektir.

⁵⁵¹ NA, FO 78/520, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1843.

⁵⁵² NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843; Rıza Paşa ile Maliye Bakanı Safvetî Paşa'nın ortaklaşa bir politika izlediklerine dönemin kroniklerinde de rastlanmaktadır. Hatta Rıza Paşa'nın görevden alınmasını takiben Safvetî Paşa'nın Maliye Bakanlığından

Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu konusundaki fikirleri Rıza Paşa'dan ziyade Reşid Paşa ile uyuşmaktaydı. Reşid Paşa ve Canning, reform meselelerinde, usul konusunda aralarında bazı farklar mevcut olmakla beraber, prensipte oldukça benzer düşüncelere sahiptiler. Özellikle Reşid Paşa'nın, Rıza Paşa'nın aksine, askeri ıslahatlardan ziyade mali reformları ön plana çıkarması ve azlinden önce özellikle vergi meselesinde Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere sıkı sıkıya bağlı olması bu hususta önem arz etmekteydi.⁵⁵³ Bunun yanı sıra ticaretin teşvikinin ve serbest ticaret prensibinin Reşid Paşa'nın siyasetinin önemli bir parçası⁵⁵⁴ olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca, Reşid Paşa'nın öteden beri İngiliz politikasına ve siyasi düşüncesine yakın olduğu da herkesçe bilinmekteydi. Paşa, 19.yüzyılın ilk yarısı itibariyle Britanya'yı dünya hâkimi ve uluslararası krizlerin çözüm merkezi olarak görmekteydi.⁵⁵⁵

Canning ile Reşid Paşa, daha önce de işaret edildiği üzere 1832 yılında tanışmıştı. Canning o tarihte Osmanlı-Yunan sınır komisyonunun çalışmaları için geldiği İstanbul'da II. Mahmud dönemi ıslahatlarını yakından takip etmiş ve içlerinde bizzat Sultan'ın da bulunduğu dönemin ileri gelen bazı siyasi figürleriyle, Osmanlı reformu konusunda iletişime geçmişti. Bu dönemde görüştüğü isimlerden biri de Reşid Paşa'ydı.⁵⁵⁶ Ardından Paşa'nın Londra büyükelçiliği görevini yürüttüğü dönemde ikili bir kez daha yüz yüze görüşme imkânı bulmuştu. Bu görüşme, Reşid Paşa'nın bir taraftan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa meselesinde ittifak arayışına girdiği, bir taraftan da dönemin Britanya Dışişleri Bakanı Palmerston başta olmak üzere Londra'da bulunan kimi devlet görevlilerinden planladığı ıslahat çalışmaları için görüş, hatta destek almak üzere çaba sarf ettiği diplomasinin bir parçasıydı.⁵⁵⁷ Canning'in 1832 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu ve Britanya-Osmanlı ittifakı için bir taraftan Osmanlı sarayı, bir taraftan da Britanya Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı

---

alınması da bu yakınlıkla ilişkilendirilmektedir. Bknz: Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, ss: 1197-1198.

⁵⁵³ İnalçık, *Tanzimatın Uygulanması*, s:362.

⁵⁵⁴ NA, FO 78-602, No:248, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁵⁵⁵ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s: 26.

⁵⁵⁶ Allan Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, s:116.

⁵⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bknz: 1. Bölüm, ss: 123-126.

girişimler hatırd tutulduğunda, Reşid Paşa'nın Londra'da görüştüğü isimlerden birinin de Canning olması oldukça anlaşılır bir durumdur. Oysaki söz konusu görüşmeden hareketle, Osmanlı modernleşme tarihinin iç dinamiklerinin, Reşid Paşa'nın fikirlerinin, dönemin Viyana Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa ile reformlara dair görüş alışverişinin ve dönemin diplomasi anlayışının yeteri kadar dikkate alınmaması, Canning'i modern araştırmalarda Gülhane fermanın gizli müellifi yapmıştır. Şüphesiz bunda Lane Poole odaklı Canning okumasının da rolü büyüktür. Yazarın, etrafında şekillendirdiği kurgu ve seçimleriyle söz konusu kanıyı besleyen meşhur görüşme, Canning'in anılarında şu biçimde nakledilmektedir:

“(Reşid Paşa) daha sonra Sultan'ın elçisi olarak Londra'ya geldi, orada tanışıklığımızı ilerlettik. Türkiye'deki ıslahat hareketleri konusunda bana açıldığını iyi hatırlıyorum. Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasıyla açılan yeni politika vadisinde faal bir rol oynama kararında olduğu belliydi. Bana işin neresinden başlanması gerektiğini sormuştu. 'Ta baştan!' diye cevap verdim. 'Nasıl baştan?' diye sorusunu tekrarladi. 'Tabii can ve mal emniyetinden' dedim. 'Şeref ve haysiyetin de emniyet altında olması gerek mi?' diye sordu. 'Şüphesiz' dedim. Yalnız haysiyetten ve şereften ne anladığını kavrayamamıştım. Sonra Türklerde hangi sınıftan, hangi rütbeden olduğuna bakılmaksızın falaka cezası uygulandığı aklıma geldi. Bunun üzerine bu noktada yerden göğe kadar haklı olduğunu belirttim. Bunu laf olsun diye söylememişti.”⁵⁵⁸

Canning'in bu görüşmeden sonraki İstanbul görevleri boyunca, Osmanlı nazırları arasında siyaset ve mizaç açısından en iyi anlaştığı, kendisine en yakın bulduğu isim Reşid Paşa olmuştur.⁵⁵⁹ Reşid Paşa ile Canning arasındaki dostluğun Sultan Abdülmecid'in de gözünden kaçmadığını belirtmek gerekir. Canning, anılarında, Sultanın kendisine “Reşid Paşa'ya pek düşkünsünüz.” dediğini aktarmaktadır. Büyükelçi ise Sultan'a verdiği yanıtta, Reşid Paşa'yla yakınlığını kabul etmekte; fakat bunun sebepsiz olmadığını, Paşa'ya karşı sempatisinin kendisinin Sultan'ın en sadık ve yetenekli hizmetkârlarından biri olmasından ileri geldiğini vurgulamıştır.⁵⁶⁰ Bu dönemde Reşid Paşa ile Canning

⁵⁵⁸ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s:105; Ayrıca bkz: Poole, *Lord Stratford*, s:89.

⁵⁵⁹ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:26, 40, 42, 54; Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s:79; Ayrıca bkz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s:104.

⁵⁶⁰ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s: 104.

arasında kurulan dostluk Paşa'nın çocukları ile beraber Britanya Büyükelçilik konağına sık sık yaptığı akşam yemeği ziyaretlerinden de anlaşılabilir.⁵⁶¹

Oysaki yukarıda da değinildiği üzere Reşid Paşa, Canning'in ikinci İstanbul büyükelçiliği döneminden evvel hükümet merkezinden uzaklaştırılmış, Paris'e büyükelçi olarak gönderilmişti. Bununla beraber, Paşa'nın gidişini takiben İstanbul'da kurulan yeni hükümetteki çoğunluk Tanzimat reformlarına karşı muhalefetleriyle tanınmaktaydı. Ayrıca, Reşid Paşa'nın gidişini takiben vergi düzeni gibi bazı uygulamalarda Tanzimat'ın öngördüğü sistemden vaz geçilip eskiye dönmüştü. Tüm bunlar Canning'in, Osmanlı ricali arasında Reşid Paşa dışında uyumlu çalışabileceği bir devlet adamının olmadığı, ıslahat hareketlerinin devam etmesi için Paşa'nın imparatorlukta yeniden etkin bir göreve getirilmesinin tek çare olduğu yönündeki inancını beslemekteydi. Bu arada, 1843 yılında, Reşid Paşa'nın sağlığını bahane ederek Paris'teki görevinden azledilip İstanbul'a dönme isteği kabul edilince⁵⁶² Canning de Paşa'nın etkin bir göreve getirilmesi için girişimlerine hız verecekti.

Reşid Paşa'nın Paris'ten İstanbul'a dönme yönündeki talebinin Padişah tarafından kabul edilmesi Canning'i oldukça umutlandırmıştı. Britanya elçisinin umutları kesinlikle temelsiz de değildi; Reşid Paşa'nın dönüşüne izin verilmesiyle eş zamanlı olarak bazı önemli makamlarda değişikliğe gidilmişti.⁵⁶³ Canning, tam da bu nedenle, Paşa'ya verilen dönüş iznini, *ilerleme sağlayacak tedbirlerin alınmasına yönelik bir hamle* olarak yorumlamıştır.⁵⁶⁴

Reşid Paşa'nın Paris'ten İstanbul'a dönüşünden sonra Canning ile aralarındaki ilişki iyice derinleşip hususi bir hal almıştır. Örneğin bu dönemde Reşid Paşa, ismi gizli tutulan birini Canning'e göndererek kendisine Meclis-i Vâlâ'da yer alma teklifi gelirse ne yapmasının uygun olacağı hususunda Büyükelçi'den görüş istemiştir. Aracılık yapan kişinin karakterinden emin olamayan Büyükelçi,

⁵⁶¹ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s:107.

⁵⁶² NA, FO, 78/481, Canning'den Aberdeen'e, 18 Aralık 1842. Mustafa Reşid Paşa Paris'in havasının kendisini rahatsız ettiğini öne sürerek İstanbul'a dönmek için Padişah'tan izin istemiştir. Bknz: Lûtfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s: 1133, Kaynar, *Mustafa Reşid*, ss:397-398.

⁵⁶³ Canning'in bahsettiği önemli görev değişimleri Tanzimat aleyhtarı olarak bilinen Mehmet İzzet Paşa'nın sadrazamlıktan alınması ve Rauf Paşa'nın dördüncü kere sadrazam olarak atanmasıdır. Lûtfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s:1124.

⁵⁶⁴ NA, FO 78-516, Canning'den Aberdeen'e; 18 Şubat 1843, (separate and confidential)

Paşa'ya yüz yüze bir görüşme teklifi göndermiş, söz konusu görüşme gerçekleşene kadar kararını askıya almasını, fakat hemen bir cevap vermek gerekirse en güvenli yolun bu görevi kabul etmesi olacağını söylemiştir. Canning'in önerdiği yüz yüze görüşme de çok geçmeden vuku bulacaktır. Canning bu görüşmeden sonra, Reşid Paşa'ya dair izlenimlerini Aberdeen'e şöyle nakletmektedir:

“Uzun yıllardır görmediğim Reşid Paşa'nın tarzının değişmemiş olduğuna şahit olmaktan memnun oldum. Paşa iletişim becerilerini oldukça ilerletmiş. Görüşlerini, buradaki pozisyonunu, fikirlere ve insanlara karşı olan siyasi duruşunu açıkladı. Kendini herhangi bir kayıt koymadan açan bir havası vardı ve açıkladığı duygular, bunlara dikkat çekici kabiliyet emareleri iştirak etmese de, Hristiyan âlemindeki bir devlet adamını şerefendirir nitelikteydi.”

Görüşmenin içeriği ise yukarıda da belirtildiği üzere Reşid Paşa'nın olası bir Meclis-i Vâla üyeliği teklifi karşısında nasıl davranması gerektiğidir. Canning, Reşid Paşa'nın meclis üyeliği meselesine sıcak bakıyordu. Zira Büyükelçiye göre, ülke yönetiminin daha fazla ilerleme kaydetmesi ve bakanlık yapısının kuvvetlendirilmesi için mevcut durumda Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu kaleme alan Reşid ile Sultan'ın “*mahrem müşavir*” olarak tanımladığı Rıza arasında uyumun sağlanması gerekmektedir. Bu amaç için “*Reşid Paşa'nın derhal sadrazamın ya da Dışişleri Bakanı'nın yerini almaması, Rıza Paşa'nın kıskançlığını dengelemek için ilk etapta Meclis-i Vâlâ'da yer alması uygun*” görünmektedir.⁵⁶⁵

Bu dönemde Canning ile Reşid Paşa'nın görüşmesi bir defayla sınırlı kalmayacaktır. 1843'te Reşid Paşa'nın ülkeye dönüşünün ardından ikili sık sık bir araya gelmeye karar vermiş, fakat Paşa'nın yabancı bir diplomatla bu derece yakın münasebeti şüpheye yol açacağından, bu görüşmeler üçüncü şahısların evinde gizlice yapılmıştır.⁵⁶⁶ Canning'in Aberdeen'e yolladığı raporlardan, söz konusu görüşmelerdeki ana gündem maddesinin imparatorluğun idarî yapısının

⁵⁶⁵ NA, FO 78-518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1843.

⁵⁶⁶ NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843; Ayrıca bknz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s:160.

değiştirilmesi ve hükümet üyelerinin bu değişiklikleri teşvik edecek isimler arasından seçilmesi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷

1843'ün bahar aylarında Reşid Paşa'nın Bâb-ı Âli'de etkin bir göreve gelmesi için ikili birlikte harekete geçmişti. Reşid Paşa da Canning de bu konuda Büyük Güçler'in İstanbul'daki temsilcilikleri nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁵⁶⁸ Canning bu noktada özellikle Rusya'nın muhalefetine dikkat çekmektedir.⁵⁶⁹ Canning'in belirttiğine göre, İstanbul'daki Rus temsilcisi, Saray ve Bâb-ı Âli nezdinde Britanya ile yakınlığına vurgu yaparak Paşa'nın iktidar sahibi olmasının önüne geçmeye çalışmıştır.⁵⁷⁰ Nitekim Canning ve Reşid Paşa'nın tüm çabalarına rağmen, Abdülmecid, Reşid Paşa'yı Edirne valisi olarak tayin edip bir defa daha hükümet merkezinden uzaklaştırmıştır.⁵⁷¹

Canning için Reşid Paşa'nın Edirne'ye gönderilmesi, "*Osmanlı idarî yapısı için uzun zamandır çabaladığı temel ve etkili ilerlemeye dair son umudun da ortadan kaybolduğu vahim bir hadisedir.*"⁵⁷² Canning, Aberdeen'e yolladığı raporda Reşid Paşa'nın Paris'ten dönüşünden beri etkin bir göreve gelmesi için "ziyadesiyle çabaladığını", fakat ne yaptıysa bu hususta muvaffak olamadığını açıkça belirtmektedir.⁵⁷³ Reşid Paşa'nın etkin bir göreve gelmesinin önündeki en önemli engeli Rıza Paşa olarak tanımlayan Canning, bahsi geçen iki etkin ismin uyum içinde göreceği hizmetlerin İmparatorluğun ihtiyacı olan ilerlemeyi sağlayabileceği inancıyla birçok girişimde bulunduğunu da eklemektedir. Fakat Büyükelçi, şartlar elverdiği ölçüde elinden geleni yapsa da başarı sağlayamadığını ifade ediyor ve bu başarısızlığı evvela Rıza Paşa'nın iktidarını

⁵⁶⁷ NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843.

⁵⁶⁸ Canning, Reşid Paşa'nın İstanbul'daki kordiplomatiğin temel üyeleri ile (Burada büyük devlet temsilcilerine atıf yapmaktadır.) görüşme yapmak için Sultan'dan izin istediğini ve bu isteğinin de geri çevrilmediğini belirtmektedir. Fakat Canning, bu izin üzerine Reşid Paşa'nın nasıl bir yol izlediğine dair bir bilgi vermemektedir. NA, FO 78-518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1843.

⁵⁶⁹ NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843, Ayrıca Canning söz konusu raporunda Reşid Paşa'nın önündeki en büyük engelin Rıza Paşa olduğunun farkında olduğunu belirtmektedir.

⁵⁷⁰ NA, FO 78-518, Canning'den Aberdeen'e, 18 Nisan 1843; NA, FO 78-518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1843.

⁵⁷¹ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s:1140; Kaynar, *Mustafa Reşid*, s:404.

⁵⁷² NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1843.

⁵⁷³ NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1843.

Reşid Paşa ile paylaşmak istememesine bağlıyordu.⁵⁷⁴ Bu hususta Canning'in haklılık payı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Söz konusu dönemde Rıza Paşa ile Reşid Paşa arasında iktidar ve nüfuz mücadelesi bulunduğu bir gerçektir.⁵⁷⁵ Bunun yanı sıra Büyükelçi'nin, Reşid Paşa'nın özellikle hukuk ve maliye alanında yaptığı yeniliklerle çıkarlarına dokunduğu kesimin, Paşa'nın Edirne'ye gönderilmesinde etkili olduğu değerlendirilmesi⁵⁷⁶ de oldukça isabetli görünmektedir. Zira Reşid Paşa'nın Tanzimat'ın ilanını takip eden dönemde Dışişleri Bakanlığı'ndan alınıp, Paris'e büyükelçi olarak gönderilmesinde de, özellikle vergi ve maliye alanında giriştiği yeniliklerin beraberinde getirdiği sıkıntıların etkisi büyüktür.⁵⁷⁷

Canning'in, Reşid Paşa'nın Edirne valisi olarak atanmasını takip eden günlerde Londra'ya yolladığı raporlarda, dönemin iç siyasal yapısını ve İmparatorluğun içinden geçtiği önemli süreçlerin neredeyse tamamının nasıl uluslararası bir meseleye dönüştüğünü anlamamıza yardımcı olacak hayli ilginç anekdotlar bulunmaktadır. Örneğin Canning, Aberdeen'e gönderdiği raporlardan birinde, Paşa'nın, Edirne'ye gitmek konusunda isteksiz olduğunu, bu atamayı iktidardakilerin kendisini yok etme isteklerine bağladığını belirtmekte⁵⁷⁸ ve bu olaylar neticesinde Reşid Paşa'nın sağlığının da "*kafa karıştırıcı ve tehlikeli bir duruma*" geldiğinin altını çizmektedir. Canning'in Londra'ya rapor ettiğine göre, Reşid Paşa ile yaptığı görüşmelerde Paşa, kendisine can güvenliğinden şüphe ettiğini bildirmiştir. Canning'in ise bu şüphe karşısında Reşid Paşa'ya önerisi, Paşa'nın canını tehlikeye atmayarak ya şehri gizlice terk etmesi ya da ceza, itibarsızlık veya sürgün olasılığını göze alarak görevi reddetmesidir.⁵⁷⁹ Nitekim Reşid Paşa, Edirne valiliği görevini kabul etmeyecektir.⁵⁸⁰ Paşa'nın bu

⁵⁷⁴ NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 şubat 1843, (separate and confidential); NA, FO 78-517, Canning'den Aberdeen'e, 2 Mart 1843; NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843.

⁵⁷⁵ Lütfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî*, s:1161; Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:9; Kara, *Polenezköy'ün Kurucularından*, s:127, İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:369, 373.

⁵⁷⁶ NA, FO 78-518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1843.

⁵⁷⁷ İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:369, 373.

⁵⁷⁸ NA, FO 352/51, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843; Ayrıca bkz: NA, FO 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁵⁷⁹ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 16 Haziran 1843; ayrıca bkz: NA, FO 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 16 Haziran 1843. (confidential)

⁵⁸⁰ Kaynar, *Mustafa Reşid*, s:404.

tercihinde Canning'in payının ne kadar etkili olduğunu tespit etmek zordur; fakat diğer mevzularda olduğu gibi bu konuda da Canning ve Reşid Paşa'nın irtibat ve işbirliği halinde oldukları ortadadır. Hatta Canning, Reşid Paşa'nın isteği üzerine Rıza Paşa'dan Reşid'in İstanbul'da kalması hususunda ısrarla ricada bulunmuştur.⁵⁸¹ Fakat Canning'in tüm çabalarına rağmen Reşid Paşa'nın İstanbul'da kalması da mümkün olmayacaktır. Reşid Paşa, Osmanlı başkentinde kalmak için Edirne valiliği görevini reddetmiş; ancak daha sonra, bir süre önce sağlık durumunu ileri sürerek ayrıldığı Paris'e yeniden büyükelçi olarak atanmıştır.⁵⁸² Canning'in tüm bu olup bitenler karşısında hissettiği öfke ve hayal kırıklığını ise şu satırlardan izlemek mümkündür: "*Sultan'ın otoritesini kullananların baĝnaz ve bencil bakış açılarının karşısında ilerleme sistemini ve himmeti temsil eden Reşid Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması ile beraber Avrupa bağlantısı prensibi de bir kenara atıldı.*"⁵⁸³

Canning'in yaşadığı bu hayal kırıklığında Fransız sefaretıyla kurduğu yakın ilişkiyi kendisiyle bir türlü tesis etmeyen Rıza Paşa'nın 16 Eylül 1843 tarihinde Seraskerlik makamına getirilmesinin⁵⁸⁴ de etkisinin büyük olduğuna hiç şüphe yoktur. Rıza Paşa'nın Sultan'ın nazarındaki etkinliğinin yanı sıra Seraskerlik makamına yükseltilmesi ve Reşid Paşa'nın yaptığı girişimlere rağmen hezimet andıran Paris büyükelçiliği görevine atanması, İstanbul kulislerinde Reşid Paşa döneminin artık bir daha açılmamak üzere tamamen kapandığı, bundan böyle Rıza Paşa devrinin başladığı yorumlarının dilden dile dolaşmasını beraberinde getirmiştir.⁵⁸⁵ Fakat durum böyle olmayacaktır. İki yıl içinde Reşid Paşa yeniden İstanbul'a dönecek ve ilk önce Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenecek, bunun üzerinden çok geçmeden de Sadrazamlık makamına gelerek⁵⁸⁶ Bâb-ı Âli

⁵⁸¹ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 16 Haziran 1843; ayrıca bkz: NA, FO 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 16 Haziran 1843. (confidential)

⁵⁸² Kaynar, *Mustafa Reşid*, s:404.

⁵⁸³ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Aralık 1843.

⁵⁸⁴ NA, FO 78/520, Canning'den Aberdeen'e, 17 Eylül 1843. Çaykovski Mehmet Sadık Paşa anılarında, Canning'in Fransız sefaretıyla yakınlığından dolayı Rıza Paşa'dan "nefret" ettiğini yazmaktadır. Ayrıca Çaykovski Mehmet Sadık Paşa'ya göre, Rıza Paşa da Canning'in kaba ve kibirli davranışlarından hoşlanmamakta, her şeye burnunu sokan Britanya elçiliği tercümanlarından ise nefret etmektedir. Bknz: Kara, *Polenezköy'ün Kurucularından*, s:127.

⁵⁸⁵ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s: 1071, 1198; Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s:57.

⁵⁸⁶ Reşid Paşa'nın 1848 yılında sadarete gelmesinde de Britanya'nın ve Canning'in rolü büyük olacaktır. Bknz: İbnülemin Mahmud K. İnal, *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul, 1982, s:15; ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: W.E. Mosse, "The Return of Reschid Pasha: An Incident in

bürokrasisinin en tepesine yükselecektir.⁵⁸⁷ Reşid Paşa'nın bu yükselişinde Britanya politikası ve Canning'in de etkili olduğu, bu yükselişin ikilinin arasındaki işbirliğinin en somut ürünlerinden biri olduğu bir gerçektir.

Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı'na yeniden atanmasına giden yoldaki ilk adım, Rıza Paşa engelini bertaraf edilmesidir. Reşid Paşa'nın Paris Büyükelçisi olarak atanmasını takiben, Canning, iki ülke arasında çıkan her türlü görüş ayrılığı ve uyuşmazlığı varlığından memnun olmadığı Osmanlı siyasi elitini yerinden etmek için kullanmaya başlamıştır. İster toplumsal dinamikler neticesinde cereyan etsin isterse İmparatorluğun içinde bulunduğu mali durumun beraberinde getirdiği bir gelişme olsun, bu dönemde çıkan her pürüzde Canning, ıslahat hamlelerinin önündeki en büyük engelin Bâb-ı Âli'yi yöneten zihinler olduğunu ve özellikle Rıza Paşa'nın nüfuzu kırılmadan “doğru bir ilerleme yönünün” tespit edilemeyeceğini ısrarla savunmuştur.⁵⁸⁸ Canning, bu tezi bir taraftan Sultan nezdinde kullanarak Abdülmecid'in Rıza Paşa'ya karşı itimadını geçersiz kılmaya çalışırken, diğer taraftan da gönderdiği raporlar vasıtasıyla Dışişleri Bakanı Aberdeen'i Londra'da bulunan Türk Büyükelçisi nezdinde, mevcut hükümet aleyhinde ve Reşid Paşa lehinde girişimlerde bulunmaya teşvik etmiştir.

Canning'in bu çabaları sonuç verecekti. 1845 yılının Ağustos ayında Rıza Paşa Seraskerlik makamından alındı. Canning bu görev değişikliğinin tamamen kendi girişimleriyle meydana geldiğini iddia etmese de, bunun için girişimlerde bulunduğunu ve neticede payı olduğunu saklamamaktadır.⁵⁸⁹ Dönemin kroniklerinde de Rıza Paşa'nın seraskerlik görevinden alınmasında, Rıza Paşa hizbinin “*haricen şan ve itibar kazanamayıp politika işlerinde râcil (yaya) kalmasının*” da etkili olduğu yazılır.⁵⁹⁰ Turgut Subaşı, Canning'in mürted

---

the Career of Lord Stratford de Redcliffe”, *The English Historical Review*, vol:68, No:269, Oct. 1953, ss:546-573.

⁵⁸⁷ Lütfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî*, s: 1200,1227.

⁵⁸⁸ Canning'in söz konusu tarzının örneklerine devam eden kısımlarda ayrıntılı olarak yer verilecektir.

⁵⁸⁹ NA, FO 78/600, No:186, Canning'den Aberdeen'e, 8 Ağustos 1845; Canning daha sonra Rıza Paşa'nın başkentten uzaklaştırılması için girişimlerde bulunacaktır. Bknz: NA, FO 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 19 Ocak 1846.

⁵⁹⁰ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s:10; Lütfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî*, s: 1161, Aliye, *Cevdet Paşa*, ss: 47-48.

meselesindeki mücadelesinin ve yakaladığı başarının Rıza Paşa'nın Sultan'ın gözünden düşüp azledilmesinde ve Reşid Paşa'nın bir defa daha iktidar sahibi olmasında etkin olduğunu dile getirmektedir.⁵⁹¹ Bizim fikrimiz ise, bürokrasideki değişimlerin dahi uluslararasılaştığı mevcut dönem itibariyle Sultan'ın Rıza Paşa ve Reşid Paşa arasındaki rekabette Reşid Paşa'yı bir adım öne atan bu hamlesini Lübnan hadiseleriyle birlikte düşünmenin daha uygun olacağı yönündedir. Nitekim Aberdeen de Canning'e yolladığı talimatta açıkça Lübnan konusunda Paşa ile hemfikir olduklarını belirtmektedir.⁵⁹² Dönem itibariyle bir iç savaşın içerisinde bulunan Cebel-i Lübnan'da Marunîlere destek veren Fransız sefaretiyle yakın ilişki içinde bulunan Rıza Paşa'nın iktidardan alınması, her şeyden önce İmparatorluğun *denge diplomasisinin* bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Reşid Paşa'nın yeniden iktidara gelmesi için uzun zamandır açık destek veren Londra'nın elde ettiği karşılığın, Cebel-i Lübnan konusunda bölgedeki Fransız etkisini tehdit olarak algılayan Britanya'nın, söz konusu meselede İmparatorluğun çıkarlarıyla görece daha fazla uyuşan bir politika izlemesiyle açıklanması daha münasip görünmektedir. Bu noktada Canning'in İstanbul'daki görevine başlamasının üzerinden çok geçmeden Aberdeen'e yolladığı raporda yer verdiği "*Açıkça bellidir ki hükümetin bana karşı olan tavrı Suriye hadiseleri ile ilişkilidir. Bu hususta sizin talimatlarınızın altında benim sorunu yönetmede izleyeceğim yol bu andan itibaren Bâb-ı Âlî'nin iç ve dış politikasında uygulanacak etkiyi belirleyecektir.*"⁵⁹³, cümlesini de hatırlamakta fayda vardır.

Rıza Paşa'nın azli üzerine, bu sefer İstanbul kulislerinde Reşid Paşa'nın tekrar dışişleri bakanlığı görevine getirileceği ve İmparatorluğun yeniden Avrupa'ya meyledeceği konuşulmaya başlamıştır. Benzer bir şekilde, Rıza Paşa'nın

⁵⁹¹ Turgut Subaşı, "Stratford Canning'in Raporlarına göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı", *Belleter*, Cilt: LXXX, Sayı, 287, Nisan 2016, ss: 154-176; s: 161. Söz konusu makalede yazar Canning'in çalışmamızın kronolojik sınırlarını aşan diğer İstanbul görevlerini de kapsayan süreçte Sultan ile Canning arasında kişisel bir dostluk kurulduğunu ve bu dostluk üzerinden Canning'in istediklerini elde ettiğini belirtmektedir. Biz ise Lane Poole'un da öne sürmüştüğü bu fikre katılmamakta, söz konusu ilişkileri mevcut dönemdeki iç ve dış siyasal gelişmelerle birlikte ele almanın daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Canning'in başta Sultan Abdülmecid ve Reşid Paşa olmak üzere çeşitli Osmanlı siyasi eliyle olan ilişkileri konusunda makalenin tamamına bakılabilir.

⁵⁹² NA, FO, 78/635, Aberdeen'den Canning'e, 20 Ocak 1849.

⁵⁹³ NA, FO, 78/478, Canning'den Aberdeen'e, 27 Haziran 1842, (separate and confidential)

Seraskerlikten azledilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinin bir defa daha Reşid Paşa'nın eline geçeceği Avrupa kamuoyunda da geniş yankı bulmuştur.⁵⁹⁴

Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanı olmasından sonra yaptığı yazışmalara bakıldığında da yukarıda bahsedilen irtibat ve işbirliği gözler önüne serilmektedir.⁵⁹⁵ Örneğin Reşid Paşa, Dışişleri Bakanı olarak atandığını, 24 Kasım 1845'te, henüz Paris'teyken Aberdeen'e bir mektupla haber vermiştir. Söz konusu mektubunda Reşid Paşa, Aberdeen'e yeni görevini bildirmekle birlikte, Britanya'nın İstanbul büyükelçisinin İmparatorluğu için *hüsn-ü himmetlerinden* bahsetmiş ve Büyükelçi'nin tecrübe ve düşüncelerinden kendisinin de istifade etmeye devam edeceğini yazmıştır. Reşid Paşa mektubunda bundan başka, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na gösterdiği dostluğun hükümdarının takdirlerini kazandığını belirttikten sonra, kendi iradesinin de bu dostluğu geliştirmeye gayret etmek yönünde olduğunu vurgulamıştı.⁵⁹⁶

Aberdeen'in Reşid Paşa'ya gönderdiği cevapta, Paşa'nın yeniden Hariciye Nazırlığı'na tayinini, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de İmparatorlukla yakın dostluk ilişkisi içinde olan milletlerin menfaatine uygun bir gelişme olarak değerlendirmesi dikkat çekmektedir. Mektuptaki dikkate şayan bir diğer nokta ise, Reşid Paşa'nın, İmparatorluğunun refahı için atacağı her adımda, Britanya'nın münasip her türlü vasıtayla Paşa ile işbirliği içinde olacağını belirtmesidir.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, ss:1198-1199.

⁵⁹⁵ Söz konusu irtibat ve işbirliğine dair bir diğer örneğe de Lane Poole'un kitabında yer verdiği bir anekdotta rastlamaktayız. Canning, 1845 yılının Ağustos ayında Paris üzerinden Londra'ya dönen eşine yazdığı bir mektupta, eşinden Paris'te bulunan Reşid Paşa ile irtibata geçip, Paşa'nın İstanbul'a dönmesi için çabaladığını ve bu konuda umutlu olduğunu bildirmesini istemektedir. Bknz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s: 141. Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanı olarak atanmasının ardından kendisine gelen tebrik yazıları için bknz: Kaynar, *Mustafa Reşid*, ss: 620-625. Ayrıca Reşid Paşa'nın siyasi kariyeri boyunca aldığı Britanya desteği hakkında bknz: Turgut Subaşı, "British Support for Mustafa Reşid Paşa and his Reforms according to British Sources at the Public Record Office", *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, cilt 1, editor Kemal Çiçek, Ankara, 2000, ss:427-432.

⁵⁹⁶ B.O.A. İ. HR. 32/1476 (1 Aralık 1845)

⁵⁹⁷ B.O.A. İ. HR. 32/1476 (1 Aralık 1845)

Reşid Paşa'nın tayinini takip eden dönemde İstanbul'daki büyükelçilik ile Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arasındaki yazışmalar da oldukça önemlidir. Örneğin Canning, Reşid Paşa'nın atamasını Aberdeen'e şu cümleyle bildirmektedir: *“Lord hazretlerini, bu imparatorluğun selameti için ziyadesiyle ihtiyaç duyulan ve beklediğimden daha çabuk gerçekleşen söz konusu değişim üzerine tebrik etmeye cüret ederim.”*⁵⁹⁸

Aberdeen'in Canning'in ilgili yazısına cevabı ise şu biçimdedir:

*“Majestelerinin hükümeti Reşid Paşa'nın Hariciye Nezaretine atanmasını büyük bir memnuniyetle karşılamaktadır. [Reşid Paşa] Paris'teyken bana bir mektupla adaylığını iletğinde kendisine bu atamanın majestelerinin hükümetine vereceği memnuniyeti dile getirmiştiniz. Seçkin, liberal düşünceli, yüksek nitelikleri haiz ve imparatorluğun dış ilişkilerine nezaret etmeye uygun insanlardan birinin böylesi önemli bir kuruma atanması sebebiyle Sultan'a hamiyetli ve bilgece olan bu seçiminden dolayı Majestelerinin hükümetinin memnuniyetlerini iletiniz. Aynı zamanda Türkiye'nin refah ve huzuru lehine olan her konuda İngiltere'nin dostça ve samimi yardımlarına güvenebileceğini de ekleyiniz.”*⁵⁹⁹

Yine bu dönem içinde, İstanbul'daki Britanya sefaretiyle Londra'daki Dışişleri Bakanlığı arası yazışmaların yanı sıra, Saray'la Sefaret arasındaki muhaberat da oldukça dikkat çekicidir. Örneğin, Reşid Paşa'nın tayininin ardından Sultan Abdülmecid, bir süre için Hariciye Nezareti'ne vekâlet eden Âli Efendi⁶⁰⁰ vasıtasıyla Canning'in “son düzenlemelerden” memnun olup olmadığını öğrenmek istemiştir.⁶⁰¹ Canning ise İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği baş tercümanı Pizani aracılığı ile Sultan'a iletmesi için hazırladığı memorandumda, Majestelerinin hükümetinin söz konusu atamadan duyduğu memnuniyeti ve İmparatorluğun refah ve selametini arttıracak her konudaki işbirliği arzusunun dile getirmiştir.⁶⁰² Büyükelçinin memorandumuna cevaben, Sultan Abdülmecid de Şefik Bey aracılığı ile Pizani'ye, atamanın Britanya hükümetini memnun etmesinden duyduğu mutluluğu ifade etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülmecid'in

⁵⁹⁸ NA, FO 78-602, Canning'den Aberdeen'e, 23 Ekim 1845.

⁵⁹⁹ NA, FO 78/593, Aberdeen'den Canning'e, 5 Aralık 1843.

⁶⁰⁰ Mehmet Emin Âli Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hayrettin Pınar, *Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Âli Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007.

⁶⁰¹ NA, FO 78/602, No:249, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845. (confidential)

⁶⁰² NA, FO 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 1 Ocak 1846.

cevabında, Hariciye Nezareti'ne yapılan atamanın iki hükümet arası ilişkileri ve işbirliğini geliştirmeye hizmet edeceğine inandığını ve Reşid Paşa'nın yetenek ve mizacının iki milletin karşılıklı iyiliğine kaynaklık edeceğini⁶⁰³ belirtmesi mevcut dönemde İmparatorluktaki bir görev değişimin nasıl uluslararası mesele haline geldiğine güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Aynı günlerde Londra'daki Osmanlı Sefaretiyle Britanya Dışişleri Bakanlığı arasındaki iletişim de pek farklı değildir. Dışişleri Bakanı Aberdeen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra Büyükelçisi Sarim Efendi'ye de majestelerinin hükümetinin Reşid Paşa'nın atamasından büyük memnuniyet duyduğunu benzer ifadelerle iletmiştir.⁶⁰⁴ Tüm bunlara ek olarak Reşat Kaynar'ın kitabında yer verdiği bir başka anekdot da bu konuda önem arz etmektedir. Kaynar'ın, Reşid Paşa'nın hususi belgeleri arasında bulunduğu evrakta Palmerston,⁶⁰⁵ İstanbul'daki Britanya Büyükelçisini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahat meselelerine dair Reşid Paşa'ya görüşlerini iletmekle görevlendirmektedir. Kaynar'ın alıntı yaptığı söz konusu belgenin konumuz açısından önemi ise, Palmerston'un Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı'na getirilmesiyle ilgili olarak "*İngiltere Devleti'nin dahî hissedâr olduğundan hiç şüphe yoktur.*" cümlesini kullanmış olmasıdır.⁶⁰⁶

Bu süreçte ilgi çeken bir diğer nokta ise atama kararını takiben İstanbul Büyükelçiliği'nden Londra'ya yollanan bir raporda, Reşid Paşa'nın Fransız düşünce tarzına yakınlığı, Paris'te uzun yıllar kalmış olması ve Fransızcaya hâkimiyeti gibi konular üzerinde durulduktan sonra, bütün bunlara karşılık Canning'in, yeni Hariciye Nazır'ının dış politikada Fransız sefaretiyle birlikte hareket etmeyeceğine dair Reşid Paşa'dan teminat aldığını belirtmesidir.⁶⁰⁷ Nitekim Canning ile Rıza Paşa arasındaki anlaşmazlığın sebeplerinden birisinin Rıza Paşa'nın Fransız Sefiri ile geliştirdiği yakın ilişki olduğuna daha önce işaret

⁶⁰³ NA, FO 78/637, Pizani'den Canning'e, 1 Ocak 1846.

⁶⁰⁴ NA, FO 78/630, Sarim Efendi'den Aberdeen'e, 18 Kasım 1845, NA, FO 78/630, Aberdeen'den Sarim Efendi'ye, 22 Kasım 1845.

⁶⁰⁵ Kaynar'ın Reşid Paşa'nın evrakı arasında bulunduğunu söylediği fakat tarih belirtmediği talimat tercümesinin Palmerston'un, Aberdeen'den sonra (Temmuz 1846'da) Dışişleri Bakanı olmasını takiben, İstanbul'daki Britanya temsilcisi Wellesley'e gönderildiğini tahmin etmekteyiz.

⁶⁰⁶ Kaynar, *Mustafa Reşid*, s:620.

⁶⁰⁷ NA, FO 78-602, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

edilmişti. Şimdi Rıza Paşa'nın azli ve yerine Canning'in arzu ettiği şekilde Reşid Paşa'nın tayin edilmesi, Osmanlı başkentinde İngiliz-Fransız rekabetinin vardığı noktayı anlamak bakımından da önemlidir.

Canning, yukarıda ifade edildiği üzere, Reşid Paşa'nın hükümetten ve İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Osmanlı İmparatorluğu için öngördüğü kapsamlı ilerleme planına yönelik ilk büyük darbe olarak değerlendirmişti. Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı görevine yeniden getirilmesi ise, Büyükelçi için, sonuçları imparatorluğun kaderini değiştirebilecek bir gelişme ve Sultan'ın Britanya'ya *meylettiğinin* açık bir göstergesi olmuştur.⁶⁰⁸ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yazarı olan Reşid Paşa ise neredeyse tüm siyasi kariyerini İmparatorluğun bekası için elzem gördüğü yenileşme hareketlerine vakfetmişti. Bu durumda, Palmerston dönemiyle beraber kazandığı anlamla Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması politikası, İmparatorluğun dâhili siyasetinde bir karşılık bulmaktaydı. Reşid Paşa ise ülkenin beka sorunu karşısında geliştirdiği çözüme dönemin dünya hegemonundan dış destek sağlamış olmaktaydı. Britanya'nın liberalizmi, bir dış politika ve hegemonya aracı olarak kullandığı göz önüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'na dair söz konusu politikasına içerden bir karşılık bulamasaydı (Palmerston döneminde Çin ve Afganistan örneklerinde görüldüğü üzere) başvurabileceği yöntemler ayrı bir sorunsal teşkil etmektedir; lakin çalışmamıza konu olan dönemde işbirliği ve fikrî ortaklığın izleri oldukça belirgindir. Bu sebeple, İmparatorluğun *gençleştirilmesi* (rejuvenation) meselesinde prensipte anlaşan Paşa ve Büyükelçi'nin, işbirliği ve irtibat içinde hareket etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Örneğin, Hariciye Nazırı olarak tayin edilmesi üzerine Paris'ten ayrılarak 11 Aralık 1846'da İstanbul'a gelen Reşid Paşa, 15 Aralık 1846 tarihinde Canning'i evinde, herhangi resmi bir seremoniye gerek duymadan, kabul etmiştir. Canning'in oldukça samimi ve mahremane bir tarzda geçtiğini rapor ettiği bu görüşmede Reşid Paşa, Büyükelçi'ye İmparatorluğun çıkarının diğer tüm güçlerden daha fazla Britanya ile uyduğuna dair fikirlerini ve

⁶⁰⁸ NA, FO 78-602, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845; NA, FO 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 1 Ocak 1845.

Canning ile olan dostane ve hususi ilişkilerin devamını isteğini iletmiştir.⁶⁰⁹ Canning'ın anılarında, Reşid ile yaptığı mahremane görüşmelerin sonucunda kabinede değişikliğe gidildiği ve ıslahat meselelerinde prensipte karar birliğine varıldığı yazar.⁶¹⁰ Elçi'nin takip eden raporlarında da, Reşid Paşa'nın etkisiyle hükümette bazı görev değişiklikleri yapıldığı ve bunların kendisini memnun ettiği açıktır. Örneğin, Canning, 19 Ocak 1846'te, yani Reşid'in İstanbul'a gelmesinin üzerinden henüz 40 gün bile geçmemişken, Aberdeen'e gönderdiği raporunda, otuz beş yıllık tecrübesine dayanarak, ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nu bu kadar huzurlu, tehlikeden ve iç karışıklıktan uzak gördüğünü belirtmekte ve kabine değişiminin müspet neticelerinin hemen ortaya çıktığından bahsetmektedir. Canning'ın haber verdiği müspet gelişmelerden biri Rıza Paşa'nın azlinden sonra seraskerlik makamına atanan Süleyman Paşa'nın da, Rıza Paşa'ya yakınlığından dolayı ordudaki görevine son verilmesidir.⁶¹¹ Aynı zamanda Maliye Nezareti'nde, Rıza Paşa'nın yakını olarak bilinen ve Canning'in daha önce ısrarla azlini talep ettiği Safvetî Paşa'nın⁶¹² da makamını kaybetmesi bu müspet neticelerden bir başkasıdır. Canning tarafından bu değişikliklerin "müspet" olarak değerlendirilmesini sağlayan en önemli unsur ise, Rıza Paşa ve hizbinin iktidardan düşmesiyle, söz konusu kadronun askeri büyüme merkezli yenileşme politikasından Reşid Paşa'nın maliye ve ekonomik yenileşme merkezli politikasına dönülmesidir.⁶¹³ Zira bir sonraki bölümde değinileceği üzere ekonomi merkezli yenileşme, Canning'in reform perspektifinin can damarlarından birini oluşturmaktadır.

Canning ile Osmanlı siyasi eliti arasındaki ilişkiye meselenin diğer tarafını merkeze alıp baktığımızda ortaya çıkan tablo, hâkim kanaatin aksine, pasif bir kabulleniş değil, aktif bir siyaseti işaret etmektedir. Bir sonraki bölümde daha etraflıca ele alınacak işbirliği olgusunun etrafında geliştirilen siyasi birlikteliğin dışında, Osmanlı siyasi eliti de, tıpkı Canning'in kendilerine yaptığı gibi,

⁶⁰⁹ NA, FO 78/603, Canning'den Aberdeen'e, 17 Aralık 1845.

⁶¹⁰ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, s: 106.

⁶¹¹ NA, FO 78 /637, Canning'den Aberdeen'e, 19 Ocak 1846.

⁶¹² Mûsâ Safvetî Paşa, 1841-1845 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu Maliye Nazırlığı görevini yürütmüş devlet adamıdır. 18 Ağustos 1845'te ise bu görevinden azledilmiştir. Bknz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.5, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s:1434.

⁶¹³ NA, FO, 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 17 Ocak 1846.

Büyükelçi'nin İstanbul'da izlediği politika ve hatta İstanbul görevi üzerine diplomasi yürütmekten geri durmamıştır. Bu hususta, Canning'in İstanbul'da icra ettiği diplomasinin zaman zaman Osmanlı siyasi elitinin şikâyetlerine konu olduğuna, hatta bu konuda Londra'daki Britanya Dışişleri Bakanlığı nezdinde çeşitli girişimlerde dahi bulunulduğuna şahit olmaktadır.

Canning'in karakteristik özelliklerinin yanı sıra, dünya gücünü temsil etmenin ve aydınlanma havariliğinin verdiği kibirle meselelere yaklaşım eşitler arası bir diyalogu olanaksız kılan tavrının İstanbul'daki Osmanlı siyasi elitini oldukça zorladığı aşikârdır. Dönemin yazışmalarında Büyükelçi'ye atıfla karşımıza sık sık çıkan "hiddet mizaç"⁶¹⁴ ve "tîz-meşreb"⁶¹⁵ yakıştırmaları bunun bir göstergesidir. Bâb-ı Âli bürokratları, mesele her ne olursa olsun yürütülen müzakerelerde Büyükelçi'nin karşı tarafın tezlerini anlamak yerine "*küllî yevm ısrar ve tekrardan hali olmayarak*"⁶¹⁶ kendi fikrinde diretmesinden, her bir hadisede bin türlü zorluk çıkarmasından,⁶¹⁷ istekleri kabul edilmediğinde şiddet gösterme eğilimi taşımasından ve sinirlendiğinde tehditkâr bir lisan kullanıp, meselenin savaşa varacağını dile getirme alışkanlığından⁶¹⁸ oldukça şikâyetçidir. Canning'e dair bir diğer şikâyet konusunu ise Elçi'nin, Bâb-ı Âli'nin gerekli gereksiz her türlü icraatına müdahale etmesi⁶¹⁹ oluşturmaktadır.⁶²⁰ Hatta bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Britanya ile nüfuz yarışına girmiş olan Rusya'nın İstanbul'daki temsilcinin bu konudaki şikâyetlerini mahremane bir biçimde Hariciye Nezareti'ne bildirdiği de malumdur.⁶²¹

⁶¹⁴ B.O.A. HR. SFR.3 8-30 (28.4.1844), B.O.A. İ.HR. 29/1357 (12 R 1261/ 14 Eylül 1845), B.O.A. HR. SFR.3, 10-90 (16.2.1845) Öfkeli, sinirli, keskin, sert, anlamında kullanılmaktadır. Bknz: Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı, s:542, Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın, 2007, s:368.

⁶¹⁵ B.O.A. HR. SFR.3, 5-85, (7.10.1843) Titiz, aceleci, keskin, sabırsız anlamında kullanılmaktadır. Bknz: Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s:458; Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe*, s.1111.

⁶¹⁶ B.O.A. HR. SFR.3, 9-13 (7.9.1844)

⁶¹⁷ B.O.A. HR. SFR.3, 9-51 (24.10.1844)

⁶¹⁸ B.O.A., HR.SFR.3, 9-13 (7.9.1844)

⁶¹⁹ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s: 26, 39.

⁶²⁰ Britanya büyükelçilerin Bâb-ı Âli'nin icraatlarına haddinden fazla müdahale ettiklerine dair şikâyetler sadece Canning'e özgü değildir. Bu hususta Canning'den bir önceki İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby'nin de Bâb-ı Âli'nin icraatlarına fazlaca karışması şikâyet mevzusu olmuştur. Hatta bu dönemde yabancı müdahalesinin meydana getirdiği zararlardan dolayı, müdahaleyi ortaya çıkaran sebeplerin önüne geçilmesi hususu karara bağlanmıştır. Bknz: B.O.A.İ.HR.16/76 (25 Z 1257)

⁶²¹ B.O.A. İ. HR. 29/1357 (12 R 1261) 14 Eylül 1845.

Ayrıca, Bâb-ı Âli, Canning'e dair bu şikâyetlerini zaman zaman Londra'daki büyükelçisi vasıtasıyla Aberdeen'e iletmış ve Dışişleri Bakanı'nın İstanbul'daki temsilcisine söz konusu tarzından vazgeçmesi hususunda talimat göndermesi için girişimlerde de bulunmuştur.⁶²² Özellikle Âli Efendi Londra büyükelçiliği sırasında, bu mevzunun üstüne ısrarla eğilmiştir. Âli Efendi'nin söz konusu dönemde, Londra'daki Dışişleri Bakanı nezdindeki çabaları, Canning'e, olur olmaz her şeye müdahale etme huyunun yanı sıra, şiddet içeren hareketlerden ve kullandığı tehditkâr lisandan vazgeçmesi için kendi bakanlığından talimat gönderilmesi amacına yoğunlaşmaktadır.⁶²³ Bu bahiste Âli Efendi'yle Aberdeen arasında geçen bir görüşmede, Dışişleri Bakanı'nın Canning'e atfen "*hiddet mizacı cihetiyle biraz ileri gitmesi me'mûl ise de kalben hayırhâh olduğu*"nu ifade etmesi Büyükelçi'nin tarzının herkesçe malum olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aberdeen'in verdiği cevaptan tatmin olmayan Âli Efendi ise Canning'in şikâyetlere konu olan tarzının bir takım çekişme ve felaketlerle hem sebep hem de alet olabileceğinin altını çizerek, hiddetle yapılan uygunsuzluğun, İmparatorluğun hayrını düşünme şeklinde yorumlanmasının mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca, yine bu görüşmede Âli Efendi'nin, Büyükelçi'nin usul-i itidalden ve nezaketten ayrılmaması gerektiğinde ısrarcı olarak, Bâb-ı Âli'nin Canning'i Londra'dan dizginleme politikasını takip ettiği de aşikârdır.⁶²⁴

Bâb-ı Âli'nin söz konusu girişimleri Londra nezdinde karşılık bulacaktır. Aberdeen, İstanbul'a gönderdiği talimatlarda bazen Osmanlı makamlarının, Elçi'nin kullandığı dil ve üsluptan şikâyetçi olduğunu bildirmekle⁶²⁵ yetinmiş, bazen de açıkça Canning'i sert ve amirane bir tavırla Türk İmparatorluğu'nu gücendirmemesi konusunda ikaz etmiştir.⁶²⁶ Canning'in kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında geliştirdiği savunmanın temel dayanak noktalarını ise, Aberdeen'e gönderdiği 1844 tarihli bir rapordan izlemek mümkündür:

⁶²² B.O.A. HR. SFR.3, 7/55 (25.3.1844); B.O.A. HR. SFR.3, 8/31 (28.4.1844) ; NA, FO 78/592, No:24, Aberdeen'den Canning'e, 6 Mart 1845; NA, FO 78/596, No:87, Canning'den Aberdeen'e, 3 Nisan 1845; B.O.A. HR. SFR. 3 10-92 (26.2.1845) , B.O.A. İ.HR. 29/1357 (28 ŞUBAT 1845)

⁶²³ B.O.A. HR. SFR. 3 10-92 (26.2.1845) , B.O.A. İ.HR. 29/1357 (28 ŞUBAT 1845)

⁶²⁴ B.O.A. HR. SFR. 3 10-90 (16.2.1845)

⁶²⁵ NA, FO 78/592, Aberdeen'den Canning'e 6 Mart 1845; NA, FO 78/596, Canning'den Aberdeen'e, 3 Nisan 1845.

⁶²⁶ NA, FO 78/552, Aberdeen'den Canning'e, 19 Mart 1844.

“...Türk nazırları taleplerin haklılığını hissettiklerinde ve körleşen politikalarının sonuçlarını fark ettiklerinde, daha asabi ve alıngan hale gelmektedirler. [Nazırlar] Bizim iddialarımız ile kendi yanlış yönetim prensiplerinin ve kendi konularına karşı olan hayati tehlikenin arasındaki bağın bilincindedir. [Bâb-ı Âli'den] Gerekli açıklamayı almak için baskının yeterince güçlü olması gerekiyor. Ne kendilerini herhangi bir münasip vasıtayla kurtarmaya çalışan adamlarla münakaşa etmeye hevesliyim ne de beni günah keçisi ilan etmeye çalışmalarına şaşırıyordum. Fakat beni kullanarak Sultan'ı hata içerisinde bırakmaları ve davranışlarımla tutumumun yanlış tanıtılmasıyla politikamızı saptırmalarının önüne geçmek kişisel çıkarlarımdan üstündür.”

Rıfat Paşa'nın, sizin talimatlarınız dâhilinde yaptığım talepleri reddettiğinde, Âli Efendi'ye benim geri çağırılmam yolunda talimat verdiğinden haberdarım. Sarım Efendi'nin misyonunun da, iki ülke arasındaki kesintisiz uyumun önündeki gerçek tek engeli şahsımmış gibi göstermek olduğu konusunda güvenilir bir otorite tarafından bilgilendirildim. İktidardakiler tarafından hakkımda imparatorluğa dair kötü niyetler beslediğim hatta Sultan'ı yerinden edip kardeşini tahta çıkarmak istediğim yollu dedikoduların yayıldığından da haberdar edildim, lakin majestelerine (Sultan Abdülmecid) dair olan hisselerim sizin de malumunuzdur.”⁶²⁷

Canning'in Aberdeen'e gönderdiği yazıda bahsettiği üzere, Rıfat Paşa'nın Âli Efendi'yi kati suretle Büyükelçi'nin geri çağırılması yönünde görevlendirdiğine dair bir belgeye rastlanmamıştır. Döneme dair incelenen belgelere bir bütün olarak bakıldığında, Bâb-ı Âli'nin, Büyükelçi'nin geri çağırılmasından ziyade, Osmanlı hükümetinin söz konusu dönemde takip ettiği genel itidalli tavra da daha uygun olarak, Aberdeen'in Canning'e dair “*ağzını aramak*”⁶²⁸ niyetinde olduğunu ve ilk etapta Büyükelçi'nin İstanbul'da yürüttüğü sert diplomasiyi esnetmenin yolları üzerinde durduğu söylenebilir. İstanbul'un yürüttüğü politika –en azından 1845 yılı itibarıyla- Londra üzerinden Canning'e baskı yapılmasını sağlamaya, Büyükelçi'nin tavır ve yöntemini, Aberdeen'i devreye sokarak kontrol altına almaya yöneliktir. Zira, Bâb-ı Âli, uluslararası arenadaki çıkar ve fikir ortaklığından dolayı, Büyükelçi'ye “*şu aralık vücudu, adem-i vücudundan hayırlı*”⁶²⁹ prensibiyle yaklaşmaktadır.

⁶²⁷ NA, FO 78/564, Canning'den Aberdeen'e, 21 Aralık 1844. (confidential)

⁶²⁸ B.O.A. İ.HR. 29/1357 12. R. 1261 (14 Eylül 1845)

⁶²⁹ B.O.A. İ.HR. 29/1357 12. R. 1261 (14 Eylül 1845)

Fakat Bâb-ı Âli'nin Canning'e dair yaptığı bu fayda/maliyet analizi zamanla büyükelçinin aleyhine işlemeye başlayacaktır. Canning, bu tezin zaman sınırları dâhilinde olmayan 1853-1856 tarihleri arasını kapsayan dördüncü İstanbul Büyükelçiliği döneminde Kırım Savaşı'nın beraberinde getirdiği şartların da etkisiyle şikâyet konusu olan mütehakkim tavrını iyice ilerletecek,⁶³⁰ bunun neticesinde de Bâb-ı Âli'nin Londra üzerinden Canning'e dair yürüttüğü girişimler, Büyükelçi'nin geri çağırılması üzerine yoğunlaşacaktır. 1840'lı yıllarda, Londra'da Canning'in tavrını değiştirmek için diplomasi yürüten Âli Efendi, 1855 yılında Hariciye Nazırı Âli Paşa olarak dönemin Londra Sefiri Musurus'u, Canning'in İstanbul'dan geri çağırılması için uygun bir fırsat bulmakla görevlendirecektir.⁶³¹ Nitekim, Âli Paşa'nın bu yöndeki girişimleri sonuç da verecektir.⁶³² 1857 yılında, İstanbul'dan, geri dönmek niyetiyle Londra'ya hareket eden Büyükelçi, bir daha Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Büyükelçisi unvanını taşıyamayacak; hatta kendi ülkesindeki siyasî

⁶³⁰ Âli Paşa'nın, Canning'in söz konusu dönemdeki tavrına karşı dile getirdikleri dikkate değerdir: "...Velhâsıl ne diyeyim, gerek ahvâl-i hâriciyye ve gerek idâre-i dâhiliyye ve mezhebiyye cümleten bu adamın kontrolüne tâbidir. Gittikçe izdiyâd eden metâlibi, muhâfazası uğrunda İngiltere'nin büyük bir harb itiyâr ettiği devletin istiklâlini kökünden sarsmaktadır... Mahazâ iş bir raddeye gelmiştir ki artık mümkün olduğu kadar süratle bunun içinden çıkmak esbâbını taharri etmeyecek olur isek gerek memleketimize, gerek hükümdarımıza ve gerek milletimize karşı hakikaten mücrim mevkiinde bulunmuş olacağız. Sefir, bu inanılmaz harekâtını haklı göstermek için kendisinin müdahalesi olmaksızın Türkiye'de bir güne ıslahat yapılmayacağını ve teba-i şahanenin daima Müslümanların ribka-i itisâfı altında inleyeceğini dermiyân eylemekte olduğunu bilirim. Buna cevaben derim ki, Türkiye'nin ale'd-devâm kadrini tenzil eden bir uzv karşısında terakkî edilebilmesi adimü'l-ihimaldir... Memleketçe yapılan şeylerin cümlesi ve bütün saadet-i hâliyye ve âtiyyeleri, mücerred Lordûn eser-i himmet-i mahsûsası olduğuna ve anın tarafından cebren ihtihâl edildiğine halkı inandırmak için dünyada yapılmadık bir şey bırakılmıyor. Mütemâdiyen böyle mevânî'le uğraşmaya mecbur olan bir hükümetin iyi bir şey yapabilmesine imkân olup olmayacağı ve ecânibin ve tebaasının nazarında bir mevki'i istiklâl ve ihtirâm muhafaza edip edemeyeceğini size sual ederim. Lord Istratford bir takım menfaatperest ve gayrı vâkıf adamlarla muhât olduğundan, Türkiye'de ve Türklerde mevcut olan her şeyi taasub ve fesad-ı ahlaka ve adem-i salâh ve fıkdan-ı kabiliyete atfediyor Memleketimizin saadet-i hâle misâl addedecek bir derecede olduğunu ve umûr-ı idaresi mertebe-i kusvâ-yı mükemmelliyyette bulunduğunu iddia etmiyorum; bilakis yapılacak çok şeyler olduğu fikrindeyim. Fakat kabul edemeyeceğim cihet Lord Istratford'un milletimiz hakkında beslediği sû-i fikir ve gûyâ devlet-i Aliyye'nin ihyâsı için bize kabul ettirmek istediği vesâ'it-i tahrîbiyyedir. Şurasını da nazar-ı dikkate almalısınız ki birçok cihetlerce medyun-ı şükran olduğumuz İngiltere Devleti'nin nesâyih-i dostanesiyle Bâb-ı Âli'yi irşâd eylemesini red eylemek istemiyoruz; belki nâfi' ve müceb-i selâmet add ediyoruz. Şikâyetimiz bunun açık surette sû-i isti'mâl edilmesinden ve ağraz ve âmâl-i şahsiye lehine ve memleketin istiklâl ve şeref ve haysiyeti aleyhine isti'mâl olunmasındandır ki bu keyfiyet İngiliz ittifakı aleyhinde bulunanlara Mençikof'un bütün tekâlifi kabul edilmiş olsa bundan daha ağır olmazdı sözlerini söyletmektedir." Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Haz: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi, 2012, ss:71-72.

⁶³¹ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme*, s:69.

⁶³² Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s:79.

gelişmelerin de etkisiyle Britanya Dışişleri Bakanlığı'na istifasını sunacaktır.⁶³³ Bu bölüme nokta koymadan, son bir cümle olarak da, söz konusu talimatın Londra Büyükelçisi Musurus'a dönemin sadrazamı Reşid Paşa'nın muvafakatiyle gönderildiğini⁶³⁴ ve Canning ile Osmanlı siyasi eliti arasındaki ilişkiyi değerlendirirken dönemin şartlarını gözeten daha rasyonel zeminlere ihtiyacımız olduğunu hatırlatmak isteriz.

2.3. CANNING'İN MODERNLEŞME PERSPEKTİFİ

Canning'in modernleşme anlayışının merkezinde ekonomik modernleşme olgusu yer almaktadır. Canning, sosyal, hukuki ve idari modernleşmeyi ekonomik modernleşmenin zaruri ve doğal sonuçları olarak görmektedir. Büyükelçinin bu fikrini, Yunan İsyanı'nın önde gelen aktörlerinden Theodoros Kolokotronis'in kendisine yönelttiği, yeni kurulan Yunan Krallığı'nın nasıl bir politika izlenmesi gerektiği sorusuna verdiği cevaptan da izlemek mümkündür: *"Maddi refah, ahlak ve siyaset alanında ilerlemenin hakiki temelidir. İdari ve sosyal gelişmeler bunu takip eder. Bunun için ilk ihtiyacınız olan şey demir yumruktur"*.⁶³⁵ Bu cümleden Canning'in modernleşme anlayışının bir diğer bileşenini daha okumak mümkündür: *demir yumruk!*

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere Britanya Büyükelçisi, otorite tarafından, devlet erkini arkasına alarak desteklenen, zorunlu, günümüzdeki moda söyleyişi ile yukardan/tepeden inme modernleşmeyi elzem görmektedir. Burada hiç şüphe yok ki Canning demir yumruk ifadesinin içerdiği koşulları, Britanya veya Avrupa gibi zaten modern olan toplumlara değil, ilerlemeci tarih çizgisinin Avrupa'ya göre daha gerisinde kalmış ve süreç içerisinde kendiliğinden modern olma haline kavuşmamış "Batı dışı" toplumlara salık vermektedir. Tipik bir 19.yüzyıl Britanya siyasi eliti olarak Canning'in bakış açısına göre, söz konusu

⁶³³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, ss: 445-453.

⁶³⁴ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme*, s:69.

⁶³⁵ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratforrd Canning*, Vol 1, s: 516.

toplumlar Avrupa gibi zaman içinde ve kendi koşulları dâhilinde “modern ve medeni” olma haline erişemediklerinden, modernite ve medeniyet bu toplumlara yukarıdan ve/veya dışarıdan dayatılabilir. Aslında bu düşünce birinci bölümde anlatılan Whig prensibinin dünya görüşünü yansıtır. Britanya bu prensibe dayalı siyaseti, bazen yönetimi doğrudan kendi eline alarak, Seeley’nin bahsettiği anlamda yeni tip sömürge devletleri oluşturarak⁶³⁶ bizzat Britanyalı siyasi elit tarafından; bazense, görece olarak daha “ileri” saydıkları devletlerde, o ülkenin siyasi eliti ile kurulan bağlar üzerinden yürütmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun da dâhil olduğu ikinci grubu meydana getiren devletlere; -bu devletlerin tam manasıyla liberal devlet özelliği taşımadığı, hükümdar otoritesini temsili meclislerle paylaşacak bir medeniyet seviyesi ve bilgi birikime sahip bulunmadıklarına inanıldığı için-⁶³⁷ “aydınlanmış *nadir* siyasi elit” tarafından yürütülecek bir çeşit dış destekli kameralizm salık verilmekteydi. Bu tavır, 19.yüzyıl Britanya’sı için tipik bir düşünce tarzı ve dış politika aracıydı. Söz konusu siyasi elit de devletin modernleşmesine öncülük ederken, aynı zamanda siyasi çıkarını da, reform ajandasını da ortak gördüğü Britanya’ya da bağlanmış oluyordu. Böylelikle hegemonya denkleminin en önemli unsuru olan rıza, gücün yanında olmazsa olmaz bir artı değer olarak yerini alıyordu.⁶³⁸

Bu noktada tarihi boyunca hiçbir zaman güçlü bir kara ordusu bulundur(a)mayan Britanya’nın dünya hegemonyası için, fikirlerin ve ekonominin taşıdığı değer unutulmamalıdır. Londra’nın sahip olduğu ekonomik güce eklemlenen modernleşme rızası Britanya için nüfuz kurmak istediği bölgenin siyasi elitini, söz konusu siyasi elit için de Britanya’yı öne çıkarıyordu. Bir önceki başlık altında anlatılanlar bu bağın, Canning’in modernleşme prensibinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Burada ise amaçlanan Canning ile Osmanlı siyasi eliti arasında kurulan bağda fikrî ortaklığın ve modernleşme perspektiflerindeki paralelliğin ortaya çıkarılmasıdır.

⁶³⁶ Bknz: Birinci bölüm, ss: 20-22.

⁶³⁷ Bknz: Harold Temperley, “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)”, *Cambridge Historical Journal*, Vol.4, No.2, 1933, ss:156-191.

⁶³⁸ Robert W. Cox, “Social Forces, States and World Ordes: Beyond International Relations Theory”, *Perspectives on World Politics*, Ed: Richard Little, Michael Smith, London: Routledge, 1992, s: 451.

Canning'in reform perspektifi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalılaştırarak ayakta tutmak fikrini ortaya attığı 1832 tarihli meşhur memorandumundan beri iki önemli esası içermekteydi. Bunlardan ilki, ekonomik anlamda kalkınmanın sağlanması, diğeri ise tebaanın koşullarının iyileştirilmesiydi.⁶³⁹ Canning'e göre ekonomik gelişme ve tebaanın hayat şartlarının iyileştirilmesi birbirine bağlı bir yapı arz eden kıstaslardı. İçinde buldukları yaşam koşulları düzelen, canından, malından ve adaletin kendisi için de işleyeceğinden emin olan tebaa, kendi refahını arttırma yolları ararken doğal olarak imparatorluğun refahını arttıracaktı. Söz konusu değişimin tamamlanmasıyla bir tehdit ya da isyan unsuru olmaktan çıkacak tebaa, Sultanın yönetimine de rıza gösterecek ve imparatorluğun zenginliğinin kaynaklarından biri olan çalışan nüfusa dönüşecekti.⁶⁴⁰ Bu bağlamda Canning için gayrimüslim tebaanın öne çıktığı ve gözetildiği bir gerçektir. Fakat bunu sadece Büyükelçinin *misyoner* damarlarıyla açıklamak eksik olur. Canning'in gayrimüslim tebaanın hayat şartlarının iyileştirilmesinin lüzumuna dair inancı, imparatorluğun iktisadi hayatının bu dönemde büyük ölçüde gayrimüslim tebaanın elinde oluşu⁶⁴¹ ve yine aynı tarihlerde uluslararası arenada Britanya'yla rekabet yarışına giren devletlerin azınlıklar üzerinde(n) kazandığı nüfuzun da etkisi vardır. Dolayısıyla birçok açıdan, gayrimüslim tebaanın sisteme yeniden entegrasyonu Osmanlı idarî sisteminin işlemesi için elzemdir: Canning'e, gayrimüslim ahalinin ayrılıkçı hareketlere kalkışıp, imparatorluğun toprak bütünlüğünü –ve bittabi Avrupa barışını ve dengesini- bozmaması ancak bu şekilde mümkün görünmektedir. Bunun için de, Osmanlı padişahı ile aralarındaki metbu-tabi bağı zayıfladığı ya da koptuğu için isyan eden ahalinin yeniden Sultan'ın hükmüne girmek üzere rızasının sağlanması gerekmektedir. İmparatorluğun kaynaklarını ve

⁶³⁹ NA, FO 78/211, Canning'den Palmerston'a, 19 Aralık 1832; NA, FO 78/600, Canning'den Aberdeen'e, 17 Ağustos 1845, NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO 78/602, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845; NA, FO 78/563, Canning'den Aberdeen'e, 4 Kasım 1844; NA, FO 78/520, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1843; NA, FO 78/518 Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1843; NA, FO 196/19, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843.

⁶⁴⁰ B.O.A. İ.MSM. 29/819, 02 Ca 1262; NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁶⁴¹ NA, FO 78/476, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

zenginliklerini geliştirmek için gereken huzurlu ortam ancak bu yolla sağlanacaktır.⁶⁴²

Diğer taraftan, odağında gayrimüslimler olsa da, daha sonra vergi meselesi ve bedene karşı işlenen suçlar meselesinde de görüleceği üzere bir bütün olarak Osmanlı tebaasının koşullarının iyileştirilerek devlete bağlanması da Canning'in reform perspektifinde yer almaktadır. Örneğin aşağıda görüleceği üzere vergi meselesinde haraç ve cizyenin tekrar uygulamaya konmasıyla gayrimüslimlerin sisteme entegre olmasının önünün kapandığına değinen⁶⁴³ Canning, bunun ardından ise bir bütün olarak vergi ve maliye meselelerinde sistem ıslah edilmez ise "halk soygunculuğunun" kaçınılmaz olarak karmaşayı ve hükümete muhalefeti beraberinde getireceğini belirtmekteydi.⁶⁴⁴ Tabii tüm bunlar, Britanya'nın ticari etkinlik ve stratejik denge bölgesi olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu ile beraber kendi çıkarlarının da korunması için elzemdi.

Tebaanın devletle olan bağının tahkim edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun zamandır devam eden yenileşme çabalarının da hedeflerinden birini oluşturmaktaydı. Henüz III. Selim döneminde, Nizam-ı Cedid ricalinden Ebubekir Râtib Efendi'nin hazırladığı lâyihada tebaanın emanetten vatandaşa doğru evrilen bir düşünceyle ele alındığına ve hedeflenen güçlü devletin finansmanını sağlaması öngörülen bir enstrümana dönüştüğüne rastlamaktayız.⁶⁴⁵ Benzer bir biçimde, 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformcu kadronun da uğraştığı en önemli meselelerden biri, ilk önce gayrimüslim grupların, ardından da –genellikle gözden kaçmasına karşın– Müslüman öğelerin devletle bütünleşmesini sağlamaktı. Tanzimat Fermanı da her şeyden evvel fert ile devlet arasında yeni bir ilişki tarzı tesis etmeye çalışmaktaydı. Ferman'da Osmanlı tebaasına can, mal, ırz ve namus güvenliği teminatı veriliyor, bunun karşılığında da askerlik, vergi, vatana hizmet/bağlılık görevi getiriliyor ve Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar devlet karşısında

⁶⁴² B.O.A. İ.MSM. 29/819, 02 Ca 1262; NA, FO 78/476 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁶⁴³ NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 11 Şubat 1842.

⁶⁴⁴ NA, FO 78/476 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁶⁴⁵ Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, ss:218-219.

yani hak ve ödevlerde eşit sayılıyordu.⁶⁴⁶ Görüldüğü üzere Tanzimat Fermanıyla, Osmanlı İmparatorluğu, tebaasına, hak (eşit olarak adaletten yararlanılması, can ve mal emniyeti) ve yükümlülükler (vergi yükü ve askerlik hizmeti) getirerek devletle tebaayı bütünleştirmek, bir diğer ifadeyle Osmanlı tebaasını modern anlamda yurttaş/vatandaş yapmak işine girişmişti.⁶⁴⁷ Bu anlamda, Canning'in reform perspektifi ile Tanzimat Fermanı'nın amaçladıkları arasında prensipte bir ortaklık bulunmaktaydı. Zira ferman bir taraftan devlet ile fert arasındaki ilişkileri yeniden düzenleme amacı taşıırken, can ve mal güvenliğini, bireysel ve umumî saadet ve refahın esası olarak tanımlayarak bir taraftan da ekonomik kalkınmanın yollarını aramaktaydı.⁶⁴⁸ Canını, malını, onur ve namusunu emniyette gören birey, şahsi kazancını artırmaya yönelecek, böylelikle de vatana bağlılık ve hizmette sağlanan artış genel refah ve huzura yansıtacaktı. Netice de fermanın öngördüğü ıslahat ve yeniliklerle bir taraftan da dâhili kalkınma temin edilmiş olacaktı. Din farkı gözetilmeksizin herkese sağlanan ferdi güvenceler ve adalet ile aslında refah ve tekâmül sağlanması amaçlanmaktaydı.⁶⁴⁹

Bu haliyle fermanın, müellifi Reşid Paşa ile Paşa'nın fermanın hazırlık aşamasında fikir teatisine giriştiği, Tanzimat'ın *siyasi teorisyeni*⁶⁵⁰ olarak bilinen Sadık Rifat Paşa'nın zihin dünyasını yansıttığı da ortadadır. Fermanın hazırlık aşamasında söz konusu ikilinin yaptığı yazışmalara bakıldığında,⁶⁵¹ Sadık Rifat

⁶⁴⁶ Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, 1, MEB: İstanbul, 1999, s: 50; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ss:107-110.

⁶⁴⁷ Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim, 2013, ss:49-53; Şerif Mardin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapı ve Kültür", *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim, 2015, s:133; Şerif Mardin, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Çev: Elçin Gen, Murat Bozluolcay, İstanbul: İletişim, 2015, s: 16.

⁶⁴⁸ Abadan, *Tanzimat Fermanı'nın Tahlili*, s:51.

⁶⁴⁹ Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat*, 1, MEB: İstanbul, 1999, s.105; Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim: İstanbul, 2013, ss:303-308.

⁶⁵⁰ Bu tanım Şerif Mardin'e aittir: Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, s: 227.

⁶⁵¹ Tanzimat Fermanı'nın ilanından yaklaşık bir buçuk yıl önce Sadık Rifat Paşa Viyana'dan, dönemin Hariciye Nazırı ve Londra Büyükelçisi Reşid Paşa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak idarî reformlarla ilgili önerilerini ihtiva eden bir dizi mektup göndermeye başlamıştır. Devletin üst kademesi arasında yapılan bu aktarımlarda geliştirilen fikirler ve ardından Gülhane Fermanı'nda ilan edilen prensiplerle Tanzimat'ın ilk yıllarında imparatorlukta uygulamaya konan reformlar arasında belirgin bir paralellik bulunmaktadır. Bknz: Mardin, *Sadık Rifat Paşa*, ss:199-

ve Reşid Paşa'nın temel hedefinin keyfî yönetimi bertaraf ederek ferdin devletle bağına kuvvetlendirmek olduğu açıkça görünmektedir. Sadık Rifat Paşa, Viyana Büyükelçisi'ymen kaleme aldığı yazılarda, her nerede halka, önceden öngörülemeyen hiçbir durumun hayatına, ziraatına ve ticaretine müdahale etmeyeceği güvencesi verilmişse, orada devletin daha fazla gelişip serpildiğini belirtmekteydi. Böylelikle serbest ticaret prensibine de vurgu yapan Sadık Rifat Paşa'ya göre, tebaanın duyduğu güvensizlik, onları üretim faaliyetleri ile meşgul olmaktan alıkoyuyor ve bu da ticaret ile tarımın ilerlemesini engellerken, üretim faaliyetlerinin ön şartı olan servet birikiminin de meydana gelmesini olanaksız kılıyordu.⁶⁵² Bu noktada Sadık Rifat Paşa ve Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı vasıtasıyla öngördüğü yenileşme hareketinin büyük ölçüde kameralizmden esinlendiği açıkça görünmektedir. Zira kameralistlerin temel ilkesi, tebaanın korunarak birer üretici haline getirilmesi ve bu yolla elde edilen vergilerden ordunun, bürokrasinin ve genel olarak devlet kurumlarının güçlendirmesiydi.⁶⁵³ Aslında bu düşünce yukarıda da görüldüğü üzere, Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun ıslahatına dair taşıdığı bakış açısının da esasını oluşturmaktaydı. Canning, ıslahat hususunda gerek Bâb-ı Âli'ye sunduğu tavrilerde, gerekse Sultan ve diğer siyasi elitle yaptığı görüşmelerde sık sık tebaanın durumunun iyileştirilmesine vurgu yapmaktaydı. Canning'e göre, tebaanın Sultan'ın adalet ve yönetimine güveninin sağlanıp devlete bağlanması ve üretimin arttırılması İmparatorluğun ayakta kalmasının ilk

215; Sadık Rifat Paşa'nın söz konusu idarî reform önerileri için bkz: Sadık Rifat, *Müntahabât-ı Âsâr*, VIII, ss:63-73; Söz konusu yazışmaların bazılarını Reşid Paşa'nın hususi evrakı arasında bulan Reşat Kaynar bu yazıları yanlışlıkla Reşid Paşa'ya isnat etmiştir. Bu yanlışlık Kaynar'ın eserinden daha önce yazılan Müntahabât-ı Âsar ile karşılaştırıldığında da ortaya çıkmaktadır: bkz: Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa*, s:202.

⁶⁵² Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri için bkz: Sadık Rifat Paşa, *Müntahabât-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Divitçiyen, 1290; Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ss:98-117; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi, VIII, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 2, Ankara, 1981, ss:1449-1453; Şerif Mardin, "Sâdık Rifat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni Fikirlerin Girişi", *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, 202-215; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:109; *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I (1839-1865), haz: Mehmet Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, ss:26-53; Carter Vaughn Findley, "Continuity, Innovation, Synthesis and the State", *Ottoman Past and Today's Turkey*, Ed: Kemal Karpat, Leiden: Brill, 2000, ss:29-47, ss:44-45; Carter Vaughn Findley, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti Mi?", çev: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, ss:491-502, ss:498-502.

⁶⁵³ Bknz: Keith Tribe, *Strategies of Economic Order, German Economic Discourse, 1750-1950*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, ss:8-29.

şartıydı.⁶⁵⁴ Diğer taraftan, Canning tipik bir İngiliz siyasi eliti olarak serbest ticareti de ekonomik kalkınmanın önemli bir aracı olarak görmekteydi. Aynı şekilde, başta fikirleri Avrupa’da 18. ve 19.yüzyılda yayılan liberalizmin taşıdığı ideoloji ve dünya görüşüyle büyük ölçüde örtüşen Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat dönemi Osmanlı aydınlarının düşüncesinde iktisadi liberalizm ve serbest ticarete benzer bir işlev yüklenmekteydi.⁶⁵⁵ Görüldüğü üzere Kameralizm, hem Tanzimatçıların hem de Canning’in Osmanlı İmparatorluğu için bulduğu çıkış yoluuydu.⁶⁵⁶ Bu noktada Canning, işbirliği içerisine girdiği Osmanlı siyasi elitini Britanya hegemonyasının tesisi için birer aracı haline getirirken, Canning ile işbirliğine girişen Osmanlı siyasi eliti de büyükelçiye “pabuççu muştası” işlevi yüklemekteydi. Reşid Paşa’nın yanında yetişen devlet adamlarından biri olan Fuad Paşa, Tanzimat eliti ile yabancı sefaretlar arasındaki modernleşme hususundaki işbirliğini böyle açıklamaktaydı: *“Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bu yüzden pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlardır.”*⁶⁵⁷

İmparatorluğun en önemli meselesi olan bekâ sorunu ve modernleşme zaruretine dair fikir ortaklığı içindeki aktörler, bu amaç dâhilinde birbirlerinden destek almış, birbirlerinden beslenmişlerdir. Nasıl ki Canning, imparatorluğun Britanya rehberliğinde ve onun gösterdiği yolla modernleşmesi ve Britanya hegemonyasının sağlamaştırılması için Reşid Paşa’ya ihtiyaç duymuşsa, Reşid Paşa da imparatorluğun idaresine dair aklındaki fikirleri hayata geçirmek için, arkasına Britanya devletinin mevcut dönemdeki gücünü alan dönemin büyükelçisi Canning’e ihtiyaç duymuştur. Bu bağlamda, Canning Reşid Paşa’nın yeniden Dışişleri Bakanı olması için çabalarken, kendisine en fazla

⁶⁵⁴ B.O.A. İ.MSM. 29/819, 02 Ca 1262.

⁶⁵⁵ Mardin, *Tanzimat Fermanı’nın*, s:292, Rifat Önsoy, “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:91-97,s:95; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ss:112-113; Canning de Aberdeen’e yolladığı raporlarda da serbest ticaretin Reşid Paşa’nın ekonomik gelişme anlayışında önemli bir yer tuttuğunu belirtmektedir. Bknz: NA, FO 78/602, Canning’den Aberdeen’e, 30 Ekim 1845.

⁶⁵⁶ Bu noktada Sadık Rifat Paşa’nın yazılarıyla Canning’in Bâb-ı Âli’ye sunduğu takrirleri karşılaştırmak faydalı olabilir.

⁶⁵⁷ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, ss:30-31.

yardım eden ismin, Tanzimat Fermanı'nın bir diğer mimarı olan Sadık Rifat Paşa oluşu da tesadüf değildir.⁶⁵⁸ Hiç kuşku yok ki Sadık Rifat Paşa, Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanı olması yolunda saray çevresindeki iktidar mücadelesini aşmak için bir pabuççu muştasına ihtiyaç duymuştur. Aynı şekilde zaman zaman kesintiye uğrayarak ilerleyen reform sürecinde de Canning, birçok kez Osmanlı siyasi eliti için bu işlevi görmüştür. Örneğin, 1843 yılında dönemin Hariciye Nazırı Sadık Rifat Paşa, Britanya Elçisi Canning ile olan bir görüşmesinde ıslahat mevzusu açıldığında, Paşa, imparatorluğun refah ve huzuru hususunda Britanya'nın devam eden ilgisinden memnuniyet duyduğunu ifade etmiş ve Britanya tarafından gelen tavsiyelerin nahoş olsa dahi her zaman Bâb-ı Âli tarafından itibar görmesi gerektiğini eklemiştir. Sadık Rifat Paşa'nın söz konusu düşüncesini örneklendirirken seçtiği cümle ise hayli ilginçtir: "*En yetenekli ve en iyi niyetli hekim dahi bazen hastasını perhize sokmaya mecbur olabilir.*"⁶⁵⁹

Reşid Paşa ile Canning arasında bahsi geçen anlamda bir işbirliği olduğu Canning'in Aberdeen'e yolladığı raporlarda da sıkça rastlanan bir olgudur. Benzer örnekler arasından Reşid Paşa'nın Dışişleri Bakanlığı görevini yürüttüğü dönemde, ikilinin arasında gerçekleşen görüşmelere ilişkin Canning'in Londra'ya naklettikleri ise özellikle dikkate değerdir:

"Attığım adımlar harfiyen mahremane karakterdeydi ve fikirlerini daha önceden öğrendiğim Reşid Paşa ile de uyumluydu. Paşa ile bir görüşme ayarlandı ve bu görüşmede ben kendisine İmparatorluğun mevcut durumu ile ilgili fikirlerimi ve ilerleme için azami düzeyde gerekli olan tedbirleri, özel olarak Sultan'a da ulaştırılacak, bir kâğıtta sundum. Aynı zamanda eşit derecede özel bir memorandum da Reşid Paşa'ya ve onun tarafından gayri resmi olarak Meclis-i Vâlâ'nın önde gelen üyelerine verildi. Bu yazılarımda Bâb-ı Âli'nin tepkisini çekebilecek ya da bir yabancıнын haddini aşması olarak görülebilecek detaylı önermelere girişmekten kaçındım. Bu noktada, yazılı metinlerdeki fikirlerin daha detaylı açıklanması hususunda, Reşid Paşa'ya itimat ettim. Sultan ayrılışımdan önce beni tekrar görmek istediğini ilettili ve üç gün sonra kendisiyle özel bir görüşme gerçekleştirdim. Görüşmede (Sultan), Majesteleriyle ve Britanya milletiyle samimi ilişkileri devam ettirmek istediğini belirtti. Saraydan ayrıldıktan sonra ise nazırlarına, görüşmede bana söylediklerini

⁶⁵⁸ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratforrd Canning*, Vol 2, ss:107-108.

⁶⁵⁹ NA, FO 78/520, Canning'den Aberdeen'e, 7 Temmuz 1843.

*içeren, benim aracılığım ile Majestelerinin hükümetine verdiği söze olan bağlılığı konusunda kararlılığını gösteren ve bu amaç için nazırlarından azami çaba harcamalarını isteyen bir Hatt-ı Şerif gönderdi. Bu çok önemli bir kanıt ve samimiyetlerinden yana bir kuşku yok.*⁶⁶⁰

Canning ile Osmanlı siyasi eliti arasında reform konusunda bir işbirliği olduğunu, bir diğer ifadeyle, Canning gibi dönemin önde gelen diplomatik figürlerine Osmanlı siyasi eliti tarafından *pabuççu muştası* işlevi yüklenildiğini Reşid Paşa'nın kendi cümleleriyle de ortaya koymak mümkündür. Reşid Paşa Paris büyükelçiliği döneminde Osmanlı reformu hususunda yaptığı görüşmelerde bu düşünceyi şu cümlelerle dile getirmiştir:

*“Türkiye için en büyük iş reâyâ⁶⁶¹ meselesidir. Eğer reayaya verilmesi gereken hak ve hürriyetlerden bahsetsem, ülkemde bana kötü bir Müslüman gözüyle bakılır. Hâlbuki İslam'ın kurtuluşu reayanın hür ve mesut olmasına bağlıdır. Bu konuda yüksek sesle konuşmak Avrupalı büyük devletlere düşer. İmparatorlukta Hıristiyanlar üzerindeki baskı için sesinizi çıkaramaz mısınız? Ödeyemedikleri haraç için zavallılar horlanmakta ve ezilmektedir. Bu uygulamalar sizin adil bir vergi dağılımı istemenizi gerektiriyor. Reaya haraç yüzünden isyan etmektedir. Vergi sistemi Hıristiyanlar için yerleşirse Müslümanlara da bunu kabul ettirmek için önemli bir adım atılmış olacaktır. Böylece İmparatorluğun yenileşmesi için ilk mesafe alınmış olacaktır...”*⁶⁶²

Ayrıca, bu konuda Osmanlı ordusunda görev yapan Polonyalı mültecilerden Czartoryski'nin (Mehmet Sadık Paşa) anılarında rastlanan şu anekdot da hayli dikkat çekicidir:

“... Reşid Paşa ise daha Avrupalı idi, açıkgozlü ve Kont Redcliffe'in (Canning) karakterini iyi tanıyordu. Onun boynuzları büyük; ama çok da korkunç olmayan boğa olduğunu da biliyordu. Reşid Paşa inatçı İngiliz'e üçüncü şahıslar aracılığıyla kendi fikirleri ve isteklerini telkin

⁶⁶⁰ NA, FO 78/639, Canning'den Aberdeen'e, 30 Nisan 1846.

⁶⁶¹ Geleneksel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaa, halk anlamında kullanılan bir tabir olan “reâyâ” kelimesi 18.yüzyıldan sonra gayrimüslim tebaayı işaret eden bir anlam kazanmıştır. Bknz: Mehmet Öz, “Reâyâ”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 2007, cilt: 34, ss:490-493.

⁶⁶² Bayram Kodaman, “Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:71-77; S:73.

*ediyordu. O da bunu kendi fikirleri sanarak aktif şekilde desteklemeye başlıyordu. O zaman Reşid Paşa, Kont Redcliffe'in fikirlerine karşı çıkıyor gibi yapıyordu, o da inatla baskı yapıyordu. Türk nazır yavaş yavaş yumuşuyor gibi yaparak sonunda tamamıyla kabul ediyordu. İnatçı İngiliz kendi istediği oldu diye çocuk gibi seviniyordu, gerçekte ise Reşid Paşa akıllı bakıcının şımarık çocuğu terbiye ettiği gibi onu yönetiyordu. Her ikisi de memnundu. Her şey Reşid Paşa'nın istediği gibi oluyordu.*⁶⁶³

Yukarıda anlatılanlardan da görüleceği üzere Canning'in reform perspektifini oluşturan esaslarla Osmanlı İmparatorluğu'nda başta Reşid Paşa olmak üzere "reformcu" olarak adlandırılan rical arasında prensipte/esasta bir birliktelik söz konusuydu. Fakat bunun yanı sıra yöntem konusunda, Canning'in Osmanlı siyasi eliti ile aynı noktada durduğunu iddia etmek mümkün değildir. Canning, reformların nasıl yapılacağı konusunda Reşid Paşa ile dahi ayrılığa düşmektedir. Bu anlaşmazlığı, Canning'in kendisi de anılarında açıkça ifade etmekte, Reşid Paşa'yla, ıslahat meselelerinde prensipte karar birliğine vardıkları halde Paşa'nın uygulamada çekingen ve yavaş hareket ettiğinden şikâyet etmektedir. Büyükelçi'nin, Reşid Paşa'nın ağırdan alan siyasî tarzını izah etmek için ortaya koyduğu düşünce ise, meslektaşlarının Paşa'ya uyum sağlamada çıkardıkları zorluktur.⁶⁶⁴ Bu noktada Büyükelçi'nin fazlasıyla yüzeysel bir yorum yaptığını görmekteyiz. Zira Canning'in Osmanlı bürokrasisinin uyum zorluğu diye tanımladığı şey, aslında Tanzimatçı devlet adamları tarafından "kaide-i tedric" diye adlandırılan ve uygulamaya konulan her yenilikte ılımlı bir yol izlemeyi öngören tercih edilmiş bir yöntemdir. Tanzimat siyasi eliti bu ılımlılık kaidelerini, birbirlerinin radikal uygulamalarını frenlemek kadar, Avrupa Devletleri'nin önerilerini görünüşte kabul edip hasıraltı etmek veya kendilerine göre değiştirerek uygulamak için de bir yol olarak görmektedir.⁶⁶⁵ Tam da noktada Tanzimatçılarla Canning arasındaki en önemli fark da ortaya çıkmaktadır: Tanzimatçılar kanunun hâkim olduğu bir düzenle ve ılımlı bir üslupla devleti "ıslah" etmenin peşindeydiler, oysaki Büyükelçi'nin

⁶⁶³ Kara, *Polenezköy'ün Kurucularından*, s:127.

⁶⁶⁴ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratforrd Canning*, Vol 2, s: 106.

⁶⁶⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ss:126-127.

kafasında Osmanlı İmparatorluğu için bir çeşit inkılâp fikri vardır.⁶⁶⁶ Henüz 1832 yılında II. Mahmud'a Britanya Büyükelçiliği'nin doktoru aracılığıyla ilettiği görüşlerinde, meselenin bağınazlıkla disiplin arasında bir seçim yapmaktan ibaret olduğunu ve bu seçimde bir orta yol olmadığını⁶⁶⁷ belirten Canning'e "kaide-i tedric"i kabul ettirmek bu yüzden hiç de kolay olmayacaktır. Osmanlı reformuna ilgisinin uyandığı ilk andan itibaren bir çeşit toplum mühendisliğine girişen Büyükelçi aslında, siyasal iktidara yansımaları kaçınılmaz olan toplumun iç dinamik ve koşullarını görmezden gelerek dönemin *aydınlanmacıları* için oldukça tanıdık olan bir hataya düşmekteydi. İleride ayrı birer başlık altında değinilecek olan reform alanlarında da görüleceği üzere hemen her ıslahat meselesinde Canning'in bu aceleci ve tepeden inme tarzı ortaya çıkmaktaydı. Hatta bu sebeple, bakış açısının oldukça ortak olduğu bir diğer isim olan Sadık Rifat Paşa ile de sorun yaşamıştı. Sadık Rifat Paşa 1845 yılında, 1843 yılının *iyi niyetli hekimini* izlediği yöntemden dolayı Aberdeen'e şikâyet etmek zorunda kalmıştı.⁶⁶⁸ Canning ise 1843 yılında, "Üslubu mevcut kabinenin uzağındaydı ve bende oldukça olumlu izlenimler yarattı." diyerek övdüğü⁶⁶⁹ Paşa'yı, 1844 yılının ortasında "Metternich'in evcil hayvanı (Metternich's pet)" ilan etmişti.⁶⁷⁰ Bu yaftanın sebebi ise aslında Sadık Rifat Paşa'nın izlediği kaide-i tedricdi. Sürece ve biyografi yazarının yorumlarına bakıldığında da görülmektedir ki Büyükelçi *demir yumruğun* olmadığı yerde bu rolü bizzat kendisi oynamak niyetindeydi. Bu durumu Lane Poole şu biçimde anlatmaktadır:

"Adil, makul bir paşa, akıllı bir nazır, fikri doğru bir meslektaşın Canning'den gelecek herhangi bir muhalefetten korkmasına hiç gerek yoktu; Canning'in sesi onların yanında yükselmeye hazırdı. Fakat bu büyük idealde ona engel olunmak, gölge etmek istenirse... Örneğin bir Fransız sefiri kendi hükümdarının prestijini arttırmak için

⁶⁶⁶ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketi ve Tanzimat", *Tanzimat*, 1, İstanbul: MEB, ss:139-209, ss:206-207; Ahmet Mumcu, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:39-49, s:47; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:126.

⁶⁶⁷ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol1, s:508; NA, FO 352/24 A, Canning'den Magguf'a, 30 Mart 1832.

⁶⁶⁸ NA, FO 78/564, Canning'den Aberdeen'e, 21 Aralık 1844 (confidential); NA, FO 78/592 Aberdeen'den Canning'e, 6 Mart 1845.

⁶⁶⁹ NA, FO 78/523, Canning'den Aberdeen'e, 1 Aralık 1843.

⁶⁷⁰ Aberdeen Papers, Add. MS. 43139, Canning'den Aberdeen'e, 1 Nisan 1844; Rifat Paşa'nın Viyana büyükelçiliği dönemine Metternich ile kurduğu yakın ilişki için bkz: Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s:100.

Türklerin reforma olan muhalefetlerini destekler ya da bu [reforma] politikaya düşmanca bir tutum sergilerse muhtemelen geri çağrılacaktı. Eski nizama dönmeye teşebbüs eden bir Türk Nazırı düşmeye mahkûmdu. Canning'in teşviki ile geçen insani bir yasayı uygulamayı reddeden bir paşa görevini kaybederdi. Tüm bunlar belli bir politika gereğinceydi. Hassas tecrübeler ve birçok tersliklerle dolu bu politikadan on altı yıl boyunca hiç tereddüt edilmedi. [Canning] yolunu çizmişti ve bu yolda o ve Sultan yürümek durumundaydı. Sürece müdahil olmak için gelenler hoş gelmekteydiler; fakat bu yolda önlerine biri çıkarsa kenara çekilmesini sağlamak mecburiydi. Fakat ister yolda karşısına dikilsin, ister onu takip etsin tek bir şey açıktı; Canning dümdüz gidecekti. Her şeyden öte muazzam bir etki ve neredeyse despotik denilebilecek bir otorite ile [Canning] nihai amacına yönelmişti. Bu amaç Osmanlı'yı Avrupalılaştırarak ayakta tutmak, Türkiye'yi kendisine rağmen kurtarmaktı.”⁶⁷¹

Yukarıdaki alıntıda yer alan son cümlede Lane Poole aslında –belki de farkında olmayarak ya da tamamen başka bir düşünceyle- Canning'e dair çok önemli bir hususa değinmektedir. Britanya'nın bir memuru olarak Canning'in amacı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun memurlarının amacı prensipte ortaklı: Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını ve güçlenmesini sağlamak. Fakat söz konusu bu prensip ortaklığına rağmen Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nu, Osmanlı İmparatorluğu “ile” ve onunla “beraber” değil, ona “rağmen” kurtarmanın peşindeydi. Bu fikrin altında ise hiç kuşkusuz “kurtuluşa” dair kendi bildiklerini ve düşüncelerini muhataplarının bildikleri ve düşündüklerinden üstün gören ve toplumsal yapıları bu denklem dâhilinde sıfırlayan kibirle karışık bir inanç vardı.

Aslında bu kibir ve inanç oldukça tanıdıktı. Bir 19.yüzyıl Britanya siyasi eliti olarak Canning, aydınlanmacı bakış açısı ve ilerlemeci tarih anlayışının kıskacından⁶⁷² kurtulamıyordu. Sürekli olarak daha iyiye, daha doğruya doğru hareket eden dümdüz bir tarih çizgisinin daha ileri bir noktasında, hatta son noktasında olduğuna inandığı Britanya'nın temsilcisi olarak Canning, çizginin daha gerisinde bir yerde duran Osmanlı İmparatorluğu'nu *ileriye taşımak* için çabalamaktaydı. Canning'e göre, ilerleme çizgisinde daha geride duranlar bu

⁶⁷¹ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratforrd Canning*, vol 2, ss: 70-71

⁶⁷² Bu hususta birinci bölüme bakılabilir ss:22-28.

kutsal yolda nasıl yürüneceğini, onlardan daha fazla yol kat etmiş, medeni toplumlardan öğrenmek zorundaydılar. Çünkü Büyükelçi'nin fikrinde, her toplum aynı gelişme basamaklarından geçerek aynı medeniyet seviyesine ulaşabilirdi. İşte tam da bu yüzden Canning, Aberdeen'e İmparatorluğun reformu meselesine dair kuşkuları olduğundan bahsedip mevcut hükümet yapısıyla bu işin yürütülemeyeceğini iddia ederken, "*Bâb-ı Âli'nin kendi çıkarını en iyi kendisinin hesap edeceğini düşünmek büyük hata olur*",⁶⁷³ demektedir. Yine aynı şekilde Canning'e, "*Tüm Türkler az ya da çok çocuktur*"⁶⁷⁴ dedirten de bu bakış açıydı.

Yukarıda alıntılanan cümleler Canning'in döneminin aydınlanma/aydınlatma/medenileştirme anlayışını bir bütün olarak benimsediğini göstermektedir. Birinci bölümde ayrıntılı olarak değinildiği üzere aydınlanma düşüncesi, toplumları "ilerleme safhalarına" göre kategorik olarak sıralamakta ve bu sırada daha ileri olan toplumlara daha geride olan toplumları irşad etme görevi yüklemektedir. Aydınlanma perspektifini John Locke ve John Stuart Mill'den alan Britanya siyasi düşüncesi için de nasıl ki çocuklar birer siyasi özne değilse, bazı devlet ve toplumlar da henüz yeterli olgunluğa ve yeterli medeniyete erişemediğinden tam olarak kendi başına modern bir siyasi aktör olamamaktaydı. Bu sebeple aydınlanmış ve aydınlanmamış toplumlar arasında eşit bir ilişkiden ziyade, baba çocuk münasebetine benzeyen paternal (pederşahî) bir tarz geliştirilmeliydi.⁶⁷⁵ Canning de "Türkler az ya da çok çocuktur" derken, aslında onlarla paternal tarzda bir karşılıklı münasebet kurulması gerektiğini işaret etmekteydi.

Mevzubahis fikriyat içerisinde yetişmiş bir insan olarak, Canning'in, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttüğü diplomasi sadece rehberliği değil, otorite kurmayı da içeren, eşitler arası bir diyalogdan ziyade, pederşahi/paternal tarzda bir "vasilik" ve "vesayet"i de işaret etmekteydi. İşte tam da bütün bu anlatılanlar yüzünden, eserinde sıkça Canning için "vasi", "baba", "kral", "sultan"

⁶⁷³ NA, FO 196/19 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁶⁷⁴ Aberdeen Papers, Add. MS. 43139, Canning'den Aberdeen'e, 2 Mayıs 1844.

⁶⁷⁵ Andrew Sorti, "The British Empire and Its Liberal Mission", *The Journal of Modern History*, Vol 78, no 3, September 2006, s:625.

yakıştırmalarını kullanan, aynı düşünce dünyasının ürünü Lane Poole, Büyükelçi'yi Osmanlı-Türk modernleşmesinin sayılı kahramanlarından ilan ederken, uzun yıllar Canning'in yanında elçilik sekreteri olarak çalışmış, daha sonra 1877-1880 döneminde Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapmış Henry Layard, kendisini "*Tanzimat'a zararı dokunan adam*" olarak fişlemektedir. Layard'a göre, izlediği yöntem ve özellikle de Osmanlı bürokratlarına karşı tutumundan dolayı Canning'in, Tanzimat sürecine faydasından ziyade zararı dokunmaktaydı.⁶⁷⁶

Canning'in tarzını uygun bulmayan tek Britanya'lı Layard değildi. Büyükelçi, emrinde çalıştığı, dönemin Dışişleri Bakanı Aberdeen ile de diplomasi tarzından dolayı sıkça sorun yaşamaktaydı. Birinci bölümde, Aberdeen'in 1841 yılında Dışişleri Bakanlığı görevini Palmerston'dan devraldığına, Britanya'nın dünyanın dört bir yerine yayılmış olan diplomatik temsilcileriyle sıklıkla problem yaşadığını belirtmiştik. Palmerston döneminin mütehakkim liberal yayılcılık anlayışının yumuşayıp yerini daha ziyade ekonomik temelli ve Avrupa işbirliği odaklı bir dış politika perspektifine bıraktığı Aberdeen döneminde, söz konusu politika değişimini anlatmanın en zor olduğu zümre, bu politikanın yurtdışındaki uygulayıcıları olan Britanya büyükelçileriydi. Canning de burada bahsi geçen büyükelçilerden biri olarak Aberdeen'in Dışişleri Bakanı olduğu dönemde hâlâ Palmerston tarzı bir diplomasi yürütmekteydi. Londra ile elçisi arasındaki farklı yaklaşımdan dolayı, yazışmalarda, Aberdeen tarafından Canning'in modernleşme perspektifine yönelen itiraz ve ikazlara sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, 20 Ocak 1844'te Canning'e yolladığı talimatta Aberdeen, Büyükelçi'nin yaptığı gibi, "*Hıristiyan Avrupa'nın standartları ile Türkiye'yi değerlendirmenin güvenilir ve doğru bir yol olup olmadığını*" sorgulamakta ve Canning'in Bâb-ı Âli'yle kurduğu ilişki tarzını "*bu tarz meselelerde etkili olmayan müdahaleler*" çerçevesinde değerlendirmekteydi.⁶⁷⁷ Aberdeen söz konusu talimatının devamında Büyükelçisi'nin yöntemini şu sözlerle eleştirmektedir:

"...Türkiye'nin kalıcı yararına olacak gelişmelere, sadece otorite sahiplerinin değil aynı zamanda geniş kesimlerin duygu ve

⁶⁷⁶ Bknz: Henry Layard, *Autobiography and Letters*, Londra 1930, Cilt 2, ss:83-85.

⁶⁷⁷ NA, FO 78/552, Aberdeen'den Canning'e, 20 Ocak 1844.

önyargılarıyla da uyumlu bir tarzla girilmeli. Medeni bir ülkede önemsenmeyen değişiklikler Türkiye’de toplumun tüm yapısını şiddetle sarsabilir... Türk sistemine, kendi halkının istek ve duygularına mugayir olarak, baskı yapmak ilerlemeye karşı oluşabilecek isteksizlik ile siz ekselanslarının da var olduğundan bahsettiği tarzda bir evham ve kuşkuyu ortaya çıkarma riski taşımaktadır... Bâb-ı Âli’yi yönetimde ilerleme kaydetmesi için fazlaca zorlamanın fena tarafı diğer güçlerin [Büyük Güçler] yasal haklarına zarar verici eğilimi de beraberinde getirmesindedir. Her ne kadar İstanbul’daki temsilciler, daha iyi bir sistemin kabulünü acil görse ve kendi deneyimlerinin neticelerinde gördükleri tehlikelere ıslarla dikkat çekseler de tüm bunların yanı sıra sürdüremeyecekleri bir nokta vardır: Türk hükümeti bu tarz şiddetli tavsiyeleri reddedebileceklerini ve bu tarz teşviklere cezadan muaf olarak karşı koyabileceklerini bilmektedir. [Türk hükümeti] bilmektedir ki güçler iç yönetimine bu kadar müdahale etmez, edemezler.”⁶⁷⁸

Benzer bir şekilde aynı yılın Haziran ayında da Aberdeen’in Canning’i tarzından dolayı uyardığına ve “*Hristiyanların avukatı gibi davranmasının ilişkilere zarar vereceğini*” belirttiğine şahit olmaktadır.⁶⁷⁹ Fakat Aberdeen’in bu uyarılarından, Dışişleri Bakanı ile İstanbul’daki büyükelçisi arasında *Doğu* ve Osmanlı İmparatorluğu konusunda ontolojik bir bakış açısı farkının var olduğu sonucu da çıkmamaktadır. Bakan ile büyükelçi arasındaki fark, söz konusu toplumları tanımlayan düşüncelerde değil, sadece onlarla kurulacak ilişki biçimde, yöntemdedir.

Aberdeen’i, Canning’i uyarmaya iten sebep, her şeyden önce mevcut dönemde belirlenen dış politika prensipleri neticesinde Dışişleri Bakanı’nın Palmerston zamanında takip edilen liberalizmin “*Doğu*”yu aydınlatma ve medenileştirme misyonuna karşı olan mesafeli duruşudur. Birinci bölümde de anlatıldığı üzere Aberdeen’in dışişleri bakanı olduğu dönemde Britanya dış politikasının odağı *Doğu*’dan *Batı*’ya ve *Amerika*’ya kaymıştı; Palmerston’un yürüttüğü liberalleştirme misyonu ise Britanya hazinesine getirdiği külfetten dolayı maceraperestlik olarak değerlendirmekteydi. Bu çerçevede, Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerin de ticaret ve Avrupa Uyumu prensipleri

⁶⁷⁸ NA, FO 78/552, Aberdeen’den Canning’e, 20 Ocak 1844.

⁶⁷⁹ NA, FO 78/558, Canning’den Aberdeen’e, 25 Haziran 1844.

içerisinde cereyan etmesi öngörülmekteydi. Nitekim kaleme aldığı ilk talimatnameden de anlaşıldığı üzere Aberdeen Canning'den elzem olmadıkça Bâb-ı Âli'nin icraatlarına müdahale etmemesini ısrarla istemektedir. Zira Aberdeen, vaz ettiği yeni dış politika dâhilinde, Palmerston kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun *gelişmişlik seviyesiyle* ilgilenmemekteydi.

Aberdeen ayrıca kişisel olarak da liberal misyona mesafeli yaklaşmakta, yabancı güçler tarafından, dışarıdan desteklenen ya da tavsiye edilen her hangi bir yenileşme adının müspet netice vereceğine inanmamaktaydı. Dışişleri Bakanı'na göre bu tarz durumlarda, hareket kendi içinde yeteri kadar güçlü değilse yabancı müdahalesi herhangi bir hayır getirmez, aksine olumsuz sonuçlar doğurma riski taşırdı.⁶⁸⁰ Bakanın, hareketin kendi içerisinde taşıdığı güçten kastının ise sosyo-ekonomik koşullardan ziyade, dönemin revaçtaki ön kabulüyle, *Avrupalılık kimliğiyle* ilintili olduğuna daha önce işaret edilmişti. Örneğin, Aberdeen, 1843 yılında Yunanistan'da meydana gelen hareketi, Aydınlanmanın öz çocukları olan Yunan halkının dış etkiden bağımsız, kararlı bir tutumu olarak takdir ederken,⁶⁸¹ Canning'i de Osmanlı reformu hususunda, "*şuur ve idrakini kaybetmiş barbarlara*" fazlasıyla zaman harcamakla eleştirmektedir.⁶⁸² Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu hususunda yüklendiği liberal misyon ile Aberdeen'in bakış açısındaki fark, iki devlet adamının aralarında yaptıkları yazışmalarda kullandıkları kelimelerle de kendini açık etmektedir. Aberdeen daha çok "reform" (yeniden düzenlemek, iyileştirmek, ıslah etmek) sözcüğünü kullanırken, Canning, reformdan ziyade "improvement" (ilerleme, tekâmül, gelişme/geliştirme), "enlightenment" (aydınlanma) ve "civilization/civilisation", (medeniyet/medenileştirme) gibi kelimeleri tercih etmektedir.

Osmanlı reformuna tıpkı Canning gibi liberal bir medenileştirme misyonundan bakan Palmerston'un 1846 yılının temmuz ayında yeniden Britanya Dışişleri Bakanlığı görevine gelmesiyle Londra'yla İstanbul'daki elçisi arasındaki bu görüş ayrılığı ortadan kalkacaktır. Bu tarihten itibaren Palmerston, önce

⁶⁸⁰ Balfour, *The Life of George*, ss:108-109.

⁶⁸¹ Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, s:159.

⁶⁸² Cunningham, *Stratford Canning and Tanzimat*, s:125

Canning'in İstanbul'dan ayrılmasının ardından yaklaşık iki yıl elçilik görevinde bulunan Cowley'e⁶⁸³ ve ardından 1848'de yeniden İstanbul'a dönen Canning'e⁶⁸⁴ gönderdiği talimatlarla, 1841-1847 yılları arasında Britanya Büyükelçiliği'nin Bâb-ı Âli'ye sunduğu ıslahat önerilerini bir üst aşamaya taşımaya çalışacaktır. 1848 yılında yeniden İstanbul'a gelen Canning ise Palmerston ile birlikte çalışmanın da etkisiyle, çok daha sert bir üslup ve yöntemle görevine girişecektir.

2.4. DEVLETİN FİNANSMANI VE KÜRESEL EKONOMİYE ENTEGRASYON

Osmanlı İmparatorluğu'nun "gençleştirilmesi" politikasının en önemli veçhelerinden birini şüphesiz ki imparatorluk ekonomisinin iyileştirilmesi oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun reform sürecine nezaret etmeyi kendine görev edinen Canning de 1841-1847 yılları arasındaki büyükelçilik süresi boyunca mesaisinin büyük bir kısmını, İmparatorluk ekonomisinin Britanya gözetiminde iyileşmesine harcamıştı. Canning'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut mali ve idari sistemi, devletin kaynakları üzerinde

⁶⁸³ Britanya'lı devlet adamı ve diplomat Henry Richard Charles Wellesley (Lord Cowley), 3 Ağustos 1846 - 21 Mart 1848 tarihleri arasında, ortaelçi sıfatıyla Britanya'nın İstanbul temsilciliğini yürütmüştür. Bknz: S.T. Bindoff, E.F. Malcolm Smith, C.K. Webster, *British Diplomatic Representatives 1789-1852*, Vol: L, London, Offices of the Society, 1934, s:171. Bu dönemde Palmeston, gönderdiği talimatlarla Cowley'yi, *Sultan'ın tüm tebaasının, Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve bütünlüğünü kendi menfaatiyle ortak görmesi için gerekli her tür girişimi teşvik etmekle görevlendirmiştir*. NA, FO 78/675, Palmerston'dan Cowley'e, 13 Eylül 1847.

⁶⁸⁴ Palmerston, 1848 yılında yaklaşık iki yıllık ayrılıktan sonra tekrar İstanbul'a dönen Canning'i, Aberdeen'in aksine reformların hayata geçirilmesi için gerekli adımların atılmasıyla görevlendirmektedir. Palmerston tarafından Canning'e verilen 1847 tarihli ilk talimatnamede, Reşid Paşa'nın desteklemesinin majestelerinin hükümetinin kararı olduğuna yer verilmesi de dikkat çekmektedir. Söz konusu talimatnamede konumuz açısından dikkat çeken bir diğer husus ise, Palmerston'un İmparatorluğun bekası için elzem gördüğü, Müslüman-gayrimüslim eşitliği yolunda sıraladığı şartlardır. Bunlardan ilki, kanun önünde eşitliğin sağlanması; ikincisi, gayrimüslimlerin orduda görev alması; üçüncüsü ise vergide eşitliğin sağlanmasıdır. NA, FO 78/691, Palmerston'dan Canning'e, 30 Ekim 1847.

ciddi bir ağırlık oluşturmaktaydı; bu sebeple devletin tüm idare sisteminin topyekûn bir ıslahat girişimine tabi tutulması gerekmektedir.⁶⁸⁵

Canning, İstanbul'daki görevine başlar başlamaz Londra'ya gönderdiği raporlarda imparatorluğun ekonomik durumunun oldukça karanlık olduğunun altını çizmekteydi. Ülkede genel bir fakirleşme söz konusuydu, yolsuzluk ve rüşvet devletin her kademesine sızmış durumdaydı; ticaretin durgun olmasının yanı sıra ülkenin saklı zenginlikleri işletilmemekte, ormanlar ve tarım imkânları ihmal edilmekteydi. Canning, raporlarında böyle giderse Osmanlı İmparatorluğu'nun iflas edeceğinin sinyallerini vermektedir.⁶⁸⁶ İmparatorluğun zor duruma düşmesi durumunda Britanya ticaretinin de olumsuz etkileneceğinin altını çizen Büyükelçi'ye göre, İmparatorluk kaynaklarının artırılması için izlenecek yol ilk etapta adet halini almış yolsuzluk ve rüşvetin önlenmesinden geçmekteydi. Bundan sonra ise orduya ayrılan gelirlere kısıtlamaya gidilmesi ile ticaret sistemi reformunun tam olarak hayata geçirilmesi gelmekteydi.⁶⁸⁷ Canning'e göre, bu koşullar sağlanırsa hem Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemi canlanacak, hem de Britanya'nın ekonomik kazanımları artacaktı. Zira Bâb-ı Âli, yabancı sermayenin ülkeye girişine sıcak bakmaktaydı. Ayrıca madenlerde, yol yapımında ve tarımı arttıracak girişimlerde yabancıların çalışması da gündemdeydi. Tüm bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanya yatırımı ve sermayesine geniş iş imkânı sağlayacak gelişmelerdi.⁶⁸⁸

Canning, diğer taraftan bu sıraladıklarının Osmanlı hükümeti nezdinde henüz tam olarak olgunlaşmamış fikirler olduğunu belirtmekteydi. Fakat Büyükelçi'ye göre, Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını örtüştüren bu fikirler, hem ticari hem de siyasî açıdan muazzam önem taşımaktaydı. Zira ekonomik yenileşme hareketi bu fikirler etrafında şekillenirse Türkiye, medeniyet yolunda ilerlemeye başlayacak, Britanya ise dünyanın bu bölümünde istikrar ve barışı

⁶⁸⁵ NA, FO, 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 28 Aralık 1844.

⁶⁸⁶ NA, FO, 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842, NA, FO 352/51B, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁸⁷ İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262), NA, FO 352/51B, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁸⁸ Canning Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi için malumat ve sermaye sahibi yabancıların da devlet hizmetinde bulunmalarını, demiryolları, fabrika ihdas ve inşasında görev almalarını Bâb-ı Âli'ye önermiş; fakat Bâb-ı Âli bu teklifi ıslahat-ı mülkiyece yapılması gereken daha önemli ve acil işler bulunduğunu, ikinci derece önemli kalan bu meselenin vakti gelince çaresine bakılması gerektiğini söyleyip geri çevirmiştir. Bknz: İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262)

sağlamış olacaktı.⁶⁸⁹ Görüldüğü üzere Canning, yaşadığı çağın ve toplumun bir ürünü olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçireceği mali dönüşüm üzerinden ekonomik nüfuz merkezli *Pax Britannica*'yı⁶⁹⁰ tesis etmeyi hedeflemekteydi. Büyükelçi Bâb-ı Âli ile yaptığı görüşmelerde de yeni bir ekonomi sisteminin hem Türkiye'nin hem de Avrupa'nın tamamının avantajına olacağını belirtmekteydi.⁶⁹¹ Aşağıda değinilecek olan, ticari ilişkiler üzerinden Britanya'nın Rusya ile giriştiği ekonomik nüfuz yarışı göz önüne alındığında, Osmanlı ekonomisinin işleyişinin Avrupa'nın tamamından ziyade Britanya'nın lehine olacak şekilde dönüştürülmeye çalışıldığına şüphe yoktu.

Büyükelçi'nin *yeni ekonomi sistemi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesinde reform yapılarak, ticari ilişkilerinin geliştirilmesini, bir diğer ifadeyle, ticaret aracılığıyla İmparatorluğun küresel ekonomiye entegrasyonunu kapsamaktadır. Biz de bu kısmı, Büyükelçi'nin zihnindeki ayrıma uygun olarak, maliye sistemine dair gelişmeler ve küresel ekonomiye entegrasyon olmak üzere iki ayrı alt başlık altında incelemeye çalışacağız.

2.4.1. Osmanlı Maliyesinin Reformu

Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemine dair reform önerilerinde hazineye ait fonların optimum kullanımı, bu fonlar içerisinde özellikle de orduya ayrılan bütçede kısıtlamalara gidilmesi önemli bir yer tutmaktadır.⁶⁹² Büyükelçi'nin Osmanlı ordusunda küçülmeye gidilmesi yönündeki fikirlerine, aşağıda daha ayrıntılı olarak yer verilecektir. Fakat burada ordunun hazineye getirdiği yükün Canning'in İmparatorluğun *yenileşmesine* dair fikirlerinin merkezinde yer aldığını belirtmek gerekir.

⁶⁸⁹ NA, FO 352/51B, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁹⁰ Tony Smith, *The Pattern of Imperialism the United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, ss:27-30.

⁶⁹¹ NA, FO, 78/734, Canning'den Palmerston'a, 3 Ağustos 1848, "Copy of Canning's memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843"

⁶⁹² NA, FO, 78/734, Canning'den Palmerston'a, 3 Ağustos 1848, "Copy of Canning's memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843"

Canning'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mali durumun düzelmesi için gerekli ilk adım, askerî harcamaların hazineye ve halka zarar veremeyecek boyutlara çekilmesidir.⁶⁹³ Zira gelirlerin üçte ikisinin orduya ayrıldığı bir ekonomik düzenin ülkenin kaynakları üzerinde tamiri mümkün olmayan bir zarara yol açması an meselesidir.⁶⁹⁴ Ayrıca Büyükelçi'ye göre bu durum, maliyeye doğrudan verdiği zararın ve mali bunalımın körüklediği toplumsal hoşnutsuzluğun yanı sıra, milli zenginliğin iki temel kaynağı olan nüfus ve tarımı da olumsuz etkilemektedir.⁶⁹⁵

Bâb-ı Âli ile yaptığı görüşmelerde orduya ayrılan bütçenin bir kısmının atıl durumda olan Tarım Bakanlığı'na verilmesi gerektiğine dikkat çeken Canning, böylelikle ilk etapta aktarılan ödenekle toprağın kullanım imkânlarının belirlenebileceğinin altını çizmiştir. İhmal edilmiş toprakların yeniden üretime kazandırılmasının yanı sıra, pazarların uzaklığı gözetilerek malların taşınmasına imkân sağlayacak yol ağının kurulması gibi acil ihtiyaçlara dikkat çeken Büyükelçi, bunun için askeri harcamalarda kısıtlamaya gidilmesinin ve her bölgenin devletin de yardımıyla kendi ihtiyaçları için gerekli harcamayı temin etmesinin yolları üzerinde durmaktadır.⁶⁹⁶ Büyükelçi'nin bahis konusu yaptığı Tarım Bakanlığı, 1843 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan "Ziraat Meclisi'dir.⁶⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu 1839 sonrasında halkın refah düzeyinin yükselmesini hedef alan ekonomik gelişme çabalarına paralel olarak, tarımsal gelişme politikasını da ortaya koymuştu. Tarımsal kalkınma çalışmaları, tıpkı Büyükelçi'nin plânlarında olduğu gibi, Tanzimat bürokrasinin de sosyo-ekonomik kalkınma programının merkezinde yer almaktaydı. 1843 yılında kurulan Ziraat Meclisi'nin temel hedefi de tarımsal üretimin artırılması, dış

⁶⁹³ B.O.A., İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262)

⁶⁹⁴ NA, FO, 352/50 Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1843.

⁶⁹⁵ NA, FO, 78/734, Canning'den Palmerston'a, 3 Ağustos 1848, "Copy of Canning's memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843"; NA, FO 352/51B, Canning'den Aberdeen'e, 30 Ekim 1845.

⁶⁹⁶ NA, FO, 78/734, Canning'den Palmerston'a, 3 Ağustos 1848, "Copy of Canning's memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843"

⁶⁹⁷ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İşbankası, 2006, s:775.

ticaret dengesinin sağlanması ile halkın gelir ve refah düzeyinin artırılmasıydı.⁶⁹⁸

Ülkenin zenginlik kaynağı olarak ticaret ve tarımın önemi, Sadık Rifat Paşa'nın yazılarında da sıkça altını çizdiği bir husustur. Sadık Rifat Paşa da, tıpkı Canning gibi, tarımsal üretimin artırılmasının yanı sıra hızlı ve güvenilir nakliyat için yol ağı kurmak üzere gereken yatırımlara da vurgu yapmaktadır.⁶⁹⁹ Fakat Tanzimat'ın tarımsal gelişme hedefleri, vergi yükünün ve dağılımının adil hale getirilmesi zarureti ile ek kaynak ihtiyacına takılmaktaydı.⁷⁰⁰ Canning'in 1842 yılından itibaren İstanbul'da yürüttüğü muhalefetin odak noktasını da ekonomik kalkınmasının önünü tıkayan benzer sebepler oluşturmaktaydı. Bu noktada devlet erkini büyük ölçüde elinde bulunduran Rıza Paşa'nın askeri ıslahat merkezli yenileşme anlayışı ve Reşid Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılmasını takiben vergi sisteminde eski uygulamaya dönülmesi, Büyükelçi'nin ekonomik yenileşme anlayışına taban tabana zıt bir durumu ortaya çıkarıyordu. Ordunun küçülmesi ve bu sayede sağlanan tasarrufun tarıma ayrılması Canning'in Seraskerlik makamıyla yaptığı görüşmelerin de odak noktasıydı.⁷⁰¹ Fakat bu hususta Canning, Cihan Seraskeri Rıza Paşa'yla uzlaşmamıştı. Üstelik Rıza Paşa'nın bürokrasi üzerindeki hâkimiyetinden dolayı Safvetî Paşa'nın başında bulunduğu Maliye Nezareti de, Büyükelçi'nin bakış açısının hayata geçirilmesi için çıkar yol sağlayacak bir işlev üstlenememekteydi.⁷⁰² Canning, sık sık Serasker Rıza Paşa'yı ordudaki büyümenin mali külfetini görmemek için gözlerini kapamakla suçlamakta, maliyenin Seraskerin politikalarına ayak uydurmak için oldukça sıkıntılı bir duruma itildiğinden şikâyet etmekteydi.⁷⁰³ Büyük ölçüde bu sebepler yüzünden Canning, Rıza Paşa'nın iktidarına bir son

⁶⁹⁸ Güran, *Tanzimat Döneminde*, ss:777-779; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: İbankası, 2008, s:32

⁶⁹⁹ Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ss:110-111.

⁷⁰⁰ Güran, *Tanzimat Döneminde*, s:778.

⁷⁰¹ İ.HR. 12/583, (26 C 1257); NA, FO, 78/734, Canning'den Palmerston'a, 3 Ağustos 1848, "Copy of Canning's memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843"

⁷⁰² Canning raporlarında maliyenin tamamen Rıza Paşa'nın emri altında olduğunu belirtmektedir. Bknz: NA, FO 78/595, Canning'den Aberdeen'e, 20 Mart 1845.

⁷⁰³ NA, FO 78/597, Canning'den Aberdeen'e, 26 Mayıs 1845; NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1843.

verilmedikçe maliyedeki bunalımın aşılmasının mümkün olmadığını düşünüyordu.⁷⁰⁴

Bu bağlamda Canning'in bakış açısının uyum sağladığı isim ise Reşid Paşa'ydı. Ekonomik yenileşme ve tarımsal kalkınma Reşid Paşa'nın reform perspektifinin temel sacayaklarından birini oluşturmaktaydı. Nitekim Reşid Paşa, 1845 sonunda yeniden iktidar sahibi olunca ordunun hazine üzerindeki yükünün azaltılmasına ve ekonomik reformların hayata geçirilmesine ağırlık vermiş ve bu sebeple bürokrasideki bazı isimler değiştirilmişti.⁷⁰⁵ Canning'in de yürüttüğü diplomasiyle etki sahibi olduğu süreçte makamını kaybeden isimler arasında en önemlilerinden biri Rıza Paşa'ya yakınlığı ile bilinen Maliye Bakanı Safvetî Paşa'dır. Reşid Paşa'yı yeniden iktidara taşıyan bürokratik değişim dalgasının önemli bir ayağını oluşturan Safvetî Paşa'nın Maliye Bakanlığı'ndan azli Eylül 1845'te gerçekleşmişti.⁷⁰⁶ Safvetî Paşa'nın ardından Maliye Bakanlığı'na gelen Nâfız Paşa⁷⁰⁷ ile dönemin Meclis-i Vâlâ Başkanı Sadık Rıfat Paşa'nın ortak çabalarıyla bir *nâfi'a hazinesi* oluşturulması,⁷⁰⁸ sorunların daha rahat çözülebilmesi için Ticaret Bakanlığı'ndan ayrı olarak önce 1846 yılında Zirâat Bakanlığı'nın, ardından ise 1847 yılında da Zirâat Mektebi'nin kurulması,⁷⁰⁹ Reşid Paşa ve hizbinin Britanya Büyükelçisi gibi ekonomik kalkınmaya verdiği öncelikli rolün birer göstergesidir.

Canning'in bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemine dair hemhal olduğu bir diğer konu da vergi sistemidir. 1841-1847 yılları arasında Canning'in Londra ile yaptığı yazışmalara bir bütün olarak bakıldığında, gerek İstanbul'dan Londra'ya gönderilen raporlarda, gerekse Londra'dan İstanbul'daki elçiye gelen talimatlarda vergi meselesinin ağırlıklı bir yer tuttuğu görülmektedir. Tanzimat Fermanı ile beraber Batı'nın istediği yönde değiştirilen vergi sisteminin üzerinden çok geçmemişken, mevzuun yazışmalarda bu kadar fazla yer

⁷⁰⁴ NA, FO 78/595, Canning'den Aberdeen'e, 20 Mart 1845.

⁷⁰⁵ NA, FO 352/51B, Canning'den Aberdeen'e, 9 Ocak 1846.

⁷⁰⁶ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, Cilt 5, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s: 1434.

⁷⁰⁷ Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt 4, ss:1221.

⁷⁰⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren, 1993, s:140.

⁷⁰⁹ Akyıldız, Akyıldız, *Tanzimat Dönemi*, s:139.

tutmasının sebebi ise Tanzimat'ın öngördüğü vergi düzeninin sürdürülememesidir.

Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vergi sistemi ve vergi toplama usulleri değişmişti. Osmanlı yöneticileri iltizam sisteminin doğurduğu zararlardan kurtulma arzularını fermanın metninde açıkça belirtmişler ve bu usulün kaldırılacağını da ilan etmişlerdi⁷¹⁰ Maliye'de ıslahat Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa'nın fikirleriyle paralel olarak Tanzimat'ın temelini teşkil etmekteydi; hatta idari sahada yapılan ıslahat, daha ziyade malî nizamın güçlendirilmesi için bir vasıta olarak dahi görünmekteydi. Tanzimat'la beraber modern maliye idaresinin merkezî kontrol sistemi, yani her türlü gelirin doğrudan merkezî hazine adına toplanması ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edilmiş ve maliye teşkilatı bu prensibe göre yeni baştan düzenlenmişti. Bu prensibin doğal bir neticesi olarak da iltizam usulü kaldırılmıştı. Maliye teşkilatındaki en önemli yenilik ise merkezden geniş yetkilerle vergi toplamak üzere muhassıllar tayin edilmesi olacaktır. Buradaki amaç vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolünden kurtararak, suiistimallere son verip vergi tahsili üzerinde devlet kontrolünü sağlamaktı.⁷¹¹

Tanzimat Fermanı'nda ilân olunan vergi prensibinin uygulanması, yani vergide servet esasına göre istisnasız herkesin belli bir nispet gözetilerek devlete vergi ödemesi için, tahsil işleri birer devlet memuru olan muhassıllara verildi. Ancak muhassıllar basit birer vergi tahsildarı değillerdi. Bunlar Tanzimat'ı mali açıdan uygulamakla yükümlüydüler. Muhassılların, görev bölgelerindeki vergi olanaklarını araştırmak, vergi miktarlarını yeniden belirlemek⁷¹² ve hak ve adalet ilkelerine uygun bir biçimde ödenecek vergi miktarını saptamak gibi kritik görevleri vardı.⁷¹³ Kısacası Tanzimat'ın hedeflediği vergi sisteminin geleceği, muhassılların başarı ve süratine bağlanmış durumdaydı; zaman isteyen bu işin yanı sıra devlet gelirlerinin kaybolmaması meselesi de hayati bir önem

⁷¹⁰ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015, s.87.

⁷¹¹ İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:365.

⁷¹² Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan: 1986, s:282; İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:366.

⁷¹³ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde*, s:306.

taşıymaktaydı.⁷¹⁴ Ancak özellikle ödenecek verginin tespitinde yapılan yanlışlıklar ve haksızlıklara, muhassılların bilgisizlikleriyle yetersizlikleri de eklenince yeni vergi düzeni işlemez oldu ve 1842'de Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılmasını takiben eskiye dönüldü.⁷¹⁵

Reşid Paşa'nın iktidardan düşmesine bilhassa maliye alanındaki başarısızlığı sebep olmuştu. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizamların kaldırılmasıydı. Fakat bir anda kaldırılan kadim müessesenin yerine konan yeni teşkilat, gerekli araçların ve iş bilir personelin yokluğu yüzünden maliyeyi anarşi içerisinde bırakmıştı.⁷¹⁶

Canning'e göre ise mevcut durum Reşid Paşa'nın düşüşünün ardından kurulan Türk kabinesinin Tanzimat karşıtı eğilimlerinin ve eski tarz idareye dönüş planının bir parçasıydı.⁷¹⁷ Modernleşme perspektifinin merkezine tebaayı üreticiye ve devletle kaderini ortak gören yurttaşla dönüştürecek refah ve kalkınmayı koyan Büyükelçi, gayet tabii bir biçimde, İstanbul görevi süresince Osmanlı maliyesinin modernleştirilmesi politikasını Tanzimat Fermanı'nda önerilen vergi düzeninin harfiyen uygulanması etrafında şekillendirmiştir.⁷¹⁸

Anlaşılabacağı üzere Büyükelçi, vergi tahsilinde tekrar Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü sisteme dönülmesine, İmparatorluğun mali yapısına getireceği katkının yanı sıra Müslüman-Gayrimüslim eşitliği ve Gayrimüslimlerin sisteme entegre edilmesi prensipleri açısından da büyük önem atfetmektedir.⁷¹⁹ Bu bağlamda Canning'in yaptığı görüşmelerde, "*eski sistemde Hıristiyan nüfustan*

⁷¹⁴ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde*, s:282; İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:366.

⁷¹⁵ Bu noktada literatürdeki genel kanının aksine Nadir Özbek vergi sisteminde tamamen bir geri dönüşün olduğunu söylemenin yanlış bir değerlendirme olacağını iddia etmektedir. Bknz: Özbek, *İmparatorluğun Bedeli*, ss: 46-50, 87-91.

⁷¹⁶ Aynı zamanda mültezimler, voyvodalar, sarraflar, taşradaki âyân ve ağalar gibi geniş bir zümre bir anda kazanç ve istismar kapılarını kaybetmişlerdi. Vergi ödemede herkesin eşit olması, servete göre vergi uygulamasının gelmesi, imtiyazların ve muafiyetlerin kaldırılması, eskiden daha az vergi verenlerle vergiden muaf bulunan din adamlarının da tepkisine yol açmaktaydı. Tüm bu durumlar yer yer isyanlara ve iç karışıklıklara sebep olmaktadır. Rumeli'de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve karışıklıkların esas sebebi genellikle vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdi. İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, ss:369-383.

⁷¹⁷ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 11 Şubat 1842; NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 16 Şubat 1842.

⁷¹⁸ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 11 Şubat 1842; NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 16 Şubat 1842; NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 26 Şubat 1842.

⁷¹⁹ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

*alınan haraç ve kelle vergisinin, talep edilmesi halinde Gayrimüslim nüfusun vergisini ödediğine dair sertifikasını göstermekle mükellef oluşuyla beraber, kişisel şiddet içeren, insanlıktan uzak, kötü muamele örneklerini sokaklarda vakayı adiyeden bir hale getirdiği*⁷²⁰ni hatırlattığını ve vergi toplanması usulünde eskiye dönüşün hazinenin yanı sıra uygulanmaya çalışılan Müslüman Gayrimüslim eşitliği ilkesine de ciddi bir darbe olacağına altını çizdiğini görmekteyiz.⁷²¹

Bununla beraber Canning, Tanzimat ile birlikte uygulanmaya başlanan yeni vergi düzeninin, İmparatorlukta ciddi bir gelir kaybına sebep olduğunun ve mali ihtiyaçların hiç olmadığı kadar aciliyet kesp ettiğinin de farkında olduğu belirtmektedir.⁷²² Hatta Büyükelçi, muhassıl siteminin bazı yerlerde başarı sağladıysa da, bir bütün olarak bakıldığında başarısız olduğunun ve maaşlarının ödenmesi noktasında Bâb-ı Âli'ye pahalya patladığının da farkındadır.⁷²³ Fakat tüm bu sorunlara rağmen Büyükelçi, hem devletin gelir kaynakları hem mülk sahipleri açısından daha avantajlı olması hem de toplumsal bütünleşme sebebiyle, Tanzimat'ın öngördüğü vergi sisteminin tekrar uygulamaya konulmasından başka çare olmadığı düşünmektedir. Canning'e göre Osmanlı Devleti bu noktada daha kararlı bir tutum geliştirmek zorundadır.⁷²⁴

Büyükelçi'nin bu fikri Bâb-ı Âli'ye sunduğu takrirlerde de önemli bir yer işgal etmektedir. Örneğin Canning, İstanbul'dan ayrılmadan önce Bâb-ı Âli'ye, Londra'da Britanya Hükümeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerini koruma politikasına destek sağlamasının kolaylaşması için İmparatorluğun yapması gereken ıslahat hamlelerini içeren bir takrir sunmuştur. Söz konusu takrirden, verginin ahalinin ekonomik gücüne ve eşitlik prensibine göre tahsil edilmesinin toplumsal saadet ve ekonomik refah açısından taşıdığı öneme de

⁷²⁰ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 11 Şubat 1842; NA, FO 352/50 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁷²¹ NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO 78/475, no:21, Canning'den Aberdeen'e, 16 Şubat 1842.

⁷²² NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 16 Şubat 1842.

⁷²³ NA, FO 352/50 Canning'den Aberdeen'e 27 Mart 1842.

⁷²⁴ NA, FO 78/475, Canning'den Aberdeen'e, 16 Şubat 1842.

geniş yer verilmiştir.⁷²⁵ Bâb-ı Âli Canning'e verdiği yanıtta, Büyükelçi'nin söz konusu meseledeki haklılığını teslim etmiş ve vergi meselesinin Osmanlı hükümetinin de daima gündeminde olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber, Tanzimat'ın öngördüğü vergi tahsili usulünün tekrar uygulamaya konulması hedefiyle tecrübe kazanılması için iki sancakta çalışma yapıldığını belirten Osmanlı hükümeti, mevcut şartlarda İmparatorluğun tüm topraklarında yeni sistemi hayata geçirecek imkân ve elemana sahip olmadığını, bu yüzden biraz vakte ihtiyaç olduğunun da altını çizmektedir.⁷²⁶ İltizam usulünün kaldırılması ve vergi toplama sisteminin modernleşmesi hususunda beklenen yenilik ise ne yazık ki gerçekleşmeyecek, Düyun-ı Umumiye kuruluncaya kadar Osmanlı maliyesi ne vergi kaynaklarını gerçek miktarıyla tespit edebilecek, ne de vergiyi düzenli toplayabilecektir.⁷²⁷

Bâb-ı Âli'nin Canning'e cevaben gönderdiği takrirden bahsettiği imkân ve yetişmiş memur sıkıntısının yanı sıra Osmanlı malî sisteminin modernleştirilmesinin önündeki en önemli engellerden biri de, oldukça yaygın olan yolsuzluk ve rüşvet uygulamalarıydı. Aslında II. Mahmud döneminden itibaren rüşvetin engellenmesine yönelik ciddi çabalar mevcuttu. Memurlara ilişkin 1838 tarihinde bir Ceza Kanunnamesi yürürlüğe konmuş ve bu kanunnamede her memurun vazifesini yerine getirmekle sorumlu olduğu belirtildikten sonra, rüşvetin bir suç olduğu da hüküm altına alınmıştı. Benzer düzenlemeler Tanzimat Fermanı'nda da bulunmaktaydı; devlet memurlarına geçinecekleri kadar maaş verileceği ve devlet hazinesinin ve kişilerin zarar görmesine neden olan rüşvetin önlenmesi için de gayret gösterilerek buna dair bir kanuni düzenlemeye gidileceği belirtilmekteydi. Ferman'ın ilanı sırasında rüşvetin önlenmesine dair zikredilen Ceza Kanunu da hemen hazırlanıp, 3 Mayıs 1840 tarihinde yürürlüğe girmişti; üstelik rüşvet ve yolsuzluk, mevzubahis kanunun esas meselelerinden birini oluşturmaktaydı. Memurların devletin verdiği maaştan başka herhangi bir nam ve vesile ile birilerinden para almaları

⁷²⁵ İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262)

⁷²⁶ İ.MSM. 29/819, (02 Ca 1262)

⁷²⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:151.

yasaklanmış, bu yollara başvuranların ise rütbe ve memuriyetlerine bakılmadan muhakeme edileceği de karara bağlanmıştı.

Fakat rüşvet ve yolsuzluk meselesinin çözümü oldukça çetrefilli bir işti. Sosyal ve ekonomik alanda büyük bir çöküş yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplum hayatında ve devlet memurları arasında yolsuzluk ve rüşvet o kadar yaygınlaşmıştı ki hiçbir iş rüşvet vermeden görülemez olmuştu.⁷²⁸ Bununla beraber, bir diğer sorun ise memur ve görevlilerin türlü adlar altında halktan kendileri için aldıkları resim ve âidatları. Canning'in de raporlarında sık sık üzerinde durduğu bu usulsüzlük,⁷²⁹ eskiden sipahinin gelirine dâhil edilen, fakat tımar rejimi bozulunca memurların suiistimallerine konu olan bazı aidatlar ile vergi tahsili sırasında görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığında aldıkları meblağları içermektedir. Eskiden beri yerleşmiş bu adetler, merkezi otorite gevşediği zaman halk ve hazine için bir felaket halini almıştı. Tanzimat Fermanı'nın ardından iltizam sisteminin kaldırılmasıyla beraber bu tür usulsüzlüklere de son verilmiş, hatta Reşid Paşa, bu kararların uygulamasında kendi iktidarına mal olacak bir titizlik göstermişti. Fakat İmparatorluk birkaç kişinin dışında söz konusu reformların ve kararların ruhuna uygun hareket edebilecek personelden mahrumdu.⁷³⁰ Başkentte şekil verilen İmparatorluk maliyesinin yenileşmesi programını taşraya taşımakla sorumlu muhassıllar da eski adetleri devam ettirmiş, fakir halktan yiyip içmiş, hediye ve bohça namıyla çeşitli hediyeler ve rüşvet almıştı.⁷³¹

⁷²⁸ Kaynar, *Mustafa Reşid*, ss: 178-179; 307-308; Enver Ziya Karal, "Tanzimat Devrinde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:1, ss: 45-51; Ahmet Mumcu, *Tarih İçindeki Genel Gelişimi ile Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet*, İstanbul: İnkılâp, 2005, ss: 274-290; Erdoğan Keleş "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesine Dair Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", TAD, XXIV/38 (2005), ss:260-266; Yüksel Çelik, "Tanzimat devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:15, 2006 Güz, ss:40-52.

⁷²⁹ NA, FO 352/50 Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842; NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844.

⁷³⁰ İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, ss. 396-399. İmparatorluğu'nun yaşadığı yetişmiş eleman sıkıntısı Osmanlı aydınlarının da sık sık üzerinde durduğu bir konudur. Örneğin Namık Kemal bu durumu "killet-i rical" yani insan/devlet adamı kıtlığı olarak adlandırmakta ve devletin içerisinde bulunduğu müşkül durumun temel sebeplerinden biri olarak görmektedir. Bknz: Namık Kemâl, "Hasta Adam", *Külliyat-ı Kemâl Makalat-ı Siyasîye ve Edebiye*, I. Tertib, 3, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 ss:97-101.

⁷³¹ Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, İstanbul: Eren, 2002, s: 23-30.

Canning, rüşvet sorununu “İmparatorluğun kanseri”⁷³² olarak tanımlamaktadır. Devletin giriştiği her bir ilerleme hamlesinin rüşvet ve yolsuzluk engeline takılıp önünün tıkandığına değinen Büyükelçi, görev süresi boyunca bu meseleye dair Bâb-ı Âli yetkilileriyle de birçok görüşme yapmıştır.⁷³³ Osmanlı hükümetlerinin dikkatini ısrarla ekonomik kalkınma olgusuna çeken Canning, 1843 yılında Rıza Paşa’ya yolladığı memorandumda da devletin gelirlerinin artırılmasının en önemli koşulunun can ve mal güvenliğinin hakkıyla uygulanması olduğuna ve çalışan kesimin ürettiği işin de bununla doğru orantılı olarak artacağına işaret etmektedir. *Rüşvet, hile ve şiddet dolu bir sistemde can ve mal garantisinin hiç bir hükmünün olmadığını* belirten Büyükelçi’ye göre, adaletin alınıp satıldığı, rüşvet verilmeden hiçbir şeyin yapılamadığı, kamu kaynaklarının otoritelere kiraya verildiği bir düzende⁷³⁴ çalışan kesimin kendi çıkar ve kazancının güvende olduğuna inanıp şahsi menfaatlerini kamu menfaatiyle ortak görmesi mümkün değildir.⁷³⁵ İngiliz faydacılığının temel prensiplerini böylelikle özetleyen Büyükelçi, sorunun içinden çıkılmaz bir hale gelmesindeki aslı sorumluluğu ise düşük rütbeli memurlardan ziyade yüksek düzey bürokratlarda görmektedir. Canning’e göre, kamu menfaatinin kişisel entrikalara kurban edilmesi Osmanlı bürokratlarında bir alışkanlık halini almıştır. Büyükelçi, güç ve iktidar olgularının, birkaç istisna dışında Saray ve Bâb-ı Âli tarafından devlet politikasının birer enstrümanı olarak değil, kişisel kazanç kaynağı ve tatmin aracı olarak görüldüğünü düşünmektedir.⁷³⁶

Bu konuda, Londra’daki bakanın düşüncesi de İstanbul’daki temsilcisinden pek farklı değildir. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki mali bunalıma çözüm olarak tedavüle kâğıt para sokulması çalışmaları⁷³⁷ ile ilgili olarak Dışişleri Bakanı’ndan görüş isteyen Canning’e Aberdeen’in gönderdiği cevap bu bahiste açık bir örnektir: “... *Finansal zorluklara gelince yabancı güçler tarafından Türk*

⁷³² NA, FO 352/51 A, Canning’den Aberdeen’e, 17 Temmuz 1844.

⁷³³ NA, FO 352/51 A, Canning’den Aberdeen’e, 17 Temmuz 1844.

⁷³⁴ NA, FO, 78/734, Canning’den Palmerston’a, 3 Ağustos 1848, “Copy of Canning’s memorandum privately transmitted to Rıza Paşa October 1843”

⁷³⁵ NA, FO 78/516, Canning’den Aberdeen’e, 18 Şubat 1843.

⁷³⁶ NA, FO 78/516, Canning’den Aberdeen’e, 18 Şubat 1843.

⁷³⁷ Şükrü Şaban, “Tanzimat ve Para”, *Tanzimat*, I, İstanbul: MEB, 1999, ss: 245-247; Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyoekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren, 1996.

hükümetine nasıl etkili yardım yapılabileceğini öngörmek zordur; ancak Bâb-ı Âli'ye tedavüldeki paranın ıslah edilmesinin milli menfaat olmadığı, asıl sorunun kamu görevlilerinin yolsuzlukları olduğu söylenebilir."⁷³⁸

1841-1847 yılları arasındaki İstanbul büyükelçiliği döneminde rüşvet konusunda yapılan idarî düzenlemelere bakıldığında, Büyükelçi'nin, çıkarılmasında kendi etkisinin olduğunu belirttiği bir Hatt-ı Şerif karşımıza çıkmaktadır.⁷³⁹ Canning'in Londra'ya gönderdiği 18 Mart 1846 tarihli raporunda bahsettiği, Hatt-ı Şerif, 2 Mart'ta rüşvet ve yolsuzluğun hukuken ve idari olarak yasaklandığını yeniden duyurmuş, amirlerin memurlarından teyit ya da atama için para ve mal kabul etmeleri suç sayılmıştır. Aynı fermanla tüm makam ve mevki sahiplerinin her tür gıda ve sarf malzemesini rayiç fiyattan satın alacakları belirtilmekte, rayiç fiyatın altından alışveriş yapılması ise yasaklanmaktadır. Ayrıca herhangi bir görevle bir bölgeye giden hükümet memurlarının gittikleri yerde diğer seyahat edenler gibi kendi paralarıyla yiyip içecekleri ve karşılıksız hiçbir şey, "*bir yumurta dah*", kabul etmeyeceklerine de fermanla yer verilmiştir.⁷⁴⁰

Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için malî ıslahata öncelik verilmesi gerektiğini düşünmekte ve rüşvet ve yolsuzluk sorununu malî ıslahatın önündeki asıl engel olarak görmekteydi. Tanzimat'tan sonra yürürlüğe giren modern vergi düzeninin başarısız olmasının asıl sebebi Büyükelçi'ye göre yolsuzluk alışkanlığıydı.⁷⁴¹ Yolsuzluk ve rüşvet alışkanlığının devletin iliklerine işlediğine dikkat çeken Büyükelçi, Britanya ve Avrupa'nın meseleye verdiği önemin altını iyice çizmek için söz konusu Hatt-ı Şerif'in üzerinden çok geçmeden Bâb-ı Âli'ye verdiği bir takrirden rüşvet mevzuuna yeniden yer vermekteydi.⁷⁴² Söz konusu takrirden, "*rüşvetin devam ettiği bir politika usulünde*

⁷³⁸ NA, FO 78-552, Aberdeen'den Canning'e, 20 Ocak 1844.

⁷³⁹ NA, FO 78-638, Canning'den Aberdeen'e, 18 Mart 1846. Canning Aberdeen'e yolladığı 18 Mart 1846 tarihli raporda, Sultan'ın rüşvetin yasaklanmasını içeren 2 Mart 1846 tarihli Hatt-ı Şerif'ini haber verirken, söz konusu fermanın çıkmasında *Britanya etkisini görmezden gelmenin mümkün olmadığını* belirtmektedir.

⁷⁴⁰ NA, FO 78-638, Canning'den Aberdeen'e, 18 Mart 1846, ek 1 "Sultan's Proclamation 2 Mart 1846"

⁷⁴¹ NA, FO, 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 27 Mart 1842.

⁷⁴² Canning, Britanya ve Avrupa'nın dışında Reşid Paşa'nın da meselenin tekrar altının çizilmesinde fayda gördüğünü düşünmekteyiz. Zira Reşid Paşa'nın tekrar Dışişleri Bakanlığı görevine geldiği dönemde ortaya çıkan bu takrirden ilgili Canning'in Aberdeen'e yolladığı raporda

*Devlet-i Aliyye'nin ne tebaasının rızasını ne de Hristiyan devletlerinin muhabbetini kazanacağı*⁷⁴³ belirtilmekte ve her ne kadar bu hususlarda padişahın iradesi açıkça da, “*memurların za'af-ı hâl ve tabi'at-ı müfsideleri*” (fesat) sebebiyle bu iradenin uygulamada kendine yer bulmadığının altı çizilmekteydi.⁷⁴⁴ Canning'in Bâb-ı Âli'ye takririni verdikten sonra Padişah ile de görüşmüş ve bu görüşmede, Sultan'ın kendi önerilerini hayata geçireceği sözünü aldığını iddia etmiştir. Gerçekten de Sultan Abdülmecid, Canning ile yaptığı görüşmenin ardından, Osmanlı memurlarına bir Hatt-ı Şerif göndererek görevlerini layıkıyla yapmalarını⁷⁴⁵ ve “*adalet ve icabat-ı asriye iktizasından olan şeylerin va'ad-i resmi ile te'kid edildikten sonra hiçbir şey yapılmamasının ahalice ve Avrupaca pek ayb olacağından icabına bakılmasını*” emretmiştir.⁷⁴⁶

2.4.2. Ticari Sistem Ve Küresel Ekonomiye Entegrasyon

Birinci bölümde ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere Bâb-ı Âli'nin Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamasının ardından Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu politikası, içerisinde Canning'in de bulunduğu bir grup tarafından Palmerston önderliğinde şekillenmişti. Söz konusu politikanın siyasal altyapısını Tanzimat Fermanı oluştururken, ekonomik altyapısını da Baltalimanı Antlaşması oluşturmaktaydı. 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması devletin ekonomi üzerindeki denetimini azaltarak ekonominin dışa açılmasının ve İmparatorluğun ekonomik anlamda küreselleşmesinin dönüm noktası olarak kabul edilir.⁷⁴⁷ Böylelikle serbest ticareti bir uluslararası düzen vizyonu olarak gören ve bu dönemde küresel ekonominin tartışmasız lideri olan Britanya, Osmanlı ekonomisini küresel ekonomiye entegre ederek Yakındoğu'daki

---

Büyükelçi'nin önerisini Bâb-ı Âli'ye sunmadan önce Reşid Paşa ile irtibat halinde olduğu anlaşılmaktadır. Bknz: NA, FO 78-638, Canning'den Aberdeen'e, 18 Mart 1846.

⁷⁴³ İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262).

⁷⁴⁴ İ.MSM., 29/819, (02 Ca 1262).

⁷⁴⁵ NA, FO 78/639, Canning'den Aberdeen'e, 20 Nisan 1846.

⁷⁴⁶ İ.MSM. 29/819, (02 Ca 1262).

⁷⁴⁷ Şevket Pamuk “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, 1820-1914”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, s:7.

ekonomik ve siyasi nüfuzunu –Rusya karşısında- güçlendirmekteydi. 1841 yılında Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi olarak atanan Canning'in görevlerinden biri de söz konusu ekonomik nüfuzun idame ettirilmesi idi. Aslında, sanayi devriminin, serbest ticaret ülküsünün, Protestan ahlakının ve rekabetçi kapitalizmin şekillendirdiği dünya algısının içerisinde yetişen diğer tüm Britanya siyasi eliti gibi Canning'in de “kutsal” Britanya ticaretini korumak ve gelişmek için talimata ihtiyacı yoktu. Canning'in İstanbul'dan ayrılışından evvel onuruna verilen ziyafette, Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasındaki ticaretin önemini belirttikten sonra, her zaman Britanya ticaretini etkin bir biçimde koruma gibi “şahsi” bir amacının olduğunu da sözlerine eklemesi, bu bağlamda hiç de şaşırtıcı değildi.⁷⁴⁸

Diğer taraftan, 1841 yılında iktidara gelen Peel kabinesi kendinden önceki kabinenin dünya hegemonyası “heveslerinin” Britanya ekonomisini çıkmaza soktuğunu iddia etmekte ve bunun yerine ticareti teşvik ederek ekonomiyi güçlendirme siyasetine ağırlık vereceklerinin altını çizmekteydi. Bu sebeple Peel'in başbakanlığını yürüttüğü hükümet, ilk etapta dış ticaret üzerinde kısıtlayıcı etkileri bulunan Hububat Yasalarını, Denizcilik Yasalarını ve başlıca ithal mallar üzerindeki gümrükleri kaldırdı. Ardından ise sömürgelerde de benzer ticaret politikalarının uygulanması sağlanarak Britanya pazarlarını küresel ekonomiye daha açık hale getirildi.⁷⁴⁹ Tüm bunlar olurken, bir taraftan Avrupa devletleri arasında yapılan bir dizi antlaşmayla, bir taraftan da Britanya ve diğer Avrupa devletlerinin dünya sisteminde yer alan daha zayıf devletler üzerinde kurduğu baskıyla serbest ticaretin bir dünya politikası halini alması sağlandı. 1815 sonrası Avrupa'da egemen olan genel barış havasının etkisiyle ekonomideki aşırı korumacılığın gevşemesi ise, kapitalist dünya ekonomisinin gelişmesine olduğu kadar Britanya'nın Yakındoğu politikalarında da yeni bir aşamaya geçilmesine katkı sağladı.⁷⁵⁰ Böylelikle 1840'lı yıllarda başlayan ve

⁷⁴⁸ C. Benedetti, *Essais Diplomatiques*, Paris:1897, s:228.

⁷⁴⁹ J.H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain The Early Railway Age 1820-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 1939, ss:495-507.

⁷⁵⁰ Bu noktada yeni keşfedilen altın rezervlerinin de etkisi büyüktü. Kasaba, *Dünya, İmparatorluk*, ss:40-41, Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, Archon Books, 1969, ss:180-181.

1870'lere kadar uzanan dönem, kapitalist dünya sistemi içerisinde İngiliz hegemonyasının doruğa ulaştığı zaman dilimi olarak belirdi.

Rekabetçi kapitalizm ile serbest ticaret doktrininin birlikte yürüdüğü bu dönemde Britanya ticaret politikası, Çin'de Afyon Savaşı, Afrika'da ve Hindicini'de sömürge imparatorluklarına yeni toprakların katılması ve Hindistan'da oldukça katı sömürgecilik politikalarının izlenmesi gibi baskı ve şiddet içeren birçok örneğe sahne oldu. Osmanlı İmparatorluğu ve Latin Amerika'da ise dünya pazarlarındaki rakipsiz konumundan ve söz konusu devletlerin uluslararası politika alanında izlediği denge siyasetinden⁷⁵¹ yararlanan Britanya'nın başka önlemlere başvurmasına gerek kalmadı. Ancak bu bölgelerde serbest ticaret doktrini yeterince etkinlik sağlayamazdı, yukarıdaki örneklerden de tahmin edilebileceği gibi, askeri ve siyasi müdahalelere başvurmak o dönemdeki Britanya dış politikasının özüne aykırı düşmeyecekti.⁷⁵² Zira Canning de Baltalimanı Antlaşması'nın uygulanmasında ortaya çıkan sorunlar üzerinde aşağıda anlatılacak olan müzakereleri yürütürken, Bâb-ı Âli'ye karşı söz konusu sorunlar giderilmezse *neticenin muharebeye varacağını* dile getirmekteydi.⁷⁵³

Canning'in çözümediği takdirde iki müttefiki savaşa sürükleyeceğini iddia ettiği sorunlar, temelde Baltalimanı Antlaşması ile uygulamasına son verilen yedi vâhid (tekel) sisteminin bazı alanlarda hâlâ geçerliliğini koruması ve antlaşmanın içerdiği hükümlere tezat olarak Britanya vatandaşlarının perakende ticaretin dışında tutulduğu iddiaları etrafında şekillenmektedir.⁷⁵⁴ Büyükelçi, aşağıda haklılığı irdelenecek olan bu savlarını, Britanya'nın 1838 tarihinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret politikasını üzerine bina ettiği Baltalimanı Anlaşması'nın, Bâb-ı Âli tarafından bilinçli olarak rafa kaldırıldığı tezi etrafında ele almaktaydı. Canning'in göreve başlamasının hemen ardından,

⁷⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun izlediği dış politikaya benzer bir biçimde Latin Amerika ülkeleri de 19.yüzyılın ilk yarısında ABD tehdidini Britanya ile dengelemeye çalışmaktaydılar. Bknz: Birinci Bölüm, ss: 65-68.

⁷⁵² Bu konuda bknz: G. Davison, "The Imperialism of Free Trade" *Melbourne Historical Journal*; Vol:1, November 1961, ss:61-67; Smith, *The Pattern of Imperialism* ss:30-32; D.C.M. Platt, "Further Objections to an 'Imperialism Of Free Trade', 1830-1860", *The Economic History Review*, Vol. 26, No. 1, 1973, ss: 77-91, s:79; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1984, ss:26-28.

⁷⁵³ B.O.A. HR. SFR.3, 9-13, (7.9.1844)

⁷⁵⁴ NA, FO, 881/226A, Canning'den Aberdeen'e, 30 Eylül 1844; B.O.A., HR.SFR.3, 9-82, (30.12.1844); NA, FO, 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 16 Mart 1843.

Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu politikasının siyasal ayağını oluşturan Tanzimat Fermanı'nın İstanbul yönetimince rafa kaldırıldığını ve İmparatorluk görevlileri tarafından eski usul idareye dönüş yönünde bilinçli ve sistematik bir irade olduğunu iddia ettiğine daha önce değinilmişti. Benzer bir biçimde ticarete ilişkin olarak da Büyükelçi, söz konusu politikanın ekonomi ayağını oluşturan Baltalimanı Antlaşması'nın ortaya çıkardığı ekonomi siyasetinden bilinçli bir kopuş olduğunu öne sürmekteydi. Canning'e göre bu kopuş mevcut dönemde imparatorlukta iktidarı elinde tutanların "yenileşme" karşıtı olan reaksiyoner tutumlarının ekonomi alanına yansımalarından ibaretti.⁷⁵⁵

Baltalimanı Antlaşması ile uygulamaya konulan yeni ticaret perspektifinin ortaya çıkardığı en önemli yenilik hiç kuşkusuz yed-i vâhid usulünün terk edilmesiydi. Bu bağlamda Baltalimanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin büyük bir bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticarete uyguladığı tekel düzeni (yed-i vâhid) ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve yed-i vâhid olarak adlandırılan düzende, devlet, bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaret haklarını özel bir kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Özellikle savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Bu durum ise kuşkusuz imparatorluk ticaretinin serbest rekabet ve küresel ekonomi koşullarından ziyade devletin kontrolünde kalmasını sağlamaktaydı. Ancak Baltalimanı Antlaşması ile dış ticaretteki devlet kontrolü gevşiyor, yed-i vâhid sistemi kaldırılıyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu dış ticarete olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından da vazgeçiyordu.⁷⁵⁶

Baltalimanı Antlaşması, 1829 Edirne ve 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşmalarının ardından bölgede tesis edilen Rus siyasi ve ekonomik nüfuzunu kırmaya niyetlenen Britanya politikasının büyük bir başarısıydı. Rusya ile girişilen

⁷⁵⁵ NA, FO, 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844; Büyükelçi'ye göre yabancı ülkelerle ticaret oranını azaltmak yönünde pek çok sistematik çaba mevcuttu ve bu eğilim Hıristiyan âlemini tarafından kabul edilmiş ilkeleri toptan reddetme ve Avrupa uygulamalarından sıyrılma isteğinden kaynaklanmaktaydı: NA, FO, 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843.

⁷⁵⁶ Şevket Pamuk "150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması" *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, ss:29-30.

rekabetin yanı sıra, antlaşma bir bütün olarak Britanya'nın dünya hegemonyası için -örneğin eski sömürge, yeni rakip ABD ile girişilen ekonomik yarış için- de azami önem arz etmektedir. Amerikan sömürgelerini kaybedişinin ardından imparatorluk anlayışını ekonomik nüfuz üzerinden yeniden kuran Britanya'nın en önemli silahı da kuşkusuz serbest ticaretti. 19. yüzyılda Britanya gücünün dayanağı başta Hindistan olmak üzere sömürgelere ve ardından serbest ticaret doktrini aracılığıyla ekonomik nüfuz kurduğu ülkelere dayanmaktaydı. Bu sebeple Hindistan ve diğer sömürgeler Britanya İmparatorluğu'nu oluştururken, Latin Amerika, Osmanlı İmparatorluğu (Levant) ve Çin ticaret vasıtasıyla Britanya'nın *gayrı resmi imparatorluğunu*⁷⁵⁷ oluşturmaktaydı.⁷⁵⁸

Britanya için serbest ticaret doktrini, zamanla ortaya çıkardığı sosyal koşulların ve devlet-toplum ilişkilerinde beraberinde getirdiği değişimlerin etkisiyle toplumların "ilerlemesi" ve "medenileşmesi" sürecinde *görünmez el* işlevi gören bir düzenleme aracıydı. İngilizler, serbest ticaret uygulamasının zamanla ister istemez toplumları liberalleştireceğine ve 1815 sonrasında kamplara bölünmüş Avrupa'da Britanya'nın başını çektiği liberal kanada yaklaştıracığına inanmaktaydı. Ayrıca bu işleve ek olarak ekonomiyi canlandırması beklenen serbest ticaretin dünya hegemonyasına soyunmuş Britanya ile beraber muhataplarının mali durumunda da iyileşmeyi beraberinde getireceği öne sürülmekteydi.⁷⁵⁹ Nitekim Palmerston'un, Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın

⁷⁵⁷ Literatürde, Britanya'nın 19. yüzyılda serbest ticaret doktrini vasıtasıyla ilişki kurduğu ülkelerde tesis ettiği ekonomik ve siyasi nüfuz için "gayrı resmi imparatorluk" (informal empire) yakıştırması kullanılmaktadır: Bknz: C.R.Fay, "The Movement Towards Free Trade, 1820-1853", *Cambridge History of British Empire*, ed: J. Holland, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, s:399; John Gallagher, Ronald Robinson, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, Vol:68, No:1, (1953), ss:1-15.

⁷⁵⁸ Platt, *Further Objections*, s: 84, 87-88.

⁷⁵⁹ Gerçekten de tekellerin kaldırılması ilk etapta ekonomik bir rahatlamaı beraberinde getirmiştir. Tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasıyla Osmanlı hammaddelerinin ihracatında önemli bir artış görülmüştür. Baltalimanı Antlaşması'na ilişkin olarak, kısa vadede dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri ortadan kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğu söylenebilir. Uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeyine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. 1838 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını İmparatorluk içerisinde bir yerden diğerine taşıırken %8 düzeyinde iç gümrük vergisi ödemekteydiler. Antlaşma ihracata uygulanan vergileri %12, ithalattan alınan vergiyi ise %5 olarak saptarken yabancı tüccarları yerli tüccarların halen ödemek zorunda oldukları iç gümrüklerden de muaf tutuyordu. Böylece yabancı tüccarlar yerli tüccarlar üzerinde önemli bir üstünlük elde etmiş oluyordu. Ayrıca, Baltalimanı Antlaşması gümrük vergilerini daha önceki düzeylerden aşağıya çekmese de, Osmanlı İmparatorluğu bu tür

ardından takip etmeye başladığı Osmanlı İmparatorluğu'nun *gençleştirilmesi* politikası dâhilinde İmparatorluğun mali durumunun düzelmesi için serbest ticarete yaptığı vurguya bir önceki bölümde değinmiştik. Osmanlı İmparatorluğu konusunda Palmerston ile aynı çizgide yer alan Canning de büyükelçilik görevini yürüttüğü dönem boyunca kendi ifadesiyle “*yed-i vâhid usulünün ibtâli yolu tutulur ise [bu yolun] mûcib-i refâh-ı ahali olduğu çoktan beri ma'lum ve müsellemler olduğunu defa'atle ifâde*”⁷⁶⁰ ederek, İmparatorluğun bu vesileyle geçirdiği dönüşümde önemli bir rol oynayacaktı. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda da yed-i vâhid usulünün kaldırılması ve serbest ticaret vasıtasıyla ekonominin canlanması yönünde bir irade mevcuttu. Başta Reşid Paşa ve Sadık Rıfat Paşa olmak üzere Tanzimat'ın iktisadi düşüncesini şekillendiren rical, serbest ticaret prensibini yeni ekonomi politiğin merkezine koymaktaydı.⁷⁶¹ Diğer taraftan, tarlasındaki ürünü istediği gibi değerlendiremeyen geniş köylü kitlesi de yed-i vâhid sisteminden yaka silkmekteydi.⁷⁶²

Canning'in bu husustaki rolü, yed-i vâhid sisteminin ilgasından ziyade, teknik anlamda sistemin dışında kalan alanların da serbest ticaret kapsamına alınmasını sağlayarak imparatorlukta serbest ticaret alanının genişletilmesi idi. Her ne kadar Büyükelçi 1842 yılının Ocak ayında İstanbul'daki görevinin başına geçtikten sonra Londra'ya gönderdiği raporlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Baltalimanı Antlaşması ile kaldırılan yed-i vâhid uygulamasını tekrardan yürürlüğe koyduğunu iddia etse de⁷⁶³ mevcut durum tam olarak Canning'in tasvir ettiği gibi değildi. Zira Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun yed-i vâhid

---

bir antlaşmayı imzalayarak kendi gümrük vergilerinin düzeylerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı ilke olarak kabul etmiş, böylelikle bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Antlaşma imzalandıktan sonra ise Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirecek elverişli koşulları kollamaya başlayacaklardı. Örneğin 1860'larda Lübnan bunalımında ithalattan alınan gümrük vergisi %12'den %1'e kadar düşecekti. Şevket Pamuk “150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması” *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, ss:29-31.

⁷⁶⁰ B.O.A. İ. MTZ. 10-56, 25.Ra.1258

⁷⁶¹ Önsoy, *Tanzimat Döneminde*, ss:91-97; Donald Quataert, “19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul: Eren, 2004, s:889, 945.

⁷⁶² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:113.

⁷⁶³ NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 24 Mayıs 1842; NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 18 Mart 1843.

yani tekel uygulamasını kaldırmadığına dair iddialarına temel oluşturan emtia, Osmanlı İmparatorluğu'nda yed-i vâhid sistemine hiçbir zaman dâhil olmayan ve idaresi Devlet-i Aliyye ile Hazine-i Celile'ye bırakılmış tuz, şap, tütün ve enfiyeden oluşmaktaydı. Söz konusu ürünler yed-i vâhid sisteminin dışında olduğu için bunların ticaretine dair işleyiş Baltalimanı Antlaşması'nın beraberinde getirdiği değişikliklerden muaf biçimde, eski uygulamaya tabi olarak devam etmekteydi.⁷⁶⁴ Bu sebepten ötürü yabancılar tuz, şap, enfiye ve tütün ticaretine giriştiklerinde Osmanlı İmparatorluğu görevlileri tarafından engellenmekteydiler. Fakat bu durum, söz konusu maddelerin ticaretinin Baltalimanı Antlaşması'nın beraberinde getirdiği koşulların dışında tutulamayacağını iddia eden Britanya sefareti ile Bâb-ı Âli arasında sık sık kriz çıkmasına sebep olmaktaydı.

Örneğin, İzmir'de bir İngiliz tüccarının iki gemi yükü tuzunun satışının Osmanlı memurları tarafından yasaklanması üzerine Canning, 7 Nisan 1844'de dönemin Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa'ya iki ülke ticaretinde meydana gelen sorunlara dair hayli uzun ve tehditkâr söylemler içeren bir takrir yollamıştır. "*Bâb-ı Âlinin açık gerçeklere ve ikna edici argümanlara inanmakta direneceğini düşünmek istemiyorum.*", diye sonlandırdığı takrirden bahsi geçen tüccarın uğradığı "haksızlığın" ve zararın giderilmesini talep eden Canning, Osmanlı memurları tarafından benzer bir biçimde şap, tütün ve enfiye satışına izin verilmediğinden de şikâyet etmektedir.⁷⁶⁵ Büyükelçi'nin her fırsatta bahsettiği açık gerekçe ise Baltalimanı Antlaşması'nın yed-i vâhid usulünün ilgasını karara bağlamış olmasıdır. Canning'e göre söz konusu antlaşmanın "*gerek zirâî mahsuller, gerekse diğer eşya üzerine konmuş olan yed-i vâhid usulü tamamen kaldırılacaktır*"⁷⁶⁶ hükmünü içeren maddenin her bir terimi oldukça açıktır ve Osmanlı hükümetinin bazı maddelerde tekel uygulamasını sürdürerek antlaşmayı ihlal ettiğine dair söz konusu maddeden daha açık bir kanıt

⁷⁶⁴ B.O.A. HR. SFR.3, 5/110, (8.11.1843); NA, FO, 352/61, "Literal Translation of a Memorandum communicated to His Excellency Sir Stratford Canning by the Minister for Foreign Affairs at the Sublime Porte", 28 September 1842; NA, FO 78/515, Canning'den Aberdeen'e, 17 Ocak 1843; NA, FO, 78/560, Canning'den Aberdeen'e, 2 Ağustos 1844.

⁷⁶⁵ B.O.A., İ.MSM 3-37, (1260 R 15); NA, FO, 352/61, Canning'den Rıfat Paşa'ya, 7 Nisan 1844.

⁷⁶⁶ *Muâhedât Mecmuası*, I, ss:272-275; C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: Documentary Record: 1535-1914*, Princeton, 1956, ss: 272-275.

bulunmamaktadır.⁷⁶⁷ Üstelik Canning'e göre, böyle suiistimallere cevaz vermek antlaşmanın karakterini ve genel eğilimini ihlal etmek anlamına gelmektedir. Çünkü Osmanlı hükümeti yed-i vâhid uygulamasını yeniden yürürlüğe sokarak antlaşmanın özellikle kaldırmak istediği hususları, yani antlaşmanın ruhunu, hedef almaktadır.⁷⁶⁸

Aslında yukarıda sıralanan argümanlardan da anlaşıldığı üzere Canning'in asıl meramı tüm ürünlerin standart bir uygulamaya tabi olmadığı Osmanlı İmparatorluğu ticaret sistemi ile antlaşmanın elfazı arasındaki uyumsuzluktan çıkan sorunların halledilmesi değildir. Asıl mesele serbest ticaret ülküsünden taviz vermeden tüm ürünler üzerinde standardizasyonun sağlanmasıdır. Bir 19. yüzyıl Britanya diplomatı olarak Canning'in antlaşmanın ruhu olarak tanımladığı şeyin serbest ticaretin istisnaya yer verilmeden uygulanması olduğuna kuşku yoktur. Zira bu hususta yürüttüğü müzakereler de bu düşüncemizi kanıtlar niteliktedir.

Dönemin dışişleri bakanı Rifat Paşa, Canning'e yolladığı cevapta, Bâb-ı Âli'nin antlaşmaya riayet ettiğini vurgulamakta ve Britanya gibi dost bir devletin itirazların, haklı olduğu takdirde, vakit kaybetmeden yerine getirileceğini, Britanya'ya zorluk çıkarmak gibi bir amacın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Rifat Paşa'ya göre Britanya elçisinin karşı çıktığı noktalarda antlaşmaya aykırı herhangi bir uygulama söz konusu değildir. Zira söz konusu antlaşmanın yed-i vâhid sistemini uygulamadan kaldırıldığı tartışma götürmez bir durumsa da, anlaşmazlık konusu olan tuz, şap, enfiye ve tütün mahsulat-ı tebaaya değil mahsulat-ı miriyeye ait ürünlerdi; bunlar kadimde de yed-i vâhid sistemine dâhil değildi. Britanya büyükelçisinin antlaşmanın ihlali olarak gördüğü durum aslında Devlet-i Aliyyenin idare-i mahsusasına ait olan ve varidat-ı mirriyeden sayılan bu ürünlerin diğer birçok devlette olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bazı istisnai durumlara ve inhisar uygulamasına tabi tutulmasından ibarettir.⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ NA, FO, 881/226A, Canning'den Şekip Efendi'ye, 23 Aralık 1844,

⁷⁶⁸ B.O.A. İ.MSM 3-37, (1260 R 15), NA, FO, 352/61, Canning'den Rifat Paşa'ya, 7 Nisan 1844.

⁷⁶⁹ B.O.A. İ.MSM 3-37, (1260 R 15); B.O.A. HR. SFR. 3, 10-35, (30.12.1844); NA, FO, 352/61, Rifat Paşa'dan Canning'e, 26 Rebülevell 1260.

Görüldüğü üzere Rıfat Paşa'nın ilgili takriri, Baltalimanı Antlaşması ile uygulaması sona eren yed-i vâhid sisteminin⁷⁷⁰ devlet mallarının değil, ahalinin ürünlerinin ticaretine ilişkin bir sistem olduğunu ve tartışmalı maddelerin bu sistemin dışında kalması sebebiyle antlaşmanın düzenlediği alanların da dışında kaldığını belirtmekteydi. Fakat Canning'e göre Rıfat Paşa'nın tüm bu açıklamaları kendisinin ileri sürdüğü ve "münakaşa götürmez zeminler" olarak nitelendirdiği savlarına karşılık imparatorluğun yeniden yürürlüğe soktuğu tekel uygulamasının "tuhaf" ve "kendine has" karakterli müdafaasından ibaretti.⁷⁷¹

Büyükelçi söz konusu açıklamaları, taraf olan devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari işleyişi değil, antlaşmanın ahkâmı bağlar diyerek "tuhaf" ilan etmekteydi. Antlaşmada tuz, şap, enfiye ve tütün gibi ürünlerin diğer ticari mallardan bazı noktalarda ayrı olduğuna dair her hangi bir bahis bulunmaması Canning'in en önemli argümanlardan birini oluşturmaktaydı⁷⁷² Büyükelçi kendi savlarını, ortaya çıkan durumu antlaşmadan doğan pozitif yükümlülüklerin ihlali olarak değerlendirdiğinden ve bu hususun devletlerarası hukuk çerçevesinde hiçbir özrü bulunmadığından "münakaşa götürmez zeminler" olarak değerlendirmekteydi.⁷⁷³ Aynı şekilde Canning, "*Hariciye Nazırı başka ülkelerde de bazı ürünlerin satışının özel bir durumu olduğu ve devlete mahsus olduğu konusunda kesinlikle haklı olsa da bu misüllü mütalaalar andlaşmanın şart-katıyelerine galib gelib onları ibtal edemez.*" demekteydi. Canning'in buradaki temel dayanağı yed-i vâhid sisteminin kaldırılmasının, şarta ve sınıra bağlı olmaksızın antlaşma vasıtasıyla resmen ilan edilmiş olmasıydı. Bu durumda Canning'e göre antlaşmanın İngiliz tebaasına verdiği haklar yine iki devletin rıza ve muvaffakiyetiyle tadil veya külliye terk edilebilse de, iki taraftan her hangi birinin tek başına açıkça tesis edilmiş bir prensibin uygulamasını kısıtlama veya

⁷⁷⁰ Yed-i vâhid bir kazanın ahalsinin, mahsullerini diledikleri gibi tüccara satmalarına ruhsat vermeyip hükümet tarafından tamamıyla ahz olunarak bir elden/tek elden üçüncü kişilere satılmasıdır. Tuz, şap, tütün ve enfiye gibi bazı ürünler ise Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari sistemi dahilinde ahaliye ait ürünler olarak değil, devlete ait ürünler olarak addedilmekteydi. Dolayısıyla yed-i vahid sisteminin dışında kalan bu ürünlerin ticareti, ister imparatorluk içerisinde üretilsin isterse ithal edilmiş olsun sıkı ve kesin kurallara bağlı olarak devlet eliyle yapılmaktaydı. Mübahat S. Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: TTK, 2013; s.199.

⁷⁷¹ NA, FO, 352/61, Canning'den Rıfat Paşa'ya, 7 Nisan 1844.

⁷⁷² NA, FO, 881/226A, Canning'den Şekip Efendi'ye, 23 Aralık 1844.

⁷⁷³ B.O.A, İ.MSM 3-37, (1260 R 15); NA, FO, 352/61, Canning'den Rıfat Paşa'ya, 7 Nisan 1844.

askıya alma hakkı yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı da bu ikinci duruma girmektedir.⁷⁷⁴

Görüldüğü üzere Canning “yed-i vâhid” teriminin bir sistem adı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari işleyişinde içerdiği manayı kabul etmemekte ve söz konusu terimi hiçbir istisnaya yer vermeden genel anlamda “tekel” uygulaması olarak ele almakta ısrar ediyordu. Bu da sorun üzerinde yürütülen tartışmanın esasının ve amacının serbest ticaretin alanının genişletilmesine yönelik olduğunu düşündürmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Baltalimanı Antlaşmasını imzalarken üretim ve satışı halka ait olan ürünleri kapsayan yed-i vâhid uygulamasını kaldırmayı taahhüt etmişti. Antlaşma imzalanırken Britanya heyeti bu ayrımın farkında değilse bile, takip eden süreçte mesele yukarıda da görüldüğü üzere ayrıntıları ile Büyükelçi'ye izah edilmişti. Canning ise bir taraftan antlaşmanın ruhuna atıf yaparak, bir taraftan da antlaşmalar hukukuna referansla yed-i vâhid sisteminin dışında kalan ve hazine-i celileye ait olan ürünlerin de sistem içerisine çekilmesi için çaba sarf etmekteydi. Tüm bu müzakereleri yürütürken de Büyükelçi kendine has üslubuyla tarafları devletlerin ticari sisteminin özelliklerinin değil, antlaşmaların ahkâmının bağladığını sık sık belirterek, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarzını dönemin uluslararası hukuk uygulamalarından bihaber ve tuhaf (rasyonel/akli olmayan) ilan etmenin artı değerlerinden faydalanmaya çalışmaktaydı. Bu sebep ve hedeflerden dolayı Bâb-ı Âli'nin Canning ile yaptığı birçok görüşmede yukarıdaki savları yinelemesinin ve görüş ayrılıklarının giderilmesi için antlaşmanın tadil edilmesi gerektiğini vurgulamasının neticeye bir etkisi olmadı.⁷⁷⁵ Canning, Bâb-ı Âli yetkilileri tarafından kendisine iletilen tadilat taleplerini bazen *duymazlıktan gelme veya savuşturma yoluna* gitmeyi tercih etti,⁷⁷⁶ bazense açıkça sonucun muhabereye varacağı tehdidini kullandı.⁷⁷⁷ Nitekim Aberdeen de bu konuda Canning'den çok farklı düşünmüyordu. Yed-i vâhid usulünün antlaşmada tam olarak anlatılmadığı ve bu sebepten ortaya çıkan sorunların giderilmesi için

⁷⁷⁴ B.O.A, İ.MSM 3-37, (1260 R 15); NA, FO, 352/61, Canning'den Rifat Paşa'ya 16 Nisan 1844.

⁷⁷⁵ B.O.A., HR. SFR. 3; 5-110, (8.11.1843)

⁷⁷⁶ B.O.A., HR. SFR.3; 9-85, (T. T.1844)

⁷⁷⁷ B.O.A., HR. SFR.3; 9-13, 7.9.1844

antlaşmanın tadil edilmesi gerektiği talebi Londra'daki Osmanlı İmparatorluğu büyükelçisi Âli Efendi tarafından dışişleri bakanı Aberdeen'e de iletilmişti.⁷⁷⁸ Âli Efendi de bu meselede Bâb-ı Âli'deki Osmanlı bürokratlarından daha başarılı değildi. Osmanlı'nın Londra elçisi, bu sorunla ilgili olarak Aberdeen'in de konuyu *öteleme ve savuşturma yoluna gitmesinden* şikâyet ediyordu.⁷⁷⁹

Canning, sorunun temelden çözümü için, diğer birçok konuda olduğu gibi, bu defa da Osmanlı bürokrasisinde değişikliğe gidilmesi gerektiği savını dahi Aberdeen nezdinde dile getirdi. Britanya elçisine göre birçok yolsuzluk ve rüşvet skandalına isminin karıştığını öne sürdüğü dönemin Maliye Bakanı Safvetî Paşa⁷⁸⁰ imparatorluğun ticaret antlaşmasının yükümlülüklerini uygulamamasının da müsebbibiydi; Safvetî Paşa'nın da içerisinde yer aldığı kadro serbest ticaret gibi birçok yenileşme hamlesinin karşısındaydı ve İmparatorluktaki ilerleme ancak bu kadroların değişmesi ile mümkün olacaktı.⁷⁸¹

1840'lı yıllarda Bâb-ı Âli ile İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği arasında iki ülke ticari ilişkilerine dair çıkan bir diğer kriz alanı da, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda esnafılık yapmasına ilişkindir. Yukarıda bahsedilen yed-i vâhid sisteminden kaynaklanan sorunlar gibi, bunun kaynağı da 1838 Baltalimanı Antlaşması'dır. 1838 yılında Baltalimanı Antlaşması'nın müzakereleri sürerken Britanya Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki elçisine yapılacak olan ticaret antlaşmasının İngiliz tüccarına Osmanlı İmparatorluğu'nda perakende ticaret yapma hakkını da içerek şekilde hazırlanması için talimat göndermişti. Müzakereler neticesinde ortaya çıkan metinde ise "perakende ticaret"i ifade eden açık bir ibareye yer verilmedi. Fakat buna rağmen antlaşmanın İngilizce nüshasında "her türlü ticaret"te Britanyalı tüccarların Osmanlı tebaasıyla aynı haklara sahip olacağı ibaresi yer almaktaydı. Sorunun kaynağını oluşturan "her türlü ticaret" ibaresi antlaşmanın

⁷⁷⁸ B.O.A., HR. SFR. 3, 3-2, (06.11.1842); NA, FO 78/507, Âli Efendi'den Aberdeen'e, 22 Eylül 1842.

⁷⁷⁹ B.O.A., HR. SFR. 3, 10-13, (30.12.1844)

⁷⁸⁰ Mûsâ Safvetî Paşa, 1841-1845 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu Maliye Nazırlığı görevini yürütmüş devlet adamıdır. 18 Ağustos 1845'te ise bu görevinden azledilmiştir. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C.5, s:1434.

⁷⁸¹ NA, FO, 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844; NA, FO, 78/559 Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1844; FO, NA, 78/561, Canning'den Aberdeen'e, 1 Eylül 1844.

Osmanlıca nüshasında ise bulunmamaktaydı.⁷⁸² Ayrıca, İngilizce olarak kaleme alınan müsvedde ile tasdik için temize çekilen nüsha arasında da bu hususta fark vardı ve dönemin İstanbul Büyükelçisi ve muahede murahhası Bulwer'in ifadesine göre söz konusu hata ve farklılık temize çekilirken olmuştu.⁷⁸³ Özetle, esnaflık sorununun kaynağı antlaşmanın Türkçe ve İngilizce nüshaları arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı ve bu farkın ortadan kaldırılması için Bâb-ı Âli hem İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği hem de Londra'daki Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmaktaydı.⁷⁸⁴

Bâb-ı Âli'nin çabalarına rağmen, antlaşmanın ardından Britanya vatandaşları muahede metninin İngilizce nüshasında kendilerine verilen hakka dayanarak İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde dükkânlar açıp esnaflık yapmaya başlamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu görevlileri ise bu dükkânları yabancıların esnaflık hakkı olmadığından dolayı kapatıyorlardı. Bu durum da kaçınılmaz olarak Britanya sefaretini ile Bâb-ı Âli arasında sık sık diplomatik kriz çıkmasını beraberinde getiriyordu.⁷⁸⁵ Örneğin Canning 1844 yılında İstanbul'da iki ayrı mahalde yabancılar tarafından enfiye satılan dükkânların belediye zabıtları tarafından kapatılması üzerine dönemin dışişleri bakanı Rıfat Paşa'ya yolladığı takrirde, ticari faydaları esirgenen sivillerin isteklerini daha önce de birçok kere Bâb-ı Âli'ye ilettiğinden, fakat Majestelerinin hükümeti tarafından büyük bir teessüfle karşılanmasına rağmen İmparatorluk yetkilileri tarafından bu konuda ciddi bir adım atılmadığından şikâyet etmekte ve bu hususun iki ülke arası ilişkilere zarar vereceğine dikkat çekmekteydi. Baltalimanı Antlaşması'nın İngiliz tüccarına Türk İmparatorluğu'ndaki iç ticarete tam katılım hakkı tanıdığını belirten Canning, antlaşma hilafına çıkarılan zorlukların Osmanlı

⁷⁸² Bâb-ı Âli bu durumu İngilizce nüshada yer alan yanlışlıklar ve bazı hükümlere hilaf-ı meal verilen manalar olarak değerlendirmekteydi: B.O.A., HR.SFR.3,10-90,(16.02.1845); B.O.A., HR.SFR.3 ,2-64, (28.09.1842); ayrıca bkz: Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, ss:193-194; Puryear, *International Economics*, s:195.

⁷⁸³ Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, ss:193-194.

⁷⁸⁴ B.O. A., İ.MSMS., 28/805, (23 Ş 1258); B.O.A. HR.SFR.3, 2-78, (26.10.1842); B.O.A. HR.SFR.3, 10-79, (25.1.1845)

⁷⁸⁵ B.O.A. HR. SFR.3, 4-69, (05.05.1843); B.O.A. HR. SFR.3, 4-69, (05.05.1843)

İmparatorluğu'na tazminat yükümlülüğü getirmekte olduğunu da belirtmekteydi.⁷⁸⁶ Rifat Paşa ise Canning'e şu şekilde cevap vermişti:

“muahede-i mezkûre hükmünce ticaret-i dahiliyeden devlet-i müşarün ileyhma taciri mutemetti [kar eden] oldukları cay-ı iştibah olmadığından bu cihetle usul-ü ticaretçe min el kadim cari ve mer'iyye olduğu üzere yani hanlarda ve mağazalarda tob ve kantar ile emtia ve eşya-yı mütenevvi bayi ve furuhtuna bir şey denilmeyeceği, teba-yı devlet-i aliyyeye mahsus ve münhasır olan esnaflığa ve dirhem ve terazi ve arşın ve endâze⁷⁸⁷ ile eşya furuhtuna ve hurde-furûşluk⁷⁸⁸ etmekliğe ecanibin bir güne salahiyetleri olamayarak hatta muahede-i mezkûrenin namı dahi ticaret muahedesini olarak esnaflığa dair ne sarahaten ve ne zımnen bir güne şümülü olmadığından Devlet-i Aliyye evvel ve ahir bu maddeye beyan eylediği gibi bu kere dahi muahede-i mezkûrenin asla ve kata hurde-furûşluğa mesağı olmayarak ecanibin esnaflık etmesi hilaf-ı usul-ü muahede olduğunu bu mahalde tekrar ifadeye mecbur olur, kaldı ki her ne ise tadilat ve izahat-ı lazıminin bir an evvel icra-yı icabı maslahatdan [idi].”⁷⁸⁹

Rifat Paşa'nın cevabından da anlaşıldığı üzere ismi dahi ticaret antlaşması olan söz konusu antlaşmada yabancıların esnaflık yapma hakkına dair herhangi bir düzenleme bulunmamaktaydı. Dolayısıyla çıkan sorunlar antlaşmaya özgü değildi. Antlaşmada Britanya elçisinin bu yönde düşünmesini gerektirecek bir durum varsa (Burada Rifat Paşa nüshalar arasındaki tercüme farkından bahsetmektedir.) bir an evvel düzeltilmesi için Osmanlı Devleti gereken her şeyi yapmaya hazırdı. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların hangi koşullarda ticaret yaptığı da uzun zamandır uygulana gelen kurallarla belirlenmişti ve bu kurallar içerisinde yabancıların esnaflık tanımına girecek bir biçimde ticaret yapmasına hiçbir zaman müsaade edilmemişti.

Görüldüğü üzere Rifat Paşa'nın cevabı oldukça açıktı. Ayrıca benzer görüşü içeren cevaplar birçok kere diğer Bâb-ı Âli yetkilileri tarafından da Büyükelçi'ye iletilmişti. Hatta İstanbul'da yabancıların esnaflık yapmaya başlamasıyla

⁷⁸⁶ B.O.A., İ.MSM 3-37, (1260 R 15); NA, FO, 352/61, Canning'den Rifat Paşa'ya, 7 Nisan 1844.

⁷⁸⁷ Altmış santimetrelilik bir ölçü.

⁷⁸⁸ Ufak tefek şeyler satmak, çerçilik yapmak anlamına gelmektedir.

⁷⁸⁹ B.O.A., İ.MSM 3-37, (1260 R 15); B.O.A. HR.SFR.3, 10-35, (30.12.1844); NA, FO, 352/61, Rifat Paşa'dan Canning'e, 26 Rebîülevvel, 1260.

gereğinden fazla kunduracı dükkânı açılması, bunun sonucunda lüzumundan fazla olanların kapanmak zorunda kalması ve bu noktada mali kayba uğrayanların ekseriyetle Osmanlı tebaası olması gibi bazı örnekler üzerinden ortaya çıkan mali ve toplumsal sıkıntı da, durumun ciddiyetine dikkat çekmek ve bir an önce gereken düzeltmeyi yapabilmek için Canning'e defalarca aktarılmıştı.⁷⁹⁰ Fakat her ne kadar yabancıların esnafılık yapmaya başlamasıyla onlarla rekabet etmekte güçlük çeken Osmanlı tebaasının gelir sıkıntısı çektiği ve bu sıkıntının da devletin vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilediği, ayrıca söz konusu durumun 1838 Antlaşması'na, iç ticaret nizamına ve usul-i müessesesi-belediyeye aykırı olduğu bildirilse de görüşmelerden herhangi bir netice çıkmamıştır. Canning, görev süresi boyunca ne yabancıların esnafılık yapma uygulamasının durdurulmasına ne de antlaşmada bir tadilat yapılması fikrine yanaşmıştır.⁷⁹¹

Büyükelçi bu meselede de yed-i vâhid anlaşmazlığındakine benzer bir yol izlemeyi tercih etmiş, antlaşma nüshaları arasındaki farkı ve bu konuda Bâb-ı Âli tarafından gelen tadil taleplerini görmezden gelerek, Britanya çıkarına işleyen mevcut durumun muhafazası yoluna gitmiştir. Canning'in hedefi kuşkusuz fiili durum üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel sermaye ve ekonomiyle entegrasyon alanını genişletmektir. Canning, Bâb-ı Âli'nin İmparatorluğun mali çıkarlarını ve kendi tebaasının yararını muahedenin ahkâmı hilafına gözetmekte olduğu iddiasını bir müzakere pozisyonu olarak benimsemiştir. Canning'e göre bu durum Bâb-ı Âli için doğal ve anlaşılır olsa da, söz konusu sebepler antlaşmanın *elfaz ve manasını* değiştirmeye kesinlikle yeterli değildi. Görüldüğü üzere Canning yine antlaşmanın ahkâmını (daha doğrusu antlaşmanın İngilizce nüshasının ahkâmını) bahane ederek mevzuyu savuşturma yoluna gidiyordu.⁷⁹² Bu arada Osmanlı tebaasının mali kaybının önüne geçmek için Bâb-ı Âli, Büyük Güçler'in İstanbul'daki sefaretlerine birer müzekkere yollayarak, yabancıların esnafılık ve hurde-furûşluk yapma hakkı olmadığını, gerekli önlemlerin devlet tarafından alınacağını ve yabancıların

⁷⁹⁰ B.O.A. HR. SFR.3, 9-11, (07.09.1844); B.O. A. İ. MSMS. 28/805, (23 Ş 1258)

⁷⁹¹ B.O.A. HR. SFR. 3, 10-90, (16.02.1845); B.O.A. HR. SFR.3, 9-11, (07.09.1844)

⁷⁹² B.O.A. İ.MSM, 3-37, (1260 R 15), NA, FO, 352/61, Canning'den Rıfat Paşa'ya, 16 Nisan 1844; B.O.A. HR. SFR.3, 9-11, (07.09.1844)

esnaflık yapmasının men edileceğini bildirmiştir. Söz konusu müzakkere-i resmiye suretinde, antlaşmanın böyle bir uygulamaya olanak sağlamadığı, durumun esnaf nizamına aykırı olduğu ve vaziyetin Osmanlı tebaasından olan esnafların ticaretlerine durgunluk getirdiği gibi sebepler sıralanmıştı.⁷⁹³ Bâb-ı Âli'nin bu hamlesi üzerine bazı büyükelçilikler Osmanlı hükümeti ile anlaşma yoluna gitseler de Canning'in çıkardığı zorluktan dolayı meselenin tamamen çözülmesi mümkün olmamıştır.⁷⁹⁴

Bâb-ı Âli de Canning'in "*soruna layıkıyla ilgi göstermeyip meseleyi savuşturmaya çalıştığının*"⁷⁹⁵ farkındaydı. Bu sorunun çözümü için Canning ile görüşme yapan birçok yetkili sefir de, Britanya elçisinin bin bir türlü "*suûbet*" (zorluk) çıkartıp ısrarcı davranmasından ve konuyu devletine yazdığını sürekli yineleyerek meseleyi geçiştirmeye çalışmasından şikâyetçidir.⁷⁹⁶ Canning'in bu meselede işbirliğine yanaşmamasının bir sebebi Osmanlı ticarî hayatında Britanyalıları daha geniş bir yer açmakken, bir diğeri de o günlerde müzakereleri devam eden Osmanlı-Rus ticaret antlaşmasının sonuçlarını görmek istemesidir. Canning, haklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında müzakereleri devam eden antlaşmanın içerik ve hükümlerinin Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sorun oluşturan alanlara nasıl yaklaşacağını görmeden konu ile ilgili adım atmak istememiştir.⁷⁹⁷

Canning'in tavrının benzer bir yansımasını Londra'daki Dışişleri Bakanı Aberdeen'de de görmek mümkündür. Yukarıda, diğer konular üzerinden gördüğümüz Londra'daki bakanla İstanbul'daki büyükelçi arasındaki görüş ayrılıkları ve usul farklılıkları ticaret mevzusunda hiçbir zaman gündeme gelmemiş, aksine ticaret antlaşması ile ilgili hususlarda Aberdeen Canning'e tam destek vermiştir.⁷⁹⁸ Bu durumu ticaretin Britanya dış politikasındaki öncelikli

⁷⁹³ B.O.A. İ.MSM. 3-37, (15 R 1260); B.O.A., İ.MSM. 29/811 (24 R 1260); B.O.A. HR. SFR.3, 9-11, (07.09.1844)

⁷⁹⁴ B.O.A. İ.MSM. 3-37, (15 R 1260)

⁷⁹⁵ B.O.A. İ.MSM. 3-37, (15 R 1260)

⁷⁹⁶ B.O.A. HR. SFR.3, 9-29 (26.9.1844); B.O.A. HR. SFR., 9-51, (24.10.1844); B.O.A. HR. SFR. 3, 10-90, (16.02.1845)

⁷⁹⁷ B.O.A. İ.MSM. 3-37, (15 R 1260)

⁷⁹⁸ B.O.A. HR. SFR.3, 9-47, (18.10.1844),

konumu ve Britanya'nın yetiştirdiği siyasi elitlerin ticarete verdiği önemle açıklamak mümkündür.

Yabancıların esnafılık yapmalarına müsaade edilemeyeceği hususunda Londra Büyükelçisi Âli Efendi'nin Britanya Dışişleri Bakanlığı nezdinde yaptığı tüm girişimlere rağmen, Canning gibi Aberdeen'i de ikna etmek mümkün olmamıştır. Âli Efendi de, tıpkı İstanbul'da Canning ile görüşmelerde bulunan Osmanlı ricali gibi, Aberdeen'in kendisini sık sık yakında gereğine bakılacağı ve ticaret nezaretiyle görüşmelerin sürmekte olduğu yanıtı ile oyalayarak meselenin çözümünü ertelediğinden ve savuşturduğundan şikâyet etmektedir.⁷⁹⁹ Söz konusu savuşturmalara sahne olan müzakerelerde Londra Büyükelçisi tarafından Britanya Dışişleri Bakanı'na iletilen görüşlerin başında esnafılık ve hurde-furûşluğun Osmanlı İmparatorluğu tebaasına mahsus ve ticaret-i dâhiliyeye ait bir mevzu olduğu ve bu sebepten yabancıların bu alanlarda faaliyet göstermekten men edilmesinin tabii ve gerekli olduğu tezi gelmektedir.⁸⁰⁰ Ayrıca, tartışmaya konu olan "ticaret-i dahiliye" ibaresinin İngilizce tercümeyle sehven yazılmış olduğu, bu durumun Britanya ticaretine zarar getirmezken Osmanlı tebaasına verdiği zararının oldukça büyük olduğu da Dışişleri bakanına defaten aktarılmıştır.⁸⁰¹ Aberdeen'in bunlara yönelik verdiği cevap ise esnafılık nizamının, muahedenin müzakeresi sırasında halledilmesi gereken bir durum olduğu, mevcut durumda söylenenin antlaşma ahkâmı karşısında bir geçerliliğinin olmadığı ve muahedenin tadilinin ise ancak Rusya ile yapılan anlaşma görüşmelerinin sonucuna bağlı olduğu şeklindedir.⁸⁰² Hatta Aberdeen ısrarları devam edince Âli Efendi'ye, dört devlet ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ortaya çıkacak ticaret antlaşmalarının hükümlerinin birbirine uymasının Britanya için hayati önemde olduğunu ve Rusya ile yapılan

⁷⁹⁹ B.O.A. HR. SFR.3, 8-24, (26.4.1844); B.O.A. HR. SFR. 3, 8-127, (07.08.1844)

⁸⁰⁰ B.O.A. HR. SFR.3 4-69, (05.05.1843); B.O.A. HR. SFR.3, (07.08.1844); B.O.A. HR. SFR.3, 9-57, (8.11.1844)

⁸⁰¹ B.O.A. HR. SFR.3, 10-90, (16.02.1845), B.O.A. HR. SFR.3, 4-69, (05.05.1843), B.O.A. HR. SFR.3; (07.08.1844); B.O.A. HR. SFR.3, 9-57, (8.11.1844); B.O.A. HR. SFR. 3, 9-57, (8.11.1844); NA, FO, 881/226A, Ali Efendi'den Aberdeen'e, 11 Ekim 1844.

⁸⁰² B.O.A. HR. SFR.3, 9-76, (11.12.1844)

antlaşma tamamlanmadan Britanya'nın herhangi bir yeni düzenlemeye yanaşmasının mümkün olmadığını da açıkça ifade etmiştir.⁸⁰³

Aberdeen'in verdiği yanıtta da anlaşılacağı üzere, Baltalimanı Antlaşması'nın hükümlerine dair uyuşmazlıkların çözüme kavuşturulamamasının temel sebebi Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında devam eden ticaret antlaşması müzakereleridir. Bu süreçte Britanya hükümeti İstanbul'da sürdürülen antlaşma müzakereleriyle oldukça yakından ilgilenmiştir.⁸⁰⁴ Canning, Rus hükümeti ile Türk hükümetinin üzerinde müzakereye tutuştukları maddelerin içeriğinden dahi haberdar olmuştur. Rusya ile yapılacak olan antlaşmanın Britanya ile yapılmış olana benzer koşulları içermesi ve içerisinde Rusya'yı ekonomik nüfuz olarak Britanya'nın önüne geçirebilecek bir hüküm ve anlam barındırmaması, bu dönemde Büyükelçi'nin üzerine titizlikle eğildiği meselelerden birisidir. Canning, Aberdeen'e gönderdiği raporlarda süre giden antlaşma müzakerelerinde gelinen noktayı ele alırken sürecin uzayıp nihai metnin ortaya çıkmamasından da şikâyetle bahsetmektedir.⁸⁰⁵

Canning'in şikâyetlerine konu olan bir başka husus da, Britanyalı tüccarların 1838 Antlaşmasına göre ödedikleri vergilerle Rus tüccarların eski ahitnameler uyarınca ödediği vergiler arasındaki farktır. Britanyalı tüccarlar 1838 Antlaşması gereğince ithalatta %2, ihracatta %9 munzam resim ödemekteydiler. Rusya ise henüz 1838 Antlaşması'nın şartlarını ihtiva eden bir antlaşma yapmadığı için eski ahitnamelerin hükümlerine göre sadece %3 ödemeye devam etmekteydi. Büyükelçiye göre, nihai bir Osmanlı-Rus ticari antlaşmasının ortaya çıkmadığı her gün bu fark Britanya tüccarı aleyhine, Rus tüccarı lehine işleyen bir ticari ortamı beslemekteydi.⁸⁰⁶ Antlaşma müzakereleri devam ederken Rusya'nın eski sistem üzerinden ticaret yapmasını bölgedeki ekonomik nüfuz mücadelesinde

⁸⁰³ B.O.A. HR. SFR.3, 7-27, (19.02.1844)

⁸⁰⁴ NA, FO, 78/481, Canning'den Aberdeen'e, 26 Kasım 1842; NA, FO, 196/21, Canning'den Aberdeen'e, 16 Mart 1843; NA, FO, 78/555, Canning'den Aberdeen'e, 18 Mart 1844; NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 16 Ağustos 1842; NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 18 Kasım 1842; NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1843; B.O.A. HR.SFR.3 7-23, (18.02.1844); NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1844; NA, FO, 78/594, Canning'den Aberdeen'e, 2 Ocak 1845.

⁸⁰⁵ NA, FO, 352/61, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran 1844.

⁸⁰⁶ NA, FO, 352/61, Aberdeen'den Canning'e, 30 Aralık 1843; Ayrıca bkz: Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, s. 203,

Britanya çıkarları aleyhine sürecin uzaması olarak değerlendiren Canning, mevcut durumu Britanya'ya en ziyade mazhar-ı müsaade statüsü⁸⁰⁷ veren Baltalimanı Antlaşması'na aykırı olarak değerlendirmekte ve Bâb-ı Âli'ye bu hususta sık sık şikâyetlerde bulunmaktaydı.⁸⁰⁸

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticari ilişkileri konusundaki bu kaygı sadece Canning'e özgü değildir. 1838 Antlaşması'nın şartları ile Rusların 1828 yılında imzaladığı Edirne Antlaşması'nın⁸⁰⁹ şartlarının karşılaştırılmasını ve eğer Ruslar daha avantajlı durumda ise Baltalimanı Antlaşması'nın birinci maddesine dayanarak Bâb-ı Âli'den Britanya tüccarının en ziyade müsaadeye mazhar tutularak vergi oranlarının yeniden düzenlenmesinin talep edilmesini isteyen bizzat Aberdeen'dir.⁸¹⁰ Aberdeen aynı zamanda Petersburg'da görev yapan Britanya Büyükelçisi Lord Stuart de Rothsay'dan da Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında devam eden ticaret antlaşması müzakerelerine dair etraflı bilgi edinmesini ve kendisine rapor etmesini istemiştir.⁸¹¹ Rothsay'ın, Nesselrode ile yaptığı görüşme neticesinde Rusya'nın Edirne Antlaşması ile oluşan istisnai durumlarından feragat etmeye hazır olduğunu ve 1838 Baltalimanı Antlaşması ile oluşturulan sisteme adapte olmaya çalışıldığını rapor etmesi dahi Aberdeen'i İstanbul'da devam eden müzakerelere kuşkuyla yaklaşmaktan alı koymamıştır.⁸¹²

Aslında, Britanya'nın dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir ortamda imzalanan Baltalimanı Antlaşması, Avrupa devletleri içerisinde en fazla İngiltere'nin işine yaramıştı. Rusya'nın 1829 Edirne Antlaşması ile sağladığı ticaret imtiyazları 1838-1840 antlaşmaları ile Avrupa ülkelerine tanındıktan sonra, Rusya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı da hızla azalmıştı. Nitekim Britanya ve Rusya'nın karşılıklı olarak Osmanlı ihracat ve ithalatındaki yüzdelik payları da bunu açıkça

⁸⁰⁷ Antlaşmanın birinci maddesinde yer alan söz konusu ibare ile diğer yabancı devletlere verilmekte olan veya ileride verilecek olan tüm muafiyet ve imtiyazların İngilizlere de tanınacağı kabul edilmiştir. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat 1*, MEB, 1999, İstanbul, s:290.

⁸⁰⁸ B.O.A., HR. SFR.3, 10-60, (30.12.1844)

⁸⁰⁹ Ruslar Edirne Antlaşması'nın 7.maddesi ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarında serbest ticaret hakkını elde etmişlerdi. Şerafettin turan "1829 Edirne Antlaşması", *AÜDTCFD*, Cilt: 9, Sayı: 1- 2, 1951, s:139.

⁸¹⁰ NA, FO, 352/61, Aberdeen'den Canning'e, 2 Ağustos 1843.

⁸¹¹ NA, FO, 881/226, Aberdeen'den Lord Rothsay'a, 26 Aralık 1843.

⁸¹² NA, FO, 881/226, Lord Rothsay'dan Aberdeen'e, 20 Şubat 1844.

göstermekteydi: 1830-1832 yılları arasında Britanya ihracatta %13,3, ithalatta %19,0; Rusya ihracatta %12,6, ithalatta %31,3 iken, 1840-42 yılları arasında Britanya ihracatta %19,8, ithalatta %29, 3 seviyesine çıkmış, Rusya ise ihracatta %10,4, ithalatta ise 16,5'e gerilemişti.⁸¹³

Sorun Britanya'nın Rus-Osmanlı Antlaşması'nın imzalanmasının fazla uzamayacağını düşünmesine rağmen 1842'de Rusların eski ahitnameleri uyarınca tarifelerini yenilemeleri ve antlaşmanın 1846 yılına kadar ortaya çıkmamasından kaynaklanıyordu. Neticede Baltalimanı Antlaşması imzalanırken İngilizler benzeri antlaşmalar yapmamış olan milletlerin eski imtiyazlar çerçevesinde ticaret yapacaklarını biliyorlardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Ruslarla yapacağı yeni ticaret antlaşmasının bu kadar uzayacağını da tahmin etmemişlerdi.⁸¹⁴ Antlaşma müzakereleri uzadıkça Rusya'nın ekonomik nüfuz yarışında er ya da geç Britanya'nın önüne geçeceği endişesi artmaktaydı. Aberdeen ve Canning'e Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde bulunan Britanya konsoloslarından, İngiliz tüccarların Rus tüccarlarla rekabette acze düşebileceğine dair raporlar gelmekteydi. Örneğin Britanya'nın Mısır Konsolosu Colonel Barnett, Mısır'da Rusların eski ahitnamelere göre tarifelerini yenilemelerini ve yüzde %3 üzerinden ticaret yapmalarını bölgedeki Rus-İngiliz ticari rekabetinde Britanya'nın alacağı büyük bir darbe olarak değerlendirmekte ve konunun ivedilikle çözülmesi için girişimde bulunulmasını istemektedir.⁸¹⁵ Bu durumun, birinci bölümde de bahsedildiği üzere, 19. yüzyılın başında Rusya'nın Odesa Limanı aracılığı ile gerçekleştirdiği ticari hamleler ve özellikle de söz konusu liman üzerinden Rusya'nın güney eyaletleri ile Tuna bölgesi arasındaki ticaret akışının artmasıyla beraber 1840'lı yıllarda Britanya tarafından peşinen ekonomik bir tehdit olarak değerlendirilmesiyle yakından ilgilisi vardı. Nitekim pek fazla üzerinde durulmamakla beraber Kırım Savaşı'na yol açan sebepler arasında Yakındoğu'daki İngiliz-Rus ekonomik rekabeti de önemli bir yer tutacaktır.⁸¹⁶ Bu rekabet bağlamında, 1840'lı yıllarda Britanya'yı takip ederek Osmanlı İmparatorluğu ile Baltalimanı benzeri ticari antlaşmalar

⁸¹³ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi*, ss:28-30.

⁸¹⁴ Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, ss:213-214.

⁸¹⁵ NA, FO, 881/226, Kolonel Barnett'dan Aberdeen'e, 1 Temmuz 1843.

⁸¹⁶ Puryear, *International Economics*, s:180.

imzalayan devletlerin, özellikle de Rusya'nın takip edeceği yol Britanya için hayati öneme sahipti. Hatta Baltalimanı Antlaşması'nın 6.maddesi ile antlaşma hükümlerinin isteyen bütün dost devletlere istisnasız ve itirazsız olarak teşmil edileceğinin⁸¹⁷ karara bağlanmasının sebebi de büyük ölçüde bu rekabetten ileri gelmekteydi. Böylelikle, tüm devletlerle olan ticari ilişkilerini eşit şartlarda yeniden tesis eden Osmanlı İmparatorluğu'nda Britanya, ticari üstünlüğünden dolayı eşitler arası birinci konumuna yükselecekti.

Nihayet 1846 yılında, uzun zamandır beklenen Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması imzalandı. Söz konusu antlaşma, bazı değişiklikler haricinde, Britanya'nın Petersburg Büyükelçisi Lord Rothsay'ın da belirttiği üzere Rusya'nın 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın ortaya çıkardığı ticaret sistemine eklemlenmesini sağlayıcı nitelikteydi. Söz konusu değişiklikler de Rusya'yı ticari anlamda Britanya'nın bir adım ötesine geçirmeye imkân vermekten ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun Baltalimanı Antlaşması neticesinde yaşadığı sorunları bertaraf etmeye yönelikti. Örneğin, Rusya ile imzalanan antlaşmada yed-i vâhid sisteminin sınırları ve yabancıların ticaret-i dâhiliyenin dışında tutulması bir sorun oluşturmamaktaydı. Bu anlamda 1846 Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması'nın, 1838 Baltalimanı Antlaşması'nı takip eden ticaret antlaşmaları serisinin Osmanlı İmparatorluğu lehine düzeltilmiş bir örneğini oluşturduğunu ileri sürmek mümkündür. Nitekim Bâb-ı Âli de söz konusu antlaşmanın imzalanmasının ardından, iddia ettiği haksızlıkların ortadan kaldırılmış olduğunu ileri sürerek diğer devletlerden de antlaşmalarında Rus antlaşmasını esas alan değişikliklerin yapılmasını isteyecekti.⁸¹⁸ Bu devletlerin başında ise şüphesiz Britanya gelmekteydi. 1846 yılında Rus-Osmanlı Ticaret Antlaşması imzalanınca Baltalimanı Antlaşması'nın tadili meselesi de tekrardan gündeme gelmiştir. Dönemin Londra Büyükelçisi Prens Kalimaki, o tarihte yeniden Britanya Dışişleri Bakanlığı koltuğunda oturan Palmerston nezdinde

⁸¹⁷ Baltalimanı Antlaşması'nın ardından diğer devletlerle de söz konusu antlaşmanın benzeri ticari antlaşmalar imzalanmıştır. Bu noktada 1838 Antlaşması diğer devletlerle yapılacak ticaret antlaşmaları için örnek olmuştur. Esasta diğer devletler, Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları ticaret antlaşmaları ile Baltalimanı Antlaşması'nın kurduğu sisteme katılmışlardır. Aslında bu durumu Britanya 1838 Antlaşması'na koydurduğu bir madde ile Osmanlı İmparatorluğu'na kabul ettirmiştir. Ruslar da 1846 yılında benzer bir antlaşmaya imza atacaktırlar. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Tanzimat Devrinde*, s: 290; Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, s:140.

⁸¹⁸ Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, s:229.

antlaşmanın tadil edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Fakat Palmerston, tahdit (sınırlama) ve tekel prensibinin yabancı bir devletle yapılan bir antlaşma ile kayıt altına alınmasına razı olmamıştır. Zira Palmerston'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun talebi serbest ticaret doktrini ile çelişmekteydi.⁸¹⁹

Sonuç olarak beklenen Osmanlı-Rus Antlaşması gerçekleştiğinde de Osmanlı İmparatorluğu'nun talep ettiği değişim gerçekleşmemiş, hiç bir meta ve ticaret türü antlaşmanın içerdiği şartlardan muaf tutulmamıştır.⁸²⁰ Bu durum ise Canning'in en başından itibaren sorunların kaynağına eğilmekten ziyade, fiili durumlardan yararlanarak serbest ticaret alanını genişletmeye yönelik bir politika izlediğini ve izlediği bu politikada da başarılı olduğunu göstermektedir. Aslında Canning, Aberdeen ve daha sonra da Palmerston'un takip ettiği uzlaşmaya kapalı politikada, Osmanlı İmparatorluğu'nun taleplerinin serbest ticaret doktrini ile çelişmesinin yanı sıra, ticareti sorun oluşturan ürünlerden bazılarının Britanya dış ticaretindeki önemi de rol oynamaktaydı.

Örneğin, tütün Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaretinde oldukça önemli bir yer tutmaktaydı.⁸²¹ Britanya, Amerika'daki sömürgeleri vasıtasıyla tütün üreticisi konumunda iken,⁸²² sömürgelerin kaybıyla tütün ticaretindeki dengeler Britanya aleyhine dönmüş, 1840'lı yıllarda İngilizler ABD'den tütün ithal eder duruma gelmişti.⁸²³ Bu şartlarda Britanya için Batı Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu tütün ticareti bağlamında ön plana çıkmaktaydı. 1848 ile 1856 yılları arasında Kavala Limanı'ndan ihraç edilen tütünün Fransa'nın ardından ikinci sıradaki müşterisinin Britanya oluşu da,⁸²⁴ Canning'in Bâb-ı Âli'nin taleplerine neden kulak tıkadığını göstermektedir.

⁸¹⁹ Bailey, *British Policy*, ss:216-217.

⁸²⁰ Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev: Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.54.

⁸²¹ Frank, E. Bailey, "The Economics of British Foreign Policy, 1825-1850", *The Journal of Modern History*, Vol.12, No:4, (Dec. 1940), ss.474-475.

⁸²² Arthur L. Bowley, *A Short Account of England's Foreign Trade In The Nineteenth Century Its Economic and Social Results*, London: Swan Sonnenschein, 1905, s.13.

⁸²³ Leone Levi, *History of British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation 1763-1870*, London: John Murray, 1872, s:256.

⁸²⁴ İsmail Arslan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarının Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı'nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti", *Turkish Studies*, Vol 4/3, (Spring 2009), ss:172-173.

Bir bütün olarak Baltalimanı Antlaşması'ndan kaynaklanan sorunların akıbetine bakıldığında ise; Lübnan bunalımının yaşandığı ve bunun etkisiyle ithalattan alınan gümrük vergisinin %12'den %1'e kadar düştüğü döneme denk gelen⁸²⁵ 1861 tarihli Kanlıca Ticaret Antlaşması'nın ne yed-i vâhid ne de perakende ticaret konusuna Bâb-ı Âli'nin taleplerini karşıladığı görülmektedir. Hatta tam aksine, söz konusu antlaşma sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu kendi tebaasının tâbi olduğu bazı kuralları dahi değiştirmek mecburiyetinde kalmıştır.⁸²⁶ Neticede, devletin tüm müdahalelerine rağmen yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda esnafılık faaliyetleri artarak devam etmiş, yapılacak hiç bir şey kalmayınca da Osmanlı hükümeti yabancıların hiç olmazsa Osmanlı esnafı statüsünde vergi vermeleri esasını getirmeye çalışmıştır. 1856 yılında bu tarz bir düzenlemeye gidilmiş, 1861 Kanlıca Ticaret Antlaşması'nın esnafılıktaki inhisarları tamamen kaldırılmasıyla ise yabancılar Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Osmanlı nizamlarına uymak şartıyla istedikleri esnafılık kolunda serbestçe faaliyet gösterme hakkı kazanmışlardır.⁸²⁷

2.5. TEBAADAN VATANDAŞLIĞA GEÇİŞ

Canning'in İstanbul'a gelişinin üzerinden çok geçmeden Londra'ya yolladığı raporlarda Bâb-ı Âli'nin yürüttüğü politikanın Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve beraberinde getirdiği yönetim prensipleriyle uyuşmadığının sıklıkla altını çizdiğine yukarıda değinmiştik. Keza Elçi'nin fermana yaptığı atıfların, temelde serbest ticareti de kapsayan ekonomik dönüşüm ile tebaadan vatandaşlığa geçiş sürecini işaret ettiği de önceki kısımlarda belirtilmişti. Canning'in, tebaanın keyfi uygulamaya maruz kalan bir yönetim nesnesinden devletle kendi çıkarını ortak gören ve bu anlamda üretimin aracı ve yönetimin bileşeni olan vatandaşa

⁸²⁵ Şevket Pamuk, *150. Yılında Baltalimanı*, s.31.

⁸²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984*, Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985, s:57.

⁸²⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadî Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992, ss: 103-105.

doğru yolculuğuna nezareti, şüphesiz ki fermanın öngördüğü *müsavat (eşitlik) ilkesini* merkeze alan bir nitelik arz etmekteydi.

Büyükelçi'nin *müsavat ilkesine* atfettiği önemi, Hristiyan inancının, özellikle de Protestanlığın taşıdığı misyoner amaçlarla topyekûn bir dünya görüşü işlevi gördüğü 19. yüzyıl Britanyası'nın⁸²⁸ yetiştirdiği bir diplomatın, Osmanlı gayrimüslimlerinin çoğunluğunu oluşturan Hristiyan unsurlarla aynı inanç çevresine ait olmasıyla açıklamak yanlış olmasa da eksik kalmaktadır. Bu yoruma, 19. yüzyılda gayrimüslimlerin Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu politikalarının birer aracı haline geldikleri ve Canning'in de gayrimüslim nüfus üzerinden Britanya nüfuzunun artırılması yolunu takip ettiği de mutlaka eklenmelidir. Fakat bunların yanı sıra Canning'in gayrimüslim nüfusa dair girişimlerinde genellikle görmezden gelinen unsur, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını dünya hegemonyasının önkoşullarından biri olarak kabul eden Britanya ve dolayısıyla Britanya Büyükelçisi için, gayrimüslim tebaanın sisteme entegre edilmesinin taşıdığı önemdir. Tabii ki burada kast edilen, 19. yüzyıl gibi önemli bir zaman diliminde, uluslararası politikanın nabzının attığı mühim merkezlerden biri olan İstanbul'da, dünya hegemonyasına soyunmuş bir gücün hayırseverlik prensibiyle hareket ettiği değildir. Anlatmak istediğimiz, kabul edilmiş yorumların yanı sıra meselenin, kendi başına bir sorunsala dönüşen İmparatorluğu ayakta tutmak ortak amacının etrafında da şekillendiğinin göz ardı edilmemesi gerektiğidir.

Üstelik birinci bölümde de değinildiği üzere ekonomik ve ferdi anlamdaki liberal değerler 19.yüzyılda Britanya'nın en önemli ve en az maliyetli dış politika aracını oluşturuyordu. Bu anlamda gayrimüslimlerin yaşam koşullarındaki her bir olumlu değişikliğin Batı üstünlüğünün kabulü anlamına geldiği bir dönemde,⁸²⁹ söz konusu koşulların Britanya eliyle veya *Britanya'nın Doğu'daki Sesi* vasıtasıyla değişimi ise bu durum fikirleri ve yapılarıyla Britanya üstünlüğünün teyidi olmaktadır. Diğer taraftan, gayrimüslimlerin sisteme entegre

⁸²⁸ Bu konuda bkz: Birinci bölüm, ss: 35-37.

⁸²⁹ Selim Deringil, " 'There Is No Compulsion in Religion': On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856", ss: 101-131, Selim Deringil, *The Ottomans, The Turks, and World Power Politics, Colected Essay*, İstanbul: The ISIS Press, 2000, s:129.

edilmesi sadece Britanya'nın değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun da kurtuluş reçetesinde bulunmaktadır. Britanya'nın Canning'den sonraki İstanbul elçisi Wellesley ile yaptığı mülakatta Reşid Paşa'nın “*Bu ülkedeki medenileşme sürecinde iki şeyin esas olarak gerekli olduğunun farkındayım.*” diyerek gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine mahkemelerde tanıklık yapabilmesiyle haraç ve cizyenin kaldırılmasının üstünde durması da bunu açıkça göstermektedir.⁸³⁰ Fakat ortak amacının etrafında çeşitlenen iki ülkenin münhasır hedeflerine iki farklı dünya görüşü ve toplumsal yapının eşlik etmesi, her özel olayda az ya da çok ortaya çıkan bir çatışma ortamını, bir diğer ifadeyle bir sorunsal olarak imparatorluğu ayakta tutmak ortak amacını doğurmuştur. Bahsi geçen sorunsal içerisinde en fazla krizin çıktığı alan ise Şeriat Hükümlerinin de hala uygulamada olduğu Tanzimat Dönemi'nin düalist hukuk alanı olacaktır.

2.5.1. İşkence Ve Kötü Muamelenin Önlenmesi

Canning'in Osmanlı tebaasının hayat koşullarının ve hukuki durumunun iyileştirilmesi yolundaki ilk girişimi mahbeslerde “işkence” ve kötü muamelenin önlenmesine yönelik olmuştur. Bu konuda ilk olarak, Canning'in “işkence” ve “kötü muamele”yle neyi kastettiğine ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ceza ve hapis usulünün ne olduğuna değinmekte fayda faydır. Her şeyden önce bahsi geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda bugün kullandığımız anlamda modern hapis uygulamasının ve hapisanenin mevcut olmadığını belirtmek gerekir.⁸³¹

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ıslahat süreciyle modern anlamda hapisaneye dönüştürülmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda mahkûm ya da esirlerin hapsedildiği saray, kale, hisar, kule, tersane ya da

⁸³⁰ NA, FO, 78/642, Wellesley 'den Palmerston'a, 1 Ağustos 1846.

⁸³¹ Osmanlı İmparatorluğunda modern hapisanenin oluşum süreci için bkz: Gültekin Yıldız, *Mapushâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul: Kitabevi, 2012. Canning'in 1851 tarihli raporuyla söz konusu süreçteki rolü için bkz: ss: 110-163.

çeşitli devlet görevlilerinin konutlarının bir bölümü birer mahbes işlevi görmekteydi. Mahbeslerin esas işlevi, modern hapisane mantığındaki tutuklu ve suçluların cezalandırılma ve ıslah edilmesi (dönüştürülmesi) değil, cezanın belirlenmesinden önce ve sonra, sanık ve suçluların kapatıldığı, kaçıışı önleyecek birer muhafaza mekânı olmasıydı. Mekânsal bağlamda görülen bu farklılık, tabiatıyla cezalandırma mantığı ve usulleri arasında da bulunmaktaydı. Hapsetmenin veya kapatılmanın tek başına bir ceza ve ıslah aracı olarak görülmediği Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerde, ceza, ıslah ve ibret aracı olarak cebir ve şiddet kullanılmaktaydı.⁸³² Avrupa'daki ceza ve hapis uygulamaları ise, Canning'in belirttiği gibi nerdeyse iki, üç asırdır modern usul ve mantıkta olmasa da, sanayi devriminin beraberinde getirdiği koşullar neticesinde 18. yüzyılın sonundan itibaren bu noktaya doğru evrilmekteydi.⁸³³

Tüm bu sebeplerle Canning'in işkence olarak adlandırdığı uygulamaların tamamına ya da en azından Osmanlı İmparatorluğu mahbeslerindeki uygulamaların bütününe, 21. yüzyıldaki anlamıyla işkence olarak bakmamak gerekmektedir. Canning'in aşağıda incelenecek olan raporlarında bahsettiği işkence ve gayriinsanî muameleler, suçluların sokağın ortasında boğazlarının kesilmesinden kızgın metal çanakla kafalarına vurulmasına ve falakaya kadar uzanan geniş bir yelpaze niteliği arz etmektedir.⁸³⁴

Mahbeslerde işkencenin önlenmesi hususunda Padişah'ın vilayet yöneticilerine bir Hatt-ı Şerif göndermesi ile sonuçlanan süreç, 1842 yılında İzmir'de, Britanya himayesinde bulunan otuz beş vatandaşın Konsolos Blunt'a gönderdikleri bir dilekçe ile başlamıştır. 12 Şubat 1842 tarihli söz konusu dilekçede, Osmanlı makamları tarafından tutuklu ve sanıklara zalimce ve insanlık dışı işkence yapıldığı belirtilmekte ve Gülhane Hatt-ı Şerif'inin ihlali olarak değerlendirilen bu duruma bir son verilmesi için Konsolos'tan yardım istenmektedir.⁸³⁵ Dilekçenin üzerinden çok geçmeden Panayotti Stathi adlı İyonyalı kasap noksan et satmaktan tutuklanmış, daha sonra mahkemede aklanıp salıverilmiştir. Stathi

⁸³² Yıldız, *Mapushâne*, ss:7-9.

⁸³³ Yıldız, *Mapushâne*, ss: 77-79.

⁸³⁴ NA, FO 78/557, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1844; Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, vol: II, ss: 84-85; 101-102.

⁸³⁵ NA, FO 78/476, Brant'tan Canning'e, 12 Şubat 1842.

aklanmasının hemen ardından, mahbeste bulunduğu süre boyunca kendisine gayriinsanî muamele yapıldığını bildirmek için soluğu Britanya konsolosluğunda almıştır. Blunt'ın ifadesine göre Panayotti Stathi'nin anlattıklarında mübalağa payı olsa da, yargılanmadan evvel şiddete maruz kaldığı görünüşünden anlaşılmaktadır.⁸³⁶ Tüm bunlar üzerine Konsolos Blunt, Canning'e 18 Şubat 1842 tarihinde bir rapor göndermiş ve İzmir'deki mahbeslerde Osmanlı tebaasına işkence uygulandığından hiçbir şüphesi olmadığını bildirmiştir.⁸³⁷

İzmir'den gelen haberler üzerine Canning, Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa'ya bir memorandum göndermiştir. Canning, söz konusu memorandumda İzmir'de vuku bulan örnekler üzerinden Osmanlı mahbeslerinde işkenceye başvurulduğunu belirtmektedir. Özellikle tutuklulara, kendilerine isnat edilen suçlarını itiraf ettirmek için işkence yapıldığını vurgulayan Canning, son hadiselerde Britanya vatandaşları bu uygulamaya maruz kalsa da, asıl mağdurların Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası olduğunun altını çizmektedir.⁸³⁸ Ayrıca Canning, giriştiği diğer ıslahat hamleleri gibi tutukluların durumuna dair yaptığı söz konusu girişimde de, uygulamanın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na aykırılık içerdiğini hususiyetle belirtmektedir.⁸³⁹

Canning'in Sadık Rıfat Paşa nezdinde gerçekleştirdiği girişimler çok geçmeden sonuç vermiştir. Memorandumun hemen ardından Bâb-ı Âli, Tevfik Bey'i İzmir'de geçen meseleyi soruşturmakla görevlendirmiş, Sadık Rıfat Paşa da İzmir'de yaşananlarda suçu olanların yargılanacağı hususunda Canning'e bizzat söz vermiştir.⁸⁴⁰ Ayrıca Canning'in olayın ardından Aberdeen'e Sadık Rıfat Paşa'nın işkence ve gayriinsanî muamele hususundaki tavrının memnuniyet verici olduğunu belirtmesi⁸⁴¹ konumuz açısından önemlidir. Bundan sonra yaklaşık iki yıllık bir süreçte işkence konusu ile ilgili herhangi bir yazışma

⁸³⁶ NA, FO 78/476, Brant'tan Canning'e, 18 Şubat 1842; NA, FO 352/26, Canning'den Brant'a, 17 Şubat 1842.

⁸³⁷ NA, FO 78/476, Brant'tan Canning'e, 18 Şubat 1842.

⁸³⁸ NA, FO 78/476, Canning'den Brant'a, 1 Mart 1842; NA, FO 352/26, Canning'den Brant'a, 1 Mart 1842.

⁸³⁹ NA, FO 78/476, Canning'den Reis Efendiye, 22 Şubat 1842.

⁸⁴⁰ NA, FO 78/476, Canning'den Brant'a, 1 Mart 1842; NA, FO 352/26, Canning'den Brant'a, 1 Mart 1842.

⁸⁴¹ NA, FO 78/476 Canning'den Aberdeen'e 9 Mart 1842; NA, FO 352/50, Canning'den Aberdeen'e, 9 Mart 1842.

Canning'in belgelerinin arasında bulunmamaktadır. Bu durum bize, Tevfik Bey'in soruşmasının neticesinde İzmir'deki sorumluların gerekli cezayı almış olduklarını düşündürmektedir. 1844 yılına gelindiğinde ise Osmanlı mahbeslerindeki işkence ve kötü muameleler, yeniden Canning ile Sadık Rifat Paşa arasında yapılan görüşmelerin konusu olacaktır.

Canning 6 Mayıs 1844 tarihinde Sadık Rifat Paşa'ya gönderdiği bir diğer memorandumda İzmir'de yaşananların ardından verilen söze rağmen, son dönemde sıkça mahbeslerde azami şiddet ve aleni işkence vakalarına rastlandığına dair, kendisine başta İzmir, Erzurum, Konya ve Trabzon olmak üzere İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki Britanya konsoloslarından raporlar geldiğini belirtmektedir.⁸⁴² Tıpkı 1842 tarihli memorandumunda olduğu gibi, burada da, işkence ve kötü muamelenin Majestelerinin tebaasının yanı sıra Müslüman-gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasına uygulandığını belirten Canning, bunun Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Sultan'ın sözüyle çeliştiğine dikkat çekmektedir.⁸⁴³ Canning'in 1844 yılındaki girişimi de, 1842 yılındaki gibi çok geçmeden yankısını bulmuştur. 1844 tarihli memoranduma cevaben Sadık Rifat Paşa, Canning'e bu tür uygulamaların Bâb-ı Âli tarafından hoş görülmeceğini bildirmiştir.⁸⁴⁴ Bunun hemen ardından ise tüm vilayet yöneticilerine mahbeslerde işkence ve kötü muamelenin yasaklandığını ve bu uygulamalara başvuranların cezalandıracağını belirten bir ferman gönderilmiştir.⁸⁴⁵

Mahbeslerde işkencenin önlenmesi Canning'in İstanbul kariyerinde, en azından bu tezin kronolojik sınırlarını oluşturan dönemde, en çabuk netice aldığı girişimidir. Bu durumun ortaya çıkmasında Osmanlı makamlarının, Avrupa devletlerinin uyruklarında ya da himayesinde olanlarla gayrimüslim nüfusu Osmanlı adlî sisteminin giderek daha fazla dışına taşımaya çalışan yabancı

⁸⁴²NA, FO 78-557 Canning to Aberdden 17 Mayıs 1844, NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1844.

⁸⁴³ NA, FO 78/557, Canning'den Rifat Paşa'ya, 6 Mayıs 1842.

⁸⁴⁴ NA, FO 78/557, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1844; NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs, 1844.

⁸⁴⁵ NA, FO 78/557, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1844, ek: "circular instruction adressed by the porte to the governer of proviencas NA, FO bidding the application of Torture 16 Mayıs 1844"

müdahalesinin önüne geçme kaygısı önemli bir etkindir.⁸⁴⁶ Fakat bunun yanı sıra, işkencenin kaldırılmasının gerekliliğine dair tarafların duyduğu ortak inanç ile Canning'in bu konudaki önerisinde Tanzimat'ın getirdiği hukukî yeniliklerle beraber yürürlüğü devam eden şer'i hukuka dokunan bir tarafın yer almaması da kanımızca etkindir. Bu açıdan, Bâb-ı Âli'nin vilayetlere gönderdiği fermanla, Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasının huzurunun amaçlandığı belirtildikten sonra, söz konusu uygulamaların İslamiyet'le de örtüşmediğinin özellikle altının çizilmesi anlamlıdır.⁸⁴⁷

Canning'in Osmanlı mahbeslerinde işkencenin önlenmesine yönelik girişimlerinde atf yaptığı Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda cezanın kanuniliği ve suça dair verilen hükme müstenit olması karara bağlanmıştı. Tanzimat Fermanı'nın hemen ardından yayınlanan 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nde de kanuna bağlı ceza anlayışına yer verilerek, suiistimal ve keyfi uygulamaların önüne geçilmek amaçlanmıştı.⁸⁴⁸ Bununla beraber, cezalarda da Avrupa uygulamalarına paralel bir biçimde bedene yönelik şiddetten uzaklaşma eğilimi mevcuttu.⁸⁴⁹ Tüm bunların yanı sıra Canning'in ve bu meseledeki muhatabı Sadık Rifat Paşa'nın ceza hukukuna dair olan görüşleri de birbiriyle uyum arz etmekteydi.⁸⁵⁰ Üstelik Canning ve Sadık Rifat Paşa'nın önündeki bu meselede Paşa'nın ihtiyatlı davranmasını gerektirecek şer'i hukuka mugayir herhangi bir taraf da bulunmamaktaydı. Aşağıda tasvire çalışılacak olan mürted ve gayrimüslimlerin şahitliğinin Müslümanlarla eş değer tutulması meselesi gibi şer'i hukukun bağlayıcı hükümlerinin devreye girdiği meselelerde ise hem Canning'in önerilerine bu kadar çabuk yanıt alması mümkün olamayacak, hem

⁸⁴⁶ Yıldız, *Mapushâne*, s:79; Osmanlı makamları aynı kaygıyı gayrimüslimlerin tanıklıklarının Müslümanlar karşısında geçerli olması meselesinde de duymuştu; fakat hukuksal eşitlik sorunu işkencenin önlenmesi meselesi kadar çabuk çözülemeyecekti.

⁸⁴⁷ NA, FO 78/557, Canning'den Aberdeen'e, 17 Mayıs 1844, ek: "circular instruction adressed by the porte to the governer of proviencas NA, FO bidding the application of Torture 16 Mayıs 1844"

⁸⁴⁸ Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, 1.ilt, İstanbul: MEB, 1999, ss:224-228.

⁸⁴⁹ Yıldız, *Mapushâne*, s:69.

⁸⁵⁰ Daha önceki bölümlerde Canning ile Sadık Rifat Paşa'nın görüşleri arasındaki tutarlılığa değinmiştik. Bahsi geçen tutarlılık ceza hukuku konusunda da mevcuttur. Sadık Rifat Paşa'nın Viyana'da görevliyken kaleme aldığı şu satırlar bu hususta örnek olarak gösterilebilir: "...hasb'el kanun ne makule cezaya müstehak olur ise, ona göre badehu icra olunur. Bu cihetle zulmen ve garazen tagyîr-i hak muamele-i şedîdesi icra olunmaz." *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, I, ss:33-34.

de imparatorluk reformunun esasları konusunda büyük ölçüde benzer bakış açısına sahip olan Sadık Rifat Paşa ile Canning arasındaki diyalog bu kadar ılımlı ilerlemeyecekti.

2.5.2. Mürted Meselesi

Redd fiilinden türeyen irtidâd kelimesi genellikle İslamiyeti reddetmek yani dinden/İslam'dan dönme, daha geniş manada ise bir başka dini kabul etme, din değiştirme anlamına gelmektedir; irtidâd fiilinin ism-i faili olan mürted ise, İslam dininden dönen veya din değiştiren kimse anlamında kullanılmaktadır. İslam hukukunda oldukça tartışmalı bir konu olan irtidâd fiilinin İslam şeriatı hükümleri gereğince ölümle cezalandırılması gerektiği Müslüman toplumlarda genel kabul görmektedir.⁸⁵¹ Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda irtidâd bir suç, cezası ise şeriat hükümleri gereğince idamdı. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinler arası geçiş, klasik İslam devleti ve toplumunda olduğu gibi sadece ihtidâ etme (hidayete erme, doğru yola girme), yani İslam dinini kabul etmeyle sınırlıydı. Müslümanların din değiştirmesi kesinlikle yasakken, bir gayrimüslimin de sadece ihtida etmesi yani İslam dinine geçmesi mümkündü. Böylelikle, Musevilikten Hıristiyanlığa, Hıristiyanlıktan Museviliğe geçiş yasaklandığı gibi, Hıristiyanlık içerisinde mezhep değiştirmelerin de yolu kapanmış olmaktadır.⁸⁵²

19. Yüzyıla gelindiğinde ise, yüzyıllardır uygulana gelen kuralların değişen toplumsal dinamiklerle uyumlu hale getirilmesi sorunu diğer birçok alanda olduğu gibi burada da kendini göstermişti. Tanzimat Fermanı pratikte gayrimüslimlerin bazı hususlarda şer'i hukuka tâbi tutulmalarının doğurduğu sorunları çözememiş⁸⁵³ olmakla beraber, gayrimüslimlerin hayatlarına sanıldığı kadar aksine önemli yenilikler getirmişti. Örneğin din ve vicdan özgürlüğü, imparatorlukta daha önce görülmeyen bir gelişmeyi beraberinde getirmiş ve

⁸⁵¹ Selim Deringil, *There Is No Compulsion*, s: 106.

⁸⁵² İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, TTK, 1994, ss: 481-483.

⁸⁵³ Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK, 1996, S.130.

dinini gizleyen ve şeklen Müslümanlığı kabul eden bazı gizli Hıristiyan mezheplerine mensup olanlar ile sonradan Müslüman olan Hıristiyanların eski mezheplerine ya da başka bir mezhebe geçişlerine sık rastlanıyordu.⁸⁵⁴ Bu dönemle beraber, söz konusu toplumsal değişime eşlik eden ve çokça görünür olan bir diğer olgu da, din değiştirme vakalarına yabancı sefaretlar tarafından gösterilen ilgi olmuştur. Örneğin Selim Deringil, din değiştirme ve irtidâd konusunda yaptığı kapsamlı çalışmalarda bu tür vakalarda din değiştirenin ölü bedeninin çoğu zaman yabancı devletlerin prestij ve rekabet aracına dönüştüğünün altını çizerek.⁸⁵⁵ Canning'in müdahalesi ile uluslararası bir mesele halini alan⁸⁵⁶ 1843 yılında İstanbul'da irtidâd suçuyla birinin idam edilmesi vakası da, bu açıdan oldukça önemli bir tarihsel örneği teşkil etmektedir.

Mürted meselesi, Canning'in bu tezin kronolojik sınırlarını içeren İstanbul büyükelçiliği döneminde giriştiği en sansasyonel diplomasi hamlesidir. Büyükelçinin bu mesele çerçevesinde yürüttüğü diplomasiye yakından bakıldığında, Canning'in karakteri, Avrupa'nın *doğusuna* bakış açısı, modernleşme perspektifi ve Osmanlı İmparatorluğu hususunda kısa/uzun dönemli hedefleri bağlamında birçok önemli ipucu görülür. Aşağıda ele alınacağı üzere Canning, mürted meselesi üzerinden bir taraftan reform perspektifinin esaslarının peşine düşmekte iken, diğer taraftan da meseleyi İstanbul'a gelişinden beri çabaladığı kabine değişimi için de araçsallaştırmaktaydı. Tüm bunların ötesinde, bir diğer amacı kişisel şan ve şöhret olsa da, bunun da sınırlarını aşan Britanya nüfuzunun artırılması fikri önemlidir.

Araştırmacısına Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'da yürüttüğü diplomatik faaliyetlerin esasına dair birçok önemli veri sağlayan mürted meselesinin başlangıcı 1843 yılında İstanbul'da gerçekleşen bir idam vakasına dayanır; söz

⁸⁵⁴ Ortaylı, *Tanassur ve Din Değişirme*, ss: 481-483.

⁸⁵⁵ Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 2012, ss: 67-111; Deringil, *There Is No Compulsion*, ss: 128-130.

⁸⁵⁶ B.O.A. HR. SFR. 3 6-58 (T.T.1843) "... ve asıl maslahata sebep veren Kanin olmasıyla..."

konusu idam vakasına giden sürece dair⁸⁵⁷ İngiliz ve Osmanlı belgeleri farklı hikayeler anlatmaktadır.

İstanbul'daki Britanya Büyükelçiliği Sekreteri olan Alison'un 27 Ağustos 1843 tarihli raporuna göre, Topkapı papazı Yagya'nın oğlu olan Avakim isimli Ermeni bir gencin idam edilmesiyle sonuçlanan süreç, yaklaşık olarak bir buçuk yıl önce Avakim'in komşularıyla içkili halde bir kavgaya karışmasıyla başlamıştır. Bu kavga neticesinde Osmanlı makamları tarafından 500 falaka ile cezalandırılan Avakim, Alison'un raporunda verdiği bilgiye göre korku ve sarhoşluğun etkisiyle, ağır cezadan kurtulma umuduyla Müslüman olmaya karar vermiş ve mahkeme önünde din değiştirerek Mehmet adını almıştır. Fakat olayın hemen ardından, yaptığından pişman olup asıl dinine dönmek isteyen Ermeni genç bunun için Sire'ye⁸⁵⁸ kaçmıştır. Burada yeniden kendi dinine dönen Avakim, bir müddet sonra İstanbul'a geri gelmiş ve kız kardeşinin evinden dönerken mahallenin kolağası Mustafa tarafından tanınmıştır. Böylelikle Avakim'in irtidâd ettiği haberi de Osmanlı makamlarına ulaştırılmıştır. Alison'un raporuna göre, bunun ardından Osmanlı makamları tarafından türlü eziyetlerle eski dinini terk edip, yeniden Müslüman olması yönünde baskı gören, elleri arkadan bağlı olarak caddelerde teşhir edilen Avakim, işkence ya da ölüm ihtimalinden korkmadan yüksek sesle Hristiyanlığa olan inancını *halkın tikslenme ve nefret dolu ifadeleri* arasında ilan etmiş, nihayetinde de idam edilmiştir. Ermenilerin Avakim'in cesedini alıp defnebilmek için verdikleri dilekçenin reddedildiğini ve genç adamın cesedinin üç günlük teşhirden sonra denize atıldığını belirten Alison "Avakim'in kafasının uylukları ile *Avrupaî tarzdaki şapkası* arasında kaldı"ğını da

⁸⁵⁷ Avakim'in İslamiyeti seçip sonradan tekrar Hristiyan olmasının sebepleri üzerine anlatılan çeşitli rivayetler için bkz: Turgut Subaşı, "Anglo-Ottoman Relations and the Reform Question In The Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference To Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Birmingham, 1995, ss: 236-245. Çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan yedinci kısım mürted meselesine ayrılmıştır. Bknz: ss: 231-273; ayrıca bkz: Turgut Subaşı, "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Ottoman Relations, 1843-44", *Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.2, Nisan 2002, ss:1-34; Ayrıca mürted meselesi için bkz: Steven Richmond, *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy With Ottoman Empire*, London: I.B. Tauris, 2014, ss: 203-235.

⁸⁵⁸ Bugün Yunanistan'da Siros adasındadır.

sözlerine ekleyerek hadisenin Avrupa basınında geniş yankı bulmasının önünü açmıştır.⁸⁵⁹

Osmanlı arşiv evrakı arasında konuya dair bulunan belgelerin verdiği bilgiler ise vakanın Alison'un raporunda tasvir ettiğiinden biraz daha farklı cereyan ettiğini gösterir. Söz konusu belgelerde, *Ermeni taifesinden çizmeci esnafından Avakim nam zimminin* herhangi bir cürme karıştığından, korku ve sarhoşluğun etkisiyle Müslüman olduğundan bahsedilmemekte, *akil ve baliğ olduğu halde* yani reşit ve mümeyyiz durumda iken, herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan kendi isteği ile şahitler önünde İslamiyet'e geçtiği ve Mehmed adını aldığı anlatılmaktadır.⁸⁶⁰ Yine elimizdeki belgelere göre Avakim, İslamiyet'ten irtidâd etmeye ve tekrar Hıristiyanlığa dönmeye karar vermiş ve bu suretle mürted olduğu için *şeriat-ı İslamiye iktizasınca katl ve idam muamelesinin icra edileceği* kendisine bildirilmiştir. Avakim'in kararında ısrarcı olduğunu beyan etmesi üzerine de şer'i hukuk gereğince hakkında idam kararı verilmiş ve cezası infaz edilmiştir.⁸⁶¹ Belgelerde göze çarpan bir diğer ayrıntı ise Avakim'in İngiliz büyükelçiliğinde çalışan birinin akrabası olması sebebiyle Canning'in araya girip Osmanlı makamlarından ısrarla gencin affedilmesini talep ettiğiidir.⁸⁶² Oysaki Canning, hem anılarında hem de Aberdeen'e yolladığı raporda bu ayrıntıdan bahsetmemekte, sadece Pera'dan Büyükdere'ye giderken arabasının Avakim'in akrabaları tarafından durdurulup kendisinden yardım istenmesi neticesinde olaydan haberi olduğunu belirtmekle yetinmektedir.⁸⁶³

Görüldüğü üzere, iki ayrı arşiv kaynağından elde ettiğimiz bilgiler, Avakim isimli Ermeni bir gencin Müslümanlığı seçip ardından eski dinine dönmek üzere irtidâd etmesinden dolayı idam edildiği bilgisini doğrulamaktadır. Fakat

⁸⁵⁹ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843; NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843; NA, FO 78/ 521, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843.

⁸⁶⁰ B.O.A. İ.MSM 63/1825, 24. B. 1259

⁸⁶¹ B.O.A. İ.MSM 63/1825, 24. B. 1259; B.O.A. HR. SFR. 3. 5-55 (28.8.1843)

⁸⁶² B.O.A. İ.MSM 63/1825, 24. B. 1259 tasnifli belgede "mersum İngiltere sefaretî hademelerinden birinin akrabasından olmasıyla..." ibaresi geçmektedir. B.O.A. HR. SFR. 3. 5-55 (28.8.1843) numarayla tasnifli belge de Canning'in baş tercüman Pizani vasıtasıyla defaten yaptığı afv edilmesi ısrarlarına karşın Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de görüşülen konu şahsın kabul-ü İslam etmedikçe şer'i kadim üzere katli lazım ve vacip görülmüştür.⁸⁶²

⁸⁶³ Lane Poole, vol II, s: 90; NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843; NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843; Richmond, *The Voice of England*, s:207.

hikâyenin ayrıntıları hakkında İngiliz ve Osmanlı arşivlerinde yer alan kaynaklar arasında farklar mevcuttur. Avakim'in hangi saikle ve halde din değiştirdiği ile İslamiyet inancında kalması için işkence gördüğü anlatılanlar arasındaki en önemli farkları teşkil etmektedir. Turgut Subaşı, önemli bir bölümünü bu konuya ayırdığı doktora çalışmasında, Avakim'in Hıristiyanken Müslüman ve ardından tekrar Hıristiyan olma hikâyesindeki farklılıkları başka kaynaklara da yer vererek incelemekte ve söz konusu farklılık üzerinde yaptığı çıkarımlar üzerine Alison'un raporunun şaibeli olabileceğine işaret etmektedir. Subaşı'nın bu noktadaki en önemli tezi, Osmanlı arşiv evrakı arasında Avakim'in din değiştirme hikâyesini aktaran belgelerin idam kararının ve çıkan diplomatik krizin öncesinde kaleme alınması ve Alison'un raporundaki bazı noktaların açıklanmaya muhtaç oluşudur. Bunların başında, Avakim'in Müslüman olmasının kendisini beş yüz falaka cezasından nasıl kurtardığı gelmektedir. Subaşı benzer bir biçimde, Avakim'in sarhoşken, şahitlerin önünde uygulanan din değiştirme prosedürüne rağmen, nasıl Müslüman olduğu hususunun ve beş yüz adet falakadan kaçmak için bir süre önce din değiştiren bir gencin ölüm cezasına çarptırılacağını bile bile eski dininde ısrar etmesinin yeterince açık olmadığını da belirtmektedir.⁸⁶⁴

Diğer taraftan 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir gayrimüslimin İslam dinine geçişi (ihtida) için uygulanan kurallara bakıldığında da durumun Şubaşı'nın tezini desteklediği görülmektedir. İlber Ortaylı, Tanzimat dönemindeki tanassur vakalarını incelediği çalışmasında devlet ve yöneticilerin, ihtida vakalarında, ihtida eden şahsın eskiden bağlı olduğu kilisenin, eski dindaş ve akrabaları ile konsolosların karışmaları neticesinde çıkan hadiseler sebebiyle usuller konusunda son derece titiz olduklarını belirtmektedir. Titizlenen usullerin başında ise şahsın reşit olup olmaması ve serbest irade beyanı gelmektedir.⁸⁶⁵ Selim Deringil de konu ile ilgili çalışmalarında, söz konusu prosedürün büyük bir titizlikle uygulandığını belirtmekte, hatta prosedüre dair kimi sorunlar çıktığında ihtidâ eyleminin geçersiz kılındığını tarihsel örneklere dayanarak altını çizmektedir.⁸⁶⁶ Nitekim Avakim'in ihtidasının (İslamiyete

⁸⁶⁴ Subaşı, *Anglo-Ottoman*, ss: 232-245.

⁸⁶⁵ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, TTK, 1994, s: 458.

⁸⁶⁶ Deringil, *Conversion and Apostasy*, ss:28-67; Deringil, *There Is No Compulsion*, s:120.

geçişinin) anlatıldığı belgede “akıl ve baliğ” olduğunun altının çizilmesi de bunu desteklemektedir.⁸⁶⁷ Konumuzun odağı, Avakim hadisesindeki gerçekleri ortaya çıkarmaktan ziyade, Canning’in Avakim hadisesi üzerinden yürüttüğü diplomasiyi anlamlandırmaktır. Bu sebeple söz konusu tartışmanın ayrıntılarına burada daha fazla yer verilmeyecektir. Fakat yukarıda belirtilenlere ek bir yorum olarak, 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nın üzerinden on yıl geçip Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kamuoyunun gündeminden düştüğü ve Britanya Dışişleri Bakanlığı’nın başında Palmerston’un değil de Aberdeen’in olduğu bu dönemde Londra’daki bakanlıkla Doğu Sorunu hususunda fikri çatışması malum olan İstanbul’daki sefaretin konuyu gündeme taşımak için Alison’un raporunda yer alan “can alıcı” ayrıntılara ihtiyaç duymasının anlamlı oluşuna dikkat çekmek gerekir.

Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’nın büyük merkezlerinde görevli sefirlerinin İstanbul’a yolladığı tahrirlere bakıldığında, rapordaki bazı ayrıntıların Avrupa gazetelerinde geniş yer bulduğu ve meselenin Avrupa kamuoyunda bir infial yarattığı anlaşılmaktadır. Gazetelerin en fazla dikkat çektiği ayrıntılar, Alison’un raporunda yer verdiği, falakadan kaçmak için korkuyla Müslüman olan Avakim’e mahbeste olduğu sürece yeniden Müslüman olması için türlü eziyetler edildiği iddiası⁸⁶⁸ ile Avakim’in idamı esnasında başında bulunan *Avrupaî tarzdaki şapkanın* merhumun başından frenklere / Avrupalılara hakaret kastıyla çıkarılmadığı yorumudur.⁸⁶⁹ Nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nun henüz Britanya dış politikasının odak noktalarından biri olmadığı 1833 öncesi dönemde, Canning, Ponsonby ve Urquhart’ın dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston’un dikkatini çekmek için kamuoyuna yaptıkları vurguyu daha önceki bölümde görmüştük.⁸⁷⁰ Bu husustaki tartışmaya ayrılan yeri sonlandırmadan, Alison’un raporunda değindiği falaka cezası karşısında Canning’in tutumunun da hatırlanması anlamlı olabilir. Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere, Reşid Paşa ile Canning arasında Osmanlı reformu üzerine

⁸⁶⁷ B.O.A. İ.MSM 63/1825, (24. B. 1259)

⁸⁶⁸ B.O.A. HR. SFR.3 5-74 (24.9.1843)

⁸⁶⁹ B.O.A. HR. SFR.3 6-58 (T.T.1843) , B.O.A. HR. SFR.3 5-85 (7.10.1843)

⁸⁷⁰ Bknz: Birinci Bölüm, ss:113-114.

yapılan meşhur Londra görüşmesinde konu şeref ve haysiyetin korunmasına geldiğinde Canning'in zihninde uyanan ilk imge falaka cezası olmuştu.

Arşiv kaynakları arasındaki farklılıkları bir kenara bırakıp konuya geri döndüğümüzde göze çarpan ilk veri Canning'in, olayın hemen ardından Aberdeen'e yolladığı raporda Avakim'in idamı üzerinden yürüteceği diplomasinin ipuçlarını vermiş olduğudur.⁸⁷¹ Canning söz konusu raporuna büyük bir barbarlık örneği olarak şehrin en uğrak yerinde Avakim'in başının kesilmesinin İstanbul'daki Hıristiyan ahali arasında galeyan ve öfkeye sebebiyet verdiğini belirterek başlamaktadır. Bunun ardından, Avakim'in akrabalarının yakarışlarının hatırına Bâb-ı Âli ile iletişime geçip nazırları geri kafalı (bağnaz) ve zalim amaçlarından döndürmek için beyhude çabaladığını belirtmekte ve Dışişleri Bakanı'nın dikkatini söz konusu yasanın bir Britanya vatandaşına da uygulanma olasılığına çekmektedir.⁸⁷² Tüm bunların ardından Canning'in kaleme aldığı şu satırlar büyükelçinin mürted vakası üzerinden hedeflediği çıkarımlardan birini adeta gözler önüne sermektedir:

“Bu olaya dikkatinizi çekme sebepim sadece insanîyet, beşerîyet zemininde değil, buna ek olarak çok önemli siyasal sebeplerle de iç içe geçmiş durumda [...] Bu olan, benim buraya gelişimi önceleyen, durmaksızın mücadele ettiğim, bana verilen teminatlara ve taraftarlarının gizleme çabalarına rağmen günden güne güç kazanan, aydınlanmış her Türk devlet adamını ümitsizliğe sürükleyen, bu ülkeyle ilişkilerimizi etkileyen ve benim naçiz yargıma göre Sultanın imparatorluğunun dağılmasının yegane önleyicisi olan

⁸⁷¹ Canning Aberdeen'e Avakim'in idamıyla ilgili raporunu yollamadan önce Britanya Sefareti baş tercümanı Pizani aracılığıyla Sadık Rifat Paşa'ya bir memorandum göndermiştir. Söz konusu memorandumun içeriği şöyledir: “Ermeni gencin idamıyla ilgili raporunuzu aldım ve zihnim üzüntü ve ikrahla doldu. Bâb-ı Âli'nin bir dostu olarak belirtmekteyim ki, İmparatorluğun çıkarı Avakim'in affını gerektirmekteydi. Ölü bedeninin İstanbul sokaklarında teşhir edilmesi ile Türkler, hangi ruhun hükümetlerine hayat verdiğini göstermiş oldular ve Bâb-ı Âli'nin Hıristiyan uyrukları ile Avrupa'nın Hıristiyan devletleri tarafından yanlış anlaşılmanın bir dilde konuşular. Kanunu uyguladıklarını ilan ederek Hıristiyan âlemi ile Türkiye arasında gerçek bir uyumun beyhudeliğini kanıtladılar. Ben sorumluluğumu yerine getirdim. Sorumluluk Sultan Abdülmecid'e Yeniçerilerin döneminde Sultan Mahmud'un bile yapmadığını tavsiye edenlerdedir. Lakin devam eden bir başka sorumluluk daha vardır. Şu an bir gayrimüslimin kanını döken yasa/kanun gelecekte belki de bir yabancıya yönelebilir ve bu yabancı bir İngiliz olabilir. [Böyle] bir dava şimdiden görüldü, Maltalı bir yabancı canını kurtarmak için kaçtı. İkincisi daha ölümcül sonuçlarla zuhur edebilir. Bu durumda ise, İmparatorluğun bir vilayetinin iki kere kurtarılmasını silahlarına borçlu olduğu bir güç kendi tebaasının haklarını savunmakta güçsüz kalamaz ya da onları korumakta ağır davranamaz.” NA, FO 881/185, Canning'den Pizani'ye, 23 Ağustos 1843, (Confidential)

⁸⁷² NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843.

ıslahatların görünür düşüşüne sebep olan tepki sisteminin bir parçası
[...] Bu ahmak ve vahim eğilime gem vurmanın gerçekten zamanı!”

Bu alıntıdan da anlaşıldığı üzere Canning, yaşanan mürted vakasını ıslahat çerçevesinin yanı sıra “teпки sitemi” dediği, Reşid Paşa’nın İstanbul’dan uzaklaşmasını takip eden dönemde oluşan Osmanlı hükümetinin politikalarını ve aslında bakanları değiştirmek için bir araç olarak kullanmayı düşünmektedir.⁸⁷³ Canning’in bu düşüncesine, meseleye dair ilerleyen tarihlerde gönderdiği raporlarda da rastlamak mümkündür. Örneğin, Aberdeen’e yolladığı Ocak 1844 tarihli raporda Canning, irtidâd fiili nedeniyle idam uygulamasının kaldırılmasını İmparatorluğun siyasi yenileşmesi/gençleşmesi (regeneration) yolunda önemli bir adım olarak değerlendirmekte ve bunun önündeki tek engeli “*şu anda iktidarda olanların dini önyargıları diriltme eğilimi*” olarak sunmaktadır.⁸⁷⁴ Canning’e göre Avakim’in cezasının affedilmemesinin sebebi ne müftü ne de ulema; idam kararının tek sorumlusu, Elçi’nin “*bağnaz ve kötü bir adam*” olarak yaftaladığı Meclis-i Vâlâ Reisi Hafız Paşa’dır. Canning’e göre, Reşid Paşa’nın iktidardayken meclis azalığından çıkmasını sağladığı Hafız Paşa’nın Reşid Paşa’nın gidişinin ardından başkanlığa atanması da “*teпки politikasının*” bariz bir işaretidir.⁸⁷⁵

Tüm bu anekdotlardan anlaşılacağı üzere mürted meselesi, Canning için taşıdığı diğer birçok anlamın yanı sıra, iktidardaki etkin isimleri yerlerinden etmek ve Reşid Paşa ile ekibinin yeniden iktidara gelmesine yardım etmek için bir vasıta görevi de görmektedir. Canning, yukarıda değinilen değerlendirmeleriyle Aberdeen’i Reşid Paşa’yı daha etkin yollarla desteklemesi için teşvik etmektedir. Fakat bu noktada Canning ve Aberdeen’in diplomasi tarzları arasındaki fark büyükelçinin işini güçleştirmektedir. Bunu, mürted meselesine dair kriz nihayete erdikten sonra Aberdeen’e yolladığı bir mektupta şöyle ifade etmiştir: “Son krizi kabineyi sarsmak, hatta devirmek için

⁸⁷³ NA, FO 881/185, Canning’den Aberdeen’e, 27 Ağustos 1843.

⁸⁷⁴ NA, FO 881/185, Canning’den Aberdeen’e, 16 Ocak 1844.

⁸⁷⁵ NA, FO 881/185, Canning’den Aberdeen’e, 27 Ağustos 1843.

kullanabilirdim; fakat bu zamanda böylesi cüretkar bir denemeden hoşlanmayacağınızı düşündüm.”⁸⁷⁶

Yeniden Canning’in 27 Ağustos 1843 tarihli raporuna döndüğümüzde, dikkatimizi çeken son bir ayrıntıdan daha bahsetmek gerekmektedir. Söz konusu raporda Canning, “*Muhammedizmin eski kötücül, habis ruhu canlandığı ölçüde Bâb-ı Âli’nin Hıristiyan unsurlarının doğal olarak en yakın yabancı korumaya gözlerini çevirdiğini*” belirtmektedir. Meseleyi, aşağıda anlatılacak olan neticeleriyle beraber düşündüğümüzde Büyükelçi’nin Aberdeen’in dikkatini çekmek için söz konusu değerlendirmesini bir fırsat olarak sunduğu yorumu da yapılabilir.⁸⁷⁷

Söz konusu rapora karşılık olarak Aberdeen’den gelen cevap, Canning’in, Londra’dan umduğu ilgiyi aldığını göstermektedir. Olayı “*barbarca idam*” olarak değerlendiren Londra’daki Dışişleri Bakanı, Sadık Rifat Paşa’ya iletilmek üzere elçisini görevlendirdiği notasında, “Britanya Hükümetinin, hunharlık içeren eylemlerin uygulanmasına tolerans gösterilen zamanların geçmiş olduğunu umduğunu” belirtmektedir. Aberdeen’e göre, başvuru yasanın dayanağı İslam hukuku olsa dahi, bir yüz karasıdır; tedavülden kalkmış, hükümsüz hale gelmiştir.⁸⁷⁸

Aberdeen’in, yasanın tedavülden kalktığı ve hükümsüz hale geldiğine dair yorumlarının, bulduğu her fırsatta Canning’in de yaptığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nun yenileşme serüveni ve özellikle Tanzimat Fermanı ve beraberinde getirdiği nizama gönderme yaptığı açıktır. Buna karşılık, Sadık Rifat Paşa da söz konusu notaya verdiği cevapta, Tanzimat’a karşı ortaya çıkan muhalefete atıf yapmakta ve Osmanlı İmparatorluğu’nun asayişini temin etmek için sadece yenileşme çabalarına değil, toplumsal koşul ve dinamiklere de dikkatini vermesi gerektiğini belirtmektedir. Şöyle ki, Aberdeen’in söz konusu notası üzerine Sadık Rifat Paşa, bu notayı kendisine ileten Pizani aracılığıyla Canning’e, Bâb-ı Âli’nin benzer bir olayın vuku bulmasının önüne geçmek istese dahi, bu hususta resmi bir icraatta bulunmasının mümkün olmadığını

⁸⁷⁶ Add, Ms. 43139, Canning’den Aberdeen’e, 1 Nisan 1844.

⁸⁷⁷ NA, FO 881/185, Canning’den Aberdeen’e, 27 Ağustos 1843.

⁸⁷⁸ NA, FO 881/185, Canning’den Aberdeen’e, 4 Ekim 1843.

belirtmiştir. Paşa'nın da açıkça belirttiği üzere, söz konusu yasa, Kuran'dan kaynaklandığı için tedavülden kaldırma ya da değiştirme gibi resmi bir işlem yapmak mümkün değildir. Sadık Rifat Paşa ayrıca herhangi resmi bir icraatın hem hükümeti hem de Padişahı oldukça zor bir durumda bırakabileceğini de cevabında belirtmiştir. Sadık Rifat Paşa, bu sebeple, Bâb-ı Âli'nin yapabileceği tek şeyin Avakim örneğine benzer hadiselerde söz konusu yasanın pratikte uygulanmamasının yollarını bulmak olduğunu söylemiş ve bu hususta gereken özenin gösterileceğine dair de söz vermiştir.⁸⁷⁹ Aslında Sadık Rifat Paşa'nın çözüm önerisi yeni bir fikir değildir. Her ne kadar irtidâd filinin cezası olarak idam Osmanlı İmparatorluğu hukuki yapısında geçerliliğini korusa da özellikle Tanzimat Döneminde, bu tür vakalara genellikle göz yumulmakta ve ilgili hüküm fiiliyatta dikkate alınmamaktaydı.⁸⁸⁰

Fakat Canning, bu fiili durumun ötesinde resmi bir taahhütün peşindeydi.⁸⁸¹ Bu sebeple Sadık Rifat Paşa'nın cevabından tatmin olmayan Büyükelçi,⁸⁸² *sûratle işe girişip* Fransa büyükelçisi Bourgueney⁸⁸³ ve Avusturya temsilcisi von

⁸⁷⁹ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 17 Kasım 1843; NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 1 Aralık 1843.

⁸⁸⁰ Ortaylı, *Tanassur ve Din*, S.485; Deringil, *There Is No Compulsion*, s: 107.

⁸⁸¹ B.O.A. İ.MSM. 63-1827.

⁸⁸² NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 1 Aralık 1843.

⁸⁸³ Mürted meselesi üzerinden yürütülen diplomaside Canning ile Bourgeney arasında tam bir işbirliği söz konusudur. Bu konuda Canning en önemli destekçisinin Bourgeney olduğunu birçok kez dile getirirken, (örneğin NA, FO 352/51A Canning'den Aberdeen'e, 31 Ekim 1843; NA, FO 78/522, Canning'den Aberdeen'e, 31 Ekim 1843.) Bâb-ı Âli yetkilileri de, İstanbul'da bulunan Avrupa Devletleri temsilcileri arasında özellikle Fransız elçisinin Canning ile aynı yolu izleme taraftarı olduğunu belirtmektedir. (B.O.A. İ.MSM. 63-1828 25 Safer 1260, B.O.A. HR.SFR.3 5-70 18.09.1843) İki temsilcinin arasındaki fikir ortaklığı ve işbirliğini benzer ifadelerin kullanıldığı talimatlardan ve Bâb-ı Âli ile ortak yapılan müzakerelerden de takip etmek mümkündür. Bu durumda, Britanya'nın Paris Büyükelçisi Lord Cowley'nin Fransa Dışişleri Bakanı Guizot ile yaptığı görüşmelerin ve Aberdeen ile Guizot arasında Cowley aracılığı ile gerçekleşen muhaberatın etkisi büyüktür. (NA, FO 881/185, Aberdeen'den Cowley'e 16 Ocak 1844; NA, FO 881/185, Cowley'den Aberdeen'e 19 Ocak 1844; NA, FO 881/185, Cowley'den Canning'e, 18 Ocak 1844) Birinci bölümde de bahsedildiği üzere Guizot ile Aberdeen arasında söz konusu dönemde *Entente Cordiale*'in iki ülke dış politikasında etkin kullanımına odaklı bir dostluk kurulmuştu. Fakat *Entente Cordiale* diğer birçok konuda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu konusunda da işbirliği imkânlarıyla beraber, dostluğun sınırını oluşturan çatışma alanlarını da içerisinde barındırmaktaydı. Bir dış politika aracı olarak liberalizmin alanına da giren mürted meselesi, söz konusu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işbirliği imkânını oluşturmaktaydı. Eş zamanlı devam eden Cebel-i Lübnan problemi ise *Entente Cordiale*'in Osmanlı İmparatorluğu sınırı olarak hem Canning ile Bourgeney hem de Aberdeen ile Guizot arasında durmaktaydı.

Stürmer ile iletişime geçmişti.⁸⁸⁴ Canning'in söz konusu hamleyle konuyu bir Avrupa meselesi haline dönüştürme amacı taşıdığına şüphe yoktur. Britanya ve Fransa haricinde, Avrupa kamuoyundaki infialin de etkisiyle Avusturya, Prusya ve Rusya'nın, İstanbul'da bulunan temsilcilerine konu ile ilgili talimat göndermeleri⁸⁸⁵ bu açıdan Canning'in ilk önemli başarısıydı. Rıfat Paşa'nın verdiği sözün ardından, Aralık ayının başında benzer bir idam vakasının Bilecik'te tekrarlanması ise Avrupa devletlerinin konu ile ilgili hassasiyetlerini ve tepkilerini iyice arttırmış, Canning'in resmi işlem konusundaki ısrarlarını da şiddetlendirmişti.⁸⁸⁶

Söz konusu süreçte, Canning ile Bâb-ı Âli arasında yapılan müzakerelere bir bütün olarak bakıldığında, Büyükelçi'nin yasaya dair uygulamanın ötesinde resmi bir düzenleme yapılmasının gerekliliği üzerine ileri sürdüğü tezleri birkaç tema etrafında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, söz konusu yasanın ve neticesinde cereyan eden idam vakalarının Hıristiyan inancına ve Hıristiyan milletlere hakaret içerdiği. Bâb-ı Âli'nin tebaası arasında eşitlik ilkesini tesis etmeye çalıştığı böylesi nazik bir dönemde Hıristiyan dinine hakaret içeren eylemlere giriştiğine vurgu yapan Canning, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yı gücendirdiğine dikkat çekmekte ve böylelikle İngiltere'nin dostluğunun kaybedileceğini belirtmekten de geri durmamaktaydı.⁸⁸⁷ Bâb-ı Âli ise, ileri sürdüğü bu tez karşısında Büyükelçi'ye, mesele usul ve idareye dair bir şey olsa, dostların ricalarının geri çevrilmeyeceğini, söz konusu yasanın şimdiye kadar ortadan kaldırılacağını belirtmekteydi. Yukarıda da işaret edildiği üzere, şerri bir hükümden kaynaklandığı için yasanın yürürlükten kaldırılmasının ya da bu konuda herhangi bir resmi teminat verilmesinin mümkün olmadığı müzakerelerde Büyükelçi'ye defaten belirtilmişti.⁸⁸⁸ Hatta Canning'in ısrarları üzerine mesele Meclis-i Vâlâ'da tetkik olunduktan sonra, muhtemel bir çözüm

⁸⁸⁴ B.O.A. HR. SFR. 3 5-70 (18.9.1843); NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843.

⁸⁸⁵ B.O.A. HR. SFR.3 8-11 (9.4.1844)

⁸⁸⁶ NA, FO 881/185, Sandison'dan Canning'e, 9 Aralık 1843; B.O.A. HR. MKT. 1-53 (10.M.1260), B.O.A. HR. SFR. 3 6-109 (17.1.1843)

⁸⁸⁷ İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260); B.O.A. HR. SFR.3 6-109 (17.1.1844), B.O.A. İ.MSM. 63-1827 (2. Safer 1260)

⁸⁸⁸ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 10 Şubat 1844; B.O.A. HR. SFR.3 6-109, (17.1.1844)

yolu bulmak için ulema ile birlikte de üzerinde çalışılmıştı. Fakat yasanın yorumu ve Canning'e verilen yanıt bu çalışmalar neticesinde de değişmemişti.⁸⁸⁹ Bunun üzerine, inatçı Büyükelçi, Kuran-ı Kerim üzerinde çalışmalara başlamış, kendisine yabancı olan bir din üzerine harcadığı kısacık vaktin neticesinde tefsir işine soyunarak bunun dini bir mecburiyet olmadığını söyleyecek kadar da ileri gitmişti.⁸⁹⁰ Bu hususta Canning'in bir diğer tezi de Osmanlı İmparatorluğu'nun zamanın şartlarıyla şariat hükümlerini dengeleme üzerine olan hukuk geleneğiydi.⁸⁹¹

Bu süreçte Canning'in kullandığı en can alıcı argümanlar ise, beşeriyet prensiplerinin herkesin gözü önünde hakarete uğrayıp çiğnendiği⁸⁹² ve söz konusu uygulamanın *efkâr ve icabat-ı asriyeye* olan uyumsuzluğuuydu. Canning, irtidad için idam cezası verilmesinin zamanın koşullarına ve fikirlerine ters düştüğünü sık sık belirttiği görüşmelerden birinde şu cümleyi sarf etmekteydi: “*Şu vakit ve asırda tebdil-i din ve mezhepten dolayı katl maddesinin Avrupa tarafından hiçbir surette uygun bulunamayacağı [... bu] tarz şeylerin Avrupa'da dahi önceki zamanlarda mevcut olduğu; fakat bunlar daha sonradan külliyen men edilmişti...*”⁸⁹³ Canning'in bu cümleyi sarf etmekteki niyeti evvela Tanzimat'la beraber gelişen sürece ve müsavat ilkesine atıf yapmaktı. Tanzimat ruhunun göreceği muhtemel zarar Canning'i endişendiriyordu; aslında sadece Britanya Elçisi değil, tüm yabancılar ve gayrimüslimler Avakim'in idamı üzerine Tanzimat Fermanı'nın rafa kalktığı endişesine kapılmıştı.⁸⁹⁴ Ayrıca Canning, dini sebeplerle insanların öldürülemeyeceğini de belirterek, esasen Tanzimat Fermanı'yla ilan edilen can güvenliği garantisini ve tebaanın vatandaşa

⁸⁸⁹ B.O.A. İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260); B.O.A. HR. SFR.3 8-16 (16.4.1844), B.O.A. İ.MSM. 63/1827 (02.s.1260), B.O.A. HR. SFR.3 7-46 (18.3.1844)

⁸⁹⁰ B.O.A. İ.MSM. 63-1828, 26.N.1259; Canning Bâb-ı Âli'nin müftü ve ulemadan fikir talep ettiğini öğrenmesi üzerine bu konuda ehil olan insanlarla Kuran'ı tamamen incelediğini ve söz konusu kitapta bahsi geçen yasaya temel oluşturabilecek bir şeyin bulunmadığını Aberdeen'e rapor etmektedir. Canning'e söz konusu raporunda, dinden dönenlere idam cezasının uygulanmasına dair Kuran'da tek paragraf olduğunu ve o paragrafın da Hz. Muhammed'in karşı kaşıya kaldığı hadiselerle yakından ilişkili olmasından dolayı yaşanan olaylara uyarlanamayacağını belirtmektedir. Çünkü Canning'e göre, söz konusu paragrafta bahsi geçen dinden dönen insanlar silahlı ve peygamberin muhalifidir.” Bknz: NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1844.

⁸⁹¹ B.O.A. İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260)

⁸⁹² NA, FO 881/185, Canning'den Pizani'ye, 16 Aralık 1843.

⁸⁹³ İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260)

⁸⁹⁴ Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, New York, American Tract Society, 1877, s:81.

dönüştürülmesi sürecini de, müsavat prensibinin yanı sıra bir argüman olarak kullanıyordu. Diğer taraftan Canning, Osmanlı reformuna bakışını fazlasıyla açık eden bu Aydınlanma jargonuyla Bâb-ı Âli'ye, tarih çizgisinde Avrupa'dan daha geride bir yerde olduğunu ima etmekteydi. Bâb-ı Âli, ilerlemek istiyorsa, yegâne örneği, yani Avrupa'yı izlemeli, onun uzun zaman önce yaptığı gibi bu çağdışı uygulamaları hemen terk etmeliydi.

Benzer bir biçimde Canning'in Bourgeney ile birlikte Sadık Rıfat Paşa ile gerçekleştirdikleri ortak görüşmede dile getirilen argümanlar da hayli dikkat çekiciydi. Örneğin, söz konusu görüşmede Britanya ve Fransa büyükelçileri, Rıfat Paşa'ya mevcut dönemde Avrupa devletlerinin hiç birinde din ve mezhep değiştirmeden dolayı idam cezası verilmediğinden bahsetmekte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da bir Avrupa devleti olması dolayısıyla diğer devletlerin bu uygulamasına riayet etmesi gerektiğini belirtmekteydi. Canning ve Bourgeney'e göre *"her bir devlet kavanin-i dâhiliyesinden ziyade hukuk-ı umumiye-i düveliyenin muhafazasına mecbur olduklarından Saltanat-ı Seniye'nin dahi ahkam-ı kanuniyesinden olan bir maddeyi buna feda itmesi"*⁸⁹⁵ doğal ve elzemdi. Ayrıca Fransa ve İngiltere devletlerinin Saltanat-ı Seniye yani Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli kıtasından ayrılmasını istemediklerinin de altını çizen Canning ve Bourgeney, Osmanlı'nın Avrupa kıtasında varlığını devam ettirmesi için Avrupa devletlerinin müşterek uygulamalarını kabul etmesi gerektiğinin altını çiziyor, İmparatorluğa "barbar nazarıyla" bakılmasının önüne ancak böylelikle geçilebileceğini de belirtiyorlardı.⁸⁹⁶ Sadık Rıfat Paşa ve Bâb-ı Âli ise, tüm bu argümanlar karşısında en başından itibaren ısrarla aynı tezi savunuyordu. Yukarıda da değinildiği üzere, söz konusu kanunun -böyle bir uygulamadan vazgeçmeyi isteseler dahi- değiştirilmesinin hem dinen mümkün olmadığı, hem de böyle bir değişikliğin gözetilmek istenen memlekette asayiş ve huzur ortamını alt üst edeceği⁸⁹⁷ defaten Canning'e ve bu husustaki en önemli destekçisi Bourgeney'e ifade edilmişti.

⁸⁹⁵ İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260)

⁸⁹⁶ B.O.A. İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260), B.O.A. HR. SFR.3 10-36. (T.T.1844)

⁸⁹⁷ "İşte ol vakit devlet ve millet muhâtarat-ı azamiyeye duçar olub iltizam olunan muvazene-i asayiş-i umumiye kazziyesi dahi muhafaza olunamayacağı" B.O.A. HR. SFR.3 7-34 29.2.1844

Sadık Rifat Paşa bu sözlerinde samimiydi. Dönemin Osmanlı devlet adamları mürted meselesi karşısında ikiye ayrılmıştı. Bazıları söz konusu yasaı tasvip ediyorsa da Sadık Rifat Paşa'nın da aralarında olduğunu tahmin etmenin zor olmadığı yenilikçi devlet adamları uygulamayı doğru bulmamaktaydı.⁸⁹⁸ Burada, Canning'in söz konusu müzakerelerde, müsavat ve tebaadan vatandaşlığa geçiş ilkesini hatırlattığı Sadık Rifat Paşa'nın, Viyana büyükelçiliği döneminde Reşid Paşa ile yaptığı yazışmalar sebebiyle Tanzimat'ın siyasî teorisyeni olarak anıldığını ve söz konusu ilkelere olan inancını Paşa'nın kaleme aldığı birçok siyasi yazıda bizzat belirttiğini hatırlamakta fayda vardır.⁸⁹⁹ Böylelikle Sadık Rifat Paşa'nın da aralarında yer aldığı Tanzimatçı/yenilikçi devlet adamlarının, siyasetin ve toplumun dinamiklerini gözetten tavrı daha anlaşılır hale gelmektedir. Mürted hadisesinde de tüm bu sebeplerden ötürü Bâb-ı Âli, söz konusu yasanın ilga edilmesi durumunda iç politikada, Avrupa devletlerinin taleplerinin toptan reddedilmesi durumunda da dış politikada kaçındığı bir tabloyla karşı karşıya kalacağından, bütün argümanlarını ısrarla bir ara yol bulunması üzerine kurmuştur.⁹⁰⁰

Bâb-ı Âli bu ara yolu bulmak için İstanbul dışında Muhtar Bey, Talat Efendi, Nafi Efendi, Reşid Paşa⁹⁰¹ ve Âli Efendi aracılığıyla Viyana, Berlin, Paris ve

⁸⁹⁸ Robert Koleji'nin kuruluşunda da etkin rol oynayan ABD'li misyoner Cyrus Hamlin, Osmanlı İmparatorluğu gözlemlerini aktardığı eserinde, Osmanlı devlet adamlarının mürtedlerin idamı uygulamasına bakış açısının muhafazakâr kanatla yenilikçi kanat arasında farklılık arz ettiğini belirtmektedir. Hamlin, muhafazakâr kanat idam uygulamasını tasvip ederken, yenilikçi kanadın söz konusu uygulamadan rahatsız olduğunu dile getirmektedir. Hamlin, *Among The Turks*, s:81.

⁸⁹⁹ Bu konuya Canning'in modernleşme perspektifi başlıklı bölümde değinilmiştir. Bknz: ss: 168-184.

⁹⁰⁰ B.O.A İ.MSM. 63-1828, (23 Safer 1260) "... Devlet-i Aliyye mevki-i müşkülde bulunduğundan ne Avrupa'yı ne milletini feda idemeyeceğinden bu iki sureti tevfik itmek üzere diğer bir suret-i tesviye bulunması iktizayı nesfat-i hakkaniyettendir."

⁹⁰¹ Reşid Paşa, Paris'te Bâb-ı Âli'nin yukarıda belirtilen tezlerini Dışişleri Bakanı Guizot ve Kral Louis Philippe'e iletmiştir. Paris'te gerçekleşen görüşmelerde Guizot ve Kral Philippe, tıpkı Canning ve Aberdeen gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu nazik hali dikkate alması gerektiğini, yaşananların Osmanlı İmparatorluğu'nun bir süredir meylettiği medeniyet usulünün terki olarak görüldüğünü, bu duruma Avrupa'nın tahammül edemeyeceğinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu şekilde Hıristiyan tebaasının da sadakatlerini kazanamayacağını dile getirmiştir. Bknz: Kaynar, *Mustafa Reşid*, 558-564. Bu hususta Kaynar'ın verdiği bilgilere ek olarak, Britanya'nın Paris Sefiri Cowley'nin Aberdeen'e iletmiş raporda Reşid Paşa'nın, görüşme neticelenip gitmek üzere ayağa kalktıktan sonra Guizot'ya mahremane olarak istenilen cevabı yazılı olarak alacaklarını iletmiş yer almaktadır. Yine aynı raporda, Reşid Paşa'nın Guizot'nun ardından Fransız Kralı ile görüştüğü ve Paşa'nın görüşmenin sonunda Louis Philippe'e de hükümetinden olumlu yanıt geleceğini bildirdiği yer almaktadır. Bknz: NA, FO 881/185, Cowley'den Aberdeen'e, 18 Mart 1844. (confidential)

Londra'da da müzakereler yürütmekteydi.⁹⁰² Bu müzakerelerin en zorlusu ise kuşkusuz Londra'da geçmekteydi. Londra'da süregiden temaslarda, dönemin büyükelçisi Âli Efendi, bir taraftan Bâb-ı Âli'nin yukarıda sıralanan tezlerini Aberdeen'e iletmekte, bir taraftan da Dışişleri Bakanı'nın dikkatini Canning'in nerdeyse İstanbul'daki tüm kordiplomatiğin diline düşmüş *etvâr-ı meşhûdesine* çekmeye çalışmaktaydı.⁹⁰³ Âli Efendi'nin Canning'e dair Londra'da yürüttüğü diplomasi bazı sonuçlar vermişti. Örneğin Aberdeen, 19 Mart 1844 tarihli talimatında Rıfat Paşa ile Canning arasından geçen müzakerelerde Paşa'nın saygılı ve uzlaştırıcı tarzının dikkatini çektiğini belirtiyor ve büyükelçisini, sert ve amirane tavır takınarak Türk İmparatorluğu'nu gücendirmemesi konusunda ikaz ediyordu.⁹⁰⁴ Benzer bir şekilde bir başka talimatında da, büyük olasılıkla mürted konusundaki tavrının etkisiyle, Canning'e gayrimüslimlerin avukatı gibi davranmamasını salık veriyordu.⁹⁰⁵ Bunun yanı sıra, Aberdeen'in, mürted konusuna bakış açısı ise, aynı dünya görüşüne ait olduğu büyükelçisiyle örtüşmekteydi. Canning'inkine benzer bir ifadeyle, "[...] *vakia Avrupa'da dahi böyle şeyler vaki olmuş ise de bundan bir kaç yüz sene mukaddem olmuş olup şimdiki halde vuku bulamayacağı ve vuku bulmadığı aşikardır*"⁹⁰⁶ diyen Aberdeen de, idam hadiselerini, Tanzimat öncesine dönüşünün bir işareti olarak algılamakta, Bâb-ı Âli'nin içerisinde bulunduğu dönemin nazik yapısını ve zamanın ruhunu (*nezaket-i vakt ü hal ve efkar-ı asr-ı zamanı*) layıkıyla mütalaa etmesi gerektiğinin altını çizmekteydi. Yapılan görüşmelerde aynı zamanda, Hıristiyan tebaaya karşı adaletli davranılmasının önemini vurgulayan Aberdeen, idam cezasının uygulanmayacağına dair verilecek sözün ötesinde bir resmi teminat konusunda büyükelçisine Londra'dan destek olmaktaydı.⁹⁰⁷ Bu nokta da Aberdeen'in geri adım atması için Âli Efendi'nin yürüttüğü müzakerelerden daha fazlasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu durum ancak *Avrupa Uyumu*'nun devreye girmesiyle hâsıl olacaktı.

⁹⁰² B.O.A. HR. SFR.3 6-58 (T.T.1843)

⁹⁰³ B.O.A. HR. SFR.3 7-21 (16.2.1844), B.O.A. HR. SFR.3 7-55 (25.3.1844),

⁹⁰⁴ NA, FO 78/552, Aberdeen'den Canning'e, 19 Mart 1844.

⁹⁰⁵ F.O. 78/558, Canning'den Aberdeen'e, 25 Haziran 1844.

⁹⁰⁶ B.O.A. HR. SFR.3 5-74 (24.9.1843)

⁹⁰⁷ B.O.A. HR. SFR.3 5-74 (24.9.1843)

Birinci bölümde de değinildiği üzere *Avrupa Uyumu*, Aberdeen'in 1840'lı yıllarda yürüttüğü dış politikanın merkezinde yer almaktaydı. Avrupa devletleri arasındaki uyuma özen gösterilmesi ve çatışmadan kaçınılması Canning'e verdiği ilk talimatnamede de açıkça yer almaktaydı. Avakim'in idamının üzerinden çok geçmeden benzer bir vaka Bilecik'te vuku bulunca Aberdeen, mürted meselesini çözmek için Fransa, Prusya ve Rusya'da bulunan büyükelçileri aracılığıyla Avrupa Uyumu'nu devreye sokmak için çalışırken,⁹⁰⁸ İstanbul'daki büyükelçisine de bu konuda diğer dört devletin temsilcileriyle uyum içinde hareket etmeye özen göstermesini salık vermişti.⁹⁰⁹ Zaten mürted meselesi Avakim'in idamının hemen ardından, İstanbul'daki diğer devlet temsilcilerinin de dâhil oluşuyla uluslararası bir sorun halini almıştı. Meselede 1840'lı yılların uluslararası dinamiklerine uygun bir biçimde Avrupa Uyumu'nun liberal kanadı olan Britanya ve Fransa yasanın değişmesi veya ilga edilmesi hususunda daha sert bir tutum sergiliyordu. Muhafazakâr kanadı oluşturan Avusturya ve Rusya ise, din değiştirme karşılığında idam cezasını doğru bulmamakla beraber Britanya ve Fransa'ya nazaran daha ılımlı bir tutum içindeydiler. Avusturya ve Rusya için mürtedlere dair fiiliyatta gösterilecek tolerans meseleyi kapatmak için yeterliyken, Britanya ve Fransa resmi bir icraat veya teminatın peşindeydi. Avusturya ve Rusya'nın daha ılımlı bir yol seçmelerinde kuşkusuz, İstanbul'daki Britanya nüfuzunun kontrol altına alınması kaygısı da etkiliydi.

Avrupa devletleri arasındaki söz konusu çatışma, Bilecik'te gerçekleşen ikinci idam vakasının hemen ardından Ocak 1844'te, İstanbul'daki dört devlet temsilcisinin Canning'in konağında gerçekleştirdiği görüşmeyle birlikte ayyuka çıkmıştır. Söz konusu görüşmeye dair Londra'ya yolladığı raporda Canning, meslektaşlarına, ayrı ayrı her bir temsilcinin eş zamanlı olarak Bâb-ı Âli'ye başvurup benzer bir eylemin tekrar vuku bulmaması için gerekli önlemlerin alınmasını resmen talep etmesi önerisinde bulunduğunu ve Rusya maslahatgüzarı dışında diğer temsilcilerin bu öneriye ikna olduklarını

⁹⁰⁸ NA, FO 881/185, Aberdeen'den Lord Cowley'e 16 Ocak 1844, NA, FO 881/185, Aberdeen'den Lord Cowley'e 16 Ocak 1844; NA, FO 881/185, Aberdeen'den Lord Stuart de Rothsay'a, 16 Ocak 1844; NA, FO 881/185, Earl Westmorland'dan Aberdeen'e, 24 Ocak 1844.

⁹⁰⁹ NA, FO 881/185, Aberdeen'den Canning'e, 16 Ocak 1844.

belirtmektedir. Rusya'nın İstanbul'daki temsilcisi Titow ise, beşeriyet taleplerine diğer devlet temsilcileri gibi sıcak yaklaşırsa da, itiraz ve protesto sınırlarını aşarak gerçek amaçlarına zarar vermek ve tatminkâr bir cevap alınamadığı takdirde hükümetlerinin mahcubiyetine sebebiyet vermek konularında şüpheleri olduğunu belirtmiştir.⁹¹⁰

Rusya'nın meseleye bakışı bağlamında Aberdeen'e Britanya'nın Petersburg Büyükelçisi Lord Rothsay'dan gelen haberler de pek farklı değildir. Rothsay raporunda, yaptığı görüşmelerde, Nesselrode'un Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yasasında bir değişim için ısrar etmektense, Büyük Güçlerin İstanbul'daki temsilcileri aracılığıyla Hıristiyanlara daha fazla güvenliğin sağlanacağı bir yolun takip edilmesi fikrini ısrarla öne sürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca Nesselrode, Britanya'nın Petersburg Büyükelçisi'ne açıkça "*Bâb-ı Âli'ye kendisini Stratford Canning gibi sert bir biçimde ifade etmek istemediğini*" de belirtmiştir.⁹¹¹

Nesselrode'un dışında meseleye daha serinkanlı yaklaşan bir diğer aktör de Avusturya Şansölyesi Metternich'dir. Britanya'nın Viyana büyükelçisi Robert Gordon, Aberdeen'e gönderdiği raporda, Metternich'in şu cümlesine yer vermektedir: "*Herkesin bildiği üzere Türkiye'de Kuran-ı Kerim karşı gelinmez konumdadır, onu açıkça 'barbar kanunu' olarak yaftalamak veya belirli bir kısmının yürürlükten kaldırılması için halifenin kendisine baskı uygulamak, aslında eşit derecede ona [Halifeye] kendi düşüşü için baskı yapmak demektir.*" Ayrıca Gordon raporunda Aberdeen'e, Metternich'in Canning'in yöntemini ateşle oynamak olarak nitelediğini ve bu sebeple çok tehlikeli bulunduğunu da bildirmektedir. Hatta Metternich, bu sebeple İstanbul'daki Avusturya elçisi Stürmer'i, ortak bir dil bulmak için Canning'i ikna etmekle görevlendirmiştir.⁹¹² Avusturya'nın önerisi, tehditkâr bir üslupla yasanın yürürlükten kaldırılması için Bâb-ı Âli'ye baskı yapmaktansa, gönül alıcı ve uzlaştırıcı bir tarzla, Osmanlı idaresini söz konusu kuralın fiiliyatta uygulanmasından kaçınmanın yollarını

⁹¹⁰ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 16 Ocak 1844.

⁹¹¹ NA, FO 881/185, Lord Stuart de Rothsay'dan Aberdeen'e, 6 Şubat 1844.

⁹¹² Avusturya temsilcisi, Metternich'ten aldığı talimatın üzerinden çok geçmeden başkentine Canning'i ikna etme hedefinin başarısız olduğunu, çabalarının nafi olduğunu bildirmiştir. Ayrıca, aynı raporda Avusturya temsilcisi Metternich'e Reis Efendi'nin Fransız ve Britanya elçilerinin tavırlarından dolayı çaresizliğe itildiğini de belirtmektedir. NA, FO 881/185, Count de Stürmer'dan Metternich'e, 21 Şubat 1844.

geliştirilmeye ikna etmektir. Ayrıca Metternich bu konuda sadece Canning'i değil, Aberdeen'i de eleştirmektedir. Avrupa Uyumu'nun mimarlarından biri olan Avusturya Şansölyesi, Aberdeen'in talimatlarında kullandığı üslup ve Sultan'ın rıza göstermesini sağlamak için başvuru müttehakkimane/amirane ifadelerine muhalefet ettiğini Britanya'nın Viyana büyükelçisine açıkça söylemiş ve Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'na dair üsluplarını, amaçları ve birbirleriyle uyumlu hale getirmeleri gerektiğinin altını çizmiştir.⁹¹³

Viyana Büyükelçisi Robert Gordon, takip eden dönemde Londra'ya yolladığı raporlarda daha karanlık bir tablo çizecektir. Örneğin Gordon, Mart 1844'de Aberdeen'e, Rusya ve Avusturya makamları nezdinde gerçekleştirdiği birçok görüşmenin ardından, bu ülkelerin irtidâdı suç olarak tanımlayan ve ceza olarak idamı öngören kanunun yürürlükten kaldırılması ya da değiştirilmesi için Bâb-ı Âli'nin resmi bir icraatta bulunması konusunda Britanya'yı destekleyeceğinden hiç ümidi olmadığını belirtmiştir. Gordon aynı raporda, Aberdeen'in geri adım atmasında son derece etkili olan bir başka tehlikeye daha işaret etmekteydi: Rusya, bölgede Britanya karşısında olan duruşu ile kendisini yeniden Sultan'ın destekleyicisi konumuna getirebilir ve muhtemel bir Rus-Osmanlı yakınlaşmasıyla Avrupa barışını yeniden tehdit edebilirdi.⁹¹⁴

Bahsi geçen raporların ardından Aberdeen'in tavrında bir yumuşama meydana geldi. Bu durumda kuşkusuz Avusturya ve Rusya'dan gelen tepkilerin yanı sıra, Cebel-i Lübnan üzerinden Fransa ile girilen rekabet ile bu rekabet içerisinde Britanya'nın takip ettiği Doğu güçlerine dayanma politikasının etkisi büyüktür. Aberdeen, Rothsay ve Gordon'dan gelen haberlerin ardından Âli Efendi'yle gerçekleştirdiği görüşmede, Britanya hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun şer'i kanunlarının ilgasını istemediğini ve bunun mümkün olmayacağını farkında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Britanya Dışişleri Bakanı söz konusu görüşmede, daha önceki müzakerelerden farklı olarak, şeriat hükümlerine dokunulmayacak bir surette uygulamanın iptali yolu üzerinde durmuştur. Aberdeen, Âli Efendi'ye, istediklerinin mürted vakalarında idam uygulamasına başvurulmayacağına dair kendilerine bir taahhüd-i kavî (güçlü, sağlam bir

⁹¹³ NA, FO 881/185, Gordon'dan Aberdeen'e, 16 Şubat 1844.

⁹¹⁴ NA, FO 881/185, Gordon'dan Aberdeen'e, 8 Mart 1844.

taahhüt) verilmesinden ibaret olduğunu belirtmekte ve İstanbul'daki büyükelçisine bu yönde yazacağı talimattan sonra meselenin kolaylaşacağını da sözlerine eklemekteydi.⁹¹⁵ Nitekim bu görüşmenin ardından Aberdeen, Canning'den, Bâb-ı Âli'yle olan temaslarında majestelerinin hükümetinin ilahi ya da insani herhangi bir yasayı yürürlükten kaldırma konusunda ısrar etmediğinin altını çizmesini isteyecektir. Artık Canning'den beklenen, Hıristiyanlar tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan, İmparatorluğun Hıristiyan güçlerle olan ilişkilerini zora sokan söz konusu uygulamadan sessizce vazgeçilmesinin sağlanması, yasanın pratikte uygulanmayacağına dair Osmanlı makamlarından güçlü bir söz alınmasıdır.⁹¹⁶

Canning'in bu noktadan sonra da bazı zorluklar çıkarttığını belirtmek gerekir. Bâb-ı Âli'nin "taahhüd-i kavi" maiyetinde vereceği evrakta katl kelimesi yerine idam kelimesinin yer alması ve elçinin konuyu Sultan'la bizzat görüşmek istemesi bunların başında gelmektedir.⁹¹⁷ Nihayetinde bu mesele de, Bâb-ı Âli'nin sefaretlere yazılı olarak gönderdiği varaka sureti ve Canning'in Sultan Abdülmecid ile bizzat görüşüp kendisinden söz alması ile sona ermiştir.⁹¹⁸ Bâb-ı Âli'nin sefaretlere gönderdiği metin şu biçimdedir:

"Sultan'ın hususi ve kararlı niyeti Büyük Güçlerle olan samimi ilişkilerin korunması, kusursuz/tam/mükemmel karşılıklı dostluk ilişkilerinin devam ettirilmesi ve geliştirilmesi yönündedir.

Bâb-ı Âli bundan böyle mürted olan bir Hıristiyan'ın katl ve idam edilmesini önlemek için etkili önlemler almayı taahhüt etmektedir."⁹¹⁹

⁹¹⁵ B.O.A. HR. SFR.3 7-43 (16.3.1844)

⁹¹⁶ NA, FO 881/185, Aberdeen'den Canning'e, 19 Mart 1844; B.O.A. HR.SFR.3 8-1 (6.4.1844), B.O.A. HR.SFR.3 8-21 (18.4.1844), Aberdeen Canning'e yolladığı talimatın hemen ardından, Paris'teki büyükelçisi Lord Cowley'e de yeni bir talimat göndererek, Guizot ile bu konuyu görüşmesini ve İstanbul'daki Fransız elçisinin de Canning'e yolladığı talimatla uyumlu hareket etmesini sağlamasını istemiştir. NA, FO 881/185, Aberdeen'den Cowley'e, 22 Mart 1844. Bu tarihten sonra Paris'ten İstanbul'a ulaşan raporlarda, Fransız Dışişleri Bakanı Guizot'un önceden gayet şiddetli bir lisan kullanırken, sonra derece derece yumuşadığı belirtilmektedir. B.O.A. HR. SFR.3 8-3 (7.4.1844)

⁹¹⁷ B.O.A. İ.MSM. 63-1829 (28 Safer 1260), B.O.A. İ.MSM 63-1830 (29 Safer 1260),

⁹¹⁸ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e,14 Mart 1844; NA, FO 881/185, Aberdeen'den Canning'e, 6 Nisan 1844, B.O.A. HR. SFR.3 10-36 (T.T.1844) . Aberdeen'in konu ile ilgili Âli Efendi'ye ilettiği memnuniyeti için bkz: B.O.A. HR. SFR. 3, 8-25 (26.4.1844)

⁹¹⁹ "It is special and constant intention of His Highness the Sultan, that his cordial relations with the High Powers be preserved, and that a perfect reciprocal friendship be maintained, and increased. The Sublime Porte engages to take affectual measures to prevent hence forward the execution and putting to death of the Christians who is an apostate" NA, FO 881/185 "Bâb-ı

Yukarıda tasvire çalışılan hususlardan da anlaşılacağı üzere Canning'in Avakim isimli Ermeni bir gencin irtidâd sebebiyle idam edilmesinin ardından başlattığı girişim, “*taahhüd-i resmiye*”den Avrupa Uyumu ve rekabetinin devreye girmesiyle “*taahhüd-i kavî*”ye evirilen bir süreçle sona ermişti. Fakat Âli Efendi'nin Nisan 1844'de Londra'dan İstanbul'a gönderdiği raporunda da belirttiği üzere, resmi söz davasından feragat edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatine olmuşsa da, meselenin Bâb-ı Âli için ortaya çıkardığı zorluk tamamen bertaraf edilmemişti.⁹²⁰ Bu zorlukları 1845 yılında, Bâb-ı Âli'nin ABD elçiliğine gönderdiği sayıları gittikçe artan notalardan da gözlemlemek mümkündür. Bâb-ı Âli söz konusu notalarda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Hıristiyanların mezhep değiştirmesinin kanunlara aykırı olduğunu belirtmekte, Protestanlık gibi daha önce ülkede bilinmeyen bazı mezheplerin yaygınlaşmasının yerel yönetimlerde karışıklığa yol açabileceğine dikkat çekilmekteydi.⁹²¹ Her ne kadar imparatorluğun din değiştirme üzerine olan yasaları değişmemiş olsa da, Bâb-ı Âli'nin sefaretlere verdiği söz konusu *taahhüd-i kavî*, Protestan misyonerleri destekleyen, hatta ABD konsolosluğunun bulunmadığı yerlerde bizzat kendi konsolosları tarafından Amerikan vatandaşlarının –dolayısıyla misyonerlerin- korunmasını resmi olarak üzerine alan Britanya⁹²² için oldukça önemli bir kazanımdı. Bu kazanım üzerinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus tehdidi karşısında birlikte hareket ettiği bir dünya gücü olan Britanya ve onun İstanbul'daki elçisi Canning için, 27 Ağustos 1843 tarihli raporunda belirttiği üzere, gayrimüslimlerin yüzlerini çevirdiği en yakın yabancı koruma rolünü icra etmek hiç de zor değildi.⁹²³

Yukarıda da belirtildiği üzere Tanzimat Fermanı'nın ardından Hıristiyan tebaa arasında mezhepler arası geçiş çokça görünmeye başlanmıştır. Bunlar arasında

---

Âli'nin resmi deklarasyonu”, 21 Mart 1844; B.O.A. İ.MSM. 63/1830 (29.S.1260) “Zat-ı şevket semat hazret-i şahane düvel-i fehime ile olan münasebat-ı halisenin hüsn-ü vikayesiyle müveddet-i kamile-i müteakabilenin tezyid ve istikrarı niyet-i mahsusa-i daimesindendir mürted olan Hıristiyan'ın katli ve idamı maddesi fimabad vukua getirülmemesi hususuna dair esbab-ı müessirenin icrasına taraf-ı Devlet-i Aliyye'den teşebbüse taahhüd olunur.” Metnin Fransızcası için bkz: B.O.A. HR. SFR.3 10-68 (30.12.1844) İngilizce metni ekle

⁹²⁰ B.O.A. HR. SFR.3 8-1 (6.4.1844)

⁹²¹ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Yayınları, 2001, s:196.

⁹²² NARA, M-46, Brown'dan Buchanan'a, 4 Haziran 1846.

⁹²³ NA, FO 881/185, Canning'den Aberdeen'e, 27 Ağustos 1843.

Protestanlığa geçiş ise belirgin bir biçimde göze çarpıyordu. Henüz 1839 yılı bitmeden, sadece İstanbul'da sekiz yüz Ermeni-Gregoryen dönmesi Protestan bulunmaktaydı.⁹²⁴ 1840'lı yıllarda, misyonerler ve din/mezhep değiştirenlerle ilgili anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmak Kudüs'teki Britanya konsolosunun belli başlı uğraşları arasındaydı.⁹²⁵ Bu açıdan Bâb-ı Âli'nin verdiği *taahhüd-i kavînin* asıl dini İslamiyet olanları dışarıda bırakması da bir kazanım olarak değerlendirilemezdi. Zira 19.yüzyılda Protestan misyonerler Musevi ve Müslümanlardan ziyade faaliyetlerini daha çok, Arap Hristiyanları ve mezhep kavgası içerisindeki Ermeni topluluklarına yönlendirmişlerdi.⁹²⁶ Bir süredir Protestanların hamiliği görevini fiilen üstlenmiş olan Britanya elçiliği için, 1843 yılında Ermeni bir gencin idamıyla başlayan süreç bu anlamda da büyük önem taşımaktaydı.⁹²⁷ Tüm bu değerlendirmenin neticesinde, Âli Efendi'nin Canning'in mürted meselesi üzerinden Hristiyanlığa hizmet etmek ve isim bırakmak amacı taşıdığını belirtirken⁹²⁸ haklı olduğunu söylemek ve yukarıda belirttiklerimize ilaveten, Britanya elçisinin Kudüs'te bir Protestan Kilisesi açılması yönündeki eş zamanlı gayretlerini⁹²⁹ de göz önünde bulundurarak, söz konusu amaçlara Protestanlar aracılığı ile Britanya nüfuzunu genişletmeyi de eklemek mümkündür.

2.5.3. Karma Mahkemeler'in Tesisi Ve Hukuki Eşitlik

19. yüzyılın başından, itibaren özellikle de Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsoloslarının görevleri arasına, Hristiyan ve Müslüman tebaanın hak arama taleplerine aracılık ve Osmanlı mahkemelerinde gözlemcilik yapmak da girmişti.⁹³⁰ Bu sebeple

⁹²⁴ Erhan, *Türk-Amerikan*, s:195.

⁹²⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim, 2004, s:62.

⁹²⁶ Ortaylı, *Tanzimat Döneminde*, s:485.

⁹²⁷ Erhan, *Türk-Amerikan*, s:197.

⁹²⁸ B.O.A. HR. SFR.3 8-31 (28.4.1844)

⁹²⁹ Bu konuya aşağıda ayrı bir başlık altında değinilecektir.

⁹³⁰ Koçabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s: 63.

İmparatorluğun çeşitli yerlerinde bulunan Britanya konsoloslarından İstanbul'daki büyükelçiye sık sık Osmanlı adlî sistemine ve söz konusu sistemin Tanzimat Fermanı'nın ruhuyla olan uyumsuzluğuna dair raporlar gelmekteydi. Raporların birçoğu, tarafların Hristiyan ve Müslüman olan davaların hukuki müsavat (eşitlik) prensibini ihlal ettiğini bildirmekteydi. Raporlara konu olan davalar, bazen Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında, bazense Britanya vatandaşları ya da sefaretlerin koruması altında olan kişilerle Müslüman Osmanlı tebaası arasında görülen davalardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarafları yabancı ve Osmanlı vatandaşlarından oluşan ceza davalarına Osmanlı mahkemelerinin bakması en baştan beri kabul edilmiş bir prensipti ve kapitülasyonlarda da bu prensibe açıkça yer verilmişti.⁹³¹ Konsolosların yargı yetkisi, sadece kendi milletlerini ilgilendiren davalarla sınırlanmıştı. Fakat bu noktada kapitülasyonlarda söz konusu milletlerin nasıl tanımlandığı sorunu ortaya çıkmaktadır. Zira bu milletler, yabancı ülke vatandaşlarının yanı sıra *mahmi*⁹³² (yabancı devletlerin himayesi altında olan) gayrimüslim Osmanlı tebaasını da kapsamaktaydı.⁹³³ Konsolosluklara verilen yargı yetkisinin, kapitülasyonların ortaya çıkardığı *extraterritorial (ülke dışılık-hâric ez memleket)* mahiyette bir ayrıcalık olarak giderek artan bir biçimde Osmanlı tebaasından kişi ve grupları kapsamaya başlaması ilişkilerdeki gerilimi de artırmaktaydı.

Yabancı konsolos ve büyükelçilerin 19. yüzyıl boyunca, gerek kendi uyruklarının gerekse yabancı ülkelerin diplomatik koruması altına giren kişi ve grupların haklarını savunmak bahanesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine

⁹³¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004, s:63.

⁹³² Mahmi statüsü genellikle bilfiil çevirmen olarak çalışan dragomanları, bu işi yapmaksızın aynı statüden yararlanan fahri dragomanları (beratlılar), yerli simsarları, sarrafları, mahzencileri ve mahmilerin birinci dereceden akrabalarını kapsamaktaydı. Bu statüdeki kişiler yabancı millet üyesi sayılmakta ve kendi aralarında yaşadıkları çatışmalarla ilgili olarak konsolos ve büyükelçilerin hukuki yetkisine tabi olmaktadır. Himaye Sistemi, Mahmiler ve hukuki durumlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18.yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, çev: Ali Çoşkun Tuncer, İstanbul: İşbankası, 2008, ss:37, 61-113.

⁹³³ Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı*, ss:38-39.

müdahale etmesi literatürde sıkça işlenen bir olgudur.⁹³⁴ Biz ise bu tez bağlamında, İmparatorluğu ayakta tutmak ortak amacı etrafında Osmanlı iç idaresinin Britanya'yla beraber dizayn edilmesine, bu anlamda konsolosluk yargı yetkisini de aşan bir *extraterritoriality* sorunsalına odaklandığımızdan, meseleyi konsolosluk yargı yetkisi pensibi içerisinde değil, bunun üzerinden girilen hukuki değişim çabaları bağlamında değerlendirmeye çalışacağız. Bu hususta belirtilmesi gereken ilk nokta, yukarıda mahbeslerde işkencenin önlenmesine giden süreci aktarırken de belirttiğimiz üzere, *extraterritorial* hakların devreye girdiği durumlarda, yabancı müdahalesine koşturularak Bâb-ı Âli'nin merkezi otoritesini sürdürme ve yaygınlaştırma amacının, atılan hukuki gelişim adımlarında önemli bir vesile görevi gördüğüdür.

Bilindiği üzere Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Müslüman, gayrimüslim ve onun da ötesinde bütün halk arasında hukukî müsavat prensibini getirmekteydi. Aynı şekilde fermanın hemen ardından çıkarılan ceza kanunnamesinde de bu ilkenin altı çizilmekteydi.⁹³⁵ Fakat Tanzimat'ın öngördüğü nizamı tesis edecek kanunlaşma hareketinin henüz başında olduğundan pratikte birçok ceza ve hukuk davası şer'-i şerife bırakılıyordu.⁹³⁶ Aslında bu durumun sebebi sadece kanunlaşma hareketinin henüz başlangıç aşamasında olması değildi; yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı adalet sisteminde var olan "hukukî ikilik" de bu sonucu doğurmaktaydı. Zira Osmanlı adalet sisteminde, Tanzimat Fermanı, 1840 tarihli ceza kanunu ve devamında hazırlanan kanunlarla getirilen tüm yeniliklerin yanı sıra şer'i hükümler de geçerliliği korunmaktaydı.⁹³⁷ Bu bilinçli bir tercihti. Topyekûn bir inkılâptan ziyade, sistemin ıslah edilmesi amacını taşıyan Tanzimatçılar, şer'-i şerife dokunmadan ilerleyen bir yol seçmişlerdi.⁹³⁸ Fakat Tanzimatçıların tipik tavrı olarak değerlendirilen bu "kaide-i tedric"⁹³⁹ taraflarını,

⁹³⁴ Bknz: Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, ss:49-51, 62-63; Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık Süreç, Ankara 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Ankara: TTK, 1999, ss:179-188.

⁹³⁵ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, İstanbul: MEB, 1999, ss: 139-209; Ss:174-177; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: TTK, 2010, s: 98.

⁹³⁶ Borkurt, *Alman-İngiliz*, ss:130.

⁹³⁷ Taner, *Tanzimat Devrinde*, ss:226-230.

⁹³⁸ Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri*, s:173, 206-207.

⁹³⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun*, s:127.

ister Osmanlı tebaası ister yabancı olsun, Hıristiyanlarla Müslümanların oluşturduğu davaları diplomatik birer krize dönüştürüyordu. Çıkan krizlerin temel meselesi, taraflardan birinin Müslüman olduğu davalarda şer'i hukuk gereğince gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesiydi.⁹⁴⁰ Özellikle tarafları Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir cinayet davası gündeme geldiğinde, can güvenliği vaadinin taşıdığı öncelikli konumdan dolayı Bâb-ı Âli'nin yabancı temsilciliklerle yaşadığı sorunlar iyice büyümekteydi. Mürted meselesinin hemen ardından Canning'in Osmanlı tebaasının hukukî durumuna dair girişeceği mesele de bir cinayet davasıyla tetiklenmişti.

Canning, Aberdeen'e yolladığı 25 Haziran 1844 tarihli raporda, Anadolu'da bir kasabada Rum Kilisesi yakınlarında iki Türk'ün öldürülmüş halde bulunduğunu, civar bölgede yaşanan Rumların da cinayetten sorumlu tutulduğunu yazıyordu. Olaya şahit olan bazı kişiler tarafından Osmanlı adaletinin vardığı kararın şaibeli olduğuna dair Canning'e bir dilekçe yollanmıştı. Canning, raporunda kararın şaibeli olabileceğine dair taşıdığı şüphenin en önemli dayanağının ise aynı bölgede bir sene evvel vuku bulan bir başka dava olduğunun altını çizmekteydi. Elçi'nin aktardığına göre, söz konusu davada bir Müslümanın, herhangi bir kışkırtma söz konusu olmadan gayrimüslim bir balıkçıyı öldürdüğü tüm kasaba halkının malumu olmasına rağmen, mahkemelerde gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine tanıklık edememesi sebebiyle adalet yerini bulmamıştı.⁹⁴¹

Ayrıca Canning söz konusu raporunda majestelerinin Kayseri'deki konsoloslarından da benzer vakalara dair haber geldiğini belirtmekte, adalet ve beşeriyet davasında harekete geçmek için Aberdeen'den icazet istemekteydi.⁹⁴² Fakat mürted meselesinin Avrupa Uyumunu nasıl sarstığını henüz tecrübe etmiş olan Dışişleri Bakanı bu hususta oldukça ihtiyatlıydı. Aberdeen Canning'e yolladığı cevapta, mahkemelerde Hıristiyan şahitliğinin kabul edilmemesinin Türk hukukunun temel kusuru olduğuna dair hiçbir şüphe olmadığını, böyle bir kusurun ortadan kaldırılmasının azami önemde olduğunu belirtse de, ardından

⁹⁴⁰ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD*, 64 (1), 2015, s:182.

⁹⁴¹ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 25 Haziran 1844.

⁹⁴² NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 25 Haziran 1844.

yaptığı değerlendirmelerle mürted meselesinde Büyükelçi'nin izlediği yolu eleştirircesine sükûnet telkin ediyordu. Aberdeen'e göre adaletin doğru işlemlerini sağlayacak olan bu amaca ulaşmak için *büyük bir sağduyu ve ihtiyat* gerekmektedir. Bu durumda Britanya'nın, Kuran-ı Kerim'in Müslümanlar dışındakilerin şahitliğini her zaman kabul etmediğini göz önünde bulundurmak zorunda olduğunun altını çizen Dışişleri Bakanı, Metternich'in bir yıl önce kendisine söylediği cümleyi İstanbul'daki büyükelçisine nakletmekteydi:

“Eğer biz şu an Türk yönetiminden mahkemelerinde Hıristiyan şahitliğini kabul etmelerini istersek onlardan ilahi kanunlarını feshetmelerini istemiş olacağız. Mantıken Türklerin, dini duygularına ve milli alışkanlıklarına doğrudan karşı olan bir tedbiri hızla ve istekle kabul edeceklerini bekleyemeyiz. Fakat sabır ve iyi yönetim sayesinde, milli önyargıların, açıkça ve doğrudan kabulü beyhude kılacağını unutmadan, doğrudan olmayan bir üslupla vakti geldiğinde [durumun Türklere kabul ettirilmesi] başarılabilir.”⁹⁴³

Dışişleri Bakanı'na göre, Canning enerjisini, Britanya vatandaşlarının ve himayesine aldığı kişilerin dâhil olduğu bu tarz davalara kapitülasyonlar üzerinden çözüm üretmeye yönlendirebilirdi, fakat Britanya elçisinin Osmanlı hukuk sistemi içerisinde bir değişimi öngören hamlelerden uzak durması gerekmektedir.⁹⁴⁴

Aberdeen'in Dışişleri Bakanlığı döneminde en çok zorlandığı konulardan birinin Britanya'nın yurtdışında bulunan temsilcilerine söz dinletmek olduğuna yukarıda değinmiştik. Hatırlanacağı üzere bu dönemde Londra, Palmerston'la anılan dış politika esas ve usullerinden uzaklaşmış, fakat dünyanın dört bir yanına dağılmış diplomatik temsilciler söz konusu esas ve usullere bağlı kalmıştı. Canning de bunlardan biriydi ve Aberdeen'in ikazlarına rağmen İmparatorluğun hukuk sisteminde hızlı ve kökten bir değişim için çabalarını sürdürdü. Londra'ya yolladığı raporlarda, kuralların azami derece adaletsiz olduğunu ve bu durumun ancak bağınazlık prensibine bağlılıkla açıklanabileceğini bazı hukukî vaka örnekleri üzerinden dile getirmeye devam etti. Canning'in Aberdeen'e ilettiği

⁹⁴³ NA, FO, 78/553, Aberdeen'den Canning'e, 7 Ağustos 1844.

⁹⁴⁴ NA, FO, 78/553, Aberdeen'den Canning'e, 7 Ağustos 1844.

öneri, İslam kuralları dışındaki kanunların da kabul edildiği ticaret mahkemeleri benzeri bir yapının Osmanlı adalet sistemi içerisinde daha geniş bir alana yayılmasının sağlanmasıydı.⁹⁴⁵

1846 yılında Lawrence Jones adlı bir Britanya vatandaşının öldürülmesi ve eş zamanlı olarak Osmanlı ve Britanya hükümetlerinde meydana gelen değişimler Canning'in yürüttüğü diplomasiye daha uygun olan bir ortamı beraberinde getirmiştir. Temmuz 1846'da Britanya vatandaşı Lawrence Jones ve tercümanı Makri⁹⁴⁶ ana yoldan iç kısımlara seyahat ederken cinayete kurban gitmişlerdir. Lawrence Jones ve tercümanının öldürülmesine ilişkin dava ilk önce kendi mahallinde, ardından ise İstanbul'da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de⁹⁴⁷ görülmüştür. İstanbul'da görülen davada Büyükelçilik çalışanlarından Robert Chabert, Majestelerinin sefaretine adına mahkemede hazır bulunmuştur.⁹⁴⁸ Mahkemede, sanıklar aleyhinde şahitlik eden bir Hıristiyan olmasına karşın, tarafları Müslüman ve Hıristiyan olan davalarda Hıristiyanların Müslümanlar aleyhine şahitlik etmesi mümkün olmadığından, sanıklar ölüm cezasına çarptırılmamıştır. Hatta Canning'in aktardığına göre, sanıklar, Osmanlı hukukundaki bu *tuhafılıktan* cesaret alarak mahallerinde yaptığı itirafı İstanbul'da geri çekmişler ve masum olduklarını iddia etmişlerdir. Canning ayrıca raporunda Robert Chabert'in ifadesine dayanarak mahkeme başkanının Chabert'le hususi görüşmesinde suçun varlığını kabul ettiğini de belirtmektedir.⁹⁴⁹

Lawrence Jones davası üzerine Canning'in Reşid Paşa'ya gönderdiği nota, Büyükelçi'nin meseleye bakış açısını ve Osmanlı hükümetini ikna etmek için kullandığı argümanları anlamak açısından önemlidir. Söz konusu nota şu biçimdedir:

⁹⁴⁵ NA, FO 352/51A, Canning'den Aberdeen'e, 30 Aralık 1844.

⁹⁴⁶ Bugün Yunanistan sınırlarında bulunmaktadır.

⁹⁴⁷ Meclis-i Vâlâ'nın söz konusu dönemde temyiz mahkemesi görevi de yapmaktaydı. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)", *Adalet Kitabı*, Ed: Bülent Arı-Selim Aslantaş, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 2007, ss:207-220.

⁹⁴⁸ Kapitülasyon gereği, cinayet davaları da dâhil bir yabancı'nın Osmanlı Mahkemelerinde yargılanması sırasında uyuşu olduğu ülkenin bir temsilcisi mahkemede hazır bulunmaktaydı. Bknz: Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s:91.

⁹⁴⁹ NA, FO 78/614, Chabert'den Canning'e, 21 Mayıs 1846; NA, FO 78/614, Canning'den Palmerston'a, 25 Temmuz 1846; NA, FO 78/641, Canning'den Reşid'e, 18 Temmuz 1846.

“Bu durumda ne yapılmalıdır? Suçlular işledikleri suça bağlı olan cezadan kaçabilecekler mi ya da dört beş yıllık tutukluluktan sonra topluma geri mi dönecekler? Dost bir hükümet, vatandaşının öldürülmesi ve bunun cezasız kalarak küçük düşürülmesine katlanabilir mi? Üstelik hiçbir millette örneği olmayan bu duruma, Müslüman olmayanların tanıklığını Müslümanlar karşısında eşit tutmayan, diğer inançları değersizleştiren bir ceza hukuku sisteminin savunulması adına başvuruluyor. Tüm tebaasını ortak egemenleri altında birleştirmeyi amaçlayan bir hükümetin bu yola başlaması ne tabii ne de aklî karşılanamaz. Üstelik bu hükümet can ve mal emniyeti, ticaretin arttırılması ve Avrupa devletleriyle ilişkilerin sıkılaştırılması ihtiyacını hissetmektedir. Bu durum Hıristiyan devletlerini şoka uğratmıştır. Toplumun beklenti ve isteklerin genişlemesi ve ilmin ilerleyişi gibi sebeplerin Avrupa'nın en istikrarlı hükümetlerini yeni kanun sistemlerinin içine soktuğu bir dönemde; imza sahibi, uygulanabilir her çabanın Osmanlı adalet yönetimini imparatorluğun içerdeki ve dışarıdaki çıkarlarına tamamen tezat olan ve devam etmesi mümkün olmayan bir musibetten kurtarabileceğine dair ümit beslemektedir.”⁹⁵⁰

Yukarıda alıntı yapılan nota, Canning'in Lawrence davasına ilişkin Bâb-ı Âli'ye gönderdiği son belgedir. Zira Canning, Reşid Paşa'ya yolladığı bu notanın üzerinden çok geçmeden İstanbul'daki büyükelçilik görevinin sona ermesiyle Londra'ya dönmüştür. Londra'ya gidişinin hemen öncesinde Bâb-ı Âli'ye sunduğu takrirden ve Padişah ile yaptığı hususi veda görüşmesinde hukukî müsavat ilkesine tekrar dikkat çeken Canning,⁹⁵¹ bu hususta herhangi bir netice elde etmeye pek de vakit kalmadan İstanbul'dan ayrılmıştır. Fakat Canning'in İstanbul'dan ayrılışı, hukukî müsavat meselesinde Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında cereyan müzakereleri sonlandırmamış, aksine hızlandırmıştır. Bu durumda hiç kuşkusuz, 1846 yılının Temmuz ayı itibariyle Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın Aberdeen'den Palmerston'a geçişinin payı büyüktür. Diğer taraftan Osmanlı hükümetindeki değişiklikler de bu noktada dikkate alınmalıdır.

Hukukî müsavat prensibi Stratford Canning'in ardından Wellesley'nin de gündeminde olmuştur. Gayrimüslimlerin şahitliklerinin Müslümanlar karşısında

⁹⁵⁰ NA, FO 78/641, Canning'den Reşid'e, 18 Temmuz 1846.

⁹⁵¹ B.O.A. İ.MSM. 29/819, (02 Ca 1262)

geçerli olması hususunda Bâb-ı Âli ile birçok görüşme gerçekleştiren Wellesley'e dönemin Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın verdiği yanıt, 1840'lı yıllardaki Osmanlı-Britanya ilişkilerinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform sürecini anlamak için de önemlidir: “*Bu ülkedeki medenileşme sürecinde iki şeyin esas olarak gerekli olduğunun farkındayım: Mahkemelerde, Hıristiyanların Müslümanlar aleyhine tanıklıklarının kabulü ve haraç ve cizyenin kaldırılması.*”⁹⁵²

Bununla beraber Reşid Paşa, Wellesley'le yaptığı görüşmelerde, tıpkı 1843 yılında Sadık Rifat Paşa'nın mürted meselesi bağlamında Canning'e ilettiği gibi, Sultan'ın söz konusu değişime onay verdiğinde kendi emniyetinin riske gireceğini, bu yüzden itidalli davranmak gerektiğini de belirtmiştir. Tanzimatçıların kaide-i tedric prensibine uygun bir biçimde Paşa, Britanya'nın İstanbul büyükelçisine, mevcut dönem itibarıyla keskin bir hamleyle bir değişikliğe gidildiğinde oluşacak tepkiyi İstanbul yönetiminin “*kırıp geçme*” şansının olmadığından, *kırılıp geçilmesi mümkün olmayan şeyi [tepkii] savuşturmayı* önermektedir.⁹⁵³ Reşid Paşa'nın buna dair zihnindeki plan ise, yasaya dokunmadan, cezai yargı yetkisinin dini mahkemelerden alınması ve Hıristiyanların da Müslümanların da şahitliklerinin eşdeğer olduğu bir çeşit sulh mahkemesinin tesis edilmesidir.⁹⁵⁴ Nitekim Reşid Paşa'nın sadareti döneminde, 1847 yılında, ticaret mahkemeleri geliştirilerek, Osmanlı vatandaşları ile yabancılar arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakan karma bir yapıya dönüştürülmüştür. Böylece Müslüman ve Hıristiyanların tanıklıkları Osmanlı hukuk sistemi içerisinde eşit hale getirilmiş olmaktadır.⁹⁵⁵ Şeyhülislâmlık'ın yargılama alanı dışında kurulan bu ilk mahkemelerde, Hıristiyanların Müslümanlar aleyhinde tanıklık yapabilmesi, eşitlik yönünde atılmış önemli bir

⁹⁵² NA, FO 78-642, Wellesley'den Palmerston'a, 1 Ağustos 1846.

⁹⁵³ “*What cannot be broken through may perhaps be evaded*” NA, FO 78/643, Wellesley'den Palmerston'a, 4 Eylül 1846.

⁹⁵⁴ NA, FO 78/643, Wellesley'den Palmerston'a, 4 Eylül 1846; NA, FO 78/644, Wellesley'den Palmerston'a, 14 Ekim 1846.

⁹⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, Ankara: TTK, 2000, s:152; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s:86; Bozkurt, *Batı Hukuku'nun*, s: 156; Ubucini, *Türkiye 1850*, İstanbul: Tercüman, s: 170.

adımdır.⁹⁵⁶ Aynı zamanda Şerri Muhakeme usulünden ilk ayrılış da bu mahkemelerle başlamış olmaktadır. Bunun en önemli yanı Müslüman olmayan tanığın, Müslüman olan bir davalı aleyhine tanıklık edebilmesinin kanunda kendine yer bulabilmiş olmasıdır. Daha sonra, şeriat mahkemeleri dışındaki adliye ve nizamiye mahkemelerinde aynı usul benimsendiği zaman “kırıp geçecek” bir muhalefet ortaya çıkmayacak; karma mahkemeler Osmanlı hukuk sisteminin dönüşümüne öncülük edecektir.⁹⁵⁷

Karma mahkemelerin ihdasıyla birlikte hukukî müsavat yönünde bir adım atılmışsa da, pratikte bazı sorunlar mevcuttu. Gayrimüslimlerin şahitliğinin kabul edilmesi, sadece yabancı milletlere mensup olanları kapsayan bir düzenlemeydi; diğer taraftan Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine şahitlik yapabilmesi hâlâ mümkün değildi. Mevcut durumda sağlanan, hukuki eşitliğin Osmanlı adalet sisteminde kendisine bir karşılık bulmasıydı.

Kısa bir sürenin ardından 1848 yılında yeniden İstanbul’a büyükelçi olarak atanan Canning, hâkim önünde dinî kimliğine bakılmaksızın tam manasıyla eşit kabul edilmenin Osmanlı adalet sistemine yayılması için çaba harcamaya başlayacaktır. Zira Büyükelçi’ye bu defa Palmerston tarafından verilen ilk talimatnamede de hukuki müsavat ilkesi resmi olarak takip edilecek politikalar arasında yerini alacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nun gençleştirilmesi projesini Aberdeen’e nazaran Britanya dış politikasının öncelikleri arasında tutan Palmerston, verdiği talimatla, Canning’i, Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında gerçek bir eşitliğin tesisi ile görevlendirmektedir. Palmerston’a göre söz konusu eşitlik ancak üç şartın yerine getirilmesi ile sağlanabilecektir: Mahkemelerde gayrimüslimlerin Müslümanlar aleyhine tanıklık yapabilmesi, vergide eşitliğin sağlanması ve gayrimüslimlerin orduya alınması.⁹⁵⁸

⁹⁵⁶ Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, 1856-1876, Çev: Osman Akınhay, İstanbul: Agora, 2005, s:46.

⁹⁵⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2002, s: 222.

⁹⁵⁸ NA, FO 78/691, Palmerston’dan Canning’e, 30 Ekim 1847.

2.6. İMPARATORLUĞUN GÜVENLİĞİ: ORDU

İstanbul'daki memuriyeti boyunca takip etmesi gereken genel prensipleri içeren ilk talimatnamesinde, Canning'den, Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusunun düzenli ve disiplinli bir hale getirilmesine nezaret etmesi istenilmekteydi. Söz konusu talimatnamede Osmanlı İmparatorluğu'nda ordu reformunun devam etmekte olduğunu belirten Dışişleri Bakanı Aberdeen, bu süreç içerisinde ordunun sahada daha güvenilir, ülke içerisinde ise halkına karşı daha barışçıl hale getirilmesi gerektiğini öne sürmekteydi. Eyaletlerde ordunun şiddet ve zorbalık içeren eylemlerinin öne çıktığının ve korumakla yükümlü oldukları bölgede bizzat bir sorun haline geldiğinin altını çizen Dışişleri Bakanı, Avrupa standartlarında düzenli ve disiplinli bir orduyu Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası için ilk ihtiyaç olarak görmekteydi.⁹⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalması için düzenli ordunun elzem olduğu düşüncesi ne Britanya için yeni bir öneri, ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi idaresi için yeni bir fikirdi. Canning'den önceki İstanbul Büyükelçisi Ponsonby de görev süresince devam ettirdiği çabalarına ek olarak Londra'ya dönüşünün hemen öncesinde ordunun modernleşmesi konusunda dönemin Seraskeriyle bir görüşme yapmış ve bu konuda Bâb-ı Âli'ye çeşitli layihalar göndermişti.⁹⁶⁰ Osmanlı merkezi idaresi ise 18. yüzyılın başından itibaren Habsburg İmparatorluğu ile girişilen savaşlardan dolayı Avrupa'daki düzenli ordu konseptinden haberdardı. Tarihi 18. yüzyılın başlarına giden layihalarda yenilginin sebepleri olarak düzensiz askeri birliklerin düzenli ordular karşısında üstünlük sağlamasının mümkün olmadığı, "*meydana çıkıp merdâne cenk etmenin nizâm askeri nâmıyla anılan yeni tertibata*" üstünlük sağlayamadığı belirtilmekte ve yeni tip "askeri talim"lerin öneminin altı çizilmekteydi.⁹⁶¹ Bununla beraber Osmanlı idarecileri bu hususta durum tespiti yapmanın ötesine de

⁹⁵⁹ NA, FO 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

⁹⁶⁰ B.O.A., İ.HR. 12-583, (26 Ca 1247)

⁹⁶¹ Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s: 55; Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013, s:44, ss: 35-79,

geçmişti. Askeri konularda hiçbir zaman dışa kapalı olmayan, her zaman rakipleriyle teşkilat, teçhizat ve doktrin alanlarında alışveriş içinde bulunan Osmanlı ordusu 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki dönemin güçlü ordularını model almaktaydı.⁹⁶² Fakat Osmanlı ordusunun Avrupalı hasımlarına karşı yeniden zafer kazanacak güce ulaşabilmesi dünden bugüne çözülecek basit bir konu değildi ve Osmanlı ricali tarafından yenilgilerin sebepleri olarak belirlenen bahsi geçen etmenler, aslında oldukça farklı sosyal, ekonomik ve siyasi bir yapının belirli bir süreçten geçerek Avrupa ordularına yansıyan neticeleriydi.⁹⁶³ Zira Avrupa orduları, bir disiplin aracı olarak modern talimi uygulayan, çağın en gelişmiş silahlarının en verimli şekilde kullanılabilirdiği, ast-üst ilişkilerinin bürokratikleştiği, atamaların kıdemden ziyade liyakate göre yapıldığı, birer askeri uzmana dönüşen mühendis ve subayların planlama yeteneklerinden ve tahmin becerilerinden faydalandığı, nihayet vatandaşa dönüşen tebaanın ise askerlik yükümlülüğü altına girdiği bir yapıya bürünmüşlerdi.⁹⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğu ise askeri olduğu kadar, sosyal, siyasal ve ekonomik boyutları olan bu yapıya bir anda sahip olacak kaynak ve soyso-politik yapıdan mahrumdu. Bu sebeple İmparatorluğun düzenli orduya geçişi beraberinde siyasî ve ekonomik yapının da dönüştüğü, karmaşık ve yavaş ilerleyen bir süreç olacaktı.⁹⁶⁵

Aslında Canning de Osmanlı ordusunun modernleşme sürecine sosyo-ekonomik boyutları olan karmaşık bir yapı çerçevesinden bakmaktaydı. Zira bu tezin kronolojik sınırlarını belirleyen süreçte Büyükelçi'nin konuyla ilgili verdiği önerilere bakıldığında, asıl vurgu yaptığı noktanın ordunun modernleşmesinde izlenen yolun sosyo-ekonomik neticeleri olduğu görülmektedir. Büyükelçi, Osmanlı ordusundaki büyüme çabalarından endişeyle bahsetmekte, mali ve sosyal yapı dönüşümüyle desteklenmeyen hamlelerin olumsuz neticeleri

⁹⁶² Yıldız, *Kara Kuvvetleri*, s:41; Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Yeşil, *İhtilâller Çağında*, ss:114-154; Fatih Yeşil, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013, ss:79-99.

⁹⁶³ Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s:58.

⁹⁶⁴ Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s:ix.

⁹⁶⁵ Yıldız, *Kara Kuvvetleri*, ss:73-74, Yeşil, *İhtilâller Çağında*, s:ix.

olacağına dikkat çekmektedir.⁹⁶⁶ Canning'e göre, askeri yenileşme hamlelerine İmparatorluğun kaynaklarını zarar uğratacak bir şekilde girilmiştir; bu durumda, orduda beklenen iyileşmenin meydana gelmesi mümkün değildir.⁹⁶⁷

Canning, Osmanlı ordusuna dair görüşlerini bir memorandumla Serasker Rıza Paşa'ya da iletmiştir. Söz konusunda memorandumda Büyükelçi, kalabalık bir ordunun aceleyle oluşturulmasının maddi zorlukları ve halk arasında hoşnutsuzluğu beraberinde getireceğini belirtmekte ve ülke içinde düzenin devamı, ülke dışında ise itibar görmek için ordunun kalabalıklığının değil etkinliğinin önemli olduğunu altını çizmektedir. Canning'e göre, ordunun etkin olması ancak iyi eğitim, iyi kumanda etme kabiliyeti ve hepsinden öte orduyu geçindirecek ve besleyebilecek düzenli ve yeterli ödeneğin olmasıyla doğrudan ilintilidir. Dolayısıyla Büyükelçi'ye göre Osmanlı idaresinin, ordunun küçültülmesi ve profesyonelleşmesine odaklanması gerekmektedir.⁹⁶⁸

Fakat Canning'in ordu ıslahatına dair perspektifi, dönemin seraskeri ve iktidardaki en etkin ismi olan Rıza Paşa ile pek de uyumlu değildir. Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve talim usulünün yerleştirilmesi konularındaki çabalarıyla göze çarpan Rıza Paşa,⁹⁶⁹ Reşid Paşa'nın aksine ordudaki modernleşmeye ekonomi odağından yaklaşmamakta, askeri yenileşmeye öncelik vermektedir.⁹⁷⁰ Rıza Paşa'nın istekleri doğrultusunda devletin düzenli gelirlerinin en az üçte ikisinin orduya gittiğini belirten Canning'e göre, ordunun durumunun iyileştirilmesi için İmparatorluk yetkililerin daha "akıllıca" bir politika izlemesi gerekiyordu.⁹⁷¹

Britanya elçisinin karşı çıktığı bir diğer konu da Arnavutlardan müteşekkil düzenli birlikler kurulması fikridir. Büyükelçi, Arnavutların bazı karakteristik özelliklerinden dolayı nizamî orduların başlıca özelliği olan disiplini yerine

⁹⁶⁶ NA, FO 78/516, Canning'den Aberdeen'e, 18 Şubat 1843; NA, FO 78/518, Canning'den Aberdeen'e, 1 Mayıs 1843; NA, FO 78/519, Canning'den Aberdeen'e, 1 Haziran, 1843.

⁹⁶⁷ İ.MSM. 29/819 (02 Ca 1262)

⁹⁶⁸ NA, FO 78/734, Canning'den Pamlerston'a, 3 Ağustos 1848, Ek: "Canning'den Rıza Paşa'ya gönderilen memorandum, Ekim 1843"

⁹⁶⁹ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s:1107, 1141.

⁹⁷⁰ İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s:373.

⁹⁷¹ NA, FO, 78/520, Canning'den Aberdeen'e, 17 Temmuz 1843.

getiremeyeceğini ve korumakla yükümlü oldukları halka zarar verip halkla Sultan arasındaki ilişkiyi daha da zedeleyeceğini vurgulamaktaydı.⁹⁷²

Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ordu ıslahatı ile ilgili gelişmelere baktığımızda ise karşımıza 1843 yılında çalışmalarına başlanan Kur'a Kanunu ve ilgili düzenlemeler çıkmaktadır. 1843 yılının Eylül ayında Bâb-ı Askerî'de tertip olunan Meclis-i Muvakkat'ta yapılan görüşmeler sonunda Osmanlı İmparatorluğu, toprakların genişlik ve coğrafi durumu göz önüne alınarak Hassa, Der-saâdet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere beş büyük ordu bölgesine ayrılmıştır. Bunun yanı sıra meclisteki görüşmelerde, düzenli orduya geçiş sürecinde önemli yer tutacak kimi konular da gündeme gelmiştir. Örneğin nizamlı orduya geçildiğinden beri askerlik süresine ve askere alım kurallarına dair bir düzenleme yapılmadığı belirtilmiş ve bu iş üzerine eğilme kararı alınmıştır.⁹⁷³

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber uygulanmaya başlanan askere alım yöntemleri oldukça sert ve kaba bir nitelik arz etmekteydi. Hükümet, ihtiyaç duyuldukça padişahın emriyle valilerden, sorumluluk bölgelerinden asker toplayıp göndermelerini istiyordu. Bu iş için görevlendirilen memurlar da, gittikleri yerin ileri gelenleriyle birlikte, gereken sayıya ulaşmak için Müslüman erkek nüfus arasından her hangi bir prensibe bağlı olmadan cebren asker yazıyordu. Eşit haklara dayanmayan ve kayırmalara elverişli olan bu yöntem bir taraftan hoşnutsuzlukları gün geçtikçe artırmaktayken, diğer taraftan da Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü eşitlik, hiç kimseye zulüm ve baskı yapılmaması, herkesin hak ve vazifesini önceden bilmesi gibi ilkelere aykırı oluşuyla da eleştirilerin odağı olmaktaydı.⁹⁷⁴ Bâb-ı Askerî'deki toplantıda da, 1826'dan itibaren uygulanan "*haydûd tutar gibi ahz u girift ile kışlalara götürme*" usulünün yanlışlığına işaret edilmişti. Avrupa'daki askere celp usullerinin dikkate alınıp kur'a ile celp sistemine geçilmesi, askerlik

⁹⁷² NA, FO 78/477, Canning'den Aberdeen'e, 27 Nisan 1842; NA, FO,78/520, Canning'den Aberdeen'e, 30 Temmuz 1843; B.O.A., İ.MSM. 41-1112, (5 S 1258)

⁹⁷³ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1145-1147.

⁹⁷⁴ Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi (1846 Tarihli Askerlik Kanunu)" *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der: Tülay Erçoşkun, Ankara: İmge, 2008, ss: 68-69.

hizmetinin beş sene olarak belirlenmesi, beş senenin sonunda terhis edilenlerin de yedi yıl redif sınıfında hizmet etmesi ve askeri sınıfa mensup olanların mülkiye hizmetinde kullanılmaması görüşmelerin neticesinde alınan mühim kararlardandı.⁹⁷⁵ Burada konumuz açısından önemli olan bir nokta da söz konusu kararların, hemen ertesi gün başta Britanya sefareti olmak üzere yazılı olarak İstanbul'daki büyük devlet temsilciliklerine gönderilen sirkülerlerle bildirilmiş olmasıdır.⁹⁷⁶ Bunun ardından asker sayısının azaltılmasında izlenecek yol ve askere alımlarda adaletin sağlanması için Müslüman erkek nüfusunun tam olarak tespit edilmesi çalışmaları başlamıştır.⁹⁷⁷ Ayrıca, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye de Rıza Paşa'nın katılımıyla düzenli ordu usulünün sağlaştırılması için gerekli önlemleri müzakere etmek ve yapılacakları ayrıntılı olarak belirlemek için haftada iki gün toplanmaya başlamıştır.⁹⁷⁸

Canning'in söz konusu düzenlemelerden Aberdeen'i haberdar ettiğini düşünmekteyiz. Zira Eylül 1843 tarihinde alınan bu kararların ardından Londra'dan İstanbul'a ordu modernleşmesini teşvik için öncekilere nazaran daha ayrıntılı öneriler gelmeye başlamıştır. Bu öneriler içinde en fazla göze çarpanı, Ocak 1844'de Aberdeen'in düzenli ordunun gerekliliği üzerinde durduğu talimattır. Söz konusu talimatta Dışişleri Bakanı, eğitimsiz askerlerin düzensiz yığını yerine küçük düzenli birliklere yönelmesi konusunda Bâb-ı Âli'nin teşvik edilmesini istemektedir. Aberdeen'in üzerinde durduğu bir diğer konu da, Bâb-ı Askerî'de tertip olunan meclisin ilk gündem maddelerinden birisi olan askere alım usulleridir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askere alım usullerini doğru bulmayan Aberdeen'e göre Bâb-ı Âli'nin yapması gereken Avrupa'da yaygın olan askere alım usulleri ile İngiltere'deki denizcilerin zorunlu hizmetini örnek almaktır.⁹⁷⁹

Canning'in Aberdeen'in söz konusu talimatının ardından Mayıs 1845 tarihinde Britanya topçu sınıfına mensup Dickson'a Osmanlı ordusunun durumuna dair ayrıntılı bir rapor hazırlatıp, askeri ıslahat ile ilgili görüşleriyle beraber Londra'ya

⁹⁷⁵ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1145-1147, Aliye, *Cevdet Paşa*, s:47.

⁹⁷⁶ B.O.A. HR. SFR. 3., 5-91, (07.09.1843)

⁹⁷⁷ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1148-1149.

⁹⁷⁸ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss: s:1177.

⁹⁷⁹ NA, FO 78/552, Aberdeen'den Canning'e, 20 Ocak 1844.

gönderdiğini görmekteyiz. Buna göre 1845 yılı itibariyle Osmanlı ordusu, her biri 1000 kişilik dört tane muhafız alayı ve her biri 1000 kişilik sekiz adet alay ile toplam 12.000 kişilik süvari takımına sahiptir. Topçu ve mühendis sınıfı ise her biri 1600 kişilik iki alay muhafız topçusu, her biri 1.600 kişilik üç alay ve her biri 1.600 kişilik bir alay mühendisten oluşan 9.600 kişilik bir yapı arz etmektedir. 129,600 nefer mevcuduyla en kalabalık birimi oluşturan piyade sınıfında ise her biri 1.200 kişilik on altı alay muhafız piyadesi ile her biri 1.200 kişilik doksan iki adet alay bulunmaktadır. Böylelikle Osmanlı ordusu toplam 151.200 mevcutlu bir yapıya sahipti. Bununla beraber Dickson, raporunda toplam sayı kağıt üzerinde 151.200'ü bulsa da Osmanlı ordusunun, etkin insan gücünün 90.000'i geçmediğini belirtmektedir. Zira alayların büyük bir çoğunluğu tamamen oluşumunu tamamlamamış durumdadır ve bahsi geçen sayıların ancak yarısı yoklamalarda toplanabilmektedir.

Başkent ve civarına yerleştirilmiş birlikler ise yaklaşık 2.000 kişilik deniz piyadesinin dışında 20.000 civarında askerden oluşmaktadır. Rapora göre, başkentte doğrudan Seraskerin emrinde olan birliklerde son iki yıl içerisinde teçhizat, disiplin ve genel durum itibariyle önemli gelişimler söz konusudur ve bu birliklerin hastane ve konaklama koşulları da oldukça iyi görünmektedir. Fakat vilayetlerdeki birlikler için vaziyet tamamen farklı bir görünüm arz etmektedir. Dickson, buralardaki birliklerin disiplin ve genel tertip açısından oldukça kötü komuta edildiklerini, buna ek olarak İstanbul'dakiler de dâhil olmak üzere süvari ve topçu sınıfının sersefil bir durumda olduğunu belirtmektedir. Raporda, at ve silah bakımından mükemmelen teçhiz edilerek, etkin olması beklenen süvari ve topçu sınıfının malzeme sıkıntısının bulunduğu ve perişan durumda olduğuna özellikle dikkat çekilmektedir. Bu tespitleri yaptıktan sonra Dickson, Türk ordusunun mevcut durumu ile alt seviyede bile olsa disiplinli bir Avrupa birliğine karşı topyekûn bir bozguna uğramasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Dickson'a göre, daha iyi kumanda edilmedikçe, daha iyi bir eğitim sistemine sahip olmadıkça ve daha eğitilmiş subaylar yetiştirmedikçe Türk ordusunun Avrupa ordularıyla başa çıkabileceğini düşünmek büyük bir yanılgı olacaktır. Zira Avrupa'da eğitilenler dışındaki subaylar, çok az okuma yazma bilen ve

askeri bilgi, kumanda ve talim ettirme becerisi açısından da emirlerindeki erlerden pek farkı olmayan kişilerden oluşmaktadır.⁹⁸⁰

Canning söz konusu memorandumdan hareketle son bir yılda ordunun mevcudunun 15.000 askere varan bir artış gösterdiğini, başkent civarındaki sayının ise 29.000'den 20.000'e indirildiğini belirtmektedir. Ordudaki asker sayısının söz konusu artışında, Müslüman nüfus üzerindeki baskının etkili olduğuna dikkat çeken Canning, bazı bölgelerde erkeklerin orduya alınmamak için kaçtıklarını, bazılarının ise direndiğini ve bunun neticesinde orduya asker alımının erlerin ellerini kelepçeleterek yapıldığını belirtmektedir. Her vesileyle olduğu gibi mevcut raporunda da askeri politikanın tarımsal faaliyetleri daralttığının altını çizen Büyükelçi, sorumluluğu "finansal duruma gözlerini kapatan" Serasker Rıza Paşa ile Rıza Paşa'nın sözünden çıkmadığını belirttiği Maliye Bakanı Safvetî Paşa'ya yüklemektedir. Ayrıca Büyükelçi, ordunun akıllıca bir politika dâhilinde ıslahına dair bazı gelişmeler olduğuna ve bu gelişmelerin devamından yana kendisinin yetkililer tarafından temin edildiğine de değinmektedir. Fakat Canning, söz konusu raporu ve genel kanısı itibariyle, kendisine verilen garantiye itimat etmediği gözlemlenmektedir. Büyükelçi, bazı gelişmeler ibaresiyle işaret ettiği Bâb-ı Askerî'de tertip olunan Meclis-i Muvakkat'ta ve her hafta düzenli olarak toplanan Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye'de alınan kararların hayata geçirilmesi noktasında İmparatorluk'taki diğer ıslahat hamleleri gibi acziyet gösterildiğini düşünüyordu.⁹⁸¹ Söz konusu fikr-i sabitin Canning'de oluşmasında, 1843 yılının Eylül ayında alınan kararların 1845 yılı itibariyle hâlâ uygulamaya geçirilmemiş olmasının da etkisi büyüktür.⁹⁸²

Dickson'ın yaptığı araştırmanın üzerinden çok geçmeden Rıza Paşa'nın seraskerlik görevinden alınması⁹⁸³ ise Canning'i ordu ıslahatı konusunda yeniden harekete geçirmiş, Büyükelçi, söz konusu dönemde Hariciye

⁹⁸⁰ NA, FO 78/597 Dickson'dan Canning'e, 1 Mayıs 1845, "Türk ordusunun gücü ve genel vaziyetine dair memorandum"

⁹⁸¹ NA, FO 78/597, Canning'den Aberdeen'e, 26 Mayıs 1845.

⁹⁸² 1846 tarihli Kur'a Kanunnamesinin çalışmaları 1843 yılında başlamıştır. Fakat kanunnamenin yürürlüğe girmesi konunun 1846 yılı başlarında "Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî"de yeniden ele alınmasını izleyen süreçte olmuştur. Bknz: Çadircı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s:69.

⁹⁸³ NA, FO 78/600, Canning'den Aberdeen'e, 8 Ağustos 1845, Lütfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfî*, s:1198.

Nezaretî'ne vekâlet eden Âli Efendi⁹⁸⁴ ile yaptığı görüşmede askeri ıslahat konusuna da değinmiştir. Söz konusu görüşmenin ardından Canning, Âli Efendi'nin de askeri ıslahat meselelerine kendisi gibi finansal yeterlilik perspektifinden baktığını ve orduda küçülme ve profesyonelleşme üzerine benzer düşüncelere sahip olduklarını öğrenmekten büyük bir memnuniyet duyduğunu ekleyerek Londra'ya rapor etmiştir.⁹⁸⁵ Benzer bir biçimde Reşid Paşa'nın İstanbul'a dönüşünün ardından ikilinin arasında geçen görüşmelerde de ordu teşkilatının boyutları ve ordunun modernleşmesi konusu gündeme gelmiş, küçük, eğitilmiş, düzenli ve daha etkin birliklerin gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁹⁸⁶

Bu dönemde Canning'in Londra'ya yolladığı raporlarda uyarılarının dikkate alınmaya başlandığını ve emeklerinin boşa çıkmadığını belirttiğini görmekteyiz. Örneğin Kasım 1845 tarihli raporunda Büyükelçi, Rıza Paşa'nın yerine gelen Süleyman Paşa ile ordu reformu üzerine istişarelerde bulunduğunu, Paşa'nın kendisine resmi olarak 150.000 kişilik olan ordunun fiili kuvvetlerinin 120.000'i aşmadığını dile getirdiğini belirtmekte ve yapılan hususi görüşmelere ordu mevcudunda kısıtlamaya gidilmesi konusunda görüş birliğine vardıklarının da altını çizmektedir.⁹⁸⁷ Canning, benzer bir biçimde, Süleyman Paşa'nın ardından Seraskerlik makamına getirilen Hüsrev Paşa'nın⁹⁸⁸ da giriştiği icraatlardan memnuniyetle bahsetmektedir. Hüsrev Paşa'nın Seraskerliğe geldikten sonra Reşid Paşa ile ortak çalışarak ordunun düzenlenmesine ağırlık verdiğini belirten Büyükelçi, Paşa'nın kendi alanında ümit verici reformlara giriştiğinin altını çizmektedir. Büyükelçi'nin bahsettiği memnuniyet verici değişimlerin başında, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin başına Suriye'de görev yapmakta olan Kıbrıslı Mehmed

⁹⁸⁴ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s:1203.

⁹⁸⁵ NA, FO 78/600, Canning'den Aberdeen'e, 17 Ağustos 1845.

⁹⁸⁶ NA, FO 78/603, Canning'den Aberdeen'e, 17 Aralık 1845.

⁹⁸⁷ NA, FO 78/602, Canning'den Aberdeen'e, 19 Kasım 1845.

⁹⁸⁸ Hüsrev Paşa ile Reşid Paşa arasındaki ilişki literatürde birinin yükselişinin diğerinin mutlak surette düşüşü anlamına geldiği, tahterevalli tarzı rekabet yakıştırması ile anlatılmaktadır. Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK, 2013, s:400. Canning'in raporlarında, Hüsrev Paşa'nın ikinci Seraskerliğinde Reşid Paşa'nın etkisi olduğunu ve Hüsrev Paşa'nın Serasker olduktan sonra Reşid Paşa ile askeri ıslahat konusunda ortak çalıştığını belirtmesi ise Osmanlı siyasi elitinin kendi aralarındaki ilişkiyi değerlendirmek açısından enteresan bir anekdot oluşturmaktadır. bkz: NA, FO 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 9 Ocak 1846; NA, FO, 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 17 Ocak 1846; NA, FO 78/637, Canning'den Aberdeen'e, 2 Şubat 1846.

Emin Paşa'nın getirilmesi gelmektedir.⁹⁸⁹ Canning kendisinin de görüşme imkânı bulduğu “*eğitimini Cambridge’de tamamlamış bu genç memuru*”nı orduya dair görüşlerinden son derece memnun kaldığını belirtmektedir. Ayrıca Canning’e göre, Emin Paşa'nın orduda küçülme ve profesyonelleşme niyetinin yanı sıra, Avrupa’da eğitim almış ordu mensuplarını öne çıkarma eğilimi de oldukça dikkate değerdir.⁹⁹⁰

Reşid Paşa hizbinin iktidara gelmesinin ardından askeri ıslahat konusunda atılan ilk büyük adım ise 1843 yılında kararlaştırılan, fakat bir türlü uygulamaya konulamayan Kur’a Kanunu’nun yürürlüğe girmesi olmuştur. 1846 yılı başlarında Dâr-ı Şûra-yı Askerî’de hazırlanıp yasa tasarısı halinde Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye’ye sunulan ve mecliste yapılan görüşmeler neticesinde son şeklini aldıktan sonra padişahın onayı ile yürürlüğe giren Kur’a Kanunu,⁹⁹¹ yukarıda da anlatıldığı üzere 1843 yılının Eylül ayında Bâb-ı Askerî’de tertip olunan Meclis-i Muvakkat’ta alınan ve Canning’in uygulamaya geçmemesinden şikâyetle bahsettiği kararların resmîyet kazanmış halidir. Kanunun yürürlüğe girmesinin Reşid Paşa iktidarının ilk icraatlarından biri oluşu ve bir bütün olarak Paşa ile Canning arasındaki ıslahat görüşmeleri göz önüne alındığında, Büyükelçi’nin bu noktada da hızlandırıcı ve teşvik edici bir rol üstlendiği söylenebilir.

1846 Kanunnamesi’yle kur’a usulünün uygulanması kabul edilerek askere alımlar kurala bağlanmıştır. Bu çerçevede, her yıl bahar (Mart) aylarında askerlik çağına gelmiş olan Müslüman halkın kur’aya katılarak askere alınmasına karar verilmiştir. Ayrıca Kanunname’de düzenli orduya geçiş süreci gelişmeleri olarak nitelendirilebilecek başka yenilikler de vardır. Osmanlı ülkesinin beş ordu bölgesine ayrılması, askerlik hizmetinin beş yıl muvazzafılık ve ardından yedi yıl rediflikle sınırlandırılması, beş yılını dolduranların terhis edilerek yerlerine o bölgede askerlik çağına gelmiş olanlardan kur’a ile yeteri

⁹⁸⁹ Süreyya, *sicill-i Osmanî*, c:2, s.:478.

⁹⁹⁰ NA, FO 78/637, Canning’dan Aberdeen’e, 2 Şubat 1846.

⁹⁹¹ Musa Çadircı, “Osmanlı Ordusu’nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869), *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der: Tülay Erçoşkun, Ankara: İmge, 2008; s:105; Çadircı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda*, s:69.

kadar yenilerinin celbi, askerlik yaşının 20-25 yaş aralığı olarak belirlenmesi ve subayların üzerlerine sivil görev almaması bunlar arasında sayılabilir.⁹⁹²

Tüm bunların yanı sıra çalışmamızın kronolojik sınırlarını ihtiva eden dönemde askeri eğitim ve teknoloji transferi hususunda da Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir işbirliğinin olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle denizcilik alanında yetişmiş eleman sıkıntısı yaşayan İmparatorluk daha önce de Avrupa'ya eğitim için öğrenci göndermiş; fakat beklenen faydayı sağlayamamıştı. 1842 yılında ise daha sağlam tedbirlerle Londra'ya, doğrudan Londra Sefiri Âli Efendi'nin kontrolü altında eğitim almak üzere eleman gönderilmesine karar verilmiştir.⁹⁹³ Aynı şekilde donanma için gerekli üç nefer mühendis ve dört nefer mimarın yanı sıra -demir topun tunç toptan daha kullanışlı ve iyi olması sebebiyle- demir isagasını (kalıba dökme) öğrenmek için de Londra'ya, Tophane-i Amire'den görevli gönderilmesine karar verilmiştir.⁹⁹⁴

Eğitim desteğinin yanı sıra bu dönemde Osmanlı ordusu için gerekli silah ve teçhizatın da İngiltere'den sağlanması yoluna gidildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi Osmanlı idarecilerinin takip edilen dış politika ile askeri yardım alınacak devletin Osmanlı politikasının uyuşmasına verdikleri önemdir. Destek alınacak ülkeyi belirlerken uygulanan *dış politikada uyum* prensibi, 19. yüzyılda stratejik ortak olarak, -18.yüzyıldaki Fransa'nın aksine- Prusya ve Britanya'yı öne çıkarmış, buna bağlı olarak da silah ve teçhizatın da bu ülkelerden alınması yoluna gidilmiştir.⁹⁹⁵ Bu bağlamda 1842 ve 1843 yılları arasında Britanya'dan top ithal edildiğine⁹⁹⁶ ve Baruthane-i Amire için gereken alet edevatın alımı için

⁹⁹² Çadırcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, ss:70-71; Çadırcı, *Osmanlı Ordusu'nda*, s:105.

⁹⁹³ B.O.A İ.MSM., 15-340 (25 R 1258). Ayrıca belge içerisinde geçen, "...çünkü ber-minvâl-i muharrer Der-sa'adete bu fenn ve i'lmî bilür mumaileyh Salih Bey ile tüfenkhane vapurları nezaretine me'mûr i'zzetlü livâ Bekir Paşa'dan başka adem olmayub burada yetiştirilmesi dahî fabrikası olmadığı hasebiyle müstehilü'l-imbân olduğundan ve şimdiye kadar Avrupa'ya bazı mu'tadan gönderilmiş ise de üzerlerinde me'mûr olunmadığı cihetle tekmil muhadât ve ma'lûmât idememiş olduklarından hem mezkûr vapurları Londra sefiri sa'adetlü Ali Efendi ma'rifet ve nezaretiyle kontirato ve mübayaa itmek ve hem de ithâmına kadar orada ikâmetle ma'iiyetine verilecek şâkirdan ve saireye ta'lîm ve tahsîl karar ittirmek ve mezkûr vapurların vâsıta-yı aherle mübaya'asına..." ibaresi Osmanlı İmparatorluğu'nun yetişmiş eleman yönünden çektiği sıkıntıyı ve bu sıkıntı karşısında geliştirdiği çözüm önerileri de açıkça görünmektedir.

⁹⁹⁴ B.O.A İ.MSM. 15-340, (25 R 1258)

⁹⁹⁵ Bknz Yeşil, *Kara Kuvvetlerinde*, ss:79-80.

⁹⁹⁶ B.O.A. HR. SFR. 3, 3-3, (09.11.1842)

de adres olarak yine Londra'nın belirlendiğine rastlamaktayız.⁹⁹⁷ Ayrıca bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu İngiliz tarzı döküm fırınları da ithal etmiş ve 1846 yılına gelindiğinde Tophane-i Amire İngilizlerin desteği ile modern bir görünüme kavuşmuştur.⁹⁹⁸

2.7. CEBEL-İ LÜBNAN'IN TANZİMİ

Lübnan Dağı anlamına gelen Cebel-i Lübnan bugünkü Lübnan'ın güney kısmında yer almaktadır. Suriye ve Mısır'a komşu olan bölge Doğu Akdeniz'e çıkış sağlamasının yanı sıra, Irak ve İran üzerinden Hindistan'a geçiş imkânı da sunan oldukça önemli bir jeostratejik konuma sahiptir. Etnik ve dini açıdan karmaşık bir yapı arz eden Cebel-i Lübnan'da İslamiyet ve Hıristiyanlık inançlarının içerisinde yer alan birçok mezhep bir arada yaşamaktaydı. Sünnilerin yanı sıra Mütevellî⁹⁹⁹ ve Dürzîler¹⁰⁰⁰ bölgenin Müslüman halkını oluşturmaktaydı. Diğer taraftan Marunîler, Katolik/Ortodoks Rumlar,

⁹⁹⁷ B.O.A. HR. SFR. 3, 3-17, (14.12.1842) B.O.A. HR. SFR 3, 4-45, (18.01.1843).

⁹⁹⁸ Fatih Tetik, Serdar Soyluer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013 ss: 99-120; s:101; Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'da bir demir fabrikası inşasına karar vermiş ve bu hususta da gerekli teçhizatın İngiltere'den sağlanması yoluna gidilmiştir. (bknz: B.O.A. HR. SFR. 3, 2-75 (17.10.1842); B.O.A. HR.SFR. 3, 2-71, (14.10.1842); B.O.A. İ.MSMS. 24-611 (06 Ra 1259)) Ayrıca, demir fabrikasının inşasına karar verildikten sonra Londra'dan *bu konulara vakıf İngiliz mühendis* desteği de talep edilmiştir. (bknz: B.O.A. HR. SFR. 3, 4-79, (25.5.1843))

⁹⁹⁹ Lübnan'daki İmâmî İsnâaşerî Şî'ileri için kullanılan yerel addır. Mütâvile, mitvâlî, mütevellî veya Metâvile olarak da kullanılmaktadır. Bknz: Mustafa Öz, "Metâvile", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, Cilt:29, Yıl:2004, ss:404-405.

¹⁰⁰⁰ Dürzîler, 1017 yılında kendini tanrı olarak ilan ettikten sonra esrarlı bir şekilde ortadan kaybolan Fatimi Halifesi el-Hâkim'in veziri Hamza bin Ali'nin kurduğu mezhebin üyesiydiler ve el-Hâkim'i (996-1021) tanrısal kabul etmekteydiler. Kendilerini Müslüman Arap saymakla beraber, el-Hâkim'in ölmediğine, günün birinde Mehdi olarak yeniden ortaya çıkacağına inanmaktaydılar. Söz konusu inanışları yüzünden el-Hâkim'den sonra gelen Fatimi halifeleri tarafından şiddetle cezalandırılan Dürzîler, bu cezadan kurtulmak için Darazi adında bir din hocasının önderliğinde Suriye'ye göçmüş ve daha ziyade Beyrut'un güney doğusu ve doğusuna yerleşmişlerdir. Bknz: Şehabettin Tekindağ, "Dürzi Tarihine Dair Notlar" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Eylül 1954, S.X, C.VII, s: 143; Fawaz, L, "The civil war of 1860 in Mount Lebanon and Damascus", X. *Türk Tarih Kongresi*, C.IV., Ankara, 1992, s:1373-1374; Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966, s:7; Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s:42.

Katolik/Protestan/Gregoryen Ermeniler ve Süryaniler de bölgenin Hıristiyan ahalisiydi. Ayrıca bölgede Müslüman ve Hıristiyanların dışında önemli sayıda Yahudi nüfus da bulunmaktaydı.¹⁰⁰¹ Hıristiyanlar içindeki en kalabalık grup 4. yüzyılda yaşamış Maron isimli bir rahibin kurduğu mezhebi izledikleri için Marunî adını alan Katolik Kilisesi'ne bağlı Marunîlerdi. Müslümanların içerisindeki en kalabalık grup ise Şiiliğin bir kolu olarak kabul edilen ancak kendilerine has dinî ibadetleri ve geleneklerine bağlı içe dönük yapısı ile tanınan Dürzîlerdi.¹⁰⁰²

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mercidabık Zaferi'yle Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine giren Suriye, 19. yüzyılın başında dört idarî bölüme ayrılmıştı: Şam, Halep, Trablusşam ve Sayda. Bir bütün olarak Suriye'nin, merkezden adı geçen dört eyalete atanan valiler tarafından yönetilmesine karşın, Osmanlı idaresi Lübnan'daki mahalli feodal idareye dokunmamakta, aslında Sayda valisine bağlı olan emirlerin yarı bağımsız bir idare takip etmesine göz yummaktaydı. Emirler 19. yüzyılın başına kadar, genel olarak kendi başlarına buyruk hareket etmişlerdi. Osmanlı ordusuna asker vermelerine karşın bölge emirleri halk üzerinde mutlak bir yönetim yetkisi kullanmışlar, vergi toplamışlar, hatta zaman zaman yabancı devletlerle antlaşma dahi imzalamışlardı.¹⁰⁰³

Osmanlılar Cebel-i Lübnan'ı daha çok Dürzî aileleri aracılığıyla yönetmeyi tercih etmiştir. Cebel-i Lübnan'ı idare eden belli başlı Dürzî aileler arasında Tanûh, Maan ve Şihab oğulları gelmekteydi. Bunlardan Maan ve Şihab aileleri bölge tarihinde önemli rol oynamıştır.¹⁰⁰⁴ Osmanlılar, fetihten sonra bölgenin idaresini Maanlara bırakmıştır.¹⁰⁰⁵ Cebel-i Lübnan'ın yönetimi 17. yüzyıl sonlarına kadar Maan ailesinde kalmış, bu tarihten sonra ise Şihab ailesine geçmiştir. Kökleri

¹⁰⁰¹ Hourani, A.H., *Syria and Lebânôn: A Political Essay*, London: Oxford University Press, 1954, s:121; Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, s:6,

¹⁰⁰² Karal, E.Z., *Osmanlı Tarihi*, OVUL, TTK Yayınları, Ankara,1994; s: 30, Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde*, s:38

¹⁰⁰³ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", *Bellekten*, Cilt VIII (1944), s:231; Philip K. Hitti, *Lebanon in History*, London, 1957, ss: 357-358; Hâluk Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Cilt: XVIII, NO: 3-4, 1963, ss:244-245.

¹⁰⁰⁴ Tekindağ, *Dürzî Tarihine Dâir Notlar*, s:156.

¹⁰⁰⁵ Hitti, *Lebanon in History*, s:157; Maan ailesinin idaresi ve bu süreçte merkezi yönetimle yaşadıkları sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde*, ss:89-91.

İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in de mensubu olduğu Kureyşlere kadar uzanan Şihab ailesi de bölgeye Havran'dan gelmiş Müslüman bir sülaleydi.

18. yüzyılın ortalarında Lübnan gerek bölge içi dengeleri, gerekse bölgenin uluslararası konumunu temelden etkileyecek iki önemli değişime sahne olmuştur. Bunlardan biri Şihabların, uzun zamandır ehemmiyetini kaybetmiş olan Beyrut limanının idaresini almalarıdır. Beyrut limanının Lübnan emirlerinin idaresine verilmesi Dârü'l Kamer'den sonra Beyrut'u bölgenin ikinci önemli şehri yaparken,¹⁰⁰⁶ Lübnan tarihinde de dünya ekonomisinin küreselleşmesine paralel olarak önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Zira bu tarihten önce Sayda ve Trablus limanları mutlak anlamda Osmanlı idaresi altında olduğundan Lübnan'ın ipek mahsulâtını doğrudan ihraç edecek bir limanı bulunmamaktaydı. Bu dönemde gerçekleşen bir başka önemli gelişme ise Lübnan'ın önde gelen Dürzî ailelerinin din değiştirerek Hıristiyanlaşması olmuştur. Bunlar arasında Lübnan'ı idare eden Şihab ailesinin de bulunması bölge tarihi açısından bir milat olarak değerlendirilebilir.¹⁰⁰⁷ Avrupalı misyonerlerin artan faaliyetleri ve Suriye'den gelen çok sayıda Katolik ailenin de dini yönden kendilerine daha yakın gördükleri Marunîler ile kaynaşmaya başlaması Lübnan'daki iç dengeleri Marunîler lehine derinden etkilemiştir.¹⁰⁰⁸ Lübnan'daki geleneksel Dürzî egemenliği aşınırken Marunî Hıristiyanlarının ekonomik ve siyasi güçlerini arttıran bu süreç Hıristiyanlaşmış Şihab ailesinin 18. yüzyılın sonundan itibaren bölge üzerindeki hâkimiyetini giderek artan bir biçimde sağlamlaştırmasını da beraberinde getirmiştir. Fakat eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı problemler ve dönüşüm süreci, İmparatorluk yetkililerinde bölgeye yönelik kurulan gevşek idare modelinin değişmesi gerektiğine dair güçlü bir irade ortaya çıkarmıştır. Söz konusu irade neticesinde ortaya çıkan taşradaki ekonomi ve idareyi merkezileştirme çabaları ise Osmanlı İmparatorluğu'nu, bölgenin yerel gücü Şihabların ve uluslararası aktörlerin yer aldığı karmaşık bir dizi krizle başbaşa bırakacaktır.

¹⁰⁰⁶ Şehabettin Tekindağ, "XIII. Ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-Oğulları", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XIII, C. XIX, 1958, s:37.

¹⁰⁰⁷ Tekindağ, *XIII. ve XIX. Asırlarda*, s:37

¹⁰⁰⁸ İrfan Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, TTK Yayınları, 1989, s:8.

2.7.1. Cebel-i Lübnan'ın Küreselleşmesi Ve Britanya

Lübnan'ı 18. yüzyılın sonundan itibaren giderek artan bir biçimde uluslararası politikanın konusu haline getiren temel sebep bölgenin jeopolitik konumudur. Zira artan ekonomik ve ticari ağlara eşlik eden siyasî nüfuz ve sömürgeleşme yarışı Lübnan'ı Büyük Güçlerin küresel ekonomi ve jeostrateji hesaplarının merkezine çekmiştir.

Bilindiği üzere Yakınçağ'da Doğu Akdeniz'de boy gösteren ilk büyük güçler - 1772'de Rus donanmasının bölgedeki faaliyetleri dışarıda bırakıldığında - Fransa ve İngiltere'dir. Napoléon'un Mısır seferine kadar Doğu Akdeniz'deki ticarî ve siyasî nüfuz üstünlüğünü koruyan Fransa bu tarihten sonra karşısında rakip olarak Britanya'yı bulmuştur. 1798'de Britanya ile süren savaşın bir gereği olarak Mısır'ı işgal eden Napoléon'un Suriye'ye yönelmesiyle Cebel-i Lübnan ilk kez Avrupa devletlerinin jeopolitik hesaplamalarındaki yerini almıştır.¹⁰⁰⁹ Aslında Mısır ile Suriye arasında güvenlik şeridi kurma arzusu sadece Napoléon'a özgü bir düşünce değildir. Daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın da yapacağı üzere Mısır'ın yöneticileri veyahut Mısır'a ilgisi olan aktörler her zaman bölgenin doğal sınırı olan Suriye ile de ilgilenmişlerdir.¹⁰¹⁰ Modern dönemle birlikte Mısır ve Suriye coğrafyaları arasındaki jeostratejik bağımlılığa, ticaretin küreselleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik ağlar üzerinden, Lübnan'ı da içine alacak şekilde karşılıklı ekonomik bağımlılık da eklenmiştir. Nitekim Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kurulan askeri ittifak neticesinde Napoléon'un Mısır'dan çıkarılmasının ardından Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da başlayan yeni dönemin temel dinamiklerini de jeostrateji ve ekonomik rekabet birlikte belirleyecektir. Bu tarihten itibaren Doğu Akdeniz'deki İngiliz-Fransız rekabeti de ekonomik ve siyasi nüfuz mücadelesinin iç içe geçtiği oldukça çetrefil bir sorun alanını teşkil edecektir. Zira artık, Hindistan yolunun güvenliği ve Doğu Akdeniz hâkimiyeti etrafında dönen strateji savaşlarına

¹⁰⁰⁹ Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev: Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim, 2014, s:315.; Roger Owen, *The Middle East In The World Economy 1800-1914*, London: I. B. Tauris, 2005, s:57.

¹⁰¹⁰ Maroun Kisirwani, "Foreign Interference and Religious Animosity in Labanon", *Journal of Contemporary History*, Vol.15, no.4, Oct.1980, s:693.

bölgenin sunduğu hammadde ve pazar imkânı üzerinden yaşanan ekonomik rekabet de eşlik etmektedir. Bu sebeple olayların gidişatı izlenirken Britanya'nın Cebel-i Lübnan'daki ticaretinin taşımacılıktaki gelişmelerden, ipekli ürünlerin Dünya pazarlarında yayılmasından ve 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nden önemli ölçüde etkilendiği de unutulmamalıdır.

İnceleme konumuzu oluşturan dönemde Lübnan'daki mücadele de, artan uluslararası ticaretin yarattığı baskıların yanı sıra Britanya, Irak ve İran'dan geçen transit yol üzerinden Hindistan ile Lübnan arasındaki güvenlik ve ekonomi bağını dış politika önceliği haline getirmişti.¹⁰¹¹ Londra yönetiminin geleneksel olarak Fransa'nın bölgede kurduğu siyasi ve ekonomik nüfuz meydan okuması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da denge diplomasisi ile söz konusu mücadeleyi toprak bütünlüğü perspektifinde değerlendirmesi sorunun düğüm noktalarını oluşturmaktadır.

Osmanlı dış ticareti 19. yüzyılda on misline çıktığı zaman, bu artış oranında Cebel-i Lübnan atölyelerinde işlenen ipek ipliğinin önemli bir yeri vardı. Lübnan ipeği Lyon'daki Fransız fabrikalarının temel hammaddelerinden birini oluşturmaktaydı. Lübnan ipeğinin üretim ve ticaretinde ise bölgedeki gayrimüslim müteşebbisler ön plana çıkmaktaydı. 19. yüzyılın başında Doğu Akdeniz'in genelinde olduğu gibi Lübnan'da da ticaret ve ekonomi genelde yabancı –özellikle de Fransız- çıkar gruplarının vesayeti altında gelişmişti. Örneğin, Lübnan'ın ilk modern ipek atölyesi 1840lı yılların başlarında bir Fransız müteşebbisi tarafından kurulmuştu.¹⁰¹² Öte yandan Lübnan'daki yerel girişimcilerin çoğu da Fransız korumasındaki kişilerdi. Aralarında çok az sayıda Dürzî ya da Müslüman unsur bulunmakla beraber ekseriyetle Marunî olan girişimciler kredi bakımından da Fransız sermayesine bağımlıydı. Tüm bu sebeplerden dolayı Fransızlar geçmişi 17. yüzyıla kadar uzanan özel bir ilişkileri olduğu Marunîlere yardım ve koruma sağlamaktaydılar. Doğu Akdeniz ülkelerine ihracatı 1815-1850 arasında değer bakımından %800 artan Britanya

¹⁰¹¹ Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford: Oxford University Press, 1988, s: 163-166.

¹⁰¹² Edmund Burke III, "Akdeniz Modernitesinin Derin Yapıları", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, s:248.

ise, Lübnan'da Fransa lehine olan ekonomik ve siyasî nüfuzu kırmak istemekteydi.¹⁰¹³ Diğer taraftan dış ticaret Akdeniz'in tüm limanlarını birbirine bağladığı gibi bu limanlara bağımlı kentleri de karmaşık ticarî-siyasî şebekelerin içine çekmişti. Bu duruma en güzel örnek Mısır ve Lübnan arasındaki ilişkiydi. İklim dut yetiştirmeye elverişli olduğu için ipek ticaretinin merkezi Mısır'dan ziyade Suriye ve Lübnan'dı. Suriye ve Lübnan'daki köylüler koza yetiştirip ipek ipliği eğiriyor, ipekliler Halep ve Şam'da dokunup bu kentin pazarlarında satılıyordu. Böylece güvenlik bağının yanı sıra hatırı sayılır bir ekonomik bağımlılık da Lübnan'a ilişkin üretilen politikaların merkezine oturmaktaydı.¹⁰¹⁴

1830 yılında Lübnan'ı işgal eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın gözettiği en önemli faktörlerden biri de sınır güvenliğinin yanı sıra Mısır ve Suriye arasındaki gelişen ekonomik bağların korunmasıydı.¹⁰¹⁵ II. Mahmud ile Mehmet Ali Paşa arasında imzalanan Kütahya Sulhu (1833) ile Suriye'nin idaresi Mehmet Ali Paşa'ya verildikten sonra, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Cebel-i Lübnan'ın yönetimini üstlenmişti. İbrahim Paşa'nın idareciliği döneminde Cebel-i Lübnan'ın yönetimine bakıldığında göze çarpan ilk unsur Paşa'nın bölgeyi Mısır Valisi'nin eskiden beri müttefiki olan Emir Beşir Şihâb'la işbirliği içinde yönetmesidir. Bir diğer dikkat çekici unsur ise bu dönemde Lübnan'ın geleneksel idarî imtiyazlarının kaldırıldığı ve ortaya çıkan duruma Mehmet Ali Paşa ile ittifak içinde olan Fransızların hiçbir itirazı olmadığıdır. Oysaki ileride görüleceği üzere, Bâb-ı Âli aynı yolu denediğinde en çok sesini yükselten Fransızlar olacaktır.¹⁰¹⁶

¹⁰¹³ Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: İşbankası, 2016, s.35.; Roger Owen, "The Silk-reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914; a Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed: Huri İslamoğlu İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, ss: 277-278; Hourani, *Arap Halkları*, ss: 318-319.

¹⁰¹⁴ Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde*, s:194,220.

¹⁰¹⁵ Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993, s:22.

¹⁰¹⁶ Harold Temperley, *England and The Near East: The Crimea*, London: Longmans, Green and Co, 1936, s:179; Albert Hourani, *The Emergence of Modern Middle East*, London: Macmillan Press, 1981, ss:131-132; Colonel Churchill, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule from 1840 to 1860*, London: Bernard Quaritch,1862, ss. 28-44; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali*, s: 24, 232-233.

İbrahim Paşa döneminde Beyrut Limanı, bütün Suriye bölgesinin ana limanı haline gelmiştir. 1831-1840 arasındaki döneme ait istatistikler bölgedeki ticaretin önemli bir artış gösterdiğinin altını çizmektedir. Fakat her ne kadar bu artış bölgesel refaha olumlu yansımışsa da halk refahtan eşit pay alamamıştır. Zira İbrahim Paşa kendi hizmetinde olan Emir Beşir ve Marunîleri kayıran bir politika izlemiş, buna karşın Dürzîler refahtan gerekli payı alamadığı gibi, liderlerinin Lübnan'dan sürülmesi, mal varlıklarına el konulması ve genç erkek nüfusunun zorla ordu hizmetine alınması gibi uygulamalara maruz kalmışlardır.¹⁰¹⁷

İbrahim Paşa döneminde Lübnan'ın artan ticari refahından mahrum kalan bir diğer aktör de Britanya olmuştur. Bunun en önemli sebebi İbrahim Paşa'nın yönetime gelir gelmez uygulamaya koyduğu ipek inhisarıdır. İbrahim Paşa Suriye yönetimini devraldığında ipek mahsulünün alım ve satımını kendi tekeline almıştır; bu inhisar Mehmet Ali Paşa ile iyi ilişkiler içinde olan Fransa'yı rahatsız etmezken Britanya'nın sert protestolarına sebep olmuştur.¹⁰¹⁸ Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu da büyük bir mecburiyet altında imzaladığı Kütahya Antlaşması'nı feshetmek ve Mehmet Ali Paşa'yı Suriye'den çıkarmak niyetindeydi. Balta Limanı Sözleşmesi'nin imzalanıp ticaret serbestîsinin kabul edilmesine Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü can ve mal güvenliği ile adalet sözü de eklenince, Lübnan'daki mevcut durumdan şikâyetçi olan Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye yönelik ittifak zeminleri de genişlemiştir.¹⁰¹⁹ Avusturya'yı da yanına geçen söz konusu iki aktör tüm bu sebeplerle, 1841 yılında, Mısır meselesinden sonra Avrupa güç dengesini alt üst etme potansiyeline sahip Lübnan'daki duruma müdahale etme kararı almışlardır.¹⁰²⁰

1841 yılında Osmanlı İmparatorluğu, Britanya ve Avusturya ittifakı neticesinde Lübnan'daki Mısır yönetimine son verilmiştir. Bu esnada Mısır ile yakın

¹⁰¹⁷ Akarlı, *The Long Peace*, 23-24; William R. Polk, *The Opening of South Lebanon, 1788-1840: a Study of the West on the Middle East*, Cambridge Mass: Harvard University Press, 1963, ss: 97-104; İbrahim Paşa döneminde Cebel-i Lübnan'da Dürzîlerin maruz kaldığı kötü yönetim hakkında bkz: Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1002-1003.

¹⁰¹⁸ Owen, *The Middle East*, s:78. Issawi, *The Fertile Crescent*, s:163; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali*, s: 231-243;

¹⁰¹⁹ Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley: University of California Press,1968, s:57; Akarlı, *The Long Peace* s:24; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali*, s:238.

¹⁰²⁰ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1062-1063; NA, FO 78/474, Aberdeen'den Canning'e 24 Ekim 1842.

diplomatik ve ekonomik bağları olan Fransa “resmi” tarafsızlığını korusa da, bölgedeki Fransız tüccar, misyoner ve diplomatları fiilen İbrahim Paşa’ya destek vermişlerdir. Lübnan’da koalisyon güçleri tarafından yeniden Sultan’ın egemenliğinin tesis edilmesi ise ilerleyen dönemde Avrupa devletlerinin Lübnan’ın iç işlerine müdahalesini ve Lübnan’daki Avrupa varlığının artmasını beraberinde getirmiştir.¹⁰²¹

1841 yılında Cebel-i Lübnan’da yeniden Osmanlı hâkimiyeti tesis edildikten sonra Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ortak amacı Tanzimat’ın öngördüğü reform programının uygulanarak bölgenin daha sıkı bir biçimde İstanbul’a bağlanması olmuştur. Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun öngördüğü sistemi Suriye’de uygulama konusunda oldukça istekli ve azimli olan Bâb-ı Âli yetkilileri bölgedeki merkezileştirme çabalarına hız vermişlerdir.¹⁰²² Diğer taraftan söz konusu dönemde Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik iletişime bakıldığında da Suriye ve Lübnan’daki idarî reform sürecinin yazışmalarda önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.¹⁰²³ Lübnan’ın Mehmet Ali Paşa’dan alınışının hemen akabinde, dönemin Britanya Dışişleri Bakanı Palmerston ve İstanbul’daki elçisi Ponsonby bölgenin idarî sistemine ilişkin, Canning’in görevi Ponsonby’den devraldığı Bâb-ı Âli’ye sunacağı önerilerin¹⁰²⁴ benzerlerini gündeme getirmişlerdir. Örneğin, 9 Ağustos 1841’de dönemin İstanbul Büyükelçisi Ponsonby aracılığıyla Şekip Efendi’ye gönderdiği notada Palmerston, Lübnan’da huzurun tesisi edilmesi için Hıristiyanların Müslümanlar aleyhine şahitlik yapabileceği bir yargı sisteminin ve vergi dağılımındaki eşitlik ve adaletin önemine vurgu yapmaktadır.¹⁰²⁵ Bu öneriler Bâb-ı Âli’nin Lübnan’a dair planlarıyla da kısmen uyumluymuştu. Örneğin vergi

¹⁰²¹ Davide Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions In The Ottoman Empire, 1815-1914* Princeton: Princeton University Press, 2012, ss.91-93; Akarlı, *The Long Peace*, s:23.

¹⁰²² Caesar E. Farah, *The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861*, London: I.B. Tauris, 2000, ss.52-57; Moshe Ma’oz, “The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period”, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Eds: William R. Polk-Richard Chambers, Chicago: The University of Chicago Press, 1968, ss:333-349; Owen, *The Middle East*, ss:78-80.

¹⁰²³ Söz konusu yazışmalar için bkz: *British and Foreign State Papers, 1846-1847*, vol: XXXV, ss:864-1155.

¹⁰²⁴ Söz konusu idarî sistem önerileri yukarıda işlenmiştir.

¹⁰²⁵ Bknz: *British and Foreign State Papers, 1846-1847*, vol: XXXV, Palmerston’dan Şekip Efendi’ye, 9 Ağustos 1841.

tahsili usulünde merkezi sisteme geçilmesi Bâb-ı Âli yetkililerinin de Lübnan'a ilişkin öncelikli gündemini oluşturmaktaydı. Hatta 1841 senesinde bu yönde bir girişimde bulunulmuş; fakat söz konusu girişimin başarısızlıkla sonuçlanıp iltizam sisteminin yeniden uygulamaya sokulması bölgenin idaresinde yerel aktörlerle işbirliği yapma mecburiyetini, Tanzimat ricalinin amaçlarının aksine, arttırmıştır.¹⁰²⁶

Söz konusu dönemde merkezileştirme politikasına yönelik önlemler pek çok Osmanlı vilayetinde başarılı olurken Suriye'de beklenen gelişmeyi kaydedemeyecektir. Başarısızlığın ardındaki sebeplere bakıldığında ise İmparatorluğun gerek insani gerek ekonomik kaynak kıtlığının yarattığı handikaplardan önce Lübnan'ın dönemsel olarak içinde bulunduğu koşullarının geldiği görülmektedir. Hiç kuşkusuz bunların başında değişimin karşısında olan yerel unsurlar ve sürece müdahil olan uluslararası aktörlerin bölgeye yönelik çıkarları gelmektedir.¹⁰²⁷

1841 yılındaki müdahaleye kadar Lübnan emaretinin başında bulunan Beşir Şihab, Lübnan ticaretinin kendisine sağladığı ekonomik gücün yanı sıra Fransa ve Mehmet Ali ile kurduğu yakın dostluk ilişkisinden ötürü de Bâb-ı Âli tarafından merkezleşmenin önündeki en önemli engel olarak görülüyordu.¹⁰²⁸ Bu sebeple İbrahim Paşa'nın Lübnan'dan çıkarılmasına müteakip Emir Beşir Şihab da emarettten azledilmişti. Ardından İstanbul tarafından Beşir Şihab'a, Suriye'de kalamayacağı, Fransa ve Mısır hariç istediği yerde ikamet edebileceği bildirilmişti. Bunun üzerine sabık emir Beşir Şihab Malta'yı seçmiş; fakat Lübnan'a dönme ve idareyi eline alma fikrinden de vazgeçmemiştir. Palmerston döneminden beri Beşir Şihab'ın Lübnan üzerindeki kontrolünün sonlandırılması amacı taşıyan Britanya için sabık emirin bu ihtirasları Lübnan'a müdahale etmeyi dahi içeren bir önceliğe sahipti. Aynı şekilde Bâb-ı Âli de Beşir'in yeniden Lübnan'a dönmemesi konusunda son derece hassastı; Fransa ve Mısır ile olan bağları herkesçe malum olan sabık Lübnan Emiri'nin kati suretle Lübnan'dan

¹⁰²⁶ Owen, *The Middle East*, ss:78-80.

¹⁰²⁷ Ma'oz, *The Impact of Modernization*, ss:333-334.

¹⁰²⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, V. Cilt, Ankara: TTK, 2007, s: 210.

uzak tutulması gerekmektedir. Beşir Şihab'ın Ekim 1840'da Lübnan'dan bir İngiliz savaş gemisiyle Malta'ya götürülmesi de bu fikir ve çıkar ortaklığının bir neticesiydi. Hatta Bâb-ı Âli, Beşir Şihab'ın ardından Lübnan'ın idaresini emanet ettiği Kasım Şihab'a fermanını Britanya hükümetinin hizmetinde bulunan bir temsilci yoluyla göndermişti.¹⁰²⁹ Fakat Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortak kararıyla Beşir Şihab'ın Lübnan emaretinden azledilmesi Fransa'nın kolay kolay kabul edeceği bir gelişme değildi. Bu sebeple Fransa, Lübnan'a dair ortaya çıkan her sorunu sabık emirin bölgeye dönüşü için vesile olarak kullanma yoluna gidecekti. Ayrıca Lübnan'ın, İmparatorluğa yeniden daha sıkı bağlarla entegre edilmesi projesi, Beşir Şihab ve bütün olarak Şihab ailesi ile Lübnan'ın idarî sistemine ilişkin problemleri de aşan bir uluslararası nüfuz mücadelesine takılmaktaydı.

2.7.2. Canning'in Kriz Yönetimi

Canning'in İstanbul yolculuğunun başladığı günlerde Cebel-i Lübnan bir iç savaşın içine çekilmişti.¹⁰³⁰ Fransızların Marunîler, İngilizlerin ise Dürzîler üzerinden yürüttüğü nüfuz yarışına Emir Kasım Şihab'ın idarî yetersizlikleri de eklenince, Dürzîlerle Marunîler arasındaki çekişme silahlı bir çatışmaya dönüşmüştü. Uluslararası işbirliği neticesinde Mehmet Ali Paşa'dan kurtarılan bölgede çıkan çatışma, süreçte payı olan tüm aktörleri diplomatik bir krizin içerisine sokmuştu. Rusya ve Prusya konuya mesafeli yaklaşırken, Osmanlı güçlerini askerî olarak da destekleyen Britanya ve Avusturya ile bölgeyle kuvvetli bağlara sahip Fransa iç savaş süreciyle yakından ilgilenmekteydi.¹⁰³¹ 1841 Londra Sözleşmesi'yle Mısır Meselesi ve Mehmet Ali sorununu nihayete erdiren aktörler, şimdi Mısır'ın hemen yanı başındaki Suriye bölgesinin oldukça stratejik bir parçası olan Lübnan'a odaklanmıştı. Bu noktada gerek Bâb-ı Âli

¹⁰²⁹ NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 25 Kasım 1841.

¹⁰³⁰ NA, FO 406/7, Bankhead'den Aberdeen'e, 16 Kasım 1841; Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s:1118.

¹⁰³¹ Farah, *The Politics of Interventionism*, ss:95-119; Ülman, *1840-1845 Arasında Suriye*, s:254.

gerekse diğer aktörlerin temel endişesi, olası bir Fransız müdahalesiydi. Bu endişe 1840-1845 yılları arasında Doğu Sorunu'nun kalbinin Lübnan'da atmasını beraberinde getirecekti.

1841 yılının sonunda Lübnan'da çıkan iç savaşa yönelik Bâb-ı Âli'nin bulduğu ilk çözüm, tam yetkili kıldığı Serasker Mustafa Nuri Paşa'yı¹⁰³² gerekli gördüğü bütün tedbirleri almak üzere Suriye yollamak olmuştur.¹⁰³³ Mustafa Nuri Paşa'nın tam yetkili olarak bölgeye gidişi, uluslararası aktörlerin müdahale ve baskılarını sıklaştırdığı bir diplomatik yoğunluğu da beraberinde getirmiştir. Söz konusu aktörler arasında, bölgeyle ticarî, kültürel ve dinî bağları oldukça eskiye dayanan Katolik milletinin hamisi Fransa, meselenin çözümünü Lübnan-İstanbul ekseninden İstanbul-Paris hattına çekmeye çalışan bir politika izlemekte ve ortaya çıkan karışıklığı sabık emir Beşir Şihab'ın Lübnan'a dönüşü için kullanmaya çalışmaktaydı. Nitekim İbrahim Paşa'nın Lübnan yönetimine son veren Avrupa müdahalesinin hemen ardından, Beşir Şihab'ın Lübnan'dan uzaklaştırılması ile beraber Fransızların bu konudaki itirazları da başlamıştı. Bu tarihten itibaren Fransız konsolos ve din adamlarının bölgede yürüttükleri politika, Fransız nüfuzunun güçlendirilmesinin yanı sıra Dürzî ve Marunî taifelerinin aralarındaki sorunların sıcak bir çatışmaya dönüşmesini de tetiklemekteydi. Ayrıca, Emir Kasım idaresinin yetersizliği ve bölgenin bir iç savaşa sürüklenmesi Lübnan'ın Beşir Şihab olmadan huzur ve sükûnete kavuşamayacağına dair Fransız tezini de kuvvetlendirmekteydi. Örneğin Fransa'nın bu tezi söz konusu dönemde Avrupa uyumu içerisinde "dengenin dengeleyicisi" rolünü oynayan Avusturya Şansölyesi Metternich'in zihninde de bir karşılık bulmuştu. Metternich, krizin başlarında Beşir Şihab'ı bölgedeki huzuru tesis edecek yegâne aktör olarak görmekte ve Fransa'ya bu konuda destek vermektedir.¹⁰³⁴

¹⁰³² Daha önceleri Edirne ve Selanik valiliği görevini yürütmüş olan Mustafa Nuri Paşa, Mayıs 1840'da Seraskerlik makamına atanmış ve Lübnan'daki görevinin sona erdiği tarih olan Ocak 1843'te bu görevden alınmıştır. Bknz: Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Cilt:4,s:1274.

¹⁰³³ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, s:118.

¹⁰³⁴ Farah, *The Politics of Interventionism*, ss:141-142; Ülman, *1840-1845 Arasında Suriye*, s:255.

Oysaki Mehmet Ali Paşa sorununun üzerinden çok az vakit geçmişken Bâb-ı Âli için Beşir Şihab'ın Lübnan'a geri dönüşü kabul edilebilir bir çözüm önerisi değildi. Her şeyden önce yukarıda da bahsedildiği üzere Emir Beşir, Fransa ve Mısır'a yakınlığı sebebiyle İstanbul tarafından bir tehdit olarak görülmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın dostu olarak bilinen Emir Beşir İbrahim Paşa idaresi boyunca İstanbul'dan ziyade Kahire ve Paris'in çıkarlarına hizmet etmişti.¹⁰³⁵ Ayrıca Bâb-ı Âli'nin Emir Beşir'in yönetimine olan itirazları İmparatorluğun içerisinde bulunduğu dönüşüm süreci ile de yakından ilgiliydi. Tanzimat'la beraber Bâb-ı Âli, Osmanlı taşra yönetimini merkezileştirme hedefi gütmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Ali Paşa sınavı ile beraber –hatta daha öncesinden- vali, ayan, paşa gibi bölgesel aktörlerin nüfuzlarını kırmaya ve İmparatorluğun tamamında merkezî bürokrasinin hâkimiyetini tesis etmeye çalışmaktaydı. Nitekim Tanzimat'ın ilan edilmiş sebeplerinden biri de bizatihi bu hedefti.¹⁰³⁶ Tüm bunlar göz önüne alındığında gerek Lübnan içerisindeki ekonomik ve idari gücü, gerekse bölgesel ve uluslararası bağlantıları itibariyle son derece tehlikeli bir rakip olan Beşir Şihab'ın yeniden emir olması, İstanbul'un nezdinde Lübnan'ın gözden çıkarılmasıyla eş tutulmaktaydı. Diğer taraftan bölgenin jeopolitik konumu da tıpkı Mısır meselesinde olduğu gibi Beşir Şihab'ın “2. Mehmet Ali” olarak ileride İstanbul'un başına bela olması endişelerini de doğal olarak arttırmaktaydı. Ayrıca Lübnan'ın İbrahim Paşa'dan geri alınması çabaları dâhilinde İstanbul, Dürzîler ile ortak bir politika yürütmüştü. İbrahim Paşa döneminde Emir Beşir'in kendilerine yönelik siyasetinden oldukça mustarip olan Dürzîler sadece sabık Emir'in değil Şihab ailesinden her hangi birinin de emirliğine karşı çıkmaktaydılar. Dürzîler Şihab ailesinin içerisinde olduğu çözüm önerilerini kabul etmeyeceklerini Bâb-ı Âli'nin bölgedeki tam yetkili temsilcisi Serasker Mustafa Nuri Paşa'ya da iletmişlerdi.¹⁰³⁷

¹⁰³⁵ Temperley, *England and The Near East*, s:179; Hourani, *The Emergence of Modern*, ss:131-132; Churchill, *Druzes and the Maronites*, ss. 28-44; Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali*, s: 232-233.

¹⁰³⁶ Ma'oz, *The Impact of Modernization*, s:335.

¹⁰³⁷ Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî*, ss:1062-1063; M. Tayyib Gökbilgin, “1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler” *Bellekten*, Cilt: X, Sayı:40, Ekim 1846, s:647.

Britanya'nın Lübnan meselesindeki politikası aslında birçok açıdan Bâb-ı Âli ile uyumluydu. Nitekim 1841 yılında Britanya donanmasını Beyrut önlerine getiren ve Sultan'ın egemenliğinin yeniden tesis edilmesi için Cebel-i Lübnan'a müdahale ettiren de bu uyumdu. Lübnan'a Hindistan yolunun güvenliği, Doğu Akdeniz hâkimiyeti ve küresel ticaret ağları çerçevesinden bakan Britanya için Fransız muhibbi Beşir Şihab, Osmanlı İmparatorluğu için olduğu gibi önemli bir tehditti. Fransa ile Lübnan'ı da içine alan Doğu Akdeniz coğrafyasındaki siyasi ve ekonomik nüfuz yarışının yanı sıra 1842 yılı itibariyle Britanya da Mehmet Ali Paşa'yı halen İstanbul için bir tehdit olarak görmekteydi. Tam da bu sebepten Aberdeen, Canning'e verdiği ilk talimatnamede, Bâb-ı Âli ile Mısır Paşası arasındaki ilişkiye dikkat etmesini istemekteydi.¹⁰³⁸ Fakat Bâb-ı Âli ile bu ortak tehdit paydalarında buluşan Britanya'nın, bir bütün olarak amacının İstanbul'un amaçlarıyla örtüştüğünü iddia etmek tabii ki mümkün değildir.

Ayrı birer politik birim olarak şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu ve Britanya, Lübnan konusunda farklı hedefler taşımaktaydı. Bâb-ı Âli'nin temel amacı imparatorluk toprağının bekasını sağlamaktırken Britanya'nın temel amacı Canning'in ilk talimatnamesinde de görüldüğü üzere bölgede Britanya nüfuzunu tesis etmektir. Bunun yanı sıra yukarıda da belirtildiği üzere Bâb-ı Âli bölgenin idaresini merkezileştirmek amacı gütmekteydi. Britanya ise Bâb-ı Âli'nin bu politikasına kendi hususi hedeflerine –bölgedeki Fransız nüfuzunun azaltmak gibi- imkân sağladığı ölçüde destek vermekte, söz konusu hedefleri tehlikeye düştüğünde ise, diğer aktörlerle birlik olup yerel unsurların ve feodal ayrıcalıkların destekçisi olmaktaydı. Lübnan'da yaşanan krize bir bütün olarak bakıldığında Britanya'nın Lübnan'daki Osmanlı idaresinin merkezileşmesi ve modernleşmesi konusunda teşvik edici roller üstlendiği söylenebilir de¹⁰³⁹ Londra'nın nihai hedefinin Bâb-ı Âli'nin merkezileştirme politikasıyla örtüştüğünü iddia etmek mümkün değildir.

¹⁰³⁸ NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841; Ayrıca Canning de İskenderiye'deki Britanya konsolosu aracılığıyla Mehmet Ali Paşa'nın takip ettiği siyaseti yakından izlemekteydi. Bknz: NA, FO 78/480, Canning'den Aberdeen'e, 16 Eylül 1842.

¹⁰³⁹ Bknz: *British and Foreign State Papers, 1846-1847*, vol: XXXV, Aberdeen'den Canning'e, 21. Temmuz.1842.

1840'lı yıllara damgasını vuran Lübnan krizinde Britanya yerel bir güç olan emirden ziyade merkezi birer güç olan Sultan ve Bâb-ı Âli'nin yanında yer almıştır. Zira nüfuz dengesinde Fransa yerel olanda Britanya'ya göre daha avantajlıyken, Britanya merkezi idare üzerinde Fransa'ya oranla daha fazla etki sahibidir. Bu sebeple Lübnan'daki konumu daha sağlam olan Fransa meselenin çözümü için yerel unsurlara dayanan bir politika izlerken, etkinliğinin temeli İstanbul'a dayanan Britanya, yerel ve merkezi olan arasında dengeyi tutturmanın peşinde olmuştur. Şüphesiz ki bu durumda, İngilizlerin herhangi bir milletin hamiliği üzerinden yürütülen nüfuz yarışına diğer aktörlere oranla oldukça geç girişmesinin de etkisi büyüktür. 1840'lar itibariyle İngilizlerin hamiliğini üstlendiği bir *millet* bulunmamaktaydı. Canning'in aşağıda değinilecek olan bu yöndeki girişimlerinin sonuç vermesi için 1840'ların sonunu hatta 1850'lerin başını beklemek gerekecekti. Tüm bu etmenlerin bir bileşimi olarak Lübnan üzerinden Fransız elçisiyle nüfuz yarışına giren Canning'in elindeki en önemli koz Osmanlı hükümeti üzerindeki ve hükümet merkezindeki etkisiydi. Fakat tüm bunlara rağmen bölgenin doğrudan hükümet merkezine bağlanması için Canning'in Bâb-ı Âli'ye destek verdiğini iddia etmek güçtür. Bu durumun birincil sebebi, aşağıda açıklanacağı üzere, dönemsel uluslararası dengeler ve Fransa'dan kaynaklanmaktadır. Fakat uluslararası sistem ve güç dengesi müsaade ettiği takdirde Britanya'nın tam bir idarî merkezileşmeye destek verip vermeyeceği hususunda da şüphelerimiz bulunmaktadır. Zira bir liman coğrafyası olan Lübnan'da küresel ticaret ağının etkin kullanımı merkezden görece bağımsız gevşek idare modellerini gerektirmekteydi.¹⁰⁴⁰ Şayet,

¹⁰⁴⁰ Avrupalı devletlerle yapılan ticaret 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'de bulunan liman kentlerinin sosyo-politik konumlarına da sirayet etmişti. Bu dönemde liman kentleri, dünya ekonomisinin zayıf tarım imparatorluklarına yayılmasına aracılık eden özel kent tipleri olarak ortaya çıkmışlardı. Liman kentlerinin dönüşümüne eşlik eden politikalar, kentlerin içerisinde yer aldığı devletlerin zayıflığına ve bağımlılığına dayanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun liman kentleri de dâhil olmak üzere dünyanın dört bir yanındaki liman kentleri yerel devletin geri çekildiği, Avrupa'nın ise yayıldığı ara alanlarda gelişip dünya düzeninde hem ekonomik hem de siyasal düğüm noktalarını teşkil etmeye başlamışlardı. Nüfusunun önemli bir bölümünü ticaretle uğraşanların oluşturduğu tipik liman kenti ekonomisinin dışa bağımlı oluşu, barındırdığı nüfusun da bağımlılık ve destek/koruma arayışının egemen olan devletten dünya sisteminin öncülerine doğru kaymasına sebep olmaktaydı. Lübnan gibi ticari bölgelerde ticari bağlantılar, bölgenin yönetiminde bulunun aileler için önemli bir siyasal güç anlamına gelmekteydi ve bu güç bölgesel ticareti denetleme amacı güden Osmanlı, Fransız ve İngiliz girişimlerinin biri ya da birkaçıyla kaçınılmaz olarak çatışmaktaydı. Bknz: Keyder, "Belle Epoque ve Liman Kentleri", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu,

dönemsel güç ilişkileri müsaade etseydi ve Britanya'nın idari merkezleşmeyi şartlar elverirken destekleyip desteklemediğini görebilseydik, 1840'larda Lübnan meselesi Britanya'nın "Tanzimat sınavı" olarak tarihe geçebilirdi. Fakat sürecin uluslararasılaşması bu sorumuzu net bir yanıtta mahrum bırakırken, tüm bu ayrı hedeflere rağmen Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bir kez daha ortak politika belirleme gerekliliğine itmiştir.

Her ne kadar Britanya 1841-1845 arası dönemi kapsayan Lübnan diplomasisinde Fransız ve Mehmet Ali tehdidi karşısında Osmanlı İmparatorluğu'na destek veren bir kriz yönetimi takip etmeye çalışsa da, bölgenin ve dönemin kendine has koşulları söz konusu politikanın Britanya için süreklilik arz etmesini oldukça zorlayacak kimi etmenleri de içinde barındırmaktaydı. Bunlardan ilki ve en önemlisi Lübnan'daki Fransız nüfuzunun niteliği ve Britanya'nın bu nüfuzla mücadele etme yöntemlerinin ne olacağı konusudur. Daha önce de belirtildiği üzere Lübnan'da, özellikle de Marunîler üzerinde Fransa'nın Katoliklerin hamiliği rolü çerçevesinde oldukça eskiye dayanan kuvvetli bir nüfuzu söz konusuydu. Üstelik bölgedeki küresel ticaretin de ana aracısı olan Marunîler –ve ardından diğer Hıristiyan topluluklar- Fransız sermayesine bağımlı olmalarından dolayı yalnız dini ve kültürel bağlar üzerinden değil ekonomik açıdan da Fransa ile hususi bir ilişki içerisindeydiler. Bu koşullar altında Britanya'nın İstanbul odaklı bir politika izlemesi, bölgenin Hıristiyan halkının tamamen Fransız etkisine bırakılması anlamına geliyordu. Her ne kadar Britanya, Fransızların Marunîler üzerinden elde ettiği nüfuzu Dürzîleri yanına çekerek dengelemeye çalışsa da, Aberdeen'in Canning'e verdiği ilk talimatname de görüldüğü üzere bir bütün olarak bölgenin Hıristiyan nüfusu hiçbir zaman Britanya'nın ilgi alanının dışında kalmamıştı.¹⁰⁴¹ Zira Canning'in de belirttiği üzere Lübnan'ın Hıristiyan unsurlarını dışarıda bırakan bir diplomasinin Britanya'nın arzu ettiği nüfuz artışını beraberinde

---

Meltem, Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, s: 17-23; İsa Bulumi, "Doğu Akdeniz'e Yeni Tarihsel Ölçekler Ekleme: Yasadışı Ticaret ve Arnavut", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem, Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, ss:165-167; Edmund Burke III, "Akdeniz Modernitesinin Derin Yapıları", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, s:246.

¹⁰⁴¹ NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

getiremeyeceği aşikârdı.¹⁰⁴² Bir bütün olarak Hıristiyan unsurların bölge nüfusundaki oranları ve ekonominin de büyük ölçüde Hıristiyan unsurlara dayanması, Britanya'nın Dürzilerle kurduğu ortaklığın faydalarını sınırlandırırken, Londra'nın bölgedeki gayrimüslim unsurlarla bağ kurmak mecburiyetini de arttırmaktaydı. Hal böyleyken Britanya'nın Hıristiyan unsurların korunmasını tamamen Fransa'ya bırakması düşünülemezdi. Diğer taraftan Bâb-ı Âli'yi destekten yoksun bırakmak da bölgeyi Fransa'ya terk etmek anlamına gelmekteydi. Tüm bu sebeplerle Canning ve Aberdeen'in yürüttüğü diplomasi, dönemsel değişimleri içinde barındıran, Avrupa uyumu ve güçler arası ittifaklarla oynama yoluna giderek Britanya'nın manevra alanını genişleten bir nitelik arz etmiştir.

1841-1845 Lübnan krizi, uyumsuz bir ikili olarak görünen Aberdeen ve Canning'in ortak çalıştığı bir alan olarak¹⁰⁴³, Doğu Sorunu'na dair Britanya'nın hükümetlere göre değişmeyen *kızımızı çizgilerini* göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Ayrıca, 1815 sonrası kamplara bölünen Avrupa'nın kriz bölgelerinde siyasal/ideolojik bölünmelerden ziyade çıkar odaklı değişken politikalara ağırlık veren tutumuna da bir örnektir. Nitekim olayların gelişimi içerisinde Britanya, dönemin muhafazakâr güçlerinden ilk önce Avusturya, ardından da Rusya'yla işbirliğine girerek çıkarlarını muhafaza etme yoluna gitmiştir. Benzer bir biçimde Fransa da bölgedeki çıkarlarını korumak için Avusturya Şansölyesi Metternich ile işbirliğinin yollarını aramıştır. Ayrıca Lübnan Emiri'nin seçimi meselesinde iki gücün de çıkarlarına aykırı bir durum ortaya çıktığında askerî müdahale seçeneği üzerinde durması 1840'larda Osmanlı Lübnan'ını *Entente Cordiale*'in doğu sınırı olarak da ortaya çıkarmıştır.

Canning, İstanbul'daki görevinin başına geçtiğinde Lübnan'daki Britanya nüfuzu, bölgenin İbrahim Paşa'dan alındığı bir yıl evvelki duruma nazaran epey gerilemiş durumdaydı. Bölgede görev yapan İngiliz konsolosları, İstanbul'daki elçiliğe ve Londra'daki bakanlığa Suriye'deki Britanya nüfuzunun zayıfladığına dair sık sık uyarılar yollamaktaydı. Konsoloslara göre, Britanya nüfuzundaki erozyonun en önemli sebebi, Beyrut'taki Fransız filosu ve Fransızların bölgedeki

¹⁰⁴² NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 9 Şubat 1842.

¹⁰⁴³ NA, FO 78/513, Canning'den Aberdeen'e, 20 Ocak 1843.

Hıristiyan halkı korumaya yönelik yürüttükleri etkin diplomasiydi. Diğer taraftan İngiliz konsolosları Britanya'nın yardımıyla Sultan'a teslim edilen bölgede görevli Türk yetkililerinin Müslüman ve Hıristiyan halk arasında ayırım yaptığını ve bu tarz uygulamaların da bölge halkının Britanya'ya olan itimadını zedelediğini bildirmekteydi.¹⁰⁴⁴

Ayrıca Lübnan'da bulunmamasına rağmen sabık emir Şihab'ın bölgedeki Britanya nüfuzuna yönelik tehdidi de devam etmekteydi. Bu bağlamda 1842 yılının ilk aylarında Beşir Şihab'ın Malta'dan İstanbul'a gelişi de bölgedeki Britanya nüfuzunu olumsuz etkileyen bir gelişme olmuştur. Zira sabık Emir'in İstanbul'a gelişi Lübnan'da büyük yankılar uyandırmış, bölge halkı arasında Beşir Şihab'ın yeniden Lübnan Emiri olacağı haberleri dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Bölgedeki genel havanın Britanya aleyhine döndüğünü belirten Beyrut konsolosu Rose, böyle bir ihtimalin önüne geçmek için Londra'ya, Beşir Şihab'ın emarete dönmesinin Britanya'nın inandırıcılığını zedeleyeceğini belirten raporlar yollamakta ve Şihab'ın İstanbul'da ikametinin önlenmesi için Aberdeen ve Canning'i Bâb-ı Âli nezdinde girişim yapmaya sevk etmekteydi.¹⁰⁴⁵

Albay Rose'a göre, Beşir Şihab'ın bölgedeki ajanları ve Fransız konsolosları ısrarla sabık Emir'in yeniden yönetime geçeceğini dile getirdiklerinden bölge halkı artık böyle olacağına inanmaya başlamıştı. Emir'in Malta'dan çıkıp İstanbul'a gelmesi de bu kanıyı güçlendirmişti. Ayrıca Rose'a göre bölgenin yönetimindeki kimi zafiyetler hem söz konusu dedikodulara çanak tutmakta hem de sabık emir Beşir'in taraftarlarının artmasına sebep olmaktaydı. Bunların başında mevcut dönemde Lübnan yönetiminin başında olan Kasım Şihab'ın idaredeki yetersizliği gelmekteydi. Rose'a göre Lübnan'ın yönetiminde düzen namına bir şey kalmamıştı; suç ve usulsüzlükler cezasız bırakılmaktaydı; bölge karmaşa içerisindeydi ve böyle bir karmaşadansa Emir Beşir'in yönetimini tercih edenlerin sayısı gün geçtikçe artmaktaydı.¹⁰⁴⁶ Rose'dan gelen bu uyarılar

¹⁰⁴⁴ NA, FO 406/7, Bankhead'den Aberdeen'e, 11 Ekim 1841.

¹⁰⁴⁵ NA, FO 406/7, Rose'dan Aberdeen'e, 1 Ekim 1841; NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 25 Kasım 1841.

¹⁰⁴⁶ NA, FO 406/7, Rose'dan Aberdeen'e, 1 Ekim 1841. Rose, Britanya ve Bâb-ı Âli'nin ortak tercihi olan Kasım Şihab'ın kesinlikle dönemin koşullarının üstesinden gelebilecek bir yapıda olmadığını, bu durumu en başından itibaren Palmerston'a da iletmiş fakat İngiliz hükümetinin

neticesinde Lübnan'ın yönetiminde Kasım Beşir döneminin kapandığının farkına varan Aberdeen ise, İstanbul'daki elçisi Canning'i Beşir Şihab'ın bölgeye dönüşüne mani olmak ve Bâb-ı Âli'nin bir değişikliğe gitmesi durumunda Şihab ailesinin bir diğer üyesi olan Emin Şihab'ı desteklemekle görevlendirmiştir.¹⁰⁴⁷

Aberdeen'in Lübnan meselesinde Canning'e verdiği bir diğer görev ise bölgedeki idarî sistemin gelişimini teşvik etmeye ilişkindir. Aberdeen'e göre Lübnan'daki genel duruma dair tablo oldukça karanlıktır. Bölge bir bütün olarak güvensizlik ve karmaşa içerisindedir; bunun yanı sıra Sultan'ın bölge üzerindeki otoritesi de sembolik bir anlamdan öteye geçememektedir. Can ve mal güvenliğinin kalmadığı mevcut karmaşa hali karşısında Bâb-ı Âli'nin acil ve etkin önlemler almasından başka çıkar yol olmadığına inan Dışişleri Bakanı'nın, bu husustaki en temel kaygısı ise Osmanlı idarî sistemi ve Türk otoritesinin niteliğidir. Zira Bakan'a göre Türk otoriteleri pasif, miskin ve yabancı telkinine tahammülsüzdüler. Ayrıca bunların haricinde Aberdeen'e göre Türk otoritelerine dair asıl sorun Lübnan meselesinde düzeni sağlamaktan ziyade, taraflardan birini –Dürzîleri- destekleme yolunu tercih etmeleri ve bu durumun da Tanzimat Fermanı'nın vaatleriyle Sultan'a bağlanan bölgedeki Hıristiyanları hayal kırıklığına uğratmasıydı. Lübnan'da çıkan karışıklıkları büyük ölçüde Türk yetkilileri tarafından Hıristiyan unsurlara yapıldığını iddia ettiği baskıyla ilişkilendiren Aberdeen, gönderdiği talimatlarla İstanbul'daki elçisi Canning'i de meselenin çözümü için Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun öngördüğü idare sistemi üzerinden diplomasi yürütmekle görevlendirmekteydi.¹⁰⁴⁸

Aberdeen, Canning'e gönderdiği talimatlarda bölgedeki İngiliz ve Fransız konsoloslarıyla onların koruması altında görev yapan misyonerlerin etkisini

---

Kasım'ı savunmayı görev edindiğini belirtmektedir. Konsolos'a göre Kasım Şihab, Britanya hükümetine yürekten bağlı da olsa idare kabiliyetinden yoksundur. Diğer taraftan Rose, sabık emir Beşir Şihab'ın ülkede düzeni sağlama kapasitesine sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat Beşir Şihab'ın bu hedefe zulüm, hayat hakkını hiçe sayan despotik güç kullanımı, paranın savurgan harcanması, haracın yaygınlaştırılması ve nihayetinde bir bütün olarak ülkeyi yoksullaştıran uygulamalarla ulaşacağına dair hiçbir kuşkusu bulunmadığını da sözlerine eklemektedir. Ayrıca Rose'a göre Beşir Şihab'ın Lübnan'a döndüğü takdirde Dürzîler'den ve Britanya'dan öğ almaya girişmesi hiç de uzak bir ihtimal değildir.

¹⁰⁴⁷ NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 27 Kasım 1841; B.O.A. İ.MSM. 44-1145, (12 Ca 1260)

¹⁰⁴⁸ NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 22 Aralık 1841; B.O.A. İ.MSM. 43/1138 (29 B 1260)

genellikle görmezden gelmeyi tercih etmektedir. Fakat 1841-1845 yılları arasında Lübnan'da çıkan iç savaşta, bölgedeki konsolos ve misyonerlerin sorumluluğu diğer tüm sebeplerden önce gelmekteydi.¹⁰⁴⁹ Hatta tam da bu sebeple Dışişleri Bakanı'nın İstanbul'daki elçisi, talimatnamesinde zikredilen bölgenin idarî gelişimi görevine ayıracak vakit bulamamış, mesaisinin neredeyse tamamını bölge dışı aktörlerin etkin rol aldığı bir uluslararası krize ayırmak zorunda kalmıştı.

Nitekim Canning'in İstanbul'a varışından üç gün sonra, 24 Ocak 1842'de, Beyrut'tan İstanbul'a gelen bir Türk gemisi beraberinde Serasker Mustafa Nuri Paşa'ya sunulan dilekçeler ile Emir Beşir El-Kasım'ı getirmiş ve Cebel-i Lübnan, yeniden uluslararası bir mesele haline gelmiştir.¹⁰⁵⁰ Bâb-ı Âli'nin büyük güçlerin İstanbul'daki temsilcilerine aktardığına göre, bölge halkı Mustafa Nuri Paşa'ya ilettikleri arzuhallerde Kasım Şihab'ın idari yetersizliği sebebiyle yönetimden alınmasını ve onun yerine de Marunî veya Dürzî olmayan bir Türk paşasının atanmasını bizzat talep etmiş, bunun üzerine de Paşa, Emir Kasım'ı görevden alarak yerine Ömer Paşa'yı¹⁰⁵¹ Lübnan'ın yöneticisi olarak atamıştır.¹⁰⁵² Fakat söz konusu temsilciler Bâb-ı Âli tarafından kendilerine iletilen bu açıklamayla hiçbir zaman tatmin olmamışlar ve arzuhallerin cebir ve hile ile alındığını iddia etmişlerdir.¹⁰⁵³

Emir Kasım'ın görevden alınışı ile beraber Bâb-ı Âli ile Avrupa devletleri arasında çıkan anlaşmazlığın asıl sebebi ise Lübnan'ın idare biçimi ve Şihab ailesinin Lübnan idaresindeki yerine dairdir. Zira Lübnan'a, Lübnan dışından bir

¹⁰⁴⁹ B.O.A. İ.MSM. 45-1160, (9 Ş 1261), Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, s:409.

¹⁰⁵⁰ NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 24 Ocak 1842.

¹⁰⁵¹ Macar Ömer Paşa ya da Ömer Paşa Latas olarak da anılan Ömer Lütfî Paşa 1827'de Avusturya Harp Okulu öğrencisiyken Osmanlı İmparatorluğuna sığınmış ve İslamiyet'i benimsemiştir. İhtida ettikten sonra Osmanlı Sarayı ile yakın bağ kurabilen Ömer Paşa, askeri yenileşme çalışmalarında yer almış, 1842 yılında Miralay rütbesindeyken Lübnan emirliğine atanmış, fakat Batılı devletlerin (İngiltere'nin) ısrarlı talepleri neticesinde görevinden alınmıştır. Bknz: Abdullah Saydam, "Ömer Lütfî Paşa (1806-1871)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl:2007, Cilt 34, ss: 74-76.

¹⁰⁵² NA, FO 406/7, Pizani'den Canning'e, 10 Şubat 1842; Lütfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî*, s:1118.

¹⁰⁵³ B.O.A., HR. SFR.3, 2-13 (10.7.1842) Albay Rose, Mustafa Nuri Paşa ile bölgenin Hıristiyan tebaası arasında oldukça büyük bir görüş ayrılığı olduğunu belirtmekte ve Hıristiyanların bir Hıristiyan tarafından yönetilmek istediklerini Lübnan'daki Osmanlı İmparatorluğu yetkililerine ilettiklerini iddia etmektedir. Bknz: NA, FO 406/7, Rose'dan Bankhead'a, 10 Ocak 1842.

emir atanması, Avrupa devletleri tarafından bölgenin o zamana kadar sahip olduğu idarî ayrıcalıkların sonu olarak görülmekteydi.¹⁰⁵⁴ Özellikle Fransa söz konusu idarî yapı değişimi ve Şihab ailesinin Lübnan yönetiminden uzaklaştırılmasını şiddetle protesto etmekte ve bölgenin geleneksel idarî ayrıcalıklarının ihlali olarak değerlendirdiği bu durumu müdahale sebebi olarak görmekteydi.¹⁰⁵⁵ Fransa'nın dışındaki aktörlerin asıl odaklandığı mesele ise Lübnan'ın iç idari sisteminden ziyade Fransa'nın çıkaracağı olası kriz ve askeri müdahale ihtimaliydi.¹⁰⁵⁶

Emir Kasım'ın İstanbul'a gelişinin hemen ardından Büyük Güçlerin temsilcileri Hariciye Nezareti'ne giderek Ömer Paşa'nın memuriyetinin geçici olup olmadığını sormuşlar ve eğer söz konusu memuriyet geçici değilse, bu durumun Cebel-i Lübnan halkına daha önceden verilen müsaade ve imtiyazlara aykırı olduğunun altını çizmişlerdir. Temsilcilere göre Cebel-i Lübnan'a bölge dışından bir emir atanması ahalinin hoşnutsuzluğuna sebep olacağından çok geçmeden bölgede yeni bir ihtilalin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bâb-ı Âli yetkilileri ise verdikleri cevapta Ömer Paşa'nın idaresinin geçici bir nitelik arz ettiğini ve bölge halkının genel iradesi dâhilinde böyle bir uygulamaya gidildiğini belirtmiştir. Bâb-ı Âli'ye göre ileride bir uygunsuzluk ortaya çıkarsa veyahut Ömer Paşa idaresinden beklenen başarı sağlanamazsa gerekli tedbirler hızla alınacak ve merkezden ya da bölgeden biri yönetime geçirilecektir. Şimdilik böyle bir uygulamaya gidilmişse de, Lübnan'a Lübnan içerisinden bir emir naspedilmesi uygulamasının sona erdiğine dair kati bir karar alınmamıştır.¹⁰⁵⁷

Özel olarak Britanya'nın ve İstanbul'daki elçisi Canning'in Lübnan'ın idarî ayrıcalıklarını askıya alan bu karar karşısındaki tutumuna baktığımızda, Lübnan'daki idareyi doğrudan merkeze bağlayan bu uygulamanın Aberdeen ve Canning tarafından ilk etapta büyük bir tepkiyle karşılanmadığını, bekle ve gör

¹⁰⁵⁴ Albéric Cahuet, *La Question D'orient Dans L'histoire Contemporaine (1821-1905)*, Paris: Dujarric, 1905, s:207; Kaynar, *Mustafa Reşit*, ss:410; Ülman, *1840-1845 Arasında Suriye*, s:256.

¹⁰⁵⁵ B.O.A. İ.MSM 41-1117 (24 R 1258); Dönemin Paris Büyükelçisi Reşid Paşa'nın Lübnan meselesine ilişkin Fransız makamlarıyla yaptığı görüşmeler için bkz: Kaynar, *Mustafa Reşit*, ss:420-433.

¹⁰⁵⁶ Farah, *The Politics of Interventionism*, ss:141-142,186-188.

¹⁰⁵⁷ B.O.A. İ.MTZ. CL.1-1, (20 M 1258)

politikası izlendiğini görmekteyiz. Örneğin, Aberdeen'in Canning'in kendisine meseleyi haber veren raporu üzerine yazdığı cevap, Dışişleri Bakanı'nın meseleyle ilgili hemen sert tutum içine girmekten kaçındığını gözler önüne sermektedir. Söz konusu cevabi yazısında Şihab ailesinin eski görevine iadesine değinmemeyi tercih eden Aberdeen mevcut koşullarda Lübnan'ı yönetmek için yetersiz olan Kasım'ın görevden alınması konusunda Bâb-ı Âli'ye hak verdiğini dahi belirtmektedir. Bu durumda Aberdeen'e göre İstanbul'daki elçisinin ilk etapta yapması gereken Bâb-ı Âli tarafından Kasım Şihab'a - Suriye'nin Mehmet Ali Paşa'dan alınıp Sultan'ın otoritesine verildiği dönemdeki işbirliği ve hizmetlerine binaen- İmparatorluk topraklarının herhangi bir yerinde özgürlük ve mülkiyet hakkından yararlanabileceği onurlu bir himaye verilmesini sağlamaktır.¹⁰⁵⁸

Canning'in de konuya ilişkin ilk tepkisi Aberdeen ile benzerlikler içermektedir. Aberdeen'e gönderdiği raporda İstanbul'a gelir gelmez kendisini Bâb-ı Âli ile "doğal olarak" karşı karşıya getirecek böyle bir konuda öne atılmak istemediğini dile getiren Canning, bölgeden daha fazla rapor almak ve meslektaşlarının konuya dair izledikleri tutumu gözlemlemek için bir süre beklediğinin altını çizmektedir. Büyükelçi bu sebepten kendisinden yardım isteyen tüm taraflara¹⁰⁵⁹ da kati bir cevap vermekten özellikle kaçınmıştır. Fakat geçen süreçte Canning, Fransızların etkin politikası ve diğer güçlerin de Fransız politikasına destek vermesi sebebiyle *açık bir tarafsızlık ve aldırışsızlık durumunda devam etmenin Majestelerinin hükümeti için kârlı ya da güvenli olmadığına* kanaat getirmiştir. Zira Canning'e göre sebebi ne olursa olsun Kasım Şihab'ın görevden alınıp yerine merkezden bir Türk yetkilisinin atanması, er ya da geç müttefik güçlerin bazılarının ya da hepsinin bölgeye müdahalesini beraberinde getirecektir. Bu durumda Büyükelçi'ye göre zaman kaybetmeden

¹⁰⁵⁸ NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 24 Şubat 1842; B.O.A. İ.MTZ. CL. 1-15, (20 Ş 1258)

¹⁰⁵⁹ Söz konusu dönemde Canning'den yardım isteyenlerden biri de Bâb-ı Âli tarafından görevine son verilen Kasım Şihab'dır. Kasım Şihab Canning'e yolladığı mektubunda, Lübnan'daki Mehmet Ali Paşa yönetimine son verildiği dönemde bölgedeki Britanya yetkililerinin kendilerine yolladığı mektuba uygun bir biçimde İngiliz hükümetine karşı olan görevlerini yerine getirmeyi ihmal etmediğini, Osmanlı hükümetinin yönetimini teşvik ettiğini ve son bir buçuk yıldır Bâb-ı Âli'ye karşı olan sorumluluklarını yerine getirmekte tereddüt etmediğini dile getirmekte ve Canning'den Bâb-ı Âli ile kendisinin arasında arabuluculuk yapmasını istemektedir. Bknz: NA, FO 406/7, Emir Beşir Kasım'dan Canning'e, 31 Ocak 1842.

eski idare biçiminin geri gelmesi için Bâb-ı Âli'den teminat almaktan başka çare bulunmamaktadır.¹⁰⁶⁰

Ayrıca Canning'e göre idarenin doğrudan merkeze bağlanmasının yanı sıra konuya dair önemli bir sorun da Lübnan'ın yönetiminin devredildiği paşaya dairdir. Şihap ailesinden bir Hıristiyan emir yerine bir Türk paşasının getirilmesinin yanı sıra Mustafa Nuri Paşa tarafından atanan mevcut Türk yöneticisinin karakterinin de bölgedeki karmaşayı arttıracığının altını çizen Canning'e göre, Ömer Paşa'nın Hristiyanlara tahammülsüzlüğü ve yönetsel yetersizlikleri Lübnan'ın içerisinde bulunduğu koşullarla ve bölge nüfusunun kendine özgü yapısı ile birleşince endişe ve vahametten sıyrılmak mümkün değildir.¹⁰⁶¹

Bölgedeki konsoloslardan gelen raporlar ve Canning'in İstanbul'daki temsilcilerle yaptığı istişareler neticesinde Aberdeen de, Canning gibi, mevcut koşullarda en iyi yolun Bâb-ı Âli'yi söz konusu uygulamasını geçici tedbir olarak değerlendirmeye ikna etmek olduğuna kanaat getirmiştir. Bu yüzden Aberdeen 16 Mart 1842 tarihli talimatıyla Canning'den, Bâb-ı Âli'nin Cebel-i Lübnan üzerinde doğrudan kontrolü sağlamasında haksız olduğunu iddia etmemesini, fakat Lübnan'ın idarî sisteminde kalıcı bir değişime itiraz etmesini istemekteydi. Ayrıca söz konusu talimatta Beşir Şihab'ın eski görevine getirilmesinin Britanya hükümeti tarafından kesinlikle onaylanmayacağını belirten Dışişleri Bakanı, Canning'i, Kasım Şihab'ın Lübnan'a dönmesi mümkün olmadığı takdirde Şihap ailesinin bir diğer üyesi Emin Şihab'ı desteklemekle de görevlendirmekteydi. Tüm bunların yanı sıra Lübnan'ın yöneticisinin kim olacağından ziyade, ilgili atamanın Sultan'ın "*kendiliğinden bir eylem*" neticesinde vuku bulmasının azami önemde olduğunu belirten Bakan'ın, İstanbul'daki büyükelçisini Fransız (askerî) müdahalesi hususunda önleyici girişimlerde bulunmaya teşvik ettiği de açıkça görünmektedir.¹⁰⁶²

Canning de, pasif bir diplomasinin Britanya'nın çıkarlarını tehlikeye sokacağı tespitini yaptıktan sonra, Lübnan'ın eski idare biçiminin esas kabul edilmesi

¹⁰⁶⁰ NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 9 Şubat 1842.

¹⁰⁶¹ NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 11 Şubat 1842; B.O.A. İ.MSM.41-1112, (5 S 1258)

¹⁰⁶² NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 16 Mart 1842

merkezinde Bâb-ı Âli ile müzakereler yürütmeye başlamıştır. Öncelikli hedefi Fransız müdahalesine bahane oluşturacak bir gelişmenin önüne geçmek ve Beşir Şihab'ın Lübnan'a dönüşünü engellemek olan Canning'e göre, söz konusu ihtimallere davetiye çıkarmamak ve bölgedeki çatışma ortamını tırmandırmamak için ilk etapta yapılması gereken Ömer Paşa'nın emarettten alınmasıdır. Zira Büyükelçi'ye göre Ömer Paşa'nın bu görevde kalması Lübnan'ın huzur ve güvenliğinin önündeki en önemli engeldir.¹⁰⁶³

Bu dönemde Büyükelçi'nin Hariciye Nazırı Sarim Efendi ile yürüttüğü müzakerelerde de temel gündem maddesini Ömer Paşa'nın azli ve Lübnan'ın idarî ayrıcalıklarının iadesi oluşturmaktaydı. Örneğin ikili arasında 4 Mart 1842 tarihinde gerçekleşen görüşmede Sarim Efendi, Canning'e Lübnan'ın geleceğine dair üç öneri sunmaktaydı. Bunlardan ilki Ömer Paşa'nın şimdilik görevinde kalması ve Lübnan'daki gidişatın yakından takip edilmesiydi. Canning bu teklifi açık bir dille reddetmişti. Sarim Efendi'nin diğer önerisi ise Ömer Paşa'nın görevinden azledilerek onun yerine merkezden başka birinin tayin edilmesiydi. Son olarak Hariciye Nazırı, Lübnan emaretinin Sayda valisine havale edilmesi ve bölgenin her kazasına ahalinin durumuna göre Dürzi veya Marunî reislerin atanması fikrini de gündeme getirmişti. Fakat Büyükelçi bu önerilere de olumlu yaklaşmamıştı. Sarim Efendi'ye de belirttiği üzere, Canning'e göre Lübnan meselesinde izlenecek en makul yol, Lübnan'ın yönetiminin Şihab ailesinden birine verilmesiydi.¹⁰⁶⁴ Canning bu dönemde Şihab ailesinin yönetimi altında Dürzîlere çeşitli hakların sağladığı bir sistem üzerinde durmaktaydı. Büyükelçi'nin Lübnan'ın tanzimine dair ilk fikirleri, idarenin Dârü'l Kamer'i de kapsayacak bir biçimde kuzeyde Marunîler, güneyde Dürzîler olmak üzere iki kaymakamlığa ayrılmasını ve bu kaymakamlıkların Şihab ailesinin kontrolüne verilmesini içermekteydi.¹⁰⁶⁵

Aslında Fransa ile bağlarından dolayı Britanya da Şihab ailesine ihtiyatla yaklaşmaktaydı. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere bölgenin dengelerini temelden sarsan herhangi bir yeni düzenleme, Avrupa Uyumu içerisinde

¹⁰⁶³ HR. SFR.3, 2-13 (10 7 1842)

¹⁰⁶⁴ B.O.A., İ.MTZ. CL. 1/1, (20 M 1258)

¹⁰⁶⁵ Temperley, *England and The Near East* s:189; İ.MSM. 41/1112, (5 S 1258)

desteklenmedikçe Britanya için Fransa'nın lehine neticeler yaratma riskinden başka bir anlam taşımamaktaydı. Nitekim Lübnan'daki idari değişimin ardından Fransa'nın askeri müdahalede bulunacağı dilden dile dolaşmakta,¹⁰⁶⁶ İstanbul'daki Avusturya temsilcisi de, Metternich'in Ömer Paşa'nın azli ve Lübnan'ın idaresinin Hıristiyanlara bırakılmasına yönelik kararını Bâb-ı Âli nezdinde dile getirmekteydi.¹⁰⁶⁷ Biz bu sebeple Canning'in Sarım Efendi'nin kendisine sunduğu önerileri reddetme yoluna gittiğini düşünmekteyiz. Zira mevcut koşullar altında Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu birlikte hareket etseler dahi Fransa'dan yükselecek tepkinin önüne geçecek askeri ve diplomatik güce sahip değillerdi. Nitekim bir diğer Büyük Devletin desteğine ve Avrupa Uyumu içerisinde kendi lehine dönecek dengeye ihtiyaç duyan Britanya'nın bu desteği bulunduğu değişecek olan tavrı da bu düşüncemizi kanıtlamaktadır.

Bu noktada Britanya'nın imdadına Metternich yetişmiştir denilebilir. Avrupa'daki güç dengesinin muhafazasını Avusturya dış politikasının merkezine yerleştiren Metternich, Lübnan'daki Fransız-İngiliz rekabetinde de güçler arası dengeyi sağlayacak bir çözümün peşindeydi. Başlarda Fransa'nın tezlerine destek veren ve Lübnan'ın eski idarî ayrıcalıklarını koruyarak Hıristiyan bir ailenin yönetimine bırakılmasını talep eden Şansölye'nin büyüyen krizle beraber fikir değiştirdiğini görmekteyiz. Avrupa Dengesi'nin Şihab ailesi sebebiyle epeyce sallandığı ve Fransa ile Britanya'nın Lübnan meselesi üzerinden bir çatışmanın içerisine çekilmesinin an meselesi olduğu 1842 yılı itibariyle Metternich, bölgede Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarlık hakları üzerinden Dürzî ve Marunîlerin çatışan taleplerinin yanı sıra, Fransız ve İngiliz çıkarlarının da dengelendiğini bir sistem üzerinde kafa yormaya başlamıştır.¹⁰⁶⁸

Metternich bu yöndeki fikirlerini Viyana üzerinden büyükelçi olarak atandığı Londra'ya giden Âli Efendi'ye de iletmiştir. Mayıs 1842'de gerçekleşen görüşmede Metternich, Âli Efendi'ye Dürzî bir emirin Dürzî cemaatinin ve Şihab

¹⁰⁶⁶ Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa*, ss:431-432.

¹⁰⁶⁷ İ.MTZ. CL. 1/1, (20 M 1258); İ.MSM. 41/1117, (24 R 1258); Kaynar, *Mustafa Reşid*, ss:410-412.

¹⁰⁶⁸ Farah, *The Politics of Interventionism*, ss:214-216.

hanedanından bir emirin de Marunîlerin başına atandığı iki bölgeyi bir idari sistem önerisi getirmiştir. Şansölyeye göre bu sistem dâhilinde emirler arasında bir ihtilaf vuku bulduğunda bu ihtilafı halletmek için toplanacak meclise başkanlık edecek ve doğrudan İstanbul'la temasa geçecek hususi bir memur Devlet-i Aliyye tarafından tayin edilecekti. Bu kimse Sayda valisinin maiyetinden seçilmeyecekti. Ayrıca Metternich, Âli Efendi'ye söz konusu çözüm önerisini Britanya makamlarıyla da müzakere edeceğini bildirmiş ve kendisinden aralarında geçen konuşmayı vakit kaybetmeden İstanbul'a nakletmesini istemişti.¹⁰⁶⁹

Metternich'in önerisi o ana kadar Avrupalı devletler tarafından Bâb-ı Âli'ye sunulan önerilerin arasında İstanbul'un fikrine en yakın olandır. Zira Lübnan meselesinin çözüm yolunu bölgenin doğrudan merkezi otoriteye bağlanmasında bulan Bâb-ı Âli'nin temel hedefi bu tasarıyla tamamen hayata geçmese de, söz konusu tasarının bölgede merkezî kontrolü tesis edecek ara bir mekanizmaya yer vermesi dönemin şartlarında İstanbul için oldukça önemlidir. Benzer bir biçimde söz konusu tasarı Britanya tarafında da olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Avusturya'nın İstanbul maslahatgüzarı Kletzl tarafından Metternich'in planından haberdar edilen Canning de, Kletzl ile yakın bir işbirliği içerisine girerek yaklaşım değişikliğine gitmiştir.¹⁰⁷⁰

Canning'in revize ettiği Lübnan önerisi temelde Metternich'in Âli Efendi ile görüşmesinde belirttiği hususları içermektedir. İdarenin bir bütün olarak yüksek rütbeli bir paşaya bırakıldığı söz konusu plan, merkezden atanan bu paşanın yönetimi altında olan her bölgenin daha alt rütbeli bir görevli -Maruniler için bir Hıristiyan, Dürzüler için bir Dürzi- tarafından yönetilmesini öngörmekteydi. Bu hususta alt yönetimlerin askeri kuvvete sahip olmaması ve tamamen idari bir karakter taşıması bölgenin asayişini için önem arz etmekteydi. Ayrıca Büyükelçi'ye göre, Bâb-ı Âli'nin vergi ödemelerini düzenleyen, Dürzî ya da Marunî olsun bölgede yaşayan halkın kadim ayrıcalıklarını garanti altına alan bir ferman ile kurulacak olan yeni sistemi sağlama sağlaması da azami öneme

¹⁰⁶⁹ NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 21 Haziran 1842; Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, s: 654.

¹⁰⁷⁰ NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 9 Haziran 1842.

sahipti. Yine Canning, söz konusu sistem içerisinde karışık nüfuslu köylerin merkezden atanan Paşa ile bölgede yer alan emirlerin müşterek kontrolünün altına bırakılabileceğini de belirtmekteydi.¹⁰⁷¹ Canning'in 9 Haziran tarihli raporunda kaleme aldığı bu öneri Aberdeen'in eline 24 Haziran'da geçecektir. Fakat Metternich'in iletişime geçtiği Aberdeen de -Canning'in raporu kendisine ulaşmadan üç gün önce, 21 Haziran 1842'de- Lübnan'ın iki kaymakamlığa ayrılmasına ve söz konusu kaymakamların Şihab ailesinden bir emirin değil, Şam'da ya da başka bir şehirdeki Türk paşanın kontrolüne verilmesine ilişkin oldukça benzer bir öneriyi İstanbul'daki elçisine yollamıştır.¹⁰⁷²

Britanya ve Avusturya'nın dışında Rusya ve Prusya tarafından da desteklenen söz konusu planla beraber Marunîlere ve Dürzîlere iki ayrı emir atanmasına ve Ömer Paşa'nın azledilerek onun yerine Bâb-ı Âli'nin Lübnan'da ikamet edecek ve söz konusu emirlere nezaret edip Devlet-i Aliyye'nin hükümrانlık hukukunu muhafaza edecek bir memurun tayin edilmesine karar verilmiştir. Fransa bu teklife karşı çıksa da diğer devletlerin kararına uymak zorunda kalmış ve Aralık 1842'de çift kaymakamlık sistemi Lübnan'da yürürlüğe girmiştir. Fakat 1843 yılının hemen başında yeniden baş gösteren çatışmalar neticesinde bölgenin yeni sisteme geçişi fiiliyatta mümkün olamamıştır.¹⁰⁷³

Yukarıda da belirtildiği üzere Lübnan'da tesis edilen kaymakamlık sistemi, Bâb-ı Âli'yi, Tanzimat'ın temel prensiplerinden biri olan yerel güçlerin feodal nüfuzlarını kırma hedefine yaklaştırmaktaydı. Fakat bu noktada sistem değişiminin yanı sıra bu değişimin doğrudan etkilediği yönetici elitin durumu da önem arz etmekteydi. Bu açıdan Bâb-ı Âli için, sahip oldukları ekonomik ve

¹⁰⁷¹ NA, FO 406/7, Canning'den Aberdeen'e, 9 Haziran 1842. Temperley ve ondan referans alan Ülman eserlerinde kaymakamlıkların Türk Paşa'sının kontrolüne verilmesi fikrinin Aberdeen'e ait olduğunu Canning'in önerisinin başta Hıristiyan bir emir olan iki kaymakamlı bir yapı olduğunu belirtmektedir. Bknz: Temperley, *England and the Near East*, s:189; Ülman, *1840-1845 Suriye*, s:259. Oysaki yukarıda da görüldüğü üzere Londra'daki Bakan ile İstanbul'daki Büyükelçi eş zamanlı olarak benzer bir tasarı kaleme almışlardır. Söz konusu benzer tasarıların kaleme alınmasındaki en önemli etken de Metternich'in Âli Efendi ile yaptığı görüşme neticesinde değişen dengelerdir.

¹⁰⁷² NA, FO 406/7, Aberdeen'den Canning'e, 21 Haziran 1842, Ayrıca eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Londradaki Büyükelçiliğinden de İstanbul'a Aberdeen'in Canning'e yukarıdaki hususları içeren bir talimat göndereceği haberi gelmiştir. Bknz: B.O.A. HR.SFR.3., 2-13, (10 7 1842)

¹⁰⁷³ Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, s:657.

siyasi güçle Şihab ailesinin Lübnan'daki konumu en az idare mekanizmasının değişimi kadar önemliydi. Aslında Lübnan'ın Osmanlı idaresindeki yönetim tarihine bir bütün olarak bakıldığında, bu durumun sadece Şihablara özgü olmadığı da ortaya çıkmaktadır. Zira fetihden itibaren Lübnan'ın yönetiminde yerel aşiretleri vekil olarak kullanan Osmanlı İmparatorluğu, belirli bir aile ne zaman ürkütücü bir güç tabanı oluşturma tehdidi gösterse bunun önüne geçmek için katı tedbirler alma yoluna gitmişti. Bu tedbirlerin başında da rakip aileleri bir birine karşı kullanma ve devlet himayesini diğer ailelere kaydırma yolu gelmekteydi.¹⁰⁷⁴

Benzer bir biçimde kaymakamlık sistemine geçiş ile birlikte Bâb-ı Âli, devlet içerisinde ayrı bir politik birim haline gelmiş olan Şihab hanedanını Lübnan'dan uzaklaştırmak için Dürzî Kaymakamlığının başına Emin Arslan'ı geçirirken Marunî kaymakamlığının başına da Haydar al-Lamî'nin atanmasını uygun bulmuştur.¹⁰⁷⁵ Fakat bu durum Lübnan'daki nüfuz dengesini en az idarî sistemin değişimi kadar sarsacak bir hamleydi. Nitekim kararın hemen ardından Fransa'nın itirazları başlamış, Lübnan bu sefer de Şihab ailesinin yönetimde yer alması ve karma köylerin idaresi konuları üzerinden yürüyen uluslararası bir krizin konusu olmuştu.

Karma köylerdeki temel sorun, Dürzîlerin Marunî, Marunîlerin de Dürzî vekillerin emri altına girmek istememelerinden kaynaklanmaktaydı. Halk arasındaki huzursuzlukları bölgedeki Fransız ve İngiliz konsoloslarının kışkırtması sonucunda da Lübnan'da, karma köylerin idaresi üzerinden yeniden Marunî ve Dürzîler arasındaki silahlı çatışmalar başlamıştır. Bölgede görev yapan Fransız konsoloslarına göre, Dürzî bölgesi içerisindeki karma köylerde, Dürzî kaymakamın tayin ettiği Dürzî vekilin yanında bir de Marunî kaymakamın tayin ettiği Marunî vekil bulunmalı, bu Marunî vekil doğrudan doğruya Marunî kaymakamına bağlı ve ona karşı sorumlu olmalıydı. Aslında bu durum Marunî kaymakamının yetkisinin kendi bölgesinin dışına taşması ve Dürzi bölgesindeki Marunileri de kapsamaya anlamına gelmekteydi. Bölgede görev yapan İngiliz konsolosları ise bu görüşe kesin bir dille karşı çıkmaktaydı. İngiliz görüşüne

¹⁰⁷⁴ Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde*, s:11.

¹⁰⁷⁵ B.O.A. İ.MSM. 43/1133 (11 Ca 1259), Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, s:661.

göre Dürzî bölgesi içerisindeki karma köylerde Dürzî vekilin yanı sıra bir Marunî vekil tayin edilmeli, fakat bu atama Marunî kaymakam tarafından değil, Dürzî kaymakam tarafından yapılmalı, Marunî vekiller Dürzî kaymakama bağlı olmalıydı.¹⁰⁷⁶

Şihab hanedanı meselesi ise karma köylerin idarî yapısının ortaya çıkardığı sorunlardan çok daha problemlerle bir alan teşkil etmekteydi. Zira Şihablar ve söz konusu ailenin Lübnan'daki konumu uluslararası aktörlerin bölgesel güç hesaplamalarında karma köylere oranla daha fazla anlam taşımaktaydı. Yukarıda da belirtildiği üzere Bâb-ı Âli, Şihab ailesinin hiç bir üyesini Lübnan yönetiminde istememekte, aileyi bölgedeki otoritesinin önündeki en önemli engellerden biri olarak görmekteydi. Şihab ailesi ile derin bir hususi münasebet içerisinde olan Fransa için ailenin Lübnan yönetiminden uzaklaştırılması bölgedeki Fransız nüfuzuna ket vurulmasıyla eşdeğerdi. Diğer taraftan bölgedeki Fransız nüfuz alanını daraltan her tür gelişme Britanya'nın Lübnan üzerinde nüfuz sağlaması için arzu ettiği elverişli ortamı yaratmaktaydı. Açık ki bu meselede, Fransa ile yakınlığından dolayı Şihab ailesinin Lübnan'da etkin bir konumda olmasını kendi nüfuzunun önünde bir engel olarak gören Britanya ve Bâb-ı Âli'nin çıkarları örtüşüyordu.¹⁰⁷⁷

Bu tarihten itibaren Bâb-ı Âli ile Canning'in belirgin bir biçimde ortak hareket ettiğini görmekteyiz.¹⁰⁷⁸ Örneğin Beyrut'taki donanma gücünün attırılmasında¹⁰⁷⁹, asker sevkinde¹⁰⁸⁰ ve bölgedeki askerlerin idaresi¹⁰⁸¹ ile Beşir Şihab'ın İstanbul'dan başka bir yere nâklinde doğrudan Canning'in fikri alınmıştır. Aynı dönemde Ömer Paşa'nın bölgenin yönetiminden alınması da Canning'in İstanbul'a gelişinden itibaren ısrarla yinelediği bir diğer talebin de gerçekleştiği anlamına gelmektedir.¹⁰⁸² Fakat bu noktada da Britanya'nın hareketini sınırlayan bazı etmenler mevcuttu. Her şeyden önce Britanya'nın

¹⁰⁷⁶ B.O.A. İ.MSM. 43/1134 (5 S 1259); B.O.A. İ.MSM. 45-1153 (11 Ca 1261); Ülman, *1840-1845 Arasında Suriye*, s:261.

¹⁰⁷⁷ B.O.A. HR. SFR.3, 9-90, (30.12.1844)

¹⁰⁷⁸ B.O.A. İ.MSM. 45/1157 (16. S. 1261); B.O.A. İ.MSM. 45/1158 (7 Ra 1261); NA, FO, 78/640, Canning'den Aberdeen'e, 1 Temmuz 1846.

¹⁰⁷⁹ B.O.A. İ.MSM. 45/1162 (14 Ş 1261)

¹⁰⁸⁰ B.O.A. İ.MSM. 43/1135 (8 M 1260)

¹⁰⁸¹ B.O.A. İ.MSM. 45/1163 (11 L 1261)

¹⁰⁸² Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, ss:671-675.

Lübnan meselesinde gözetdiği ilk prensip Fransız askeri müdahalesinin önüne geçmekti. Bunda hiç kuşkusuz kara ordusundan yoksun olan Britanya'nın böyle bir durumda Fransa ile tek başına başatmesinin olanaksız oluşu da rol oynamaktaydı. Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere donanma ile ticaretin güvenliğini sağlayan İngilizler siyasi ve ekonomik nüfuz yarışının iç içe geçtiği Lübnan gibi bölgelerde ancak bir Avrupa kara gücü ile ittifak halinde ilgili bölgeye müdahale edebilmekteydiler. Bu da Britanya için Avrupa Uyumu'nu işletmeyi ve bu uyum içerisinde güç dengeleriyle oynayarak hedefe ulaşmayı zaruri kılmaktaydı. 1840'da Mehmet Ali Paşa idaresinden Lübnan'ın alınışı Britanya'nın Avusturya ile kurduğu işbirliğinin neticesiydi. Benzer bir biçimde Lübnan'daki kaymakamlık sisteminin oluşturulması da ancak Metternich'in açık desteğinden sonra mümkün olmuştu. Şihab ailesinin Lübnan yönetiminden uzaklaştırılması için de Britanya benzer bir yol üzerinde duracaktı; fakat bu sefer İngilizlerin dayandığı güç Avusturya değil, Rusya olacak ve bu durum da 19. yüzyıl diplomasi tarihinin ilginç istisnalarından biri olarak tarihte yerini alacaktı.

Birinci bölümde anlatıldığı üzere Aberdeen dönemi dış politikasının önceliklerinden biri de Rusya ile Palmerston döneminde tırmanan gerginliği düşürmekti. Bu sebeple 1843 yılında iki ülke arasında bir ticaret antlaşması yapılmış, ardından ise 1844 yılında Rus Çarı ve Rus Dışişleri Bakanı'nın Londra ziyaretleri gerçekleşmiş ve bu ziyaretlerde yapılan görüşmeler ekseninde devam eden mektup teatileri -Palmerston'un iktidara gelir gelmez rafa kaldıracağı- Rus-İngiliz gizli anlaşmasını meydana getirmişti.¹⁰⁸³

Britanya'nın Rusya ile kurmaya çalıştığı söz konusu yeni ilişki tarzının bir sebebi de şüphesiz Fransa ile dünyanın birçok bölgesi üzerinde girilen rekabetti. Fransa'yı doğu güçlerine dayanarak dengelemek Britanya'nın 19. yüzyıl boyunca takip ettiği bir politikaydı. Fransa ile *samimi bir ilişki* peşinde olan Aberdeen bir yandan da Rusya'yla Fransa'nın hareketlerini kontrol altına alınmasını sağlayacak bir ilişki kurmayı amaçlıyordu.¹⁰⁸⁴ Çar I. Nikola'nın amacı ise, Kraliçe ve bakanlarıyla şahsen görüşüp güvenlerini kazanmak ve özellikle

¹⁰⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Birinci bölüm ss: 89-91.

¹⁰⁸⁴ Stanmore, *The Earl of Aberdeen*, s.154.

de Rusya'nın Yakın Doğu politikaları üzerine olan "önyargıları" kırmaktı.¹⁰⁸⁵ I. Nikola bu dönemde bir taraftan Doğu Sorunu'nda Avrupa güçleri –özellikle de Britanya- ile ittifak yolları aramakta bir taraftan da Britanya ile Fransa'nın Avrupa içinde ikinci bir blok olarak yükselmesini engellemek istemekteydi. Bu noktada I. Nikola'nın kendi tahtı için dahi bir engel olarak gördüğü Louis Phillipe'e olan husumeti de rol oynamaktaydı.¹⁰⁸⁶

Puryear, Rusya'nın sayılan sebeplerle Britanya'nın Fransa ile İspanya, Madagaskar, Cezayir ve Tahiti üzerinden giriştiği rekabeti de yakından takip ettiğinin altını çizmektedir.¹⁰⁸⁷ Biz de bu noktada Tahiti gibi stratejik önemi görece daha alt sıralarda yer alan bir coğrafyadaki rekabeti yakından izleyen Rus tarafının Lübnan üzerinden yürütülen rekabete çok daha fazla enerji ayırmış olması gerektiğini düşünmekteyiz. Hatta Rus Çarı ve Dışişleri Bakanı'nın 1844 yılında gerçekleşen Londra ziyaretleri ile Fransız-İngiliz yakınlaşmasını kırma umutlarının 1840'ların ilk yarısında Doğu Sorunu'nun sahnesi olan Lübnan problemiyle yakından ilişkili olabileceğini düşünmekteyiz. Zira bu görüşmelerin temel gündemini Tahiti ve Madagaskar'dan ziyade Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı meselesi oluşturmaktaydı. Bu noktada imparatorluğun varlığı ve mevcut durumunun korunması konusunda mutabık kalan Britanya ve Rusya'nın devam eden Lübnan Krizi'nde de birlikte hareket etmeyi planladıkları düşünülebilir. Âli Efendi de 15 Ağustos 1844 tarihinde Londra'dan gönderdiği raporunda İngiltere'de tüm basının Nesselrode'un ziyaretine odaklandığını haber vermekte ve ziyaretin asıl nedenini Fransa'nın gündün güne artan Britanya husumeti olarak değerlendirmekteydi. Ayrıca Britanya ve Rusya'nın "*te'kîd-i ittifak*" etme azmi gösterdiğini söylemekte olan Âli Efendi, Mehmet Ali Paşa ve Mısır sorununa işaret ederek iki ülkenin dört sene önce Doğu Sorunu'nda yaşananların yenilenmesi ihtimalinden kaçınmak istediklerini vurgulamaktaydı.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁵ Goryanov, *The Secret Agreement*, ss: 97-98.

¹⁰⁸⁶ Puryear, *England, Russia*, s:45.

¹⁰⁸⁷ Puryear, *England, Russia*, s.4, 36-45.

¹⁰⁸⁸ B.O.A., HR.SFR.3, 8-138, (15.8.1844)

Diğer taraftan Çar ve Nesselrode'un Londra ziyaretlerinin Fransız hariciyesinde yarattığı infialin¹⁰⁸⁹ bir nedeninin de eş zamanlı olarak devam eden Lübnan problemiyle ilintili olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Lübnan krizinin karma köyler ve Şihab ailesinin akıbeti üzerinden yürüdüğü ikinci safhasında Metternich'in desteğini alan Fransızlar, bu sefer kendi görüşlerinin Avrupa Uyumuna içerisinde kabul bulacağını düşünmekteydiler. Rusya ile Britanya arasında meydana gelen bir yakınlaşma ise dengeyi Fransa aleyhine çevirebilirdi.¹⁰⁹⁰

Tüm bunların yanı sıra Rus Dışişleri Bakanı Nesselrode'un Londra'da olduğu günlerde Britanya'nın Lübnan krizinde, özellikle de Şihab ailesinin akıbeti meselesinde attığı adımlar da bu kanımızı destekler niteliktedir. Örneğin yukarıda da bahsedildiği üzere Fransızlar Lübnan'da çıkan iç savaşı, kaymakamlık sistemi içerisinde kendilerine yer verilmeyen Şihab ailesinin bölgeye dönüşü için kullanmaya çalışmaktaydı ve bu noktada Metternich'in desteğini de almayı başarmışlardı. Fransa'nın Metternich'i de ikna ettiği bu günlerde Aberdeen'in, gönderdiği bir talimatla Canning'i Bâb-ı Âli'nin Şihabların Lübnan yönetiminden uzaklaştırılması kararını desteklemekle görevlendirmesi¹⁰⁹¹ ise konumuz açısından oldukça önemli bir gelişmeyi teşkil etmektedir. Zira, güç dengesi ve Avrupa Uyumuna prensibini dış politikasının merkezine yerleştiren Aberdeen'in Metternich'in de içerisinde yer aldığı bir fikrin karşısında yer alması için dengeyi Britanya lehine etkileyebilecek bir aktörle işbirliği içinde olması gerekmektedir. Benzer bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra'daki büyükelçiliğinden İstanbul'a gelen raporlar da Şihab meselesinde Britanya'dan alınan desteği vurgular. Lord Aberdeen ile görüşen Londra Büyükelçisi Âli Efendi İstanbul'a Aberdeen'in mevcut idarenin devamından yana olduğunu ve Şihab ailesinin yeniden emarete gelmesine

¹⁰⁸⁹ B.O.A., HR.SFR.3, 8-46, (21.05.1844); B.O.A., HR.SFR.3, 8-138, (15.8.1844)

¹⁰⁹⁰ NA, FO 406/8, Robert Gordon'dan Aberdeen'e, 16 Haziran 1844, NA, FO 406/8, Lord Cowley'den Aberdeen'e, 28 Haziran 1844 Avrupa güçleri arasında denge politikasından yana olan Metternich yine bu sebepten dolayı krizin ikinci aşamasında Fransa'nın yanında olmayı tercih etmiştir. Zira Şihabların Lübnan'ın yönetiminden alınması bölge üzerindeki Fransız ve İngiliz nüfuz dengesini Fransa aleyhine alt üst edeceğini düşünmektedir

¹⁰⁹¹ NA, FO 406/8, Aberdeen'den Canning'e, 8 Temmuz 1844.

gerek görmediğini bildirmektedir.¹⁰⁹² Âli Efendi, Aberdeen'in Lübnan'ın yönetiminin yeniden Şihab ailesine verilmemesi için Avusturya ve Fransa'nın fikrini değiştirmek ve Rusya ve Prusya'yı da yanına çekmek için uğraştığını belirtmekte ve bu sebeple Bâb-ı Âli'nin Lübnan'da katı tedbirlere şimdilik başvurmamasının daha iyi olacağını altını çizmektedir. Aberdeen'in söz konusu girişimlerinin olumlu sonuç vermekte olduğuna da değinen Âli Efendi, Kont Nesselrode tarafından İstanbul'daki temsilcisine bu yönde talimat gönderildiğini de Rus-İngiliz görüşmelerinin devam etmekte olduğu Londra üzerinden haber vermektedir.¹⁰⁹³

Nitekim olayların seyrine bakıldığında, Aberdeen, Paris sefiri Lord Cowley'i, Guizot ve Fransız makamları nezdinde, Lübnan'da tesis edilen kaymakamlık düzeni henüz tam manasıyla denenmediğinden bu düzene bir şans verilmesi ve Şihab ailesinin emaretinin bu düzenin sonuçlarına bakılmadan tekrar gündeme gelmesine gerek görülmediği fikirlerini işlemekle görevlendirmişti. Londra'nın, bu fikrini başta Avusturya olmak üzere tüm Avrupa devletleri nezdinde dile getirmesinin ardından¹⁰⁹⁴ sular durulmuş ve dönemin Hariciye Nazırı Şekip Efendi, Lübnan düzeninin tanzimi için yola çıkmıştı. Rusya'nın Britanya'nın yanında yer aldığını ve bunun neticesinde Aberdeen'in daha kararlı bir politika izlediğini fark eden Fransızlar ise geri adım atmak mecburiyetinde kalmıştır.

Şihab ailesinin yeniden Lübnan emaretine atanmaması ve kaymakamlık sisteminin devam ettirilmesi konusunda Avrupa devletleri arasında kendi fikrine taraftar bulan Bâb-ı Âli ise bir an önce çatışmaları engellemek ve nizamı tesis etmek için Şekip Efendi'yi Lübnan'a göndermiştir.¹⁰⁹⁵ Bu noktadan sonra Fransız elçisinin tehditleri devam etse de, Britanya'nın Rusya ve Prusya'yı yanına çekmesiyle¹⁰⁹⁶ Avrupa Dengesi Londra ve İstanbul lehine döndüğünden Şekip Efendi'nin Lübnan'da yeni bir nizam kurması mümkün olmuştur.

¹⁰⁹² B.O.A. HR. SFR.3, 9-3, (27.8.1844)

¹⁰⁹³ B.O.A. HR. SFR.3, 9-3, (27.8.1844)

¹⁰⁹⁴ NA, FO 406/8, Aberdeen'den Cowley', 5 Temmuz 1844; B.O.A. İ.MSM. 46-1178 (20 S 1262)

¹⁰⁹⁵ B.O.A. İ.MSM. 46/1171 (29 Z 1261), B.O.A. İ.MSM. 46-1173, (6 M 1262), Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî*, s:1200.

¹⁰⁹⁶ B.O.A. İ.MSM. 46-1178 (20 S 1262)

Bâb-ı Âli'nin Lübnan'daki krizi çözmek için görevlendirdiği ismin Hariciye Nazırı oluşu Lübnan krizinin uluslararası boyutunu kavramak için oldukça önemli bir veridir. Ayrıca, Şekip Efendi'nin Lübnan'a gitmeden önce İstanbul'da Britanya ve Fransa büyükelçileri ile görüşüp kendilerinden bölgedeki konsolosların kendisine zorluk çıkarmaması için yardım istemesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Şekip Efendi'nin isteği kabul edilmiş ve Fransız ve Britanya büyükelçileri bölgedeki konsolosluklarına Şekip Efendi'nin çalışmalarını engelleyici nitelikte hareketlerde bulunmaktan kaçınmalarını salık veren talimatlar göndermişlerdir.¹⁰⁹⁷

Şekip Efendi'nin kurduğu düzen ile birlikte Lübnan'da 1842 yılının sonunda kabul edilen kaymakamlık sistemi teyit edilmiştir. Lübnan'ın idaresi Dürzî ve Marunî olmak üzere iki kaymakamın yetkisine verilmiş ve söz konusu kaymakamların maiyetinde bölgenin nüfusuna göre karma meclisler teşkil edilmiştir. Ayrıca Dürzî ve Marunî kaymakamlıklarına Emin Arslan ve Haydar al-Lamî'nin getirilmesi de bu düzenle teyit edilerek Şihabların Lübnan'ın yönetiminden uzaklaştırılmasının da uluslararası kabulü sağlanmıştır. Tüm bunların yanı sıra Şekip Efendi'nin, Lübnan'daki idareyi tanzim ederken dönemin merkezileştirme politikasını gözetmeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin, söz konusu kaymakamları birer devlet memuru haline dönüştürmek için merkezden belirli bir maaş bağlanması, atama ve azledilme işlemlerinin de Sayda valisinden alınarak doğrudan merkezi idarenin yetkisine verilmesi söz konusu politikayı hayata geçirmeye yönelik tedbirlerdir. Ayrıca hem karma meclislerin işleyişinin hem de karma köylerdeki vekil seçiminin ayrıntılı kurallara bağlanması da bu açıdan son derece önemlidir.¹⁰⁹⁸ Her ne kadar Şekip Efendi Lübnan'ın idarî tanzimine dair herkesçe kabul gören bir sistem oluşturmaya muvaffak olmuşsa da Lübnan sorunun temelinde yatan Britanya ve Fransa rekabeti, söz konusu sistemle birlikte ortadan kaldırılamayacak bir etmen olarak bölgenin kaderini etkilemeye devam edecektir. Neticede söz konusu rekabet ve bu rekabetin tetiklediği devam eden misyoner faaliyetlerinin de etkisiyle Şekip

¹⁰⁹⁷ B.O.A. İ.MSM. 45-1160, (9 Ş 1261)

¹⁰⁹⁸ Farah, *The Politics of Interventionism*, ss:439-465; Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, ss:679-681; Akarlı, *The Long Peace*, ss:28-30; Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, ss:19-21.

Efendi düzeni olarak anılan bu düzen Lübnan'a ancak 1860'lara kadar huzur getirebilecek, 1860'larda bölge yeniden bir iç savaşın içerisine çekilecektir.

2.7.3. Britanya'nın Nüfuz Araçları: Protestanlar

Şekip Efendi, Lübnan'a gidişini takip eden dönemde İstanbul'a gönderdiği raporlarda, Lübnan'daki karışıklıkların bölgedeki İngiliz ve Fransız konsoloslarının halkı kışkırtmasından kaynaklandığını daha önce de duyduğunu, fakat işin boyutlarının tahminlerin çok ötesinde olduğunu hayret içerisinde fark ettiğini belirtmekteydi. Dönemin Hariciye Nazırına göre İngiliz ve Fransız konsolosları halkın damarlarına işlemiş ve ahaliyi istedikleri yönde kullanmaya başlamışlardı. Ayrıca Şekip Efendi konsolosların faaliyetleri neticesinde, bölgenin idari sistemine dair yapılan her bir gelişim hamlesinin halk tarafından İngiliz ya da Fransızların Bâb-ı Âli'den kopardığı bir ödün olarak algılandığına işaret etmekte ve bu şartlar altında bölgede Padişah otoritesinin tam olarak tesis edilmesinin olanaksız olduğunu belirtmekteydi.¹⁰⁹⁹

Yukarıda yeri geldikçe belirtildiği üzere Lübnan üzerindeki Fransız-İngiliz siyasi ve ekonomik nüfuz yarışının en önemli araçları bölge halkıydı. Fransızların aksine Britanya'nın 1840'a kadar Lübnan'da herhangi bir dayanak noktası bulunmamaktaydı. İlk defa 1840 yılının başında Palmerston, Dürzîlerle "hususî bir ilişki" geliştirme fikrini ortaya atmıştı. İleri gelen Dürzî ailelerinin kimi üyelerinin Londra'da eğitim almasını dahi içeren bu politika¹¹⁰⁰ vesilesiyle Palmerston'un asıl amacı Fransızların Marunîler üzerinden tesis ettiği nüfuzu Dürzîlerle dengelemektir. Ayrıca Dürzîlerin ve bölgede yer alan Hıristiyanların Protestanlaştırılması da bu politikaya dâhildi.¹¹⁰¹

Aberdeen tarafından 1841 yılının Ekim ayında Canning'e verilen ilk talimatnamede de, Lübnan'daki Britanya nüfuzunun tesis edilmesi için bölgenin Protestanlaştırılması politikası açıkça yer almaktaydı. Hatırlanacağı üzere söz

¹⁰⁹⁹ Gökbilgin, *1840'tan 1861'e*, ss:675-677.

¹¹⁰⁰ NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 3 Aralık 1841.

¹¹⁰¹ Rodogno, *Against Massacre*, s:93; Cahuet, *La Question D'orient*, s:208.

konusu talimatnamede, bir bütün olarak Suriye bölgesindeki farklı mezhepten Hıristiyan halkların her zaman için Britanya'nın ilgi alanında olduğu, fakat mevcut durumda (Mehmet Ali Paşa işgalinden sonra) birer ilgi odağına dönüştüğü belirtilmekteydi. Ayrıca söz konusu talimatnamede, Suriye halkının Müslüman ya da Hıristiyan olsun, neredeyse "pagan" sayılabilecek kadar yozlaşmış inançlara sahip olduğu belirtildikten sonra, "*dindar ve merbut bir adamın çabalarının daha aydınlanmış ve saf bir inancın kutsanmasına yol açabileceğine*" değinilmesi de bu açıdan oldukça dikkat çekiciydi.¹¹⁰² Görüldüğü üzere Aberdeen Canning'e Lübnan'a dair yürütmesi gereken diplomasiyi anlatırken bir taraftan da bölgenin Protestanlaştırılması için resmi talimat vermekteydi. Canning de bu konuda başarılı bir diplomasi yürütecek ve görev süresi boyunca Lübnan'ın Protestanlaştırılması ve Protestanların millet statüsü kazanması yolunda önemli gelişmelere imza atacaktır.

Canning'in bölgeyi Protestanlaştırma görevini üç ana ekseninde yürüttüğünü söyleyebiliriz. Bunlardan ilki Protestanlığı yayan ana damar olan Amerikan misyonerleri ve İstanbul'daki ABD temsilciliği ile kurulan bağıdır. Diğerleri ise yukarıda bahsettiğimiz mürted meselesi üzerinden Hıristiyanların din ve mezhep değiştirmesinin önünün açılması ve bir bütün olarak tanassur hadiseleri karşısında daha ılımlı bir bakış açısının yerleştirilmesidir. Son olarak Canning'in bu dönemde Bâb-ı Âli'den Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılması için aldığı izinden bahsetmek gerekmektedir. Canning'in uzun yıllara yayılan çabaları neticesinde Bâb-ı Âli'den aldığı bu izin hiç kuşkusuz 1841-1847 yılları arasındaki Protestanlaştırma faaliyetlerinin temel hedefi olan Lübnan'daki nüfus yapısının Britanya lehine değişmesini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Protestan mabedi için Bâb-ı Âli'den alınan bu izin, Canning'in bir sonraki İstanbul elçiliği sırasında gerçekleştirmeye muvaffak olacağı Protestanlara millet statüsü tanınması konusunda da önemli bir adımı teşkil etmiştir.¹¹⁰³ Mürted

¹¹⁰² NA, FO, 78/439, Aberdeen'den Canning'e, 30 Ekim 1841.

¹¹⁰³ Kudüs'te bir Protestan mabedi açılması için Bâb-ı Âli'den izin alındıktan sonra Britanya'nın ana hedefi Protestanlara millet statüsü tanınması olmuştur. Canning'in yokluğunda İstanbul'da Britanya'nın temsilciliğini yürütmüş olan Wellesley de 1847 ve 1848 tarihlerini kapsayan görev süresi boyunca dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston'un kendisine yolladığı talimatlara (bkz: NA, FO 78/673, Palmerston'dan Wellesley'e, 3 Mart 1847; NA, FO 78/674, Palmerston'dan Wellesley'e, 27 Mayıs 1847) uygun bir biçimde bu konuya önemli bir mesai ayırmıştır. (bkz:NA,

meselesini daha önce ayrı bir başlık altında incelediğimizden bu kısımda Amerikan misyonierleri ile kurulan ortaklığı ve Kudüs'te bir Protestan mabedinin açılmasını, Canning'in ilk talimatnamesinde yer alan görevlerden biri olarak Lübnan'ın Protestanlaştırılması bağlamında değerlendirmeye çalışacağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestanlık, İngiliz diplomasisi ve Amerikan misyonierlerinin işbirliği sayesinde tutunabilmiştir.¹¹⁰⁴ Suriye ve Lübnan ise bu işbirliğine sahne olan belli başlı yerlerden biridir. Amerikan misyonierleri, Osmanlı İmparatorluğu'na ilk ayak bastıkları yıl olan 1815'ten itibaren Mısır, Suriye ve Lübnan'a büyük ilgi göstermişlerdir. Suriye Misyonu 1820'lerin ilk yarısında Beyrut merkezli olarak kurulmuş¹¹⁰⁵ ardından da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Amerikan Okulu (Syrian Protestant College) 1824 yılında Beyrut'ta açılmıştır.¹¹⁰⁶ Bu açıdan Amerikan misyonierlerine karşı ilk büyük tepkinin Cebel-i Lübnan'da çıkması da tesadüf değildir. 1841 yılının bahar aylarında Marunîlerin dini liderleri, Suriye valisine Amerikalı misyonierlerin yerel halkın aklını karıştırarak dinlerini ve inançlarını değiştirdiklerini bildirmekte ve validen bölgeden çıkarılmaları için girişimde bulunmasını istemekteydi.¹¹⁰⁷ Ülkeye geldikleri günden itibaren, daha çok farklı mezhepten Hıristiyanları Protestanlığa geçirmek için çalışan misyonierler, Lübnan'da bölgenin Hıristiyan

---

FO 78/645, Wellesley'den Palmerston'a, 2 Kasım 1846; NA, FO 78/678 Wellesley'den Palmerston'a, 1 Şubat 1847) ardından 1848 yılında yeniden İstanbul Byükelçisi olarak atanan Canning'in de Amerikalı misyonierler ve İstanbul'daki ABD temsilcileriyle işbirliği içerisinde yürüttüğü Protestanlara ilişkin çalışmaları devam etmiştir. (Erhan, *Türk-Amerikan*, s:197; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Yayınları, 2000, s:51) Amerikan sefiri Brown'un Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporlardan da açık bir biçimde görüldüğü üzere Canning, Brown ve Amerikalı misyonierlerden oluşan ekibin bundan sonraki temel hedefleri Protestanların ayrı bir millet olarak tanınmalarını sağlamaktı. (NARA, M-46, Brown'dan Buchanan'a, 4 Haziran 1846) Bâb-ı Âli'nin konunun ortaya çıkarabileceği tehlikeleri öngörüp direnmesine rağmen Kırım Savaşı'nın yarattığı koşulların da etkisiyle (Farah, *Protestantism and British*, s:343) ortak İngiliz Amerikan çabaları galip gelmiş ve Canning, Amerikan misyonierlerine şükran ifadeleriyle dolu olan bir raporla dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston'a 24 Ekim 1850 tarihli Protestanlara millet statüsü veren fermanı müjdelemiştir. (NA FO 78/824, Canning'den Palmerston'a, 18 Kasım 1850)

¹¹⁰⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s:136; Ayrıca bknz: NA, FO, 78/680, Wellesley'den Palmerston'a, 2 Nisan 1847; NA, FO 78/690, Wellesley'den Palmerston'a, 29 Kasım 1847.

¹¹⁰⁵ Çağrı Erhan, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: XXX, 2000, s:196.

¹¹⁰⁶ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s:15;28; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:14, Sayı:3, Eylül 1981, s:88.

¹¹⁰⁷ NARA, M-46, 16 Mayıs 1841.

unsurlarının yanı sıra Dürzîlerle de yakından ilgilenmekteydiler. Zira bölgedeki en etkin unsurlardan biri, Fransa'nın hamiliğini üstlendiği Marunîlerin ardından Dürzîlerdi. Bölgede Dürzîlerle Marunîler arasında uzun yıllardır devam eden gerginlik Amerikalı misyonerlerin gelmesinin ardından tırmanmaya başlamıştı. Özellikle Mısır yönetimine son verilmesinin ardından, 1841 yılında çıkan çatışmalarda Amerikalı misyonerlerin payı büyüktü.¹¹⁰⁸ Bu hususta Amerikalı misyonerlere destek veren ise bölgedeki Britanya konsoloslarıydı. Özellikle Mehmet Ali Paşa işgalinin ardından Marunîler karşısında koruma arayan Dürzîler, Amerikan misyonerleri ve onlara destek veren Britanya görevlilerinin ilgi alanına girmiş ve böylelikle Lübnan'da Amerikan misyonerleri ile Britanya makamlarının arasında bir işbirliği meydana gelmişti. Farah'ın da belirttiği üzere *Dürzî-İngiliz antantı*'nda Amerikan misyonerleri kilit bir rol oynamaktaydılar.¹¹⁰⁹

İngiltere elçiliği bir süredir ülkedeki Amerikan misyonerlerinin hamiliği görevini fiilen üstlenmiş durumdaydı.¹¹¹⁰ Canning'in buradaki rolü ise fiiliyattaki duruma resmîyet kazandırmak olmuştur. 1846 yılında Canning ile ABD mukim elçisi Brown arasında İstanbul'da yapılan görüşmede Protestanlara dair iki ülkenin ortaklaşa neler yapabileceği masaya yatırılmış ve Amerikan konsolosluklarının olmadığı yerlerde Britanya konsoloslarının ABD vatandaşlarını korumaları altına almasına karar verilmiştir.¹¹¹¹ Bu açıkça Amerikan misyonerlerin Britanya'nın himayesine girmesi anlamına gelmekteydi. Dönemsel olarak Britanya'nın gücü ile ABD'nin gücü karşılaştırıldığında, Canning'in rol aldığı bu girişimin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan hareketine sağladığı avantajlar da gözler önüne serilmektedir. Ayrıca bu noktada bahsi geçen görüşme öncesinde fikrini Londra'ya ileten Canning'in Aberdeen tarafından resmi olarak yetkilendirildiği de unutulmamalıdır.¹¹¹²

Canning'in 1841-1847 yılları arasındaki İstanbul Büyükelçiliği görevinde Protestan meselesine dair yaptığı bir diğer önemli girişim de Kudüs'te bir

¹¹⁰⁸ Erhan, *Türk-Amerikan*, ss:193-195; Erhan, *Ottoman Official*, s:197.

¹¹⁰⁹ Caesar E. Farah, "Protestantism and British Diplomacy in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, Vol,7, No.3, July 1976, ss:328-342.

¹¹¹⁰ Erhan, *Türk-Amerikan*, s:197.

¹¹¹¹ NARA, M-46, Brown'dan Buchanan'a, 4 Haziran 1846.

¹¹¹² NA, FO 78/592, Aberdeen'den Canning'e, 5 Nisan 1845.

Protestan mabedinin kuruluşuna ilişkindir. Aslında bu husustaki ilk fikir de Palmerston'a aittir. Bu konuda Bâb-ı Âli nezdinde yapılan ilk girişimleri yürüten de Palmerston ve döneminin İstanbul Büyükelçisi Ponsonby olmuştur.¹¹¹³ İmparatorluk içerisinde bir Protestan milleti oluşturarak Fransa ve Rusya gibi hamilik üzerinden nüfuz sahibi olmak isteyen Britanya, ilk kez 1841 senesinde Kudüs'te bir Protestan mabedi inşası için Bâb-ı Âli'den izin istemiş ve Kudüs'te bir Protestan mabedi kurulması meselesi 1845 senesine kadar Bâb-ı Âli ile Britanya'nın İstanbul sefareti arasındaki birçok görüşmenin temel tartışma konusu olmuştur.¹¹¹⁴

Prusya'nın da Britanya'ya destek verdiği bu meselede Bâb-ı Âli ise Kudüs'te bir Protestan mabedi inşa edilmesini sakıncalı görüp söz konusu girişimin önüne geçmeye çalışmıştır.¹¹¹⁵ Gerek İstanbul'da Canning ile yapılan mülakatlarda, gerekse Londra'da Aberdeen ile gerçekleştirilen görüşmelerde Kudüs ve bir bütün olarak Suriye bölgesindeki Hıristiyan ahalinin Katolik ve Ortodoks mezhebinden olduğu ve Protestanlığı Hıristiyanlığın bir kolu olarak görmediği,¹¹¹⁶ bölgede Protestan kilisesine gidecek piskopos, Britanya Konsolosu, aileleri ve bazı seyyahlar dâhil topu topu 30-40 adam çıkacağı, bunun için bölge halkının huzurunu bozmaya ve Şeriat'a aykırı davranmaya gerek olmadığı defaatle ifade edilmiştir.¹¹¹⁷ Fakat Britanya'nın ve Prusya'nın bu husustaki ısrarları sona ermemiş, nihayetinde mevcut dönemde Britanya'dan alınan dış politika desteğini kaybetmemek için Kudüs'te bir Protestan mabedinin açılmasına Bâb-ı Âli tarafından müsaade edilmiştir.¹¹¹⁸ Bâb-ı Âli'nin 10 Eylül

¹¹¹³ B.O.A., İ.MSM. 28/798 (15 Ş 1257); B.O.A. İ.MSM. 28/799 (22 Ş 1257); Ayrıca bkz: R.W.Greaves, "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, Vol.64, No.252 Jul. 1949, ss:328-352.

¹¹¹⁴ B.O.A. İ.MSM. 28-816 (20 Ş 1261); NA, FO 78/599 Canning'den Aberdeen'e, 2 Temmuz 1845.

¹¹¹⁵ B.O.A. HR. SFR.3 8-9, (8.4.1844); B.O.A. HR.SFR.3 8-46, (21.5.1846); B.O.A. HR.SFR.3 8-73, (8.6.1844), NA, FO 78/514, Aberdeen'den Canning'e, 26 Ağustos 1843; NA, FO, 78/554, Canning'den Aberdeen'e, 16 Ocak 1844.

¹¹¹⁶ B.O.A. HR. SFR.3 7-41, (16.3.1844)

¹¹¹⁷ B.O.A. HR. SFR.3 8-34 (5.5.1844); B.O.A. HR.SFR.3 8-51, (26.5.1844);

¹¹¹⁸ B.O.A. İ.MSM. 29-816, (20.Ş.1261)

1845 tarihli Kudüs'te Protestan kilisesi inşasına müsaade eden fermanı¹¹¹⁹ Canning anılarına "bayram sevinci" olarak geçecektir.¹¹²⁰

Canning'in bahsi geçen girişimlerinin üzerinden çok geçmeden Protestanlığın Osmanlı İmparatorluğu'nda dayandığı esaslar güçlenmiştir. Amerikan misyonelerinin çalışmalarının da artışıyla Britanya bayrağı altında birleşen birçok Protestan mahmisi ortaya çıkmıştır.¹¹²¹ 1841 yılı itibariyle Lübnan bölgesindeki Protestanların sayısı malum değilse de Amerikan misyonelerinin 1824'ten itibaren bölgede ciddi misyonerlik faaliyetleri yürüttüğü bilinmektedir. Nitekim Aberdeen de bu sebeple Canning'e verdiği talimatnamede bölge halkının ister Müslüman ister Hıristiyan olsun neredeyse pagan düzeyde inanışları olduğuna değinmekte olduğuna ve büyükelçiyi "aydınlanmış bir inancın" Lübnan'a yerleştirilmesi için girişimlerde bulunmaya teşvik ettiğine yukarıda işaret edilmişti. Canning Londra'ya dönmeden Lübnan'ın Protestanlaştırılması için başlattığı girişimlerin neticelerini almaya başlamıştı: Hıristiyanların mezhep değiştirmelerinin önü açılmış, İstanbul, din değişimi sebebiyle idam kararının uygulamaya konulduğunda ortaya çıkan uluslararası krizin boyutlarını ve kendine verdiği zararı görmüş, Protestan mabedi açılmış ve Amerikalı misyonerlere Britanya koruması sağlanmıştı.

1846 yılını takip eden dönemdeki nüfus istatistikleri de Canning'in izlediği diplomasiinin on beş yıl gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde Britanya'ya sağladığı avantajları gözler önüne sermektedir. Örneğin aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, 1846 yılında Lübnan Dağı'ndaki toplam Hıristiyan nüfus 250,594'ken 1861 yılında bu sayı 264,000'e çıkmıştır. Bir başka ifadeyle yaklaşık on beş yıl içerisinde Lübnan'ın Hıristiyan nüfusu 15.000'lik bir artış göstermiştir. Söz konusu artış istatistiklere "diğer Hıristiyanlar" adı altında geçse de Marunîlerin, Grek Ortodoks ve Grek Katoliklerin ayrı birer mezhep olarak yer aldığı tabloda diğer Hıristiyanlar adı altında Protestanlardan bahsedildiği oldukça açıktır. Bu açıdan Grek Ortodoks ve Grek Katoliklerin toplam nüfuslarındaki aşağı yukarı 30.000'lik azalma da oldukça dikkat çekicidir ve akıllara mürted meselesi ile

¹¹¹⁹ NA, FO 78/601, Canning'den Aberdeen'e, 16 Eylül 1846.

¹¹²⁰ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, Vol:2, S:103.

¹¹²¹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s:67.

beraber Hristiyanların mezhep değiştirmesinin önünün açılmasını getirmektedir.¹¹²² Aynı zaman diliminde Müslüman nüfus oranında yirmi bin kişilik bir azalma görünmektedir. Bölgenin toplam nüfusundaki azalma beş binken Müslüman nüfustaki bu azalma oranı bizlere ister istemez misyonerlerin bölgenin Müslüman nüfusu üzerindeki faaliyetlerini düşündürmektedir. Dürzîlerin toplam nüfusa oranları, 6.500 kişilik bir azalma ile %10'dan %8'e düşmüş, Sünni ve Mütevalilerin oranı ise 11 bin ila 12 binlik bir azalma ile %3'ten %1'e düşmüştür. Ayrıca Britanya'nın yanı sıra Fransa'nın da misyoner faaliyetlerine devam ettiği de %62 olan oranlarının 1861 yılında %76'ya çıkmasından anlaşılabilir.¹¹²³

Tablo IV: Cebel-i Lübnan Nüfus Oranları (1846-1861)

	1846	1861
Marunîler	189,036 %62	225,000 %76
Rum Ortodokslar	24,895 %8	14,000 %4
Rum Katolikler	36,660 %12	11,000 %3
Diğer Hristiyanlar (Protestanlar)	-----	14,000 %4
Sünniler	9,071 %3	4,000 %1
Mütevellîler	9,761 %3	3,000 %1
Dürzîler	31,493 %10	25,000 %8
Toplam Hristiyan	250,594 %83	264,000 %89
Toplam Müslüman	50,325 %16	30,000 %10

¹¹²² Ayrıca Grek Ortodoks ve Katoliklerin sayısındaki azalma ile Marunîlerin sayısındaki artış birlikte düşünöldüğünde Fransız elçisinin mürted meselesinde Canning'e verdiği destek de daha anlaşılır olmaktadır.

¹¹²³ J.M. Wagstaff, "A Note on Some Nineteenth-Century Population Statistics for Lebanon", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol.13, No.1, 1986, s: 32, tablo 2.

Toplam Nüfus	300,919	296,000
--------------	---------	---------

Britanya'nın söz konusu girişimlerine paralel olarak bölgedeki ticari etkinliğinin arttığına da şahit olmaktayız. Örneğin Britanya, 1843'te Lübnan'da Fransa'nın yerine ana ithalatçı haline gelmişti ve genelde bölgeden koloniler için mamul madde ithal edilmekteydi. 1845 ve 1846 yıllarında ise Britanya'nın Lübnan'daki ithalatı Fransa'ninkini ikiye katlamış durumdaydı.¹¹²⁴ Henüz 1845'te Beyrut'ta 365 civarında İngiliz ticaret evi ortaya çıkmıştı.¹¹²⁵

Ticari, politik ve dini aktiviteler arttıkça bölgedeki Britanya tebaasının da sayısı artmaktaydı. Beyrut konsolosluğunun himayesi altında 1843'te 75 kişi varken, bu sayı 1849'da 163'e, 1849'da 227'ye 1851'de ise 282'ye çıkmıştır.¹¹²⁶ Beyrut'un nüfusunun 10,000-12,000'den 40,000'e yükseldiği, ipek üretiminin de bir buçuk katına çıktığı 1840-1860 arası dönemde, Britanya sermayesi ile ilk Beyrut Bankası'nın (1850) ortaya çıkması ise Canning'in de pay sahibi olduğu Lübnan'da nüfuz kurma politikasının işlediğinin -ve bölgede Britanya'nın Fransa'ya ciddi bir rakip olarak varlığını ispat ettiğinin- en önemli göstergelerinden biridir.¹¹²⁷

¹¹²⁴ Issawi, *The Fertile Crescent*, s:154.

¹¹²⁵ İlber Ortaylı, *19.yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar, Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984, s:92.

¹¹²⁶ Issawi, *The Fertile Crescent*, ss:154-166.

¹¹²⁷ Issawi, *The Fertile Crescent*, s:48.

SONUÇ

Canning, Mayıs 1845'ten itibaren Aberdeen'den, Londra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmak için izin istemekteydi. Aberdeen ise İstanbul'daki elçisinden, “*gidiş tarihini Osmanlı İmparatorluğundaki hadiselerinin müsaade ettiği bir döneme denk getirmesini*” özellikle rica ediyordu.¹¹²⁸ Aslında bu, “henüz değil” anlamına gelmekteydi. Zira Canning'in Aberdeen'den izin istediği günlerde İstanbul'daki vaziyet Britanya dış politikasının “istenilen ölçüde” lehine değildi. Reşid Paşa halen Paris Büyükelçisi olarak İstanbul dışında görev yapmakta, İmparatorluğun neredeyse tüm siyasî nüfuzu da Fransız sefaretiyle yakın ilişki içerisinde olan Rıza Paşa'da toplanmaktaydı. Üstelik Canning'in Londra'ya yolladığı raporlar da Reşid Paşa'nın yokluğu sebebiyle İmparatorluk'taki reform hareketinin durduğu uyarılarıyla doluydu. Bu, Londra'nın İstanbul üzerinde tesis etmeyi amaçladığı siyasî nüfuz politikasının beklenen seyri izlemediği anlamına gelmekteydi. Ekonomik nüfuzla yönelik izlenen diplomaside de benzer bir kaygı sürmekteydi. Britanya'nın Doğu Akdeniz'de Rusya ile giriştiği rekabetin bir vechesi olarak, devam eden müzakerelerini an be an mercek altına aldığı Osmanlı-Rus ticaret antlaşması henüz tamamlanmamıştı. Antlaşmanın nihai metnini görmek ve Rusya'ya ekonomik açıdan Britanya'dan bir adım öne atacak gelişmeleri önlemek Canning'in en önemli vazifelerinden biriydi. Siyasî ve ekonomik nüfuz alanının iç içe geçtiği Lübnan'daki vaziyet de Britanya açısından pek iç açıcı değildi. Bölge üzerinden Fransa ile girişilen rekabet kıyasıyla sürmekte, Bâb-ı Âli ve Britanya'nın korkulu rüyası olan Şihabların Lübnan yönetimine dönmesi hususunda ise Fransa ve Avusturya uluslararası arenada ortak politika izlemekteydi.

İmparatorluk meselelerinin Canning'e istediği müsaadeyi vermesi için büyükelçinin bir yıldan fazla beklemesi ve Britanya çıkarları için İstanbul'da biraz daha didinmesi gerekecekti. Canning'in talebini yinelediği 11 Haziran 1846'da ise işler büyük ölçüde Britanya'nın istediği yola girmişti. Büyükelçi ilgili

¹¹²⁸ NA, FO 78/592, Aberdeen'den Canning'e, 5 Haziran 1845. “seperate”

yazısında Suriye hadiselerinin Majestelerinin hükümetinin görüşleri çerçevesinde çözüldüğünü, Reşid Paşa'nın gelişi ve reform hamlelerine hız verişiyile İmparatorluğun hiç olmadığı kadar huzurlu bir ortama kavuştuğunu belirtmektedir.¹¹²⁹ Beklenen Rus-Osmanlı Ticaret Antlaşması imzalanmış ve antlaşmanın içerdiği herhangi bir hükümle Britanya'nın ticarî nüfuzuna halel getirmediği de tespit edilmişti. Hatta Canning'e günümüze değin devam edecek bir şöhret sağlayacak olan Bodrum'daki on üç adet antik Yunan kalıntısı mermer sütun dahi Londra'ya ulaşmıştı.¹¹³⁰

Canning, İstanbul'dan ayrılma isteğini süreçteki “*başarıları*”yla temellendirdiği bu yazısında her zamanki üslubuyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan tüm gelişmeleri Britanya'nın gücüne ve kendisine bağlamaktaydı. Ancak bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere tarihî hakikatin manzarası bundan farklı ve çok daha karmaşıktır.

Starford Canning, 1841 yılının Ekim ayında İstanbul büyükelçisi olarak atandığında Dışişleri Bakanı Aberdeen'in kendisine verdiği talimatnameyle, Britanya dış politikasının bir gereği olarak, Bâb-ı Âli'nin giriştiği reformları “müdahaleye varmadan teşvik etmek”le görevlendirilmişti. Londra'nın dış politikasını Büyük Oyun'a göre şekillendiren Palmerston'un yerine Aberdeen'in bakan olması, birinci bölümde ortaya konmaya çalışıldığı üzere, birçok bakımdan Britanya diplomasisinde restorasyon dönemi idi ve Canning'e verilen talimattaki üslup da bu durumu fazlasıyla yansıtıyordu. Ne var ki Britanya diplomasisinin yapısı, özellikle de dış politikanın taşıyıcıları olan elçilerin profilleri, Aberdeen döneminde merkezin tayin ettiği siyasetin tam manasıyla benimsenmesinin önünde bir engeldi. Klasik bir eğitim alan ve bu bakımdan “aydınlanma havarileri” olarak da kabul edilen 19.yüzyıl Britanya siyasi elitinin önemli bir mensubu olan Stratford Canning de, diplomasi üslubu itibarıyla sadece Bâb-ı Âli'yi ve Osmanlı ricalini değil, İstanbul'daki diğer devletlerin temsilcilerini, hatta kimi durumda Londra'daki bakanlığı dahi zorlayacak bir

¹¹²⁹ NA, FO 78/641, Canning'den Aberdeen'e, 11 Haziran 1841.

¹¹³⁰ Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning*, vol 2, ss:146-151. Söz konusu mermer sütunlar şu anda Londra'daki British Museum'da sergilenmekte ve açıklama kısımlarında Canning'e teşekkür edilmektedir.

karaktere sahipti. Üstelik, Aberdeen'in sınırlarını çizdiği Osmanlı reformlarını destekleme talimatı, Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'nun gençleştirilmesine dair fikirlerine de dar gelmekteydi.

Burada akla gelen ilk soru imparatorluğun "gençleştirilmesi" yolculuğunda Bâb-ı Âli'nin ve Osmanlı ricalinin hangi rolü oynadığıdır. Oryentalist ve aydınlanmacı bakış açısı, reformlar söz konusu olduğunda Osmanlı ricaline en iyimser ifadeyle bir atalet atfederken, bunun tam zıttı olan yaklaşım da, yabancı devletlerin imparatorluğu parçalamaya yönelik olarak geliştirdikleri reformlara Osmanlıların direndiklerinin altını çizmektedir. Oysaki bilindiği üzere imparatorluğun bütün kurumlarıyla reforma tabi tutulmasının hayati önemde olduğu fikri Osmanlı ricali tarafından kabul edilmiş, bu kabulden hareketle zirvesini Tanzimat'ın ilanının oluşturduğu bir reform hareketi, bütün sancılılarıyla birlikte, yaşanmıştı. Tanzimat döneminde ise, fermanla ifadesini bulan teorik çerçeve zemininde, reformların daha ileri taşınması bekleniyordu. Bu çerçevede 1841-1847 tarihleri arasında Canning'in İstanbul elçiliği sırasında uygulamaya konulan reformlar da Tanzimat'ın arkasındaki Osmanlı devlet adamlarının düşünce dünyasına çoktan girmişti. Bu hakikatten hareketle, bilhassa da Tanzimat reformları söz konusu olduğunda, İngiliz etkisi ve Canning'in rolü konusunda kaleme alınan eserlerde sıkça rastlanılan öğretmen-öğrenci, vâsi-çocuk anlatısının kesin olarak bir kenara bırakılması gerektiğini söyleyebiliriz. Zira Canning'in de bir aktör olarak yer aldığı, ekonomiden, devlet-fert ilişkisi ve askeri yeniden yapılanmaya tüm merkezi idareyi kapsayan söz konusu süreç, işbirliğine dayanan "interaktif (etkileşimli) ve karşılıklı" bir ilişkiyi işaret etmektedir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğunun idari değişim konusundaki irade ve tutumunun yanı sıra Britanya'nın dünyanın çeşitli bölgelerinde yürüttüğü "modernleştirme" misyonları arasındaki fark da bu tezimizi desteklemektedir. Zira çalışma içerisinde de belirtildiği üzere kendi içerisinde herhangi bir değişim/modernleşme iradesi olmayan bölgelerde Britanya'nın izlediği siyaset Çin ve Afganistan örneklerinde görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda izlediğinden oldukça farklıdır. Benzer bir biçimde Canning'in Osmanlı siyasi elitiyle kurduğu ilişki tarzı da işbirliğine odaklanmış karşılıklı ve interaktif bir yapı arz etmektedir. Nasıl ki Canning, 19.yüzyıl Britanya'sının tipik bir düşünce tarzı

ve dış politika aracı olarak modernleşme ve liberalleşmeyi muhatap alınan devletin “aydınlanmış siyasî elit”yle işbirliği üzerinden yürütmeyi benimsemişse “eklektik” siyasi elit de Osmanlı İmparatorluğunun bekası nihai amacına hizmet eden bir politika dâhilinde elçiye Fuad Paşa’nın deyişiyle “*pabuççu muştası*” işlevi yükleyerek bu işbirliğine dâhil olmuştur.

Fakat elbette ki bu işbirliğinin sınırları vardır. Tanzimat reformları çerçevesinde merkezî idarenin taşrada güçlenmesini öngören yeni düzenlemeleri destekleyen Canning ve Britanya’nın, Fransa ile savaş ihtimalini göze alamayarak, Cebel-i Lübnan’da adem-i merkezîyetçi bir çözüm için Bâb-ı Âli üzerinde baskı kurması bu sınırları göstermesi bakımından önemlidir. Benzer bir biçimde Cebel-i Lübnan krizinde Fransa, Mehmet Ali ve Şihab ailesi karşıtlığında birleşip Rusya’dan destek alarak 19.yüzyılın en enteresan ittifaklarından birine imza atan Osmanlı İmparatorluğu ve Britanya, Canning’in de aktif rol aldığı Lübnan’ın Protestanlaştırılması üzerinden çatışmıştır. Üstelik Lübnan ve Protestan meseleleri elçi ile Osmanlı ricali arasındaki tek çatışma alanı da değildir. İmparatorluğun gençleştirilmesi meselesi dahi, Canning’in Aydınlanma felsefesinden miras aldığı toplum mühendisliği anlayışının Tanzimatçıların toplumun kendine has koşulları dâhilinde ürettiği “kaide-i tedric” politikasıyla çelişmesinden dolayı, zaman zaman bir çatışma alanı olarak kendisini göstermiştir. Hatta bu çatışma, ileriki yıllarda görüleceği üzere, Canning ile birçok konuda fikir birliği içinde olan Reşid Paşa’nın da içerisinde yer aldığı bir diplomasi manevrasıyla Büyükelçinin İstanbul’a ve Britanya Dışişleri Bakanlığı’na veda etmesinde rol oynayacaktır.

Fakat büyükelçinin şanına yakışır bu sansasyonel veda için biraz daha zaman geçmesi gerekmektedir. İstanbul şimdilik oldukça sakin bir ayrılışa sahne olmaktadır. Zaten 26 Temmuz 1846’da Pera’daki Britanya Büyükelçiliğinden ayrılan Canning, Aberdeen’den aldığı izne binaen bir süre sonra İstanbul’a geri döneceğini düşünmektedir. Fakat Canning’in yolculuk hazırlığı yaptığı günlerde bir kez daha Britanya Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturan Palmerston kendisini önce özel bir misyonla İsviçre’ye göndermeye karar verecektir. İki yıllık bir ayrılığın ardından, 1848 yılının Haziran ayında, İstanbul’a dönen Canning ise

artık, kendisinin de taraftarı olduğu Palmerston tarzı siyasete geri dönen Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki temsilcisidir.

KAYNAKÇA

I. YAYINLANMAMIŞ KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Hariciye Nezareti Sefaretler Evrakı Londra (Hr. Sfr.3): 2/13, 2/64, 2/71, 2/75, 2/78, 3/2, 3/3, 3/17, 4/45, 4/69, 4/79, 5/55, 5/70, 5/74, 5-85, 5/91, 5/110, 6/58, 6/109, 7/23, 7/21, 7/27, 7/34, 7/41, 7/43, 7/46, 7/55, 8/1, 8/3, 8/9, 8/21, 8/24, 8/25, 8-30, 8/31, 8/34, 8/11, 8/16, 8/25, 8-31, 8/46, 8/51, 8/73, 8/127, 8/138, 9/3, 9/11, 9-13, 9/29, 9/47, 9-51, 9/57, 9/76, 9/82, 9/85, 9/90, 10/13, 10/35, 10/36, 10/60, 10/68, 10/79, 10-90, 10/92.

Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı (HR. MKT): 1/53, 9/67.

İrade/ Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ.MTZ.05): 10/56.

İrade/ Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan (İ.MTZ. CL): 1/1, 1/15

İrade / Hariciye (İ.HR.): 12/583, 16/76, 29/1357, 32/1476.

İrade/ Mesail-i Mühimme (İ.MSM.): 3/37, 15/340, 24/611, 28/798, 28/799, 28/805, 28/816, 29/811, 29/816, 29/819, 63/1825, 63/1827, 63/1828, 63/1829, 63/1830, 41/1112, 41/1117, 43/1133, 43/1134, 43/1135, 43/1138, 44/1145, 45/1153, 45/1157, 45/1158, 45/1160, 45/1162, 46/1171, 46/1173, 46/1178

National Archives, Londra

FO 78/145, 153, 211, 439, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 507, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 554, 555, 523, 552, 553, 558, 557, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 599, 600, 601, 602, 603, 614, 630, 635, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 673, 674, 675, 678, 680, 690, 691, 734, 824.

FO 352/ 24a, 26, 50, 51, 51a, 51b, 61.

FO 196/ 19,21.

FO 881/185

FO 881/226, 226A

FO, 406/7, 8

British Museum, Londra

Aberdeen's Papers: Additional Manuscripts (Add. Mss) 43139

National Archives and Records Administrations, Maryland USA.

State Department Microfilms, M-46.

II. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

HUREWİTZ C., *Diplomacy in the Near and Middle East: Documentary Record: 1535-1914*, Princeton, 1956.

Foreign Office, *British and Foreign State Papers, 1846-1847*, vol: XXXV, London:1848-1849.

Mecmua-i Muahedat, c:1,c: 4, Ankara: TTK Yay. 2008.

NORADUNGHİAN Gabriel, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, c: 2, Paris: Librairie Cotillon, 1897.

Peel Robert, *Sir Robert Peel: From His Private Papers*, Vol:II, ed: Charles Stuart Parker, London: John Murray, 1899.

Queen Victoria, *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence Between the Years 1837 and 1861*, Vol. II, Eds: Arthur Christopher Benson- Viscount Esher, London: John Murray, 1908.

III. ARAŞTIRMALAR:

- ABADAN Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, 1, İstanbul: MEB, 1999, ss:31-58.
- ACAR İrfan, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, TTK Yayınları, 1989.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991.
- AHMET LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, I-IV*, Eski yazıdan Aktaran: Ahmet Hezarfen-Yücel Demirel, İstanbul: YKY, 1999.
- AHMET LÛTFÎ EFENDİ, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, cilt: 6-7-8, İstanbul: YKYK, 1999.
- AKARLI Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993.
- AKYILDIZ Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren, 1993.
- AKYILDIZ Ali, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyoekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren, 1996.
- ALTUNDAĞ Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, Ankara: TTK, 1988.
- ALTUNDAĞ Şinasi, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı", *Bellekten*, Cilt VIII (1944), ss:231-243.
- ANDERSON Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev: İdil Eser, İstanbul: YKY, 2010.
- ANDERSON Matthew, "Russia and the Eastern Question 1821-1841", *Europe's Balance of Power 1815-1848*, ed: Alan Sked, London: The Macmillan Press, 1979, ss:79-98.
- ADORNO Theodor W., Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev: Nihat Ülner, Elif Ö. Karadoğan, İstanbul:Kabalıcı, 2010.
- AKINER Shirin, "Silk Roads, Great Gmaes and Central Asia", *Asian Affairs*, vol. XLII, noIII, November, 2011, pp: 391-402.

- AKSAN Virginia H., *Osmanlı Harpleri Kuşatılmış Bir İmparatorluk 1700-1870*, çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- AKŞİN Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- AKŞİN Sina, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler*, ss:5-13.
- ANDERSON M.S., "Great Britain and the Russo-Turkish War of 1768-74", *The English Historical Review*, Vol 69, no 270 (Jan 1954), pp.39-58.
- ARMAOĞLU Fahir, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, Ankara: TTK, 2003.
- ARSLAN İsmail, "İngiliz Konsolosluk Raporlarının Işığında XIX. Yüzyıl Ortalarında Drama Sancağı'nda Tütün Yetiştiriciliği ve Ticareti", *Turkish Studies*, Vol 4/3, (Spring 2009), ss:154-178.
- BAĞIŞ Ali İhsan, *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire, Sir Robert Ainslie's Embassy to İstanbul 1776-1794*, İstanbul: ISIS,1984.
- BAĞIŞ Ali İhsan, "Rusların Karadeniz'de Yayılmaları Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri" *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, der. O. Oktay, H.İnalçık, Ankara: Meteksan, 1980,ss:211-214.
- BAĞIŞ Ali İhsan, "The Advent of British Interest and the Integrity of the Ottoman Empire 1787-1792", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Aralık1978, ss:102-118
- BAĞIŞ Ali İhsan, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. yıldönümü)*, Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985, ss. 43-53.
- BAILEY F., *British Policy and the Turkish Reform Movement A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, New York: Howard Ferting, 1970.
- BAILEY Frank, E., "The Economics of British Foreign Policy, 1825-1850", *The Journal of Modern History*, Vol.12, No:4, (Dec. 1940), ss:449-484.
- BAKER R. L., "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *The English Historical Review*, No: 43,1928, ss:83-89.

- BALDWIN J. R., England an the French Seizure of the Society Islands, The Journal of Modern History, Vol.10, No.2, Jun 1938, ss: 212-231.
- BALFOUR Lady Frances, *The Life of George Fourth Earl of Aberdeen*, Vol II, London: Hodder and Stoughton, 1922.
- BARTLETT C. J., *Defence and Diplomacy: Britain and the Great Powers 1815-1914*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1993.
- BARTLETT C. J., *Peace, War and the European Powers, 1814-1914*, New York: St. Martin's Press, 1996.
- BARTLETT C. J., *Peace, War and the Euopen Powers 1814-1914*, New York: St. Martin's Press,1996.
- BARTLETT Christopher, "Britain and the European Balance, 1815-1848", *Europe's Balance of Power 1815-1848*, ed: Alan Sked, London: The Macmillan Press, 1979, ss:145-165.
- BAYKARA Tuncer, "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler*, Ankara: TTK, 1985,ss:453.
- BELL Duncan, "Victorian Global Order: an introduction", *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss: 1-25.
- BELL Duncan, "The Victorian Idea of a Global State", *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss: 159-185.
- BELL Herbert C. F., *Lord Palmerston*, Hamden: Achon Books, 1966.
- BELLAMY Richard, "Introduction", *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, ss:1-15.
- BENEDETTI C., *Essais Diplomatiques*, Paris:1897.
- BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2002.

- BERNSTEİN George L., "Special Relationship and Appeasement: Liberal Policy towards America in the Age of Palmerston", *The Historical Journal*, Vol. 41, No.3, (sep. 1998), pp: 725-750.
- BINDOFF S.T. ve SMITH E.F. Malcolm, C.K. Webster, *British Diplomatic Representatives 1789-1852*, Vol: L, London, Offices of the Society, 1934.
- BISHOP Donald G., *The Administration of British Foreign Relations*, New York: Syracuse University Press, 1961.
- BİLSEL Cemil, "Tanzimat'ın Haricî Siyaseti", *Tanzimat 2*, İstanbul: MEB, 1999, ss:661-722.
- BLACK Jeremy, *A System of Ambition? British Foreign Policy 1660-1793*, Wiltshire: Sutton, 2000.
- BLACK Jeremy, *Trade, Empire and British Foreign Policy, 1689-1815 The Politics of a Commercial State*, London& New York: Routledge,2007.
- BOCK Kenneth, "İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları", Çev: Aydın Uğur, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ed: Tom Bottomore- Robert Nisbet, Ankara: V Yayınları, 1990, ss:53-97.
- BOLSOVER G. H., "Lord Ponsonby and the Eastern Question (1833-1839)", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 13, no. 37 (July 1934), ss:98-118.
- BOLSOVER G. H., "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-1837: A study in publicity and Diplomcy", *The Journal of Modern History*, Vol.8, no.4, dec. 1936, ss:444-467.
- BOOGET Maurits H. Van den, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18.yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, çev: Ali Çoşkun Tuncer, İstanbul: İşbankası, 2008.
- BOURNE Kenneth, *Britain and the Balance of Power in North America 1815-1908*, London: Longmans, 1967.
- BOURNE Kenneth, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Oxford: Clarendon Press, 1970.
- BOZKURT Gülnihal, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK, 1996.

- BOZKURT Gülnihal, *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: TTK, 2010.
- BOWLEY Arthur L., *A Short Account of England's Foreign Trade In The Nineteenth Century Its Economic and Social Results*, London: Swan Sonnenschein, 1905.
- BROCK Peter, "The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy", *The English Historical Review*, Vol:71, No:280, pp: 401-427.
- BROWN David, "Palmerston and Anglo-French Relations, 1846-1865", *Diplomacy and Statecraft*, 17, 2006, pp: 675-692.
- BULUMİ İsa, "Doğu Akdeniz'e Yeni Tarihsel Ölçekler Eklemek: Yasadışı Ticaret ve Arnavut", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, ss: 139-169.
- BURKE III Edmund, "Akdeniz Modernitesinin Derin Yapıları", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, ss:243-251.
- BURKE Edmund, "Remarks on the Policy of the Allies 1793", *The Writings and Speeches of Edmund Burke Volume III The French Revolution 1790-1794*, ed: L. G. Mitchell, Oxford: Clarendon Press, 1989, ss: 452-499.
- BYRNE Leo Gerald, *The Great Ambassador*, Ohio: Ohio State University Press, 1964.
- CAHUET Albéric, *La Question D'orient Dans L'histoire Contemporaine (1821-1905)*, Paris: Dujarric, 1905.
- CAIN Peter J., and Anthony Hopkins G., "Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas I. The Old Colonial System, 1688-1850." *Economic History Review* 39, 4 (1986): 501-525.
- CANNING George, *George Canning and His Friends*, Vol: I, ed: aptain Josceline Bagot, London: John Murray, 1909.
- CARR Edward Hallet, *Tarih Nedir?*, Çev: Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim, 2005.

- CASE Lynn M., "A Duel of Giants in Old Stambul Stratford versus Thouvenel", *The Journal of Modern History*, Vol. 35, No. 3 (Sep., 1963), ss:262-273.
- CESTRE Charles, *France, England and European Democracy 1295-1915: A Historical Survey of the Principles Underlying the Entente Cordiale*, Çev. Leslie M. Turner, New York and London: G. P. Putnam's Sons, 1918.
- CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan, 1986.
- CHURCHILL Colonel, *Druzes and the Maronites Under the Turkish Rule from 1840 to 1860*, London: Bernard Quaritch, 1862.
- CLAPHAM J.H., *An Economic History of Modern Britain The Early Railway Age 1820-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 1939.
- CLARKE John, *British Diplomacy and Foreign Policy 1782- 1865: The National Interest*, London: Unwin Hyman, 1989.
- COIN P. J. ve HOPKINS A. G., *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688-1914*, Longman: Essex, 1993.
- COLLINGWOOD R.G., *Tarih Tasarımı*, Çev: Kurtuluş Dinçer, Ankara:Gündoğan, 1996.
- COX Robert W., "Social Forces, States and World Ordes: Beyond International Relations Theory", *Perpectives on World Politics*, Ed: Richard Little, Michael Smith, London: Routledge, 1992, ss:126-134.
- CRAIG Gordon, "The Zenith of European Bower 1830-1870", *The New Cambridge Modern History*, Ed. J. P. T. Bury, Volume X, London: Cambridge University Press, 1960, ss:246-260.
- CRAWLEY C. W., *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge: Cambridge University Press, 1930.
- CROMWELL Valerie, "Diplomatic Service", *Aspects of Government in Nineteenth Century Britain*, Valerie Cromwell, Bryan Keith Lucas, Cornelius O'Leary, Kennet C. Wheare, Dublin: Irish University Press, 1978, ss:41-69.

- CROMWELL Valerie, "The Foreign and Commonwealth Office", *Survey of Foreign Ministries of the World*, ed: Zara Steiner, London: Times Books, 1982, s.541-575.
- CLOGG Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev: Dilek Şendil, İstanbul: İletişim, 1992.
- CLOGG Richard, "Aspects of the Movement for Greek Independence", *The Struggle for Greek Independence*, eds: Richard Clogg, London: Macmillan, 1973.
- CRAWLEY C.W., "Anglo-Russian Relations 1815-1840" *Cambridge Historical Journal*, Vol.3, No.1, 1929, ss:47-73.
- CUNNINGHAM Allan, "Stratford Canning and the Treaty of Bucharest", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays, Vol:I, Ed: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:144-188.
- CUNNINGHAM Allan, "The Philhelenes, George Canning and Greek Independence", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan cunninghami Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:233-276.
- CUNNINGHAM Allan, "Stratford Canning, Mahmut II and Muhammad Ali", *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, Collected Essays Vol. II. Allan cunninghami Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:23-72.
- CUNNINGHAM Allan, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:108-130.
- CUNNINGHAM Allan, "Lord Strangford and the Greek Revolt", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan cunninghami Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:188-233.
- CUNNINGHAM, Allan "Stratford Canning, Mahmut II and Greece", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essays Vol. I. Allan cunninghami Eds: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:276-324.

- CUNNINGHAM Allan, "The Ochakov Debate", *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution: Collected Essays vol. I*, ed: Edward Ingram, London: Frank Cass, 1993, ss:1-32.
- CURTHOYS M.C., "The Careers of Oxford Men", *The History of The University of Oxford*, Vol VI Nineteenth Century Oxford, Part I, ed: M. G. Brock- M.C. Curthoys, Oxford: Clarendon Press, 2007, ss: 478-510.
- ÇADIRCI Musa, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, Ankara: TTK, 1994, ss:97-105.
- ÇADIRCI Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi (1846 Tarihli Askerlik Kanunu)" *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der: Tülay Erçoşkun, Ankara: İmge, 2008, ss:65-89.
- ÇADIRCI Musa, "Osmanlı Ordusu'nda Yeni Düzenlemeler (1792-1869)", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Der: Tülay Erçoşkun, Ankara: İmge, 2008; ss:89-109.
- ÇELİK Yüksel, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara: TTK, 2013.
- ÇELİK Yüksel, "Tanzimat devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:15, 2006 Güz, ss: 25-64.
- D'AUVERGNE Edmund, *Envoys Extraordinary: The Romantic Careers of Some Remarkable British Representatives Abroad*, London: George G. Harrap & Co. Ltd, 1937.
- DAVIES Godfrey, "The Pattern of British Foreign Policy 1815-1914", *Huntington Library Quarterly*, Vol. 6, No.3, May 1943, ss:367-377.
- DAVISON G., "The Imperialism of Free Trade" *Melbourne Historical Journal*; Vol:1, November 1961, ss:61-67.
- DAVISON Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev: Osman Akınhay, İstanbul: Agora, 2005.
- DAVISON Roderic H., "Britain, the International Spectrum and the Eastern Question, 1827-1841" , *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Roderic H. Davison, İstanbul: ISIS, 1990, ss: 149-169.

- DE REDCLIFFE Viscount Stratford, *The Eastern Question: A Selection from His Writings During The Last Five Years of His Life*, ed: Arthur Penrhyn Stanley, London: John Murray, 1881.
- DERİNGİL Selim, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, New York: Cambridge University Press, 2012.
- DERİNGİL Selim, “ ‘There Is No Compulsion in Religion’: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856”, Selim Deringil, *The Ottomans, The Turks, and World Power Politics, Colected Essay*, İstanbul: The ISIS Press, 2000, ss: 101-131.
- DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın, 2007.
- DER OYE David Schimmelpennick Van, “Russian Foreign Policy: 1815-1917”, *The Cambridge History of Russia Volume II: Imperial Russia: 1689-1917*, Ed: Dominic Lieven, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, ss:554-574.
- DESLANDES Paul R., “ The Foreign Element: Newcomers and the Rhetoric of Race, Nation, and Empire in ‘Oxbridge’ Undergraduate Culture, 1850-1920”, *Journal of British Studies*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1998), ss:54-90.
- DODWELL Henry, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammal Ali*, Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- DÖNMEZ Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- DÖNMEZ Ahmet, “Mustafa Reşid Paşa’nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu”, *Tarihin Peşinde*, 6, 2011, ss: 1-20.
- DRİAULT Edouard, *Şark Mes’alesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, Çev: Nâfiz, Yayına Hazırlayan: Emine Erdoğan, Ankara: Berikan, 2010.
- EKİNCİ Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tazimat ve Sonrası)*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2004.
- EMRENCE Cem, *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: İşbankası, 2016.
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs, 1999.

- ERHAN Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Yayınları, 2001, s:196
- ERHAN Çağrı, "Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: XXX, 2000, ss:191-212.
- ESCOTT T.H.S., *The Story of British Diplomacy Its Makers and Movements*, Philadelphia: George W. Jacobs & Co, 1908.
- EVANS Eric J., *William Pitt The Younger*, London: Routledge, 1999.
- EVANS Lieut Colonel De Lacy, *On The Practicability Of An Invasion of British India and On The Commercial and Financial Prospects and Resources of The Empire*, London: J. M. Richardson, 1829, ss: 1-47.
- FAHMY Khaled, *Paşa'nın Adamları*, Çev: Deniz Zarakolu, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- FAIRBANK J. K. "Chinese Diplomacy and the Treaty of Nanking, 1842", *The Journal of Modern History*, Vol. 12, No. 1, (Mar. 1940), ss. 1-30.
- FARAH Caesar E., *The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861*, London: I.B. Tauris, 2000.
- FARAH Caesar E., "Protestantism and British Diplomacy in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, Vol,7, No.3, (July 1976), ss:328-342.
- FATMA ALİYE, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- FAWAZ, Leila "The civil war of 1860 in Mount Lebanon and Damascus", X. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara: TTK, 1993, ss: 1373-1381.
- FAY C.R., "The Movement Towards Free Trade, 1820-1853", *Cambridge History of British Empire*, ed: J. Holland, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, ss:1783-1870.
- FERGUSON Niall, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2009.
- FINDLEY Carter Vaughn, "Continiuty, Innovation, Synthesis and the State", *Ottoman Past and Today's Turkey*, Ed: Kemal Karpat, Leiden: Brill, 2000, ss:29-47.
- FINDLEY Carter Vaughn, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti Mi?", çev: Mehmet Seyitdanlıoğlu,

- Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, ss:491-502.
- FINDIKOĞLU Ziyaeddin Fahri, "Tanzimatta İctimaî Hayat", *Tanzimat*, 2, İstanbul: MEB,1999, ss:619-659.
- FONTANA Bianca, "Whigs and Liberals: The Edinburg Review and the 'Liberal Movement' in Nineteenth-Century Britain", *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, ss:42-58.
- FOUCAULT Michel, "Aydınlanma Nedir? (1983)", Michel Foucault, *Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2*, Çev: Işık Ergüden-Osmanhay, İstanbul: Ayrıntı, 2000., ss: 162-173.
- FOUCAULT Michel, "Aydınlanma Nedir? (1984)", Michel Foucault, *Özne ve İktidar Seçme Yazılar 2*, Çev: Işık Ergüden-Osmanhay, İstanbul: Ayrıntı, 2000, ss: 173-192.
- FROMKİN David, "The Great Game in Asia", *Foreign Affairs*, Spring 1980, Vol 58, 4, ss:936-951.
- GALLAGHER John ve Robinson Ronald, "The Imperialism of Free Trade", *The Economic History Review*, Vol:68, No:1, (1953), ss:1-15.
- GIBBINS John, "J.S. Mill, Liberalism and Progress", *Victorian Liberalism: Nineteenth Century Political Thought and Practice*, Edt: Richard Bellamy, London: Routledge, 1990, ss:91-110.
- GILLARD D., *The Struggle for Asia, 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism*, London: 1977.
- GİRGİN Kermal, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilât ve Protokol)*, Ankara: TTK, 1994.
- GOLICZ Roman, "Napoleon III, Lord Palmerston and the Entente Cordiale", *History Today*, December 2000, ss: 10-17.
- GOOCH G. P. ve MASTERMAN J.H.B., *A Century of British Foreign Policy*, London: George Allen &Unwin LTD.,1917.
- GORYANOV G. M., "The Secret Agreement of 1844 Between Russia and Great Britain", *The Russian Review*, Vol, 1, 1912, ss: 97-115.

- GORYANOF Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, çev: Macar İskender-Ali Reşad, Yay: A. Ahmetbeyoğlu-İ. Keskin, İstanbul: Ötüken, 2006.
- GOSSES Frans, *The Management of British Foreign Policy Before the First World War*, Leiden: AW Sijthoff, 1948.
- GÖKBİLGİN M. Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler" *Bellekten*, Cilt: X, Sayı:40, Ekim 1846, ss:
- GREAVES R.W., "The Jerusalem Bishopric, 1841", *The English Historical Review*, Vol.64, No.252 (Jul. 1949), ss:328-352
- GREEN J.E.S., "Wellington, Boislecomte and the Congress of Verona, 1822", *Transactions of the Royal Historical Society*, 1, 1918, ss:59-76.
- GUYMER Laurence, "The Wedding Planners: Lord Aberdeen, Henry Bulwer and the Spanish Marriages", *Diplomacy&Statecraft*, Vol.21, Issue 4, Dec. 2010, ss: 549-573.
- GÜRAN Tevfik, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İşbankası, 2006, ss:773-785.
- HAMLIN Cyrus, *Among The Turks*, New York, American Tract Society, 1877.
- HAMLIN Cyrus, "The Political Duel Between Nicholas, The Czar of Russia and Lord Stratford De Redcliffe, The Great English Ambassador", *American Antiquarian Society*, (Oct. 1893 – Oct.1894), ss:451-460.
- HAYES Paul, *The Nineteenth Century 1814-1880*, New York: St. Martin's Press, 1975.
- HARRİSON J. F. C., *Early Victorian Britain 1832-1851*, London: Fontana Press, 1988.
- HATHAWAY Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- HERKLESS J. L., "Stratford, the Cabinet and the Outbreak of the Crimean War", *The Historical Journal*, Vol. 18, No. 3 (Sep., 1975), ss.497-523.
- HİRSCHMAN Albert O., *Tutkular ve Çıkarlar Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?* İstanbul: Metis, 2007.

- HİTTİ Philip K., *Lebanon in History From the Earliest Times to the Present*, London, Macmillan, 1957.
- HORNİKER Arthur Leon, "Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583-1612", *The Journal of Modern History*, Vol 18 No 4 (december 1946), pp. 289-305.
- HOSKINS Halford Lancaster, *British Routes to India*, London: Longmans, Green and Co, 1928.
- HOURANİ, A.H., *Syria and Lebànon: A Political Essay*, London: Oxford University Press, 1954.
- HOURANİ Albert, *The Emergence of Modern Middle East*, London: Macmillan Press, 1981.
- HOURANİ, *Arap Halkları Tarihi*, Çev: Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim, 2014.
- HOWE Anthony, "Free Trade and Global Order: The Rise and Fall of a Victorian Vision", *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss.26-46.
- HUREWİTZ J. C., "The Backround of Russia's Claims to the Turkish Straits", *Belleten*, C:25, Sayı 111, 1964, ss:459-497.
- INGRAM Edward, "From Trade to Empire in the Near East I: The End of the Spectre of the Overland Trade 1775-1801", *Middle Eastern Studies*, Vol 14, No1, (Jan 1978), pp.3-21.
- INGRAM Edward, *In Defence of British India: Great Britain in the Middle East 1775-1842*, Frank Cass: London, 1984.
- INGRAM Edward, *Britain's Persian Connection 1798-1828 Prelude to the Great Game in Asia*, Clarendon Press: Oxford, 1992.
- INGRAM Edward, "From Trade to Empire in the Near East II: The Repercussions of the Incident at Nakhilu in 1803", *Middle Eastern Studies*, vol 14, No2, (May 1978), pp.182-204.
- INGRAM Edward, "The Illusion of Victory: The Nile, Copenhagen and Trafalgar Revisited", *Military Affairs*, 48, 1984, ss:140-143.
- IREMONGER Lucille, *Lord Aberdeen*, London: William Collins Sons & Co, 1978.

- ISSAWİ Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
- İNAL İbnülemin Mahmud K., *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul, 1982.
- İNALCIK Halil, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Makaleler I*, Ankara: Doğu Batı, 2010, ss:324-354.
- İNALCIK Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Halil İnalçık, İstanbul: Eren, 1993, ss:361-425.
- İSMAIL F., *The Diplomatic Relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers from 1806 to 1821*, Yayınlanmamış doktora tezi, University of London, 1975.
- JERVİS Robert, "From Balance to Concert: A Study of International Security Cooperation", *World Politics*, Vol. 38, No. 1 (October 1985), ss:58-79.
- JONES Howard ve Rakestraw Donald A., *Prologue to Manifest Destiny: Anglo-American Relations in the 1840's*, Wilmington: SR Books, 1997.
- JONES Gareth Stedman, "Radicalism and the extra-European World: the Case of Karl Marx" , *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss:186-215.
- JONES H. S., *Victorian Political Thought*, London: Macmillan Press, 2000.
- JONES Ray, *The Nineteenth Century Foreign Office An Administrative History*, London: London School of Political Science, 1971.
- JONES Raymond A., *The British Diplomatic Service 1815-1914*, Buckinghamshire: Gerrards Cross, 1983.
- JORGA Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5 (1774-1912)*, Çev: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2005.
- KANT Immanuel, " 'Aydınla Nedir?' Sorusuna Yanıt (1784)", *Seçilmiş Yazılar*, Immanuel Kant, çev: Nejat Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, ss:213-221.
- KAPLAN Mehmet ve diğerleri, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, c.1, İstanbul:1988.
- KARA Gülnar, *Polenezköy'ün Kurucularından Çavkovski Mehmet Sadık Paşa'nın Osmanlı Anıları*, Konya: Kömen Yayınları, 2016.

- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V. Cilt: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: TTK, 2007.
- KARAL Enver Ziya, "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, Sayı:1, ss:45-65.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, Ankara: TTK, 2000.
- KARAL, E.Z., *Osmanlı Tarihi*, OVUL, TTK Yayınları, Ankara,1994.
- KARATEKE Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul: Kitap Yay., 2004.
- KASABA Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev: Banu Büyükkal, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK, 2010.
- KELEŞ Erdoğan "Tanzimat Döneminde Rüşvetin Önlenmesine Dair Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *TAD*, XXIV/38 (2005), ss:229-280.
- LEVİ Leone, *History of British Commerce and of the Economic Progress of the British Nation 1763-1870*, London: John Murray, 1872.
- KELLY J. B., *Britain and The Persian Gulf 1795-1880*, Oxford: Clarendon Press, 1991.
- KEYDER Çağlar, "Belle Epoque ve Liman Kentleri", *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, yay haz: Biray Kolluoğlu, Meltem, Toksöz, Çev: Neyyir Berktaş, İstanbul: İş Bankası, 2015, ss:17-29.
- KINGLAKE Alexander William, *The Invasion of Crimea: Its Origin and an Account of Its Progress Down to The Death of Lord Raglan*, Vol: I, New York Harper & Brothers, 1868.
- KISIRWANİ Maroun, "Foreign Interference and Religious Animosity in Labanon", *Journal of Contemporary History*, Vol.15, no.4 (Oct.1980), ss:685-700.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara: İmge Yayınları, 2000.
- KOCABAŞOĞLU Uygur, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim, 2004.

- KOCABAŞOĞLU Uygur, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık Süreç, Ankara 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Ankara: TTK, 1999, ss:179-188.
- KODAMAN Bayram, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:71-77.
- KONAN Belkis, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD*, 64 (1), 2015, ss:171-193.
- KREISER Klaus ve NEUMANN Christoph K., *Küçük Türkiye Tarihi*, Çev: Yunus Emre Gürbüz, İstanbul: İletişim, 2008.
- KULKE Hermann ve ROTHERMUND Dietmar, *Hindistan Tarihi*, Çev: Müfit Günay, Ankara: İmge, 2001.
- KURAN Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi, VIII, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 2, Ankara, 1981, ss:1449-1453.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984*, Ankara: Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985, ss:53-61.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadî Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat*, yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992, ss.91-139.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Baltalimanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara: TTK, 2013; s.199.
- LAYARD Henry, *Autobiography and Letters*, Londra 1930, Cilt 2, ss:83-85.
- LEACH Robert, *British Political Ideologies*, London: Philip Allan, 1991.
- LEE Stephen J., *Aspects of British Political History 1815-1914*, London and New York: Routledge, 1994.
- LORD ELLENBOROUGH, "The Board of Control of East India Company Express Concern to the Governor General About Russian Design in Central Asia", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, Vol. 1, Ed. Martin Evans, New York: 2004, ss. 69-75.

- LOWE John, *Britain and Foreign Affairs, 1815-1885: Europe and Overseas*, London: Routledge, 1998.
- MACFIE A. L., "Opinions of the European press on the Eastern Question, 1836", *Middle Eastern Studies*, Vol. 27, No.1 Jan. 1991, ss:131-139.
- MAKDİSİ Ussama, *The Culture of Sectarianism: Community History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley: University of California Press, 1968.
- MANNİNG Helen Taft, "Who Ran The British Empire 1830-1850?", *The Journal Of British Studies*, vol.5, No 1, (Nov., 1965), pp:88-121.
- MA'OZ Moshe, "The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Eds: William R. Polk-Richard Chambers, Chicago: The Univesity of Chicago Press, 1968, ss:333-351.
- MARDİN Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009.
- MARDİN Şerif, "Baticılık", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Şerif Mardin, Der: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim, 2007, ss:9-21.
- MARDİN Şerif, "Sâdık Rifat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni Fikirlerin Girişi", *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Şerif Mardin, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, ss:191-221.
- MARDİN Şerif, "Ondozuncu Yüzyılda Türk Siyasi Seçkinleri", *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Şerif Mardin, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim, 2009, ss:123-151.
- MARDİN Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul: İletişim, 2013, ss:35-79.
- MARDİN Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, Der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim: İstanbul, 2013, ss:285-309.
- MARDİN Şerif, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapı ve Kültür", *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim, 2015, ss:103-141.

- MARDİN Şerif, “19. Yüzyılda Osmanlı’da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Çev: Elçin Gen, Murat Bozluolcay, İstanbul: İletişim, 2015, ss:7-25.
- MARTAL Abdullah, “19. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti”, *Tarih ve Toplum*, Ocak 1994, ss:13-22.
- MARTIN Kingsley, “The Development of British Imperialism”, *Economica*, No. 12, 1924, pp. 304-315.
- MAUROİS, André *İngiltere Tarihi*, Cilt 2, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.
- MAZOVER Mark, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*, Çeviri: Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa Yayınları, Ocak 2015.
- MCCARTHY Justin, *A History of Our Own Times*, Vol:1, Chicago: Thompson & Thomas, tt.
- MCCARTHY Justin, *The Story of The People of England in the Nineteenth Century, Part II 1832-1898*, London: T. Fisher Unwin, 1899.
- MEHTA Uday Singh, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth Century British Liberal Thought*, Chiago: The University of Chicago Press, 1999.
- MIDDLETON Charles Ronald, *The Administration of British Foreign Policy*, Durham: Duke University Press, 1977.
- MILL John Stuart, *A System of Logic Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, London: Longmans, Green and Co., 1889.
- MILL John Stuart, *Utilitarianism, Liberty, Reresentative government*, London: J.M. Dent& Sons LTD. 1954.
- MARSOT Afaf-Lütfi Sayyid, *Mısır Tarihi*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- MOSELEY Philip, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839*, Boston Cambridge MA: Harvard University Press, 1934.
- MOSSE W.E., “The Return of Reschid Pasha: An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe”, *The English Historical Review*, vol:68, No:269, Oct. 1953, ss:546-573.

- MOWAT R. B., "The Near East and France 1829-1847", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss: 154-185.
- MUMCU Ahmet, *Tarih İçindeki Genel Gelişimi ile Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet –Özellikle Yargıda Rüşvet*, İstanbul: İnkılâp, 2005.
- MUMCU Ahmet, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:39-49.
- MUNKLER Herfried, *İmparatorluklar Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantiği*, Çev: Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: İletişim, 2009.
- NİGHTİNGALE Robert T., "The Personnel of the British Foreign Office and Diplomatic Service, 1851-1929", *The American Political Science Review*, ol. 24, No.2, May 1930, pp: 310-331.
- NAMIK KEMÂL, "Hasta Adam", *Külliyat-ı Kemâl Makalat-ı Siyasîye ve Edebiye*, I. Tertib, 3, İstanbul: Selanik Matbaası, 1327 ss:97-101.
- NEWTON A. P., "United States and Colonial Developments: 1815-1846", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Vol II, Sira W. Ward-G. P. Gooch Eds, Cambridge Universty Press: Cambridge, 1923, ss:220-265.
- NOÇİYEV A. D., "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunuve Dış Politikadaki Boyutları", Çev. D. Hıdıralı, *Tanzimat*, Editör: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2011, ss:353-371.
- NORTON Henry Kittredge, *Foreign Office Organization: A Comparison of the Organization of the British, French, German and Italian foreign Offices with that of The Department of State of The United States of America*, philadelphia: American Academy of Political and Social Sciences: 1920.
- OKANDAN Recai G., "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat*, 1, MEB: İstanbul, 1999, ss:97-128.
- OMOND G. W. T., "Belgium 1830-1839", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:119-161.
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş, 2008.

- ORTAYLI İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, TTK, 1994, ss:481-489.
- ORTAYLI İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:14, Sayı:3, Eylül 1981, ss:87-96.
- ORTAYLI İlber, *19.yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar*, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984, ss: 89-113.
- OTTE T.G., "Old Diplomacy: Reflections on the Foreign Office Before 1914", *Contemporary British History*, vol.18, Issue 3, 2004.
- OTTER Sandra der, " 'A legislating Empire': Victorian political theorists, codes of law and empire" *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss:89-112.
- OWEN Roger, *The Middle East In The World Economy 1800-1914*, London: I. B. Tauris, 2005.
- OWEN Roger, "The Silk-reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914; a Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery", *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed: Huri İslamoğlu İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, ss:271-284.
- ÖNSOY Rifat, "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, Ankara: TTK, 1994, ss:91-97.
- ÖZ Mehmet, "Reâyâ", *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 2007, cilt: 34, ss:490-493.
- ÖZ Mustafa, "Metâvile", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, Cilt:29, Yıl:2004, ss:404-405.
- ÖZBEK Nadir, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015.
- PALMER Alan, *Bir Çöküşün Yeni Tarihi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 300 yılı*, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Turkuvaz, 2008.
- PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1984.

- PAMUK Şevket “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, 1820-1914”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, ss:1-29.
- PAMUK Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1984.
- PAMUK Şevket “150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması” *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, ss:29-37.
- PAMUK Şevket “150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması” *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: İşbankası Yayınları, 2009, ss.29-37
- PARLA Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim, 1985.
- PARRY E. Jones, “Under-Secretaries of State for Foreign Affairs 1782-1855”, *The English Historical Review*, Vol.49, no.194, (Apr., 1934), ss: 308-320.
- PEEL Robert, *Sir Robert Pell: From His Private Papers*, Vol:II, ed: Charles Stuart Parker, London: John Murray, 1899.
- PHİLLİPS Allison, “Great Britain and the Continental Alliance:1816-1822”, *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume I, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:1-51.
- PINAR Hayrettin, *Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Mehmed Emin Âli Paşa*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2007.
- PITTS Jennifer, “Boundaries of Victorian International law” *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss: 67-88.
- PLATT D.C.M., “Further Objections to an ‘Imperialism Of Free Trade’, 1830-1860”, *The Economic History Review*, Vol. 26, No. 1 (1973), ss: 77-91.
- POCOCK J. G. A., “What Do We Mean By Europe?”, *Wilson Quarterly*, Winter 1997, Vol. 21, Issue 1, pp: 12-30.

- POGGİ Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Çev: Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- POGGİ Gianfranco, *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*, Çev: Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- POLK William R., *The Opening of South Lebanon, 1788-1840: a Study of the West on the Middle East*, Cambridge Mass: Harvard University Press, 1963.
- POLLARD A. F., "The Balance of Power", *Journal of the British Institute of International Affairs*, Vol.2, No. 2 (Mar. 1923), ss:51-64.
- POOLE Stanley Lane, *The Story of Turkey*, London: G.P. Putnam's Sons, 1893.
- POOLE Stanley Lane, *The Life of Sir Harry Parkes*, Vol: I-II, London: 1894.
- POOLE Stanley Lane, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford de Redcliffe*, vol: I-II, London: Longmans, Green and Co, 1888.
- POOLE Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara: Yurt, 1988.
- PURYEAR Vernon John, *England, Russia And The Straits question 1844-1856*, California: Universty of California Press, 1931.
- PURYEAR Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, Archon Books, 1969.
- QUATAERT Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, İstanbul: İbankası, 2008.
- QUATAERT Donald, "19.Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Ed: Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul: Eren, 2004, s:889, 945.
- RAMSAY A.A. W., *Sir Robert Peel*, London: Constable and Company LTD, 1928.
- REILLY Robin, *William Pitt The Younger*, New York: G. P. Putnam's sons, 1979.

- RICHMOND Steven, *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy With Ottoman Empire*, London: I.B. Tauris, 2014.
- RIDLEY J., *Lord Palmerston*, London: Constable, 1970.
- RINGER Fritz K., "The Education of Elites in Modern Europe" Author(s): *History of Education Quarterly*, Vol. 18, No. 2 (Summer, 1978), ss:159-172.
- RODKEY Frederick Stanley, "Anglo-Russian Negotiations about a 'Permanent' Qadrupte Alliance, 1840-1841", *The American Historical Review*, Vol. 36, No, 2 (Jan. 1931), pp: 343-349.
- RODKEY Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", *The Journal of Modern History*, Vol.1, no.4, dec. 1929, 570-593.
- RODKEY Frederick Stanley, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey II, 1839-1841: Alexander Prize Essay, *Transactions of the royal Historical Society, Fourth Series, Vol. 12(1929), pp: 163-192.*
- RODOGNO Davide, *Against Massacre: Humanitarian Interventions In The Ottoman Empire, 1815-1914* Princeton: Princeton University Press, 2012.
- ROPER Michael, *The Records of the Foreign Office 1782-1939*, Public Record Office Handbooks, 1969.
- ROSE J. Holland, "Great Britain an the Eastern Question", *The Journal of International Relations*, vol. 12, no. 3 (Jan. 1922), pp: 307-319.
- RUBINSTEIN W. D., "Education and the Social Origins of British Élites 1880-1970", *Past & Present*, No. 112 (Aug., 1986), ss:163-207.
- SADIK RIFAT PAŞA, *Müntahabât-ı Âsâr*, İstanbul: Tatyos Divitçiyân, 1290.
- SAID Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev: Berna Ülner, İstanbul: Metis, 2010.
- SAMİ Şemsettin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı, 1987.
- SANDERSON Edgar, *The British Empire in the Nineteenth Century*, Vol II., London: Blackie & Son, 1897.
- SAYDAM Abdullah, "Ömer Lütfî Paşa (1806-1871)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl:2007, Cilt 34, ss: 74-76.

- SCHROEDER Paul, "Old wine in Old Bottles: Recent Contributions to British Foreign Policy and European International Politics 1789-1848", *Journal of British Studies*, Vol.26, No.1, Jan 1987, 1-25.
- SCHROEDER Paul W., "The 19th. Century International System: Changes in the Structure", *World Politics*, Vol. 39, no 1 (Oct. 1986), s:1-26.
- SCHROEDER Paul W., "Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power?", *The American Historical Review*, Vol. 97, No 3 (June 1992), ss:683-706.
- SEARBY Peter, *A History of The University of Cambridge*, vol. III, 1750-1870, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- SEDÍVY Miroslav, *Metternich, The Great Powers and the Eastern Question*, Pilsen: University of West Bohemia, 2013.
- SEELEY John Robert, *The Expansion of England*, Boston: Little, Brown and Company, 1905.
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, "Tanzimat Döneminde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838-1876)", *Adalet Kitabı*, Ed: Bülent Arı-Selim Aslantaş, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları, 2007, ss:207-220.
- SKENE James Henry, *With Lord Stratford in The Crimean War*, London: Richard Bentley and Son, 1883.
- SMİTH Adam, *Milletlerin Zenginliği*, çev: Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2012.
- SMİTH E. F. Malcolm, *The Life of Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)*, London: Ernest Benn, 1933.
- SMITH Tony, *The Pattern of Imperialism the United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- STANMORE Lord, *The Earl of Aberdeen*, London: J.M. Dent & Co, 1905.
- STEİNBACH Susie L., *Understanding the Victorians Politics, Culture and Society in Nineteenth-Century Britain*, London: Routledge, 2012.
- STEİNER Zara S., *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, ss:1-10.

- SORTİ Andrew, "The British Empire and Its Liberal Mission", *The Journal of Modern History*, Vol 78, no 3, September 2006, ss:623-642.
- SOUTOU Georges Henri, *Avrupa Birliği Tarihi 1815'ten Günümüze*, Çev: Eylem Alp, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- SORTİ Andrew, "The British Empire and Its Liberal Mission", *The Journal of Modern History*, Vol 78, no 3, September 2006, ss:623-642.
- SORTİ Andrew, "The British Empire and Its Liberal Mission", *The Journal of Modern History*, Vol 78, no 3, September 2006, ss:623-642.
- SUBAŞI Turgut, "Stratford Canning'in Raporlarına göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı", *Belleten*, Cilt: LXXX, Sayı, 287, Nisan 2016, ss: 154-176.
- SUBAŞI Turgut, "British Support for Mustafa Reşid Paşa and his Reforms according to British Sources at the Public Record Office", *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, cilt 1, editor Kemal Çiçek, Ankara, 2000, s. 427-32.
- SUBAŞI Turgut, "Anglo-Ottoman Relations and the Reform Question In The Early Tanzimat Period 1839-1852: With Special Reference To Reforms Concerning Ottoman Non-Muslims", Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Birmingham, 1995.
- SUBAŞI Turgut, "The Apostasy Question in the Context of Anglo-Ottoman Relations, 1843-44", *Middle Eastern Studies*, Vol.38, No.2, Nisan 2002.
- SÜREYYA Mehmet, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, Cilt 5, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s: 1434.
- SYLVEST Casper, "The Foundation of Victorian International Law", *Victorian Visions of Global Order: empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp: 47-66.
- SYMONDS Richard, *Oxford and Empire*, Oxford: Clarendon Press, 1991.
- ŞABAN Şükrü, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat*, I, İstanbul: MEB, 1999, ss:233-262.
- ŞEREF Abdurrahman, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul: Kapı, 2012.

- TANER Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, 1.ilt, İstanbul: MEB, 1999, ss:221-232.
- TAYLOR Miles, "Empire and Parliamentary Reform: The 1832 Act Revisted", *Terhinking the age of Reform Britain 1780-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, ss:295-311.
- TEKİNDAĞ Şehabettin, "Dürzi Tarihine Dair Notlar" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Eylül 1954, S.X, C.VII, ss:143-156.
- TEKİNDAĞ Şehabettin, "XIII. Ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-Oğulları", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, , S. XIII, C. XIX, 1958, ss:31-44.
- TEMPERLEY Harold, "Stratford de Redcliffe and the Origins of the Crimean War" *The English Historical Review*, Vol. 48, No. 192 (Oct., 1933), ss: 601-621.
- TEMPERLEY Harold, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-8", *The English Historical Review*, Vol. 47, No. 186 (Apr., 1932), ss: 216-259.
- TEMPERLEY Harold, *England and The Near East: The Crimea*, London: Longmans, 1936.
- TEMPERLEY Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914), *Cambridge Historical Journal*, Vol. 4, No.2, 1933, ss:156-191.
- TEMPERLEY Harold, *The Foreign Policy of Canning 1822-1827*, London: Frank Cass & co. Ltd, 1966.
- TEMPERLEY H. W. V., "The Later American Policy of George Canning", *The American Historical Review*, Vol. 11. No. 4 (Jul. 1906), ss:779-797.
- TEMPERLEY H. W., "The Foreign Policy of Canning: 1820-1827", *The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919*, Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch, Volume II, Cambridge: Cambridge University Press, 1923, ss:51-119.
- TEMPERLEY Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914), *Cambridge Historical Journal*, Vol.4, No.2 (1933), ss:156-191.
- TEMPERLEY Harold, " British Secret Diplomacy from Canning to Grey", *The Cambridge Historical Journal*, Vol. 6, No.1, 1938, ss: 1-32.

- TENGİRŞENK Yusuf Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti", *Tanzimat 1*, MEB, 1999, İstanbul, ss: 289-320.
- TETİK Fatih, Serdar Soyluer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013 ss: 99-120.
- THOMSON David, *England in the Nineteenth Century 1815-1914*, Middlesex: Penguin Books, 1977.
- TOLEDANO Ehur R., Osmanlı Köle Ticareti, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- TILLEY John ve GASELEE Stephen, *The Foreign Office*, London: G.P. Putnam's Sons LTD, 1993.
- TRİBE Keith, *Strategies of Economic Order, German Economic Discourse, 1750-1950*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s. 8-29.
- TUKİN Cemal, *Boğazlar Meselesi*, İstanbul: Pan, 1999.
- TURAN Şerafettin, "1829 Edirne Antlaşması", *AÜDTCFD*, Cilt: 9, Sayı: 1- 2, 1951, ss: 111-151, S.139.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Haz: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- TWİSS Traves, *Law of Nations*, Oxford, 1884.
- VAROL Muharrem, "Sultan Abdülmecid Dönemi Devlet Ricali", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Ed: Kemal Kahraman, İlon Baytar, İstanbul: İBB Kültür, 2015, ss:268-275.
- VAROUXAKİS Georgios, " 'Great' versus 'Small' Nations: Size and National Greatness in Victorian Political Thought", *Victorian Visions of Global Order: Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought*, Duncan Bell (eds), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, ss: 136-158.
- VELDET Hıfzı, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, İstanbul: MEB, 1999, ss: 139-209.
- VERNE Jules, *80 Günde Devri Âlem*, Çev: Pınar Güzelyürek, İstanbul: İthaki, 2014.

- VICO Giambattista, *Yeni Bilim*, Çev: Sema Önal, Ankara: DoğuBatı, 2007.
- WAGSTAFF J.M., "A Note on Some Nineteenth-Century Population Statistics for Lebanon", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol.13, No.1 (1986), ss:27-35.
- WALKER Franklin A., "The Rejection of Stratford Canning by Nicholas I." *Historical Research* 40.101 (1967): 50-64.
- WALLERSTEİN İmmanuel, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, Çev: Taylan Doğan, İstanbul: Avesta, 1999.
- WATSON R. W. Seton, *Britain in Europe 1789-1914: A Survey of Foreign Policy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1955.
- WARR Michael, *A Biography of Stratford Canning Mainly His Career in Turkey*, Oxford: Alden Press, 1989.
- WEBER Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev: Mehmet Ökten, Ankara: Tutku, 2014.
- WEBSTER C.K., *The Foreign policy of Castlereagh 1815-1822*, London: G. Bell and Sons, 1925.
- WEBSTER Charles, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841*, Vol.1, London: G. Bell & Sons Ltd, 1951.
- WEBSTER Charles, *The Art and Practice of Diplomacy*, London: Chatto&Windus, 1961.
- WEBSTER Charles, "Urquhart, Ponsonby and palmerston", *The English Historical Review*, vo.62, no.244, July 1947, ss:327-351.
- WEBSTER Sir Charles, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841*, Vol2, London: G. Bell & Sons, 1951.
- UBUCINI M.A., *Türkiye 1850*, Çev: C. Karaağaçlı, İstanbul: Tercüman, 1978.
- URQUHART David, *Turkey and Its Resources*, London: 1833.
- URQUHART David, *England, France, Russia and Turkey*, London. 1834.
- UZUN Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme*, İstanbul: Eren, 2002.
- ÜLMAN Hâluk, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1966.

- ÜLMAN Hâluk, "1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, Cilt: XVIII, NO: 3-4, 1963, ss:243-268.
- YEŞİL Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- YEŞİL Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*", İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- YEŞİL Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed: Seyfi Kenan, İstanbul: ISAM, 2010, ss: 391-495.
- YEŞİL Fatih, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013, ss:79-99.
- YILDIZ Gültekin, *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devlet'inde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi, 2009.
- YILDIZ Gültekin, *Mapushâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- YILDIZ Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul: Timaş, 2013, ss: 35-79.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 8/2/2017

Tez Başlığı / Konusu: Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

8.2.2017
İrşat Sarıaloğlu

Adı Soyadı: İrşat Sarıaloğlu
Öğrenci No: 61969401062
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Tarih
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Fatih Yeşil

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 8/2/2017

Tez Başlığı / Konusu: Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 190 sayfalık kısmına ilişkin, 8/2/2017 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 1 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

8/2/2017
İrşat Sarıalioğlu

Adı Soyadı: İrşat Sarıalioğlu
Öğrenci No: 61969401062
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Tarih
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Fatih Yeşil